Remiantis šioje knygoje aprašytais tyrimais sukurtas kultinis serialas „Melo teorija" (*Lie to Me*)

Paul Ekman

Žinau, kad meluoji

Melo psichologija santuokoje, versle ir politikoje

Aukso pieva

Paul
Ekman

Žinau, kad meluoji

Melo psichologija santuokoje, versle ir politikoje

Iš anglų kalbos vertė
MILDA DYKE

Aukso pieva
Vilnius / 2012

UDK 159.923.3
Ek27

Versta iš:
Paul Ekman,
TELLING LIES.
Clues to Deceit in the Marketplace,
Politics, and Marriage. 2001.

ISBN 978-609-95125-5-6

Turinys

Skiriu Ervingo Goffmano,
gero bičiulio ir kolegos atminimui

ir savo žmonai
Mary Annai Mason,
kritikei ir artimai draugei

Kai situacija tarsi yra visiškai tokia, kokia atrodo, labai gali būti,
kad tai apgaulė; kai, atrodytų, akis bado klasta,
didžiausia galimybė, kad nieko apgaulingo čia nėra.

Ervingas Goffmanas, *Strateginė sąveika*

Svarbiausias dalykas yra ne moralumas, o išlikimas. Kiekviename
lygmenyje nuo grubios maskuotės iki poetinės vizijos kalbos
gebėjimas slėpti, klaidingai informuoti, palikti dviprasmybių,
kelti hipotezes, pramanyti yra gyvybiškai būtinas žmogiškosios
sąmonės pusiausvyrai ir žmogaus raidai visuomenėje...

George Steineris, *Po Babelio*

Jeigu tiesa ir melas teturėtų vieną veidą,
mūsų padėtis būtų nepalyginamai geresnė.
Tada patikėti tereikėtų tuo, kas priešinga melo sakymui.
Tačiau tiesos priešybė reiškiasi šimtais tūkstančių pavidalų,
ji – it beribis laukas.

Michelis de Montaigne, *Esė*

Pratarmė trečiajam leidimui

Dar kartą perskaitęs 1985 metų pirmąjį knygos leidimą, kurį sudarė pirmieji aštuoni skyriai, ir antrą 1992 m. leidimą, papildytą devintu bei dešimtu skyriais, su palengvėjimu atsidusau, nes neradau juose nieko, ką šiandien laikyčiau neteisingu. Vienuoliktame skyriuje, kuriuo papildytas šis, trečiasis, leidimas, yra naujų teorinių įžvalgų, trumpa naujų atradimų apžvalga ir paaiškinimai, kodėl dauguma žmonių, net profesionalų, taip prastai sugeba pažinti melą.

Ilgainiui mano skeptiškumas, ar apskritai įmanoma iš elgesio kaip nors pažinti melą, šiek tiek sumažėjo. Pasitikėjimo suteikė ir visas mūsų atliekamas mokymas. Per penkiolika pastarųjų metų aš ir mano bendradarbiai bei padėjėjai Marcas Francas (Ratgerso universitetas) ir Maureen O`Sullivan (San Francisko universitetas) dėstėme knygoje *Žinau, kad meluoji* nagrinėtą medžiagą teisėsaugos pareigūnams Jungtinėse Amerikos Valstijose, Anglijoje, Izraelyje, Honkonge, Kanadoje ir Amsterdame. Mūsų klausytojus ši tema domino ne akademiniu, bet taikomuoju aspektu. Jie patys pateikė mums daugybę pavyzdžių, kurie patvirtino ne vieną knygos *Žinau, kad meluoji* idėją.

Remdamasis tiek mūsų tyrimais, tiek su teisėsaugos pareigūnais dirbant sukaupta patirtimi, drąsiai galiu pasakyti štai ką. Atskirti, kada žmogus meluoja, kada sako tiesą, sėkmingiausiai įmanoma, kai:

- asmuo meluoja pirmąkart,
- tokiu būdu iki šiol niekada nėra melavęs,
- meluojantis daug kuo rizikuoja – svarbiausia, kad pagavus jam grėstų griežta bausmė,
- kai įtariamąjį kalbinantis asmuo plačių pažiūrų, neskuba per greitai daryti išvadų,

- kai įtariamąjį kalbinantis asmuo moka jį ar ją paskatinti papasakoti savo istoriją (kuo daugiau pasakoma žodžių, tuo lengviau atskirti melą nuo tiesos),
- kai kalbinantįjį asmenį ir įtariamąjį sieja ta pati kultūrinė aplinka, jie kalba ta pačia kalba,
- kai įtariamąjį kalbinantis asmuo knygoje *Žinau, kad meluoji* paminėtas melo užuominas laiko ne melo įrodymu, bet signalais, apie ką reikia surinkti daugiau informacijos,
- kai įtariamąjį kalbinantis asmuo suvokia sunkumus – jie aprašyti ir knygoje *Žinau, kad meluoji,* – kylančius išaiškinant nekaltą asmenį, įtariamą įvykdžius nusižengimą.

Padėka

Dėkoju Nacionalinio psichinės sveikatos instituto Klinikinių tyrimų skyriui už paramą mano neverbalinės komunikacijos tyrimams nuo 1963 iki 1981 metų (MH 11976). Nacionalinio psichinės sveikatos instituto mokslininko tyrėjo stipendijų programa per pastaruosius dvidešimt metų padėjo plėtoti mano tyrimų programą ir parašyti šią knygą (MH 06092). Noriu padėkoti Hary F. Guggenheimo fondui, taip pat Johno D. ir Catherine T. Mac'Arthurų fondui už paramą kai kuriems ketvirtame ir penktame skyriuose aprašytiems tyrimams. Walace V. Friesenas, su kuriuo dirbu daugiau kaip dvidešimt metų, yra atradimų, kuriuos aprašau šiuose skyriuose, bendraautoris. Dauguma šioje knygoje plėtojamų idėjų pirmiausia gimė du dešimtmečius trukusiame mudviejų dialoge.

Dėkoju Silvanui S. Tomkinsui, draugui, kolegai, mokytojui, paskatinusiam mane parašyti šią knygą, už jo komentarus ir pasiūlymus, kaip patobulinti rankraštį. Man padėjo daugybė rankraštį perskaičiusių bičiulių, kurie atkreipė dėmesį į tas sritis, kurias išmano geriau už kitus: gydytojas Robertas Blau, teismų advokatas Stanley Casparas, romanistas Jo Carsonas, išėjęs į pensiją FTB agentas Rossas Mullaney, politinis mąstytojas Robertas Pickus, psichologas Robertas Ornsteinas, vadybos konsultantas Billis Villiamsas. Mano žmona ir pirmoji skaitytoja Mary Anna Mason nusipelno didelės padėkos už kantrybę ir konstruktyvią kritiką.

Daugelį knygos idėjų aptariau su Ervingu Goffmanu, kurį melo tema domino šiek tiek kitu aspektu. Mums abiem džiugia patirtimi tapo skirtingų, bet ne prieštaringų mudviejų požiūrių lyginimas. Šios knygos rankraštį būtų papildę ir jo komentarai,

jeigu ne netikėta jo mirtis prieš pat jam išsiunčiant rankraštį. Dėl šio nelemto fakto liko nuskriaustas ir skaitytojas, ir aš, nes mudviejų su Ervingu Goffmanu dialogas, deja, galėjo įvykti tik mano mintyse.

Įvadas

1938 metų rugsėjo 15-oji. Tučtuojau įvyks viena gėdingiausių, viena pražūtingiausių apgavysčių. Pirmą kartą susitinka Vokietijos kancleris Adolfas Hitleris ir Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Neville Chamberlainas. Pasaulis stebi tikėdamasis, kad tai, ko gera, paskutinė viltis išvengti naujo karo. (Vos prieš šešetą mėnesių Hitlerio daliniai įžygiavo į Austriją ir prijungė ją prie Vokietijos. Anglija ir Prancūzija išreiškė protestą, tačiau nieko daugiau nesiėmė.) Rugsėjo 12-ąją, likus trims dienoms iki susitikimo su Chamberlainu, Hitleris pareikalauja prijungti prie Vokietijos dalį Čekoslovakijos ir šioje šalyje sukursto riaušes. Hitleris jau slapta mobilizavęs Vokietijos kariuomenę Čekoslovakijai pulti, tačiau tam parengta ji bus tik rugsėjo pabaigoje.

Jei jam pavyktų užvilkinti čekų armijos mobilizaciją dar keliomis savaitėmis, Hitleris galėtų pasinaudoti netikėto užpuolimo pranašumu. Kad laimėtų laiko, Hitleris nuslepia savo karo planus nuo Chamberlaino teigdamas, jog taiką būtų įmanoma išsaugoti, jeigu čekai įvykdytų jo reikalavimus. Chamberlainas apkvailintas, jis stengiasi įtikinti čekus nemobilizuoti armijos, kol dar esama derybų su Hitleriu galimybės. Po susitikimo su Hitleriu Chamberlainas rašė seseriai: „Nepaisant kietumo ir žiaurumo, kurį aš pamačiau veide, man susidarė įspūdis, jog tai žmogus, kurio žodžiu galima pasitikėti."[1]

Įtikinėdamas Hitlerio žodžiu abejojusiuosius po penkių dienų Parlamente pasakytoje kalboje Chamberlainas patvirtina, jog

[1] Už didžiumą svarstymų apgaulės tarptautiniuose santykiuose tema esu dėkingas Roberto Jerviso knygai *The Logic of Images in International Relations*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1970, iš kurios sužinojau ir apie Alexanderį Grothą. Ši citata analizuota Grotho straipsnyje "On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy," *Orbis 7*, 1964, p. 833–849. Cit. iš: Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain*, London: Macmillan, 1947, p. 367.

kliaudamasis asmeniniu susitikimu su Hitleriu galįs teigti, kad jo „žodžiai neprieštarauja ketinimams."[2]

Kai prieš penkiolika metų ėmiausi studijuoti melo reiškinį, nė nenumaniau, kad mano darbą būtų galima pritaikyti aiškinant tokį melą. Maniau, mano analizė bus naudinga tik tiems, kurie dirba su psichikos ligoniais. Gilintis į melą pradėjau, kai psichoterapeutai, kuriems išdėsčiau savo samprotavimus apie tai, kad veido išraiškos universalios, o kiekvienos kultūros gestų prasmė skirtinga, pasidomėjo, ar toks neverbalinis elgesys negalėtų atskleisti, kada pacientas meluoja.[3] Paprastai tuo įsitikinti nėra labai svarbu, išskyrus tuos atvejus, kai į psichiatrijos ligoninę paguldyti mėginusieji nusižudyti pacientai tvirtina, jog jaučiasi daug geriau. Kiekvienas gydytojas bijo būti apgautas paciento, kuris vos ištrūkęs iš ligoninės nusižudo. Toks praktinis interesas iškėlė vieną svarbiausių su žmonių bendravimu susijusį klausimą: ar žmonės, net smarkiai susinervinę, gali suvaldyti apie save siunčiamą informaciją, ar neverbalinis elgesys išduoda, ką jie slepia po žodžiais?

Tada ėmiausi tikrinti pokalbių su psichiatriniais pacientais videoįrašus ieškodamas melo apraiškų. Šią medžiagą buvau sukaupęs kitam tikslui – ketinau išskirti išraiškas ir gestus, kurie gali būti naudingi diagnozuojant psichikos sutrikimų sunkumą ir tipą. Dabar, kai dėmesį sutelkiau į apgaulę, ėmė atrodyti, kad melavimo ženklus ėmiau įžvelgti didumoje šios įrašytos medžiagos. Beliko įsitikinti jų tikrumu. Kol kas neabejojau tik dėl vieno – to, kas įvyko po pokalbio.

Marija – keturiasdešimt dvejų metų namų šeimininkė. Paskutinis iš jos trijų bandymų nusižudyti buvo visiškai rimtas. Padauginusią migdomųjų tablečių ją tik atsitiktinai rado dar gyvą. Bet Marijos istorija nelabai skiriasi nuo daugelio kitų vidutinio amžiaus depresiją patiriančių moterų. Vaikai užaugo, jiems pasidarė nebereikalinga. Vyras buvo užsiėmęs tik darbu. Marija pasijuto niekam nenaudinga. Tuo metu, kai atvyko į ligoninę,

[2] 1938 m. rugsėjo 28 d. Neville Chamberlaino kalba Bendruomenių Rūmuose, in *Search of Peace*, New York: Putnam and Sons, 1939, p. 210; cituota Grotho.
[3] Šis darbas skelbtas kaip straipsnių serija 1960 m. gale ir mano redaguotoje knygoje *Darwin and Facial Expression* (New York: Academic Press, 1973).

ji jau nebepajėgdavo susitvarkyti namuose, kentėjo nuo nemigos, dažniausiai sėdėdavo viena ir verkdavo. Per pirmąsias tris savaites ligoninėje jai paskyrė medikamentų ir grupinę terapiją. Atrodė, kad pacientė labai teigiamai reaguoja į gydymą, tapo linksmesnė, nešnekėdavo apie nusižudymą. Viename įrašytų pokalbių Marija sako gydytojui, kad jaučiasi daug geriau, paprašo savaitgaliui išleidžiama. Tačiau prieš gaudama sutikimą Marija prisipažįsta pamelavusi tam, kad ją išleistų. Ji ir toliau beviltiškai troško nusižudyti. Po daugiau kaip trijų mėnesių, praleistų ligoninėje, Marijos būklė iš tiesų pagerėjo, bet po metų liga atkrito. Ją išleido iš ligoninės ir, atrodo, paskui daugelį metų ji nesirgo.

Pokalbio su Marija videoįrašas apgavo daugelį jaunų ir patyrusių psichiatrų, kuriems jį parodžiau.[4] Mes gilinomės į videoįrašą daug valandų, peržiūrėjome šimtus kartų sulėtinę, tyrinėdami kiekvieną gestą ir išraišką, bandydami įžvelgti galimų apgaulės užuominų (*clues to deceit*). Ir štai žiūrėdami sulėtintą vaizdą, per trumputę pauzę, prieš pacientei atsakant į gydytojo klausimą apie ateities planus, išvydome jos veide šmėkštelint nevilties išraišką, taip trumpai tetrukusią, kad žiūrėdami pirmuosius kartus jos nepastebėjome. Kai jau įtarėme, kad už šių be galo trumpų *mikroišraiškų* gali pasirodyti slepiami jausmai, gilinomės toliau ir radome daugiau tokių, dažniausiai šypsenėle pridengtų mikroišraiškų. Dar mums pavyko įžvelgti *mikrogestą*. Sakydama gydytojui, kad ji kuo puikiausiai įveikianti ligą, Marija gūžtelėdavo pečiu, bet tai tebuvo gesto fragmentas, ne visas gestas, tik jo dalis. Ji gūžtelėdavo vienu pečiu truputėlį pakreipdama ranką. Arba abi rankas laikydama sudėtas visai ramiai akimirką kilstelėdavo petį.

Mums pasirodė, kad pastebėjome ir kitus neverbalinius apgaulės ženklus, bet nebuvome tikri, ar juos tikrai įžvelgiame ar tik įsivaizduojame. Juk ir visiškai nekaltas elgesys atrodys įtartinas, jei iš anksto žinai, kad žmogus meluoja. Tačiau mūsų atra-

[4] Šis darbas aprašytas pirmajame mano straipsnyje apgaulės tema: Paul Ekman and Wallace V. Friesen, "Nonverbal Leakage and Clues to Deception," *Psychiatry* 32, 1969, p. 88–105.

dimus galėjo patvirtinti tik objektyvus patikrinimas, nepaveiktas žinojimo – meluoja žmogus ar sako tiesą. Be to, išanalizuoti reikėjo daugiau žmonių, kad būtų įsitikinta, jog aptikti apgaulės požymiai nėra išskirtiniai, saviti, būdingi tik vienam konkrečiam individui. Suprantama, norinčiam išsiaiškinti tiesą asmeniui (toliau vadinsime jį melo tikrintoju, arba verifikuotoju – *vert. past.*) būtų paprasčiau, jei vieno asmens melą išduodantis elgesys akivaizdžiai parodytų, kad kitas žmogus irgi meluoja. Deja, kiekvieno žmogaus melavimo požymiai gali būti individualūs. Mūsų sukurtas eksperimentas buvo paremtas tokio tipo kaip Marijos melu, kai stebimi asmenys smarkiai motyvuoti slėpti stiprias neigiamas meluojant patiriamas emocijas. Žiūrėdami ypatingai trikdantį su kruvinomis scenomis operacinėje filmą, tiriamieji turėjo paslėpti tikras emocijas – susikrimtimą, skausmą, pasibjaurėjimą – ir įtikinti pašnekovą, kad žiūri filmą apie nuostabias gėles. Šio eksperimento rezultatas aprašytas ketvirtame ir penktame skyriuose.

Nepraėjo nė metai – tebuvome pasiekę pradines melo eksperimentų stadijas, kai manęs ėmė ieškoti įvairių rūšių melu besidomintys žmonės. Kažin, ar mano atradimus ir metodus būtų galima taikyti šnipinėjimu įtariamiems amerikiečiams išaiškinti? Ilgainiui, kai įvairiuose moksliniuose žurnaluose buvo paskelbti mūsų duomenys apie elgesio požymius, pagal kuriuos galima pažinti, kada pacientas meluoja gydytojui, tokių užklausų daugėjo. Gal šiuos duomenis galima panaudoti apmokant saugos tarnybų pareigūnus iš eisenos ar gestų pažinti žudikiškų kėslų turinčius teroristus? Ar galėčiau supažindinti FTB su metodikomis, kaip parengti policininkus, kad greičiau atspėtų, ar įtariamasis meluoja? Nebesistebėjau, kai manęs paklausė, ar galėčiau padėti aukščiausio lygio derybininkams pažinti oponentų melus arba gal iš Patricijos Herst fotografijų, darytų jai dalyvaujant banko apiplėšime, galėčiau pasakyti, ar ji tai darė savo noru, ar priversta? Per pastaruosius penkerius metus susidomėjimas peržengė JAV sienas. Į mane jau kreipėsi dviejų Jungtinėms Amerikos Valstijoms draugiškų šalių atstovai, o kai skaičiau paskaitą Sovietų Sąjungoje, į mane kreipėsi pareigūnai,

prisistatę kaip atstovaujantys kažkokiam už tardymą atsakingam „elektrotechniniam institutui".

Toks dėmesys man nepatiko, baiminausi, kad mano išvados bus panaudotos piktam, priimtos nekritiškai, pritaikytos per daug skubotai. Atrodė, kad mano neverbaliniai apgaulės požymių tyrinėjimai negali turėti nieko bendra su kriminalistika, politika ar diplomatija. Juk tai tėra mano nuojauta. Paklaustas negalėčiau paaiškinti rimčiau. Kad šią nuojautą pagrįsčiau, man reikėjo išsiaiškinti, kodėl meluodami žmonės *apskritai padaro* klaidų. Juk ne visi melai nepasiseka. Kartais sumeluojama tobulai. Gali nepasirodyti jokių apgaulės požymių nei veido išraiškoje, gestuose ar vos pastebimų balso permainų. Gali nebūti jokių melagį išduodančių ženklų. Tačiau aš žinau, kad melo požymiai egzistuoja. Savo elgesiu gali išsiduoti ir labiausiai užkietėję melagiai. Taigi sužinoti, kada melas pasiseka, kada sužlunga, kaip pastebėti apgaulės užuominas, o kada neverta nė stengtis jas įžvelgti, man reiškė suprasti melo, meluojančiųjų ir melo tikrintojų skirtumus.

Hitlerio melas Chamberlainui ir Marijos gydytojui labai rimti – ant kortos buvo pastatyti gyvenimai. Ir vienas, ir kitas slėpė ateities planus. Abiem, kad pasisektų, buvo svarbu parodyti nejaučiamas emocijas. Tačiau skirtumas tarp vieno ir kito apgaulės didžiulis. Hitleris – puikus, iš prigimties talentingas artistas. Be įgimto talento, Hitleris dar buvo kur kas geriau nei Marija įgudęs apgaudinėti.

Be to, Hitleris turėjo pranašumą dar ir todėl, kad apgaudinėjo apsigauti norėjusį asmenį. Chamberlainas tapo auka, norinčia tikėti Hitlerio melu, kad jis neplanuoja kariauti, jei tik Čekoslovakijos sienos bus pakeistos pagal jo reikalavimus. Kitaip Chamberlainas būtų turėjęs prisipažinti, kad jo nuraminimo politika žlugo ir faktiškai susilpnino jo šalį. Panašų atvejį aptaria politologė Roberta Wohlstetter, analizuodama apgaudinėjimo taktiką ginklavimosi varžybose. Svarstydama apie tai, kaip Vokietija pažeidė Anglijos ir Vokietijos 1936 m. susitarimą dėl jūrų ginkluotės, ji sako: „ir apgaudinėjantysis, ir apgaudinėjamasis manė, kad priešininkas padarys klaidų. Jiems abiem reikia iš-

saugoti iliuziją, kad susitarimas nesulaužytas. Britų nuogąstavimais dėl ginklavimosi varžybų sėkmingai manipuliavęs Hitleris pasiekė susitarimo dėl jūrų ginkluotės apribojimo, kuriuo britai, nepasitarę su prancūzais ar italais, slapta revizavo Versalio sutartį. Londono nuogąstavimai dėl ginkluotės varžybų sutrukdė britams įžvelgti ar pripažinti, kad naujoji sutartis sulaužyta."[5]

Daugelyje apgavysčių auka nepastebi melagio klaidų. Dviprasmišką elgesį išsiaiškindama sau palankiausiu būdu ji slapta priima melą, kad išvengtų pražūtingų apgaulės atskleidimo pasekmių. Žiūrinčiam pro pirštus į žmonos romaną sutuoktiniui pavyksta atitolinti pažeminimą, pripažinimą, kad jis yra raguotas, ir skyrybų galimybę. Net jei pats pripažįsta žmonos neištikimybę, gali padėti jai ir toliau meluoti, kad nereikėtų jai prisipažinti ir atskleisti visų kortų. Kol niekas aiškiai nepasakyta, vyras dar gali puoselėti tegul ir menką viltį, kad gal neteisingai ją įtaria, gal žmona jo neapgaudinėja.

Suprantama, ne kiekviena auka taip mielai leidžiasi apgaunama. Kartais taikstymasis su apgaule ar padėjimas meluojančiajam niekuo nenaudingas. Kai kurie melo gaudytojai laimi tik tada, kai apgaulę atskleidžia, ir tai padarę jie nieko nepraranda. Policijos kvotėjas ir už banko paskolas atsakingas banko tarnautojas gerais darbuotojais laikomi tada, kai atskleidžia meluojantįjį ir atpažįsta teisingą žmogų. Dažnai auka laimi *ir* pralaimi ir jei leidžiasi apgaunama, ir jei atskleidžia melą. Bet šie du aspektai ne visada pasiteisina. Marijos gydytojas smarkiai nerizikavo patikėdamas jos melu. Jei ji būtų pagijusi nuo depresijos, gydytojas galėtų sau prisiskirti nuopelną už sėkmingą gydymą. Tačiau jei pacientė iš tiesų nebuvo pasveikusi, jis ne tiek daug prarado. Skirtingai nuo Chamberlaino, gydytojas savo karjera nerizikavo. Jis nebuvo viešai prisiėmęs atsakomybės dėl neteisingo sprendimo, jei paaiškėtų, kad Marija meluoja, – gydytojas pralaimėtų daug mažiau nei laimėtų paaiškėjus, jog Marija sako tiesą. 1938 m. Chamberlainui išsiaiškinti tiesą jau buvo per vėlu,

[5] Roberta Wohlsetter, "Slow Pearl Harbors and the Pleasures of Deception," in *Intelligence Policy and National Security,* ed. Robert L. Pfaltzgraff, Jr., Uri Ra'anan, and Warren Milberg, Hamden, Conn.: Archon Books, 1981, p. 23–34.

nes Hitleriu pasikliauti nebuvo galima, nes niekuo kitu jau nebuvo įmanoma sustabdyti jo agresijos, tai reiškė, kad Chamberlaino karjera baigta, o karas, kurio vylėsi galįs išvengti, prasidės.

Nors Chamberlainas turėjo savų motyvų patikėti Hitleriu, jam apgauti nebuvo sunku, nes nereikėjo slėpti jokių emocijų. Dažniausiai melas nepasiseka dėl to, kad slepiama emocija vis viena išlenda. Kuo didesnes emocijas žmogui tenka slėpti meluojant, kuo jų daugiau, tuo labiau tikėtina, kad kokiu nors poelgiu jis išsiduos. Hitleris tikrai nesijuto kaltas, o kaltė yra emocija, kuri meluojančiam pridaro dvigubos bėdos. Mat kaltės sukelti sąžinės priekaištai kartais pastūmėja melagį padaryti tokių klaidų, dėl kurių jį pagauna. Tačiau Hitleris tikrai nesijuto kaltas meluodamas atstovui tos šalies, kuriai dar taip neseniai Vokietija buvo žeminamai pralaimėjusi kare. Kitaip nei Marijos, Hitlerio ir jo aukos nesiejo bendros vertybės, savo melo aukos jis negerbė, ja nesižavėjo. Marijai, kad pavyktų pameluoti, teko nuslėpti intensyvias emocijas. Jai teko nuslopinti norą nusižudyti motyvuojančius nusivylimą ir kančią. Be to, Marija negalėjo nesijausti nekalta meluodama gydytojams – ji juos mėgo, žavėjosi, žinojo, kad jie nori jai padėti.

Dėl šių ir kitų priežasčių į savižudybę linkusio paciento ar neištikimo sutuoktinio melagingo elgesio ženklus daug lengviau pastebėti negu diplomato ar dvigubo agento. Bet ir ne kiekvienas diplomatas, nusikaltėlis ar žvalgybos agentas yra tobulas apgavikas. Klaidų padaro ir jie. Mano atlikti tyrimai leidžia įvertinti realias galimybes pastebėti melo ar pastangų apgauti požymius. Tiems, kuriuos domina galimybė atskleisti politinį ar nusikalstamą melą, mano patarimas būtų ne ignoruoti tam tikrus elgesio požymius (*behavioral clues*), bet atidžiau į juos įsigilinti, įvertinti jų ribotumus ir galimybes.

Nors jau esama įrodymų apie apgavystės požymius, jie galutinai dar nepatvirtinti. Tiek melo, tiek melo priežasčių, tiek meluojant išaiškėjančių klaidų mano darytos analizės rezultatai sutampa su kitais melo srities eksperimentais, su istoriniais bei literatūriniais šio reiškinio aprašymais. Tiesa, neužteko laiko įsitikinti, ar šios teorijos atlaikys tolesnius eksperimentus ir kritiką.

Nusprendžiau nelaukti visų atsakymų ir parašyti šią knygą, nes juk tie, kuriems rūpi atskleisti apgaulę, laukti neturi kada. Jau dedamos pastangos pažinti neverbalinius apgaulės požymius tose srityse, kuriose klaidos kaina didžiausia. Su įrodymais ir argumentais nesusipažinę „ekspertai" jau siūlo melo atpažinimo paslaugas parenkant prisiekusiuosius ir priimant žmones į darbą. Policininkai ir profesionalūs melo detektorių operatoriai jau supažindinami su neverbaliniais apgaulės požymiais. Maždaug pusė mokomosios medžiagos informacijos, kurią man teko matyti, neteisinga. Muitinės darbuotojai išklauso specialų kursą, supažindinantį su neverbaliniais kontrabandinės veiklos požymiais. Man sakė, kad šiuose mokymuose naudojamas mano darbas, bet nors ir daugybę kartų reikalavau parodyti man tą mokomąją medžiagą, baigdavosi pažadais „netrukus su manimi susisiekti". Neįmanoma sužinoti ir ką su mano duomenimis veikia žvalgybos tarnybos, nes jų darbas slaptas. Tačiau žinau, kad juos tai domina, nes prieš šešerius metus mane buvo pakvietę į Gynybos departamentą smulkiau paaiškinti apie savo tyrinėjimus, jų teikiamas galimybes ir kylančius sunkumus. Paskui girdėjau kalbas, kad darbas vyksta, man net pavyko nugirsti kai kurių su tais dalykais, matyt, susijusių asmenų vardus. Tačiau į mano laiškus jie nieko neatsakė arba atsakydavo, kad nieko negali atskleisti. Nerimą kelia ir tai, kad nei visuomenės tiriamas žvilgsnis, nei priekabi mokslinės bendruomenės kritika neabejoja tokiais „eksperimentais". Šia knyga noriu paaiškinti ir jiems, ir tiems, kuriems jie dirba, savo metodo trūkumus ir stipriąsias puses.

Šią knygą parašiau ir skiriu ją ne tik tiems, kam rūpi atskleisti gyvybės ar mirties klausimus. Įsitikinau, kad gilinantis, kaip ir kada žmonės meluoja arba sako tiesą, įmanoma daug sėkmingiau išsiaiškinti daugelį žmonių santykių. Nedaug tėra sričių, kuriose nesama apgaulės ar bent jos galimybės. Tėvai meluoja vaikams apie seksą norėdami apsaugoti juos nuo žinojimo, kuriam, jų manymu, vaikai nepasirengę. Paaugliai vaikai slepia nuo tėvų savo seksualinius nuotykius bijodami, kad tėvai jų nesupras. Meluoja vieni kitiems draugai (net geriausias draugas

jums visko nepasakys), mokytojai ir mokiniai, gydytojas ir pacientas, vyras ir žmona, liudininkas ir prisiekusieji, advokatas ir klientas, pardavėjas ir pirkėjas.

Melas yra tokia svarbi mūsų gyvenimo ypatybė, kad geresnis jo supratimas reikšmingas visoms žmonių veiklos sritims. Kai kas sudrebės nuo tokio teiginio, nes melą laiko smerktinu reiškiniu. Tokiam požiūriui aš nepritariu. Per daug paprasta būtų sakyti, kad žmonių santykiuose apskritai neturėtų būti melo, nieku gyvu nepatarčiau ir imtis kiekvieną melą atskleisti. Patarimų skilties redaktorė Ana Landers savo skaitytojams teisingai primena, kad tiesa gali būti panaudota ir kaip kuoka, kuria žmogų gali skaudžiai pritrenkti. Melas gali būti žiaurus, tačiau tokie ne visi melai. Yra altruistiško melo, žinoma, daug mažiau nei sako tie, kurie meluoja. Kai kurie visuomeniniai santykiai gali gyvuoti tik apgaubti mito. Tačiau nė vienas meluojantis neturėtų per lengvai patikėti, kad auka pageidauja būti apgauta. Ir nė vienas melo tikrintojas neturėtų pradėti nuo prielaidos, kad jis turi teisę atskleisti bet kokį melą. Esama nekenksmingo, net humaniško melo. Yra melas, kuris atskleistas pažemintų auką arba trečiąją šalį. Tačiau visa tai reikėtų aptarti daug smulkiau, iš anksto išsiaiškinus ir nemažai kitų dalykų. Pradėti reikėtų nuo melo apibrėžimo, nuo dviejų melo formų apibūdinimo ir dviejų rūšių apgaulės užuominų, arba požymių.

Melas, informacijos nutekėjimas ir kiti apgaulės požymiai

Richardas Nixonas praėjus aštuoneriems metams nuo atsistatydinimo iš prezidento posto neigė kada nors *melavęs*, bet prisipažino, kaip ir kiti politikai, kai ką *nuslėpdavo*. Tai būtina norint laimėti ir išlaikyti postą, sakė jis. „Negali sakyti, ką galvoji apie vieną ar kitą asmenį, nes tau jo gali prireikti... negali reikšti savo nuomonės apie pasaulio lyderius, nes ateityje gali tekti su jais susidurti."[6] Nixonas ne vienintelis, vengiantis tiesos nutylėjimą vadinti melu, kai tai gali būti pateisinama.* Kaip nurodoma *Oksfordo anglų kalbos žodyne,* „šiuolaikinėje vartosenoje žodis [melas] paprastai turi ryškų moralinio smerkimo atspalvį, tad mandagiame pokalbyje šio žodžio stengiamasi vengti, pakeičiant jį tokiais eufemistiniais sinonimais, kaip *apgaulė, netiesa*."[7] Nesunku pavadinti melagiu nemėgstamą žmogų, bet labai nelengva, jeigu jis mėgstamas, juo žavimasi. Dar gerokai prieš Votergeito skandalą Nixonas savo oponentams demokratams vaizdingai apibūdino melagį – „ar pirktumėte iš tokio žmogaus pavažinėtą automobilį?", tuo tarpu jo paties gebėjimas slėpti ir maskuoti susižavėjusių respublikonų buvo liaupsinamas kaip politinis nuovokumas.

* Nuostatos gali keistis. Jody Powellas, buvęs prezidento Carterio spaudos sekretorius, pateisina tam tikrą melą: „Nuo pat pirmos dienos, kai pirmasis reporteris uždavė vyriausybės pareigūnui pirmą nelengvą klausimą, nesiliaujama ginčytis, ar vyriausybė turi teisę meluoti. Taip, turi. Tam tikromis aplinkybėmis vyriausybė ne tik turi teisę, bet yra net įpareigota pozityviai meluoti. Per ketverius metus Baltuosiuose Rūmuose į tokias aplinkybes buvau patekęs du kartus." Jis sakosi melavęs, kad „apsaugotų nuo skausmo ir pasimetimo daugybę visiškai nekaltų žmonių." Kitą kartą nesakė tiesos apie amerikiečių įkaitų gelbėjimo iš Irano karinio plano rengimą (Jody Powell, *The Other Side of the Story,* New York: William Morrow & Co.,Inc., 1984).

[6] *San Francisco Chronicle,* October 28, 1982, p. 12.
[7] *The Compact Edition of the Oxford English Dictionary,* New York: Oxford University Press, 1971, p. 1616.

Tačiau manajam melo ar apgaulės apibrėžimui šie dalykai nėra svarbūs (žodžius *melas* ir *apgaulė* čia vartoju sinonimiškai). Daugelis žmonių, net ir pateikdami klaidingą informaciją, nemeluoja. Moteris, persekiojama paranojinės manijos, sako esanti Marija Magdalietė, ir ji nėra melagė, nors toks teiginys neteisingas. Nepasisekęs patarimas klientui, kaip investuoti kapitalą, nėra melas, nebent konsultantas sąmoningai sakė netiesą. Žmonės, kurių išorė kartais apgaulinga, dar nebūtinai yra melagiai. Žolės lapeliu apsimetęs besislepiantis vabzdys maldininkas meluoja ne daugiau nei žmogus, kurį dėl aukštos kaktos palaikėme protingesniu nei iš tiesų yra.*

Melagis – tas, kuris gali *pasirinkti* nemeluoti. Auką jis apgaudinėja sąmoningai, ją klaidingai informuoja turėdamas aiškių ketinimų. Tiek paties meluojančio asmens, tiek bendruomenės požiūriu, melas gali būti pateisinamas, gali ir nebūti pateisinamas. Melagis gali būti geras ar blogas žmogus, mėgstamas ar nemėgstamas. Tačiau meluojantis asmuo gali pasirinkti – meluoti ar sakyti tiesą, jis suvokia melo ir tiesos skirtumą.[9] Patologiniai melagiai, kurie sąmoningai sako netiesą, bet savo elgesio neįstengia kontroliuoti, nėra mano analizės objektas, taip pat ir nesuvokiantys, kad meluoja, saviapgaulės aukos.** Ilgainiui mela-

* Įdomu pasvarstyti apie tokių stereotipų kilmę. Aukšta kakta tariamai rodo didelę smegenų apimtį, tačiau tai nebūtinai teisinga. Įsitikinimas, kad žmogus plonomis lūpomis žiaurus, paremtas taikliu pastebėjimu, jog pykstant lūpos susiaurėja. Klaidinga čia tai, kad laikinas emocinės *būsenos* požymis pritaikomas charakterizuojant asmenybės *bruožą*.Tokia išvada implikuojama, esą žmonės plonomis lūpomis atrodo taip dėl to, kad yra nuolat iš pykčio kietai sučiaupę lūpas, bet juk jos gali būti tiesiog paveldėtas veido bruožas. Lygiai toks pats stereotipiškas įsitikinimas neva putlių lūpų žmogus juslingas paremtas teisingu pastebėjimu, kad seksualiai susijaudinus prisipildžiusios kraujo, lūpos tampa putlios, tačiau pritaikytas jis netiksliai apibendrinant ir paverčiant tai pastoviu bruožu, nes juk ir putlios lūpos gali būti paveldėtas veido bruožas.[8]

** Nors aš neginčiju, kad esama patologinių melagių ar saviapgaulės aukų, įsitikinti tuo nėra lengva. Suprantama, kad jokių melagio žodžių negalime laikyti įrodymais. Išaiškintas melagis gali sakyti bet ką, kad sumažintų sau bausmę.

[8] Žr.: Paul F. Secord, "Facial Features and Inference Processes in Interpersonal Perception," in *Person Perception and Interpersonal Behavior,"* ed. R. Taguiri and L. Petrullo, Stanford University Press, 1958. Taip pat: Paul Ekman, "Facial Signs: Facts, Fantasies and Possibilities," in *Sight, Sound and Sense*, ed. Thomas A. Sebeok, Bloomington: Indiana University Press, 1978.

[9] Vis dar ginčijamasi, ar gyvūnai gali sąmoningai apsispręsti, meluoti ar ne. Žr. David Premack and Ann James Premack, *The Mind of an Ape*, New York: W. W. Norton & Co., 1983. Taip pat: Premack and Premack, "Communication as Evidence of Thinking," in *Animal Mind – Human Mind*, ed. D. R. Griffin, New York: Springer-Verlag, 1982.

gis gali patikėti savo melu. Jei taip atsitinka, toks žmogus jau negali būti laikomas melagiu, o jo sakomą netiesą dėl kitame skyriuje nurodomų priežasčių paaiškinti bus daug sunkiau. Tereikia prisiminti vieną epizodą iš Mussolinio gyvenimo, parodantį, kad patikėti savo paties melu ne visuomet naudinga: „... 1938 m. [Italijos] armijos divizijos sudėtis nuo trijų pulkų buvo sumažinta iki dviejų. Mussoliniui tai patiko, nes dabar jis galėjo sakyti, kad fašistai turi šešiasdešimt divizijų vietoj vos pusę to skaičiaus turimų iš tiesų, bet armijoje, prieš pat prasidedant karui, ši permaina sukėlė didžiulę sumaištį. Mussolinis užmiršo apie savo paties įvykdytas reformas, po kelerių metų jis tragiškai suklydo įvertindamas realias savo kariuomenės pajėgas. Atrodo, kad Mussoliniui ne daug ką pavyko apgauti, išskyrus save."[10]

Pateikiant melo apibrėžimą reikia apibūdinti ne tik melagį, bet ir auką. Meluojama, kai auka nenori būti apgauta, o melagis *iš anksto neįspėja* apie savo ketinimą tai padaryti. Būtų keista, jei melagiais vadintume aktorius. Žiūrovai juk sutinka, kad juos tam tikram laikui apgautų, dėl to ir ateina į teatrą. Skirtingai nuo apgaviko, aktoriai neapsimeta neįspėję, kad tai tik trumpam priimamas pavidalas. Juk jei brokeris įspėtų pateiksiąs kad ir įtikimą, bet klaidingą informaciją, klientas nesivadovautų jo patarimu. Jeigu Marija būtų pasakiusi gydytojui, ką iš tiesų jautė, arba jei Hitleris būtų įspėjęs Chamberlainą netikėti jo pažadais, niekas niekam nebūtų sumelavęs.

Tad pagal mano apgaulės apibrėžimą, vienas asmuo ketina apgauti kitą, kai tai daro sąmoningai, iš anksto neįspėjęs ir aukos tiesiogiai nepaprašytas nesakyti tiesos.* Taigi egzistuoja dvi

[10] Dėkoju Michaeliui I. Handeliui už pacitavimą to intriguojančiame savo straipsnyje "Intelligence and Deception," *Journal of Strategic Studies 5,* March 1982, p. 122–154. Cit. iš: Denis Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire,* p. 170.

* Mane domina tai, ką Goffmanas vadino begėdišku melu, tokiu, kai „esama neabejotinų įrodymų, jog žmogus žinojo meluojąs ir darė tai sąmoningai." Tačiau Goffmaną domino ne toks melas, o kitokio pobūdžio klaidinantis pateikimas, kai skirtumas tarp teisingo ir klaidingo nėra toks ryškus: „... kasdieniame gyvenime turbūt nesama tokios teisėtos profesijos ar tokių santykių, kurių dalyviai nesiima slaptos praktikos, nesuderinamos su siekiamais pateikti (apie save) įspūdžiais." (Abi citatos iš: *The Presentation of Self in Everyday Life,* New York: Anchor Books, 1959, p. 59, 64.

pagrindinės melo formos: *nuslėpimas* (*conceal*) ir *klastojimas*, arba *iškraipymas* (*falsify*).[11] Nuslėpdamas melagis nepasako tam tikros informacijos, bet iš tiesų nepasako ir nieko neteisingo. Klastojant ar iškraipant žengiamas dar vienas žingsnis. Melagis ne tik nuslepia teisingą informaciją, bet ir pateikia klaidingą taip, tarsi ji būtų teisinga. Dažnai norint apgauti neišvengiamai tenka kai ką nuslėpti ir kai ką suklastoti, tačiau retkarčiais meluojančiam pavyksta išsiversti vien nutylint.

Ne visi nuslėpimą laiko melavimu, kai kas jį traktuoja kaip įžūlesnį klastojimą.[12] Jei gydytojas nepasako pacientui, kad liga nepagydoma, jei vyras nepamini, kad pietų pertrauką praleido motelyje su žmonos geriausia drauge, jei policininkas neįspėja įtariamojo, kad jo pokalbių su advokatu klausoma, jokia klaidinga informacija neperduodama, bet kiekvienas iš šių pavyzdžių atitinka mano melo apibrėžimą. Aukos neprašė, kad jas apgaudinėtų, o apgaudinėjantis asmuo veikė sąmoningai, iš anksto neįspėjęs apie ketinimą apgauti. Informacija nepateikta sąmoningai, ne atsitiktinai. Gali pasitaikyti išimčių, kai informacijos nuslėpimas nėra melas, nes apie tai įspėta iš anksto arba auka sutinka būti apgauta. Jei vyras ir žmona susitaria nesikišti vienas į kito asmeninį gyvenimą ir nepranešti vienas kitam apie ryšius už šeimos ribų, išskyrus tuos atvejus, kai apie tai tiesiai paklausiama, nuslėpto susitikimo motelyje melu nelaikysime. Jei pacientas prašo gydytoją nesakyti blogų naujienų, tokios informacijos nuslėpimas nėra melas. Tačiau pagal įstatymą įtariamasis ir advokatas turi teisę pasikalbėti slapta, ir tos teisės pažeidimas visada bus melas.

Jeigu įmanoma pasirinkti, *kaip* meluoti, meluojantis asmuo paprastai pasirenka galimybę nuslėpti, o ne iškraipyti tiesą. Galimybė nuslėpti suteikia daugiau pranašumų. Pirmiausia,

[11] Šį skirtumą pripažįsta diduma apgaulės analitikų. Žr. str.: Handel, "Intelligence," and Barton Whaley, "Toward a General Theory of Deception," *Journal of Strategic Studies 5*, March 1982, p. 179–192, kuriuose aptariamas šio atskyrimo pritaikymas analizuojant karines apgaules.

[12] Sisela Bok terminą *melas* taiko tam, ką aš vadinu klastojimu, o *slaptumo* samprata nusako tai, ką vadinu nuslėpimu. Ji tvirtina, kad toks skyrimas turi moralinę reikšmę; pasak jos, melas yra "*prima facie* neigiamas su aiškia neigiama prezumpcija, o slaptumui tai nebūtinai būdinga" Kn.: *Secrets*, New York, Pantheon, 1982, p. xv.

nuslėpti daug lengviau nei iškraipyti. Nieko nereikia pramanyti. Nerizikuoji, kad susimausi, jei nesi sukūręs visos istorijos iš anksto. Sakoma, Abrahamas Lincolnas sakęs, jog jo atmintis ne tokia gera, kad meluotų. Jei gydytojas neteisingai paaiškina paciento ligos simptomus stengdamasis nuslėpti jo nepagydomą ligą, jam teks prisiminti šį melagingą paaiškinimą, kad paklaustas po kelių dienų neprieštarautų tam, ką jau yra pasakęs. Nuslėpimas mieliau pasirenkamas dar ir dėl to, kad atrodo tarsi mažiau smerktinas negu iškraipymas. Tai pasyvus, ne aktyvus melas. Net jei aukai padaryta ne mažesnė žala, melagis jaučiasi mažiau kaltas slėpdamas negu klastodamas.*

Meluojantis gali guostis mintimi, kad auka iš tiesų žino tiesą, tik nenori pažvelgti jai į akis. Neištikima žmona gali samprotauti kad ir taip: „Mano vyras tikriausiai žino, kad aš retkarčiais pažaidžiu, nes niekada neklausia, kur praleidžiu popietes. Nieko jam neatskleisdama elgiuosi gailestingai; juk aš nemeluoju jam apie tai, ką veikiu. Neversdama jo sužinoti, kad esu neištikima, laikausi nuostatos jo nežeminti." Nuslėptą tiesą visada lengviau pateisinti, jei kartais ji vėliau paaiškėja. Nutylėjęs apgavikas dar iki galo neįklimpęs. Jis gali pasiteisinti įvairiai – ir kad ketino pasakyti vėliau, ir kad užmiršo. Asmuo, kuris prisiekia sakydamas „jei gerai prisimenu", pasilieka atsarginį variantą, jei vėliau jo nuslėpta informacija būtų atskleista. Teiginys, kad ne itin gerai prisimenama tai, kas prisimena ir kas sąmoningai nesakoma, yra tarpinis tarp nuslėpimo ir iškraipymo. Taip apgaudinėjantis tvirtina, kai negali nieko nesakyti, kai jam užduotas klausimas, kai juo suabejota. Sakydamas, neva jis neprisimena, melagis išvengia būtinybės kada nors apskritai prisiminti suklastotą istoriją, jam tereikia atsiminti savo melagingą tvirtinimą, kad neprisimena. Jei vėliau išaiškėtų tiesa, melagis gali pareikšti, kad ne melavo, o tiesiog neprisiminė.

* Eve Sweetser pateikia įdomų pastebėjimą, kad auka gali labiau pasipiktinti, kai informacija nuo jos nuslepiama, nei kai ji suklastojama: „Tada auka negali skųstis, kad jai melavo, jai atrodo, tarsi oponentas „pralindo" pro įstatymo spragą.[13]

[13] Eve Sweetser, "The Definition of a Lie," in *Cultural Models in Language and Thought*, ed. Naomi Quinn and Dorothy Holland, 1987, p. 40.

Votergeito skandalas, dėl kurio prezidentui Nixonui teko atsistatydinti iš posto, puikiai iliustruoja tokią užmiršimo strategiją. Vis daugėjant įrodymų apie demokratų dalyvavimą organizuojant įsiveržimą į viešbutį ir bandymą ten įrengti pasiklausymo aparatūrą buvo priversti atsistatydinti prezidento patarėjai Harry Robbinsas Haldemanas ir Johnas Ehrlichmanas. Spaudimas Nixonui vis didėja, Haldemano vietą užima Alexanderis Haigas. „Nepraėjo nė mėnesio nuo Haigo sugrįžimo į Baltuosius Rūmus, kai 1973 m. birželio 4 d. jam su Nixonu teko svarstyti, kaip atsakyti į rimtus kaltinimus, iškeltus buvusio Baltųjų Rūmų patarėjo Johno W. Deano. Nixono ir Haigo pokalbio įraše, paskelbtame rengiant apkaltą, Haigas pataria Nixonui išsisukti nuo įtarimų pasiteisinimu neva neprisimena."[14]

Tačiau pasiteisinimas atmintimi įtikimas ne visomis aplinkybėmis. Gydytojas, paklaustas, ar paciento tyrimų rezultatai neigiami, negali dėtis jų neprisimenąs, kaip ir policininkas, įtariamajam paklausus, ar kambaryje esama pasiklausymo aparatūros. Prisidengti atmintimi galime tik kalbėdami apie nereikšmingus dalykus, dar apie tai, kas vyko seniai. Tačiau vargu ar pasiteisinsime pamiršę reikšmingus įvykius, kad ir kiek laiko būtų nuo jų praėję.

Bet kai auka meta iššūkį, meluojantis nebeturi pasirinkimo – nuslėpti ar suklastoti informaciją. Žmonai paklausus vyrą, kodėl neradusi jo per pietų pertrauką, jis priverstas meluoti, kad išlaikytų paslaptį. Galima būtų sakyti, kad net įprastas klausimas prie vakarienės stalo – „kaip praėjo diena?" – yra informacijos reikalavimas, tačiau nuo jo galima išsisukti. Vyras tiesiog paminės kitus dalykus nuslėpdamas pasimatymą, jei tiesioginis klausimas neverčia jo pasirinkti – meluoti ar sakyti tiesą.

Yra melas, kuris nuo pat pradžios reikalauja apgaulės, nes slėpti tiesą jau nebepakanka. Psichiatrijos pacientei Marijai teko ne tik slėpti, kad ji yra prislėgta, ketina nusižudyti, jai teko dar ir apsimesti, kad jaučiasi geriau, kad nori savaitgalį praleisti su šeima. Meluojant apie kandidato turimą darbo patirtį paprasto nutylėjimo irgi nepakanka. Juk tektų ne tik nuslėpti nepatyrimą,

[14] David Rosenbaum, *New York Times*, December 17, 1980.

bet ir sukurti deramą darbinės patirties aprašymą. Sprunkant iš nuobodaus vakarėlio ir stengiantis neįžeisti šeimininkų prireiks ne tik nuslėpti, kad mieliau namuose žiūrėsite televizorių, bet ir sukurti įtikimą paaiškinimą, kad privalote anksti ryte kur nors būti, turite bėdų su aukle ar kokį kitą pasiteisinimą.

Kartais, nors melas to tiesiogiai nereikalauja, meluojančiam tenka imtis klastos, kad pridengtų slepiamą tiesą. Klasta užmaskuojant tai, kas slepiama, ypač praverčia, kai reikia paslėpti emocijas. Nesunku paslėpti emocijas, kurių jau nebejaučiame, daug sunkiau suvaldyti tuo momentu patiriamas emocijas, ypač dideles. Baimę sunkiau paslėpti negu susirūpinimą, įniršį – nei susierzinimą. Kuo stipresnė emocija, tuo didesnė tikimybė, kad kokie nors jos požymiai pasirodys, kad ir kaip meluojantis stengtųsi ją nuslėpti. Imitavimas nejaučiamos emocijos padeda užmaskuoti jaučiamą emociją. Tad suklastota emocija gali padėti sutramdyti slepiamą emociją ir neleisti jai prasiveržti.

Šį ir daugelį kitų mano čia išdėstytų samprotavimų puikiai iliustruoja epizodas iš Johno Updike romano *Susituokime*. Rutos telefono pokalbį su širdies draugu nugirsta vyras. Iki šiol romane Rutai pavykdavo nuslėpti neištikimybę be melo, bet dabar, tiesiai paklausta vyro, ji priversta griebtis melo. Nors meluoja Ruta, kad nuslėptų nuo vyro romaną, šis epizodas kaip tik parodo, kaip greitai meluojant kyla emocijos, kaip joms prasiveržus darosi dar sunkiau paslėpti tai, ką būtina slėpti.

„Džeris [Rutos vyras] išgąsdina ją, nes išgirsta jos pokalbį telefonu su Diku [Rutos draugužiu]. Ruta manė, kad vyras sode už namo grėbė lapus. Tačiau atėjęs iš virtuvės jis paklausė: 'Kas čia skambino?'

Ruta išsigando. 'Ai, nieko svarbaus. Moteris iš sekmadieninės mokyklos klausė, ar mes užrašysime Džoaną ir Čarlį.'"[15]

Išgąstis pats savaime nėra įrodymas, kad žmogus meluoja, tačiau pastebėjęs ją išsigandusią Džeris gali įtarti, jog Ruta bijo, nes kažką slepia. Nors kvočiami gali išsigąsti ir visai nekalti žmonės, kaip tik į tai kvotėjai dažnai ir neatkreipia dėmesio. Rutos padėtis gana kebli. Nenumatydama, kad teks meluoti, ji nesugalvo-

[15] John Updike, *Marry Me*, New York: Fawcett Crest, 1976, p. 90.

jo, ką reikės sakyti. Patekusi į tokią keblią padėtį bijo, kad jos neišaiškintų. O kadangi išgąstį paslėpti dar sunkiau, padidėja tikimybė, kad Džeris sugaus ją meluojant. Ruta galėtų išmėginti dar vieną ėjimą – tiesiai pasakyti, kaip jaučiasi, nes veikiausiai vis viena to nenuslėps, o sumeluoti tik apie savo emocijų priežastį. Galėtų prisipažinti išsigandusi ne dėl to, kad turi ką slėpti, o iš baimės, jog Džeris ja nepatikės. Šis triukas duotų vaisių tik tada, jei ir anksčiau Džeris būtų ne kartą įtarinėjęs Rutą, o vėlesni įvykiai būtų parodę ją buvus nekaltą, tad dabar paminėjus nepagrįstus jo kaltinimus, gal liautųsi ją įtarinėjęs.

Rutai turbūt nepavyktų išlikti šaltakraujiškai, ramiai ar atrodyti nė kiek nesusijaudinusiai. Kai rankos ima drebėti, daug lengviau jas paslėpti sugniaužus į kumštį ar sunėrus užuot stengusis išlaikyti padėtas ramiai. Kai lūpos įsitempia ir susiaurėja, o viršutiniai vokai ir antakiai pakyla iš baimės, sunku išsaugoti ramų veidą. Tokias išraiškas lengviau paslėpti kitais raumenų judesiais – dantų griežimu, suspaustomis lūpomis, surauktais antakiais, rūsčiu žvilgsniu.

Geriausia stiprias emocijas slėpti po kauke. Tačiau uždengiant veidą ar jo dalį ranka, nusisukant nuo žmogaus, su kuriuo kalbama, paprastai tik išsiduodama meluojant. Geriausia kaukė – apsimesta emocija. Ji ne tik klaidina, bet ir geriausiai pridengia. Užvaldytas stiprios emocijos žmogus nepaprastai sunkiai išlaiko ramų veidą ar ramias rankas. Pagavus emocijoms sunkiausia išoriškai atrodyti nesusijaudinusiam, šaltakraujiškam ar abejingam. Daug lengviau nutaisyti pozą, kitais veiksmais sustabdyti ar pridengti jaučiamų emocijų išraiškas.

Updike romane Džeris pasako Rutai ja netikintis. Tad jos baimė turėtų sustiprėti tiek, kad paslėpti jau neįstengs. Slėpdama išgąstį ji galėtų supykti, nustebti ar nusistebėti. Galėtų piktai priekaištauti Džeriui, kad ja netiki, piktintis, kad kišasi ne į savo reikalus. Galėtų net nustebti, kad ja nepasitiki, kad klauso jos pokalbių.

Tačiau ne kiekviena situacija leidžia meluojančiam paslėpti jaučiamą emociją. Yra tokio melo, kurį lydinčių emocijų nuslėpti kone neįmanoma. Tokią sudėtingą situaciją aprašo Ezeras Weiz-

manas, buvęs Izraelio gynybos ministras. Po dramatiško Anwaro Sadato vizito į Jeruzalę Izraelio ir Egipto karinės delegacijos aptarė, ar būtų įmanoma pradėti derybas. Per derybų sesiją Egipto delegacijos vadovas Mohammedas el-Gamasy Weizmanui pranešė sužinojęs, jog Sinajuje Izraelis stato dar vieną gyvenvietę. Weizmanas suprato, kad tai gali sutrukdyti deryboms, nes dar nebuvo susitarta dėl to, ar Izraeliui liks net ir esamos gyvenvietės.

„Buvau pasipiktinęs, nors viešai pykčio parodyti negalėjau. Kol mes aptarinėjame saugumo garantijas stengdamiesi nors kiek stumtelėti į priekį taikos vežimą, mano kolegos Jeruzalėje, užuot jaudinęsi dėl jau esamų gyvenviečių teisėtumo, stato dar vieną kaip tik tuo metu, kai derybos jau pajudėjo į priekį."[16]

Weizmanas negalėjo parodyti supykęs ant savo kolegų Jeruzalėje. Jei nuslėptų pyktį, jam pavyktų nuslėpti ir tai, kad kolegos Jeruzalėje su juo nepasitarė. Jam teko slėpti stiprią emociją, tačiau negalėjo užmaskuoti jos kokia kita. Negalėjo pasirodyti laimingas, išsigandęs, sielvartaujantis, nustebęs ar pasipiktinęs. Privalėjo būti dėmesingas, bet abejingas, neišsiduoti, kad el-Gamasy pasakyta žinia jam buvo svarbi naujiena. Deja, knygoje neužsiminta, pavyko jam ar ne.

Pokerio lošimas yra kita situacija, kai vienos emocijos neįmanoma paslėpti po kita. Jei lošėjas susijaudinęs dėl to, kad gavo geras kortas ir gali laimėti didelę sumą, jis privalo nuslėpti bet kokius džiūgavimo ženklus, kad kiti žaidėjai nepadėtų kortų ant stalo atsisakydami lošti. Tad užsimaskuoti kokia nors kita emocija jam būtų pavojinga. Jei jis bandys paslėpti susijaudinimą dėdamasis nusivylęs ar susierzinęs, kiti pamanys, kad gavo blogas kortas ir tikėsis, jog šis lošėjas padės jas ant stalo ir atsisakys lošti.

Jo veidas turi būti visiškai be išraiškos. Bet jei lošėjas nusprendžia paslėpti nusivylimą ar susierzinimą dėl gautų prastų kortų, kad kiti lošėjai padėtų kortas, jam pravers kaukė. Apsimetant patenkintu ar susijaudinusiu jam ko gera pavyks nuslėpti nusivylimą ir sukurti įspūdį, kad gavo geras kortas. Gal kiti lošėjai

[16] Ezer Weizman, *The Battle for Peace*, New York: Bantam Books, 1981, p. 182.

juo ir patikės, ypač jei jis dar naujokas. Patyrusiam pokerio lošėjui dera pasiekti meistriškumo ir mokėti nuslėpti bet kokias emocijas dėl lošiant iškritusių kortų.* (Beje, tokios apgaulės kaip lošiant pokerį – nutylėjimo ar akių dūmimo – mano melo apibrėžimas neapima. Lošiant juk niekas nesitiki, kad žaidėjai atskleis, kokias gavo kortas. Pats lošimas iškart įspėja, kad žaidėjai stengsis vienas kitą apgauti).

Paslėpti nepageidaujamą emociją galima po bet kokia kita apsimesta emocija. Šypsena yra ta kaukė, kuria prisidengiama dažniausiai. Ji visų neigiamų emocijų – baimės, pykčio, sielvarto, pasibjaurėjimo – priešybė. Šypsotis skubama dažniausiai dėl to, kad vienoks ar kitoks laimingumo atspalvis ne vienu atveju padeda apgauti. Nusivylęs darbuotojas turi šypsotis, kad viršininkas nesuprastų, jog jis įskaudintas ar pyksta dėl to, kad nebuvo paaukštintas. Beširdė draugė juk turi dėtis linkinti gero, kai su rūpestinga šypsenėle išdeda negailestingą kritiką.

Šia kauke taip dažnai prisidengiama dar ir dėl to, kad šypsena laikoma tradicinio pasisveikinimo dalimi, susitikus mandagumas dažniausiai reikalauja šypsotis. Net jei jaučiamės siaubingai, paprastai pasisveikinant to parodyti ar pripažinti nedera. Dar daugiau, iš vargšo žmogaus tikimasi, kad jis nuslėps neigiamus jausmus ir mandagia šypsenėle palydėdamas frazę „ačiū, puikiai, o kaip jūs?", atsakys į pasveikinimą „kaip šiandien laikotės?" Tikri jausmai veikiausiai liks neatskleisti net ne dėl to, kad šypsena tokia puiki kaukė, bet ir kad mandagiai sveikinantis žmonėms iš tiesų retai rūpi, kaip tas kitas žmogus iš tiesų jaučiasi. Tikimasi tik to, kad abu dėsis draugiški, vienas kitam malonūs. Į tokias šypsenas rimtesnio dėmesio paprastai niekas nekreipia. Mandagaus pasisveikinimo fone žmonės įpratę melo nepastebėti. Galėtume net sakyti, kad kažin, ar būtų teisinga tokį elgesį laikyti melagingu, nes nerašytos mandagaus pasisveikinimo taisyklės iškart įspėja, jog tikrosios emocijos atskleistos nebus.

* Stebėdamas pokerio lošėjus Davidas Hayano aprašo kitą profesionalių lošėjų stilių: „susijaudinę lošėjai per visą lošimą šneka, taip priversdami priešininkus nerimauti ir nervintis... Tiesą jie pateikia kaip melą, o melą kaip tiesą. Toks žodinis spektaklis įkvėptas ir palydimas perdėtų gestų..." Apie vieną tokių lošėjų jis sako, kad tas „atrodė taip, tarsi šoktų pilvo šokį." („Poker Lies and Tells," *Human Behavior*, March 1979, p. 20).

Dar viena šypsenos populiarumo paslaptis, kad tai lengviausia iš sąmoningai nutaisomų, emocijas atspindinčių veido išraiškų. Dar nesulaukę nė vienerių kūdikiai jau sugeba valingai šypsotis. Šypsena yra viena ankstyviausių išraiškų, kurias kūdikis valingai panaudoja, kad įsiteiktų kitiems. Ir vėliau visą gyvenimą socialinės šypsenos atspindi emocijas, kurių nejaučiame, bet reikalaujama ar naudinga jas parodyti. Aišku, retsykiais suklystama – tokia netikra šypsena nusišypsome ne laiku, kartais per skubriai, kartais per ilgai. Kartais suklystame įterpdami ją ne vietoje: nusišypsome per greitai ar per ilgai uždelsę po žodžio ar frazės, kurias ši šypsena turėtų lydėti. Nusišypsoti lengviausia, bet apie visų kitų emocijų išraiškas to pasakyti negalėtume.

Daugeliui žmonių sunkiau suklastoti neigiamas emocijas. Penktame skyriuje aprašyti mano tyrimai rodo, jog diduma žmonių neįstengia valingai judinti raumenų, kad realistiškai imituotų nejaučiamus sielvartą ar baimę. Apsimestą pyktį ir pasibjaurėjimą parodyti šiek tiek lengviau negu šypseną, bet klaidų irgi padaroma dažnai. Suklastoti ne šypseną, bet neigiamą emociją ne visuomet lengva. Suprantama, yra išimčių. Hitleris buvo puikus artistas, gebantis be vargo imituoti neigiamas emocijas. Susitikime su britų ambasadoriumi Hitleris atrodė taip nežmoniškai įniršęs, kad neįstengė tęsti pokalbio. Tame susitikime dalyvavęs vokiečių pareigūnas pasakojo: „Vos ambasadorius spėjo uždaryti duris, kai Hitleris pliaukštelėjo sau per šlaunį juokdamasis: 'Chamberlainas šio pokalbio tikrai neištvers, jo kabinetas dar šį vakarą subyrės!'"[17]

Be nutylėjimo ir klastojimo, yra gana daug kitų melavimo būdų. Vieną jau paminėjau aptardamas tai, ką epizode iš Johno Updike romano „Susituokime" Ruta galėtų padaryti, kad išsigandusi vyro neišsiduotų meluojanti. Užuot bandžiusi nesėkmingai nuslėpti išgąstį, galėtų prisipažinti, kad išsigando, bet pameluoti apie melo priežastį. Melagingai nurodydama, iš kur

[17] Alan Bullock, *Hitler*, New York: Harper & Row, 1974, rev. ed., p. 528. Cit. iš: Robert Jervis, *The Logic of Images in International Relations*, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1970.

kilo jos emocija, Ruta teigtų esanti visai nekalta, neva bijanti tik dėl to, ar vyras ja patikės. Jei psichiatras būtų paklausęs Marijos, kodėl ji atrodo šiek tiek susinervinusi, galėtų prisipažinti, kad taip iš tikrųjų yra, bet sumeluoti, dėl kokios priežasties. Būtų galėjusi pasakyti neva nervinasi, nes labai nori namo, pabūti su savo šeima. Tad pasakydama tiesą apie apėmusią ją emociją sumeluotų tik apie jos priežastį.

Kitas panašus būdas yra pasakyti tiesą, tačiau pateikti ją taip, kad auka nepatikėtų. Vadinu tai klaidingu tiesos pasakymu. Tad Džerio paklausta, su kuo kalbėjo telefonu, Ruta galėjo atsakyti: „O, aš kalbuosi su savo meilužiu, kuris skambina kas valandą. Kadangi mes triskart per dieną mylimės, mums reikia nuolat dėl to susitarti!" Toks tiesos sutirštinimas nuskambėtų kaip pasišaipymas iš Džerio, jam būtų nelengva toliau žmoną įtarinėti. Apgauti auką padėtų ir pašaipus balso tonas bei veido išraiška.

Kitas melagingo tiesos pateikimo pavyzdys pateiktas Roberto Daley knygoje ir pagal ją pastatytame filme *Miesto princas: Tikra istorija apie per daug žinojusį policininką*. Kaip galima spręsti iš paantraštės, tai tikra istorija, ne literatūrinė išmonė. Robertas Leucis – slaptu informatoriumi tapęs policininkas, jis padeda federaliniams prokurorams rinkdamas įrodymus apie policijos, advokatų, laiduotojų už užstatą nusikalstamą ryšį su narkotikų perpardavinėtojais ir mafijos nariais. Daugiausia įrodymų jis surinko įrašinėdamas pokalbius į drabužiose paslėptą magnetofoną. Tačiau Leucis ima įtarti. Jei paaiškėtų, kad jis iš tikrųjų nešiojasi diktofoną, kažin ar jam pavyktų išsisukti nerizikuojant gyvybe. Šiame epizode Leucis šnekasi su DiStefano, vienu iš nusikaltėlių.

– Nesėskime šį vakarą prie muzikos automato, nes aš nieko negaliu įrašyti, – [sako Leucis].

– Nejuokinga, – atsako DiStefano.

Leucis ima girtis, kad iš tiesų dirba vyriausybei, kaip ir kitame kambario gale esanti barmenė, kurios siųstuvas paslėptas jos...

Visi nusijuokė, bet DiStefano juokas nuskambėjo nelinksmai."[18]

[18] Robert Daley, *The Prince of the City*, New York: Berkley Books, 1981, p. 101.

Leucis pasišaipo iš DiStefano įžūliai pasakydamas tiesą. Jis tikrai negali padaryti gero įrašo netoli muzikos automato. Ir iš tiesų dirba vyriausybei. Atvirai tai prisipažindamas, juokaudamas apie padavėją, kuri kelnaitėse ar už liemenėlės slepia įrašinėjimo prietaisą, Leucis užkerta kelią tolesniems DiStefano įtarinėjimams.

Yra dar viena į melagingą tiesos sakymą labai panaši melo rūšis – pusiau tiesa. Pasakoma dalinė tiesa. Sušvelnindamas ar nepaminėdamas to, kas svarbiausia, meluojantis gali ir neatskleisti apgaulės, bet ir nepasakyti nieko neteisingo. Netrukus po ką tik aprašyto romano *Susituokime* epizodo Džeris ateina į lovą ir prisiglaudęs prie Rutos klausinėja, kas jai patinka.

„– Tu man patinki, – sako ji, – ir visi balandžiai tame medyje, ir visi miesto šunys, išskyrus tuos, kurie išvarto mūsų šiukšlių dėžes, ir visos katės, išskyrus tą katiną, nuo kurio ėmė lauktis mūsų Lulu. Man patinka gelbėtojai paplūdimyje ir policininkai mieste, išskyrus tą, kuris aprėkė mane, kad ne ten apsisukau su mašina, ir dar man patinka kai kurie mūsų siaubingi draugai, ypač kai išgeriu...

– Na, o kaip tau Dikas Metju? [Dikas – Rutos meilužis].

– Kodėl, visai nieko."[19]

Yra dar vienas būdas, kuris padeda melagiui išsisukti nepasakant teisybės. Tai – neteisingą išvadą skatinanti gudrybė. Vienas laikraščio skyrelio redaktorius duoda štai tokį juokingą patarimą, kaip susidoroti su šia įprasta problema – ką pasakyti, kai bičiulio darbai jums ne prie širdies. Jūs draugo darbų parodos atidaryme. Kūriniai jums atrodo pasibaisėtini, tačiau nesuskumbate iš parodos pasprukti ir pripuolęs bičiulis klausia jūsų nuomonės. „– Džeri, – sakote jūs (tarkime, menininko vardas Džeris), spitrindamasis jam į akis, tarsi būtumėte labai sujaudintas. – Džeri, Džeri, Džeri". Apglėbkite jį kuo tvirčiau, nenuleiskite žvilgsnio nuo jo akių. Dešimt kartų iš dešimties Džeris pagaliau išsivaduos iš jūsų glėbio, kukliai sumurmės kokią frazę ir nueis... Aišku, gali būti ir kitų variantų. Pabandykite šią frazę pateikti su meno kritikui būdinga intonacija, tarsi kreipdamiesi

[19] Updike, *Marry Me*, p. 90.

į nematomą liudininką: „– Džeri, Džeri. Na, ką čia ir bepridėsi? O gal sušnibždėkite kiek tyliau, paslaptingiau: – Džeri. Man trūksta žodžių. O gal verčiau šiek tiek ironiškai: – Džeri. Visi, *visi* tik apie tai ir šneka."[20] Šis triukas pranašus tuo, kad kaip ir sakant pusiau tiesą ar melagingą tiesą, meluojančiam nereikia pasakyti nieko neteisingo.

Tačiau ir vieną, ir kitą atvejį vis vien laikau melu dėl sąmoningos pastangos apgauti auką, iš anksto jos apie tai neįspėjus.

Bet kurią iš šių melo rūšių išduoda vienas ar kitas meluojančio asmens elgesio aspektas. Esama dviejų apgaulės požymių. Klaida gali atskleisti tiesą, bet gali tik užsiminti, kad tai, kas sakoma ar rodoma, neteisinga, tačiau tiesos neatskleisti. Tuos atvejus, kai melagis suklysdamas atskleidžia tiesą, vadinu teisingos informacijos nutekėjimu (*leakage*). Kai meluojančio elgesys rodo, kad ji ar jis meluoja neatskleisdamas tiesos, tai vadinu *apgaulės požymiu*. Jei Marijai sakant, kad jaučiasi puikiai, gydytojas pastebėtų ją grąžant rankas, tai būtų apgaulės užuomina, priežastis įtarti ją meluojant. Tačiau gydytojas nesužinos, kaip ji jaučiasi iš tiesų – gal pyksta ant medikų, gal šlykštysi savimi, gal nuogąstauja dėl ateities, – jeigu nenutekės informacija. Tikrąsias jos emocijas galėtų išduoti veido išraiška, balso tonas, kalbos riktas, tam tikri gestai.

Apgaulės užuomina atsako į klausimą, ar asmuo meluoja, ar kažką slepia. Tai parodys tik informacijos nutekėjimas. Tačiau dažnai tai nėra svarbu. Kai svarbu tik tai, ar žmogus meluoja, ar ne, bet ne ką jis slepia, pakanka apgaulės užuominos, informacijos nuotėkis nereikalingas. Pagal tai, kokia informacija slepiama, įmanoma suprasti, ar ji nesvarbi. Jei apgaulės užuomina paskatina darbdavį pajusti, kad pretendentas užimti pareigas meluoja, to pakanka – jokio slepiamos informacijos nuotėkio jam nereikia, kad apsispręstų meluojančio pretendento nesamdyti.

Tačiau to pakanka ne visuomet. Kartais svarbu tiksliai sužinoti, kas nuslėpta. Vien išsiaiškinti, kad darbuotojas iššvaistė jam nepriklausančius pinigus, gali nepakakti. Apgaulės užuo-

[20] Jon Carrroll, "Everyday Hypocrisy – A User's Guide," *San Francisco Chronicle*, April 11, 1983, p. 17.

mina parodys, kad darbuotojas meluoja, gal ji prives net prie konfrontacijos su juo ir prie jo prisipažinimo. Tačiau net jei ši situacija išaiškinta, švaistūnas atleistas, baudžiamoji byla baigta, darbdaviui vis dėlto gali reikėti informacijos nuotėkio. Jis gali norėti sužinoti, kaip darbuotojas tai įvykdė, ką jis padarė su pasisavintais pinigais. Jei Chamberlainas būtų pamatęs apgaulės užuominas, jis būtų supratęs, kad Hitleris meluoja, tačiau šioje situacijoje būtų pravertęs ir informacijos nuotėkis, parodantis, kokie Hitlerio planai, kaip toli jis ketina eiti.

Kartais nutekėjimas suteikia tik dalį aukos pageidaujamos informacijos, atskleidžia daugiau nei apgaulės užuominą, bet ne viską, kas slepiama. Prisiminkime aptartą romano *Susituokime* epizodą. Ruta išsigąsta, nes nežino, kiek pokalbio telefonu su meilužiu jos vyras Džeris išgirdo. Paklausta apie tai Ruta galėjo padaryti ką nors, kas būtų išdavę jos išgąstį – lūpos galėjo suvirpėti ar viršutinis vokas kilstelėti aukštyn. Tokia užuomina apie išgąstį reikštų, kad Ruta veikiausiai meluoja. Nes kitaip kodėl ji imtų jaudintis dėl jo klausimo? Tačiau tokia apgaulės užuomina nepasakytų Džeriui nei ką ji meluoja, nei su kuo šnekėjosi telefonu. Dalį šios informacijos Džeris gavo iš Rutą išdavusio jos balso:

„– ...na, supratau iš tavo balso tono. [Džeris aiškina Rutai, kodėl netiki jos paaiškinimu, su kuo šnekėjosi telefonu.]

– Tikrai? Ir koks jau tas mano tonas? – norėjo sukikenti.

Jis pažvelgė į erdvę tarsi spręsdamas filosofinę problemą. Atrodė pavargęs, jaunas ir liesas, per trumpai nukirptais plaukais.

– Tavo balsas skambėjo kitaip, – tarė jis. – Šilčiau. Tai buvo moters balsas.

– Aš juk esu moteris.

– Tavo balsas, kai šneki su manimi, – tarė jis, – labiau mergaitiškas."[21]

Jos balso tonas netiko šnekėtis su kažkuo iš sekmadieninės mokyklos, jis tiko šnekėtis su meilužiu. Buvo panašu, kad veikiausiai tai romanas, bet visa istorija neaiški. Džeris nežino, ar romanas dar tik prasideda, ar jau įpusėjęs, nežino ir kas jos

[21] John Updike, *Marry Me*, p. 90.

draugužis. Bet jis žino daugiau nei galėtų vien tik iš apgaulę išduodančios užuominos, terodančios, kad ji meluoja.

Tad melą apibūdinau kaip sąmoningą apsisprendimą suklaidinti auką, nesuteikiant jai jokio įspėjimo apie šį ketinimą. Esama dviejų pagrindinių melo formų – nuslėpimas, kai teisinga informacija nepasakoma, ir klastojimas (iškraipymas), kai klaidinga informacija pateikiama kaip teisinga. Kiti melo būdai: klaidinimas, kai pripažįstant kilusią emociją klaidingai nurodoma jos priežastis; tiesos pasakymas neteisingai; tiesos pripažinimas ją padidinant ar su tokiu humoru, kad auka suklaidinama; pusiau tiesa ar dalies tiesos pripažinimas nukreipiant aukos dėmesį nuo to, ką norima paslėpti; į neteisingą išvadą nukreipiantis vingis ar tiesos pasakymas taip, kad ji įgyja visai priešingą reikšmę. Apgaulės užuominų, arba požymių, esama dviejų rūšių: nuotėkis, kai melagis netyčia atskleidžia tiesą, ir apgaulės užuomina, kai meluojančio elgesys atskleidžia tik tai, kad jis sako netiesą.

Tiek informacijos nutekėjimas, tiek apgaulės užuomina yra klaidos. Jos padaromos ne visuomet. Ne visas melas nepavyksta. Kitame skyriuje paaiškinsiu, kodėl kai kurie melai nepasiseka.

TREČIAS SKYRIUS

Kodėl nepasiseka pameluoti

Nepasiseka pameluoti dėl daugelio priežasčių. Apgaulės auka, radusi paslėptus dokumentus ar išdavikišką lūpdažio dėmę ant nosinės, gali netyčia atskleisti įrodymus. Apgaviką gali išduoti kitas žmogus. Pavydus kolega, paliktas sutuoktinis ar sutuoktinė, samdytas informatorius – pagrindiniai apgaulės atskleidimo šaltiniai. Tačiau mums rūpi meluojant daromos klaidos, kurias apgaudinėjantis padaro nevalingai, atvejai, kai sumeluoti nepavyksta dėl paties melagio elgesio. Pasikeitusi veido išraiška, kūno judesys, balso intonacija, gerklėje pakilęs gumulas, labai gilus arba itin paviršutiniškas kvėpavimas, ilgos pauzės tarp žodžių, kalbos riktai, šmėkštelėjusi veido išraiška, nepataikytas gestas – visa tai gali tapti apgaulės užuominomis arba nutekinti informaciją. Kyla klausimas, kodėl melagiai negali susidoroti su tokiomis elgesio išdavystėms? Kartais jiems tai pavyksta. Kartais sumeluojama tobulai – nei melagio žodžiai, nei veiksmai melo neišduoda. Kodėl ne visada? Yra dvi priežastys – viena susijusi su mintimis, kita – su jausmais.

Supainioti žodžiai

Melagiai ne visada numato, kada teks meluoti. Ne visada spėja pasiruošti, ką ketina pasakyti, surepetuoti žodžius ir juos išmokti. Jau minėtame epizode iš Updike romano *Susituokime* Ruta nesitiki, kad vyras Džeris nugirs ją kalbantis telefonu su meilužiu. Tad priedangai akimirksniu suregzta istorija apie sekmadieninę mokyklą, į kurią esą turi užrašyti vaikus, išduoda ją, mat, nesisieja su tuo, ką vyras išgirdo ją sakant.

Net kai melagis gerokai iš anksto žino, kad turės meluoti ir kruopščiai parengia žodžius, jam gali nepakakti išmonės nu-

matyti visus klausimus, kuriuos jam gali užduoti, ir apgalvoti, kaip reikės į juos atsakyti. Gali nepakakti ir išmanumo, kai pasikeitusios aplinkybės gali būti savaime išdavikiškos. Didžiajai prisiekusiųjų žiuri svarstant Votergeito proceso liudininkų parodymus, federalinis teisėjas Johnas J. Sirica tokią situaciją apibūdino aiškindamas savo reakciją į ypatingojo prezidento Nixono patarėjo Fredo Buzhardto liudijimą: „Pirmoji Fredo Buzhardto bėda buvo ta, kad jam nepavyko paaiškinti, kodėl nėra įrašų. Pirmąją bylos svarstymo dieną Buzhardtas pasakė, kad balandžio 15 d. įvykusio prezidento susitikimo su (teisininku) Deanu įrašo nėra, nes... buvo sugedęs laikmatis. ...Bet netrukus pirminį paaiškinimą pakeitė. [Buzhardtas sužinojo, kad kiti liudininkai gali parodyti, jog laikmatis iš tiesų veikė.] Dabar jis teigė, kad balandžio 15 d. susitikimas su Deanu ... nebuvo įrašytas, nes abi paruoštos juostos jau buvo užpildytos ilgos susitikimų dienos įrašų."[22] Netgi kai aplinkybės neverčia melagio keisti tekstą, kai kuriems jų sunku prisiminti, ką sakė anksčiau, tad į naujus klausimus jau neįstengia atsakyti greitai ir nuosekliai.

Bet kuri iš šių nesėkmių – kai nepavyksta numatyti, kada neišvengiamai teks meluoti, numatyti pasikeitusias aplinkybes atitinkančius žodžius, prisiminti anksčiau sukurtą melą – sukuria nesunkiai pastebimų apgaulės užuominų. Arba apgaudinėjančio žmogaus žodžiuose išryškėja vidinis prieštaravimas, arba jie kertasi su kitais tuo metu žinomais arba vėliau paaiškėjančiais faktais. Šios akivaizdžios apgaulės užuominos ne visada tokios patikimos ir aiškios, kaip galėtų pasirodyti. Pernelyg sklandi frazė gali būti gerai išsitreniravusio mulkintojo raiškos ženklas. Dar blogiau, kad tai žinodami kai kurie apgavikai tyčia daro klaidelių, kad jų žodžiai neskambėtų pernelyg sklandžiai. Žurnalistas tyrėjas Jamesas Phelanas, išaiškinęs Howardo Hugheso biografijos klastotę, atskleidė nepaprastai žavingą gudrybę.

Niekas nebuvo Hugheso matęs daugybę metų, todėl itin padidėjo viešas susidomėjimas šiuo milijardieriumi, dar kūrusiu filmus ir buvusiu didžiausių lošimo namų Las Vegase savinin-

[22] John J. Sirica, *To Set the Record Straight*, New York: New American Library, 1980, p. 142.

ku. Hugheso viešumoje nesimatė taip seniai, kad kai kas abejojo, ar jis tebėra gyvas. Visus apstulbino, kad taip atsiskyrėliškai gyvenantis žmogus paprašytų parašyti savo biografiją. Tačiau Cliffordas Irvingas kaip tik ir tikino ją parašęs. „McGraw-Hill" leidykla sumokėjo autoriui 750 000 JAV dolerių už knygą, o *Life* žurnalas – 250 000 JAV dolerių už trejetą ištraukų, bet paaiškėjo, kad tai klastotė! Cliffordas Irvingas buvo „... puikus apgavikas, vienas geriausių. Štai pavyzdys. Per kryžminę apklausą, kai bandėme išnarplioti tą istoriją, jis nė karto nepadarė klaidos pasakodamas ją kiekvieną kartą visiškai taip pat. Jo pasakojime būdavo smulkių neatitikimų, ir kai mes juos sugaudavome, jis iš karto tai pripažindavo. Eilinis apgavikas užsirašytų savo pasakojimą iki paskutinės raidės – kad galėtų ją pakartoti tiek kartų, kiek reikės, nenukrypdamas. Sąžiningas žmogus paprastai daro nedidelių klaidų, ypač pasakodamas tokią ilgą, sudėtingą istoriją kaip Cliffo. Cliffas buvo gudrus, gerai tai žinojo ir sugebėjo sukurti sąžiningo žmogaus įspūdį. Kai mes sugaudavome jį dėl ko nors, kuo, regis, būtų galima kaltinti, sakydavo, 'Oi, tai atrodo man nenaudinga, tiesa? Bet taip buvo.' Jis kūrė atviro – net kai jam tai buvo žalinga – žmogaus vaizdą, o tuo pat metu vieną po kitos raitė melagystes."[23] Nuo tokio gudrumo neįmanoma apsisaugoti – taip, talentingiausiems apgauti *pavyksta*. Tačiau dauguma melagių ne tokie apsukrūs.

Nespėjus apgalvoti žodžių arba pamiršus, kas jau sumeluota, gali atsirasti apgaulės užuominų, kylančių iš to, *kaip* tekstas pasakomas, net jei tai, *kas* sakoma, savaime nėra prieštaringa. Būtinybė apgalvoti kiekvieną ištariamą žodį – pasveriant galimybes, ieškant žodžio ar idėjos – gali išryškėti pauzėmis ar dar subtiliau – įsitempia viršutinis vokas ir antakis, gali pasikeisti kai kurie gestai (tai smulkiau paaiškinta ketvirtame ir penktame skyriuose). Tuo nenoriu pasakyti, kad jei kas prieš ištardamas apsvarsto kiekvieną žodį, būtinai meluoja, bet kai kuriomis aplinkybėmis – taip. Kai Džeris paklausia Rutą, su kuo kalbėjosi telefonu – tada jau bet kokie ženklai, rodantys, kad moteris atsargiai parenka žodžius, piršt mintį, jog ji meluoja.

[23] James Phelan, *Scandals, Scamps and Scoundrels*, New York: Random House, 1982, p. 22.

Nesugebėjimas numatyti galimų situacijų, išsamiai suplanuoti ir surepetuoti apgaulingus žodžius yra tik viena priežasčių, dėl kurių meluojant daromos klaidos, kurios virsta apgaulės užuominomis. Suklystama ir dėl to, kad paslėpti patiriamus ar imituoti menamus jausmus nėra lengva. Ne kiekvienas melas susijęs su emocijomis, bet tie, kurie susiję, melagiui kelia ypatingų sunkumų. Pastangas slėpti tuo metu išgyvenamus jausmus gali išduoti ir žodžiai, bet, išskyrus kalbos riktus, paprastai ne žodžiai išduoda šiuos jausmus. Jei pats to nenori, niekas neverčia melagio žodžiais išreikšti slepiamų jausmų. Mažiau nuo jo valios priklauso, kaip pavyks paslėpti veido išraišką, tankesnį kvėpavimą, įtampą balse.

Sužadinus emocijas pokyčiai prasideda akimirksniu ir savaime – be pasirinkimo ar apsvarstymo. Romane *Susituokime,* kai Džeris apkaltina Rutą meluojant, jai nesunku užslopinti žodžius „Taip, tai tiesa!". Bet baimė, kad jos romanas bus atskleistas, siunčia girdimus ir regimus ženklus. Ruta negali rinktis – pasiduoti tai panikai ar ne, negali valios pastangomis liautis bijojusi. Manau, kad tai esminė emocinės patirties savybė.

Žmonės negali aktyviai pasirinkti, kada kokią emociją jie patirs. Veikiau emocijas jie patiria pasyviai, tuomet, kai jos kyla, o neigiamos emocijos – tokios, kaip baimė ar pyktis – gali apimti žmogų prieš jo valią. Žmonės ne tik mažai gali pasirinkti, kada kokią emociją patirti, dažnai nuo jų valios nepriklauso ir tai, ar tos emocinės išraiškos požymius mato kiti. Ruta negalėjo paprastai nuspręsti, kad nepasiduos panikai. Nėra tokio atsipalaidavimo mygtuko, kurį paspaudusi moteris būtų galėjusi nutraukti emocines reakcijas. Apimtas itin didelės emocijos žmogus gali neįstengti suvaldyti savo veiksmų. Stipri emocija paaiškina – nors ir ne visada pateisina – netinkamus veiksmus: „Nenorėjau kelti balso (daužyti stalo, įžeisti tavęs, trenkti tau), bet praradau savitvardą. Nesusivaldžiau."

Kai emocija auga laipsniškai, o ne užklumpa staiga, jei ji prasideda žemu registru – jaučiamas suirzimas, o ne įniršis – elge-

šio pokyčiai būna neryškūs ir gana lengvai paslepiami, jei tik žmogus suvokia savo jausmus. Bet daugelis žmonių nesuvokia. Kai emocija kyla pamažu, kai dar nestipri, ji gali būti labiau pastebima kitų, nei paties žmogaus – kol jausmas nesustiprėja, sąmonė jo nefiksuoja. Tačiau kai emocija sustiprėja, ją daug sunkiau suvaldyti. Be pastangų veido, kūno ir balso pokyčių nepaslėpsime. Netgi kai pavyksta juos paslėpti, netgi nesant emocijų nutekėjimo, kartais apgaulės užuomina gali būti pačios žmogaus pastangos.

Nelengva paslėpti patiriamą jausmą, ne lengviau ir suklastoti emocijos vaizdą – net kai žmogus nepatiria kitų jausmų, kuriuos reikėtų slėpti. Tam reikia tikrai daugiau, nei vien pasakyti sau „aš pykstu", „aš bijau". Kad vaidyba būtų įtikinama, turi atrodyti ir kalbėti taip, tarsi iš tikrųjų būtum piktas arba įtūžęs. Nelengva imituoti reikalingus judesius, ypatingus balso pokyčius, būtinus suklastoti emocijoms. Yra tam tikri veido judesiai, kuriuos valingai gali padaryti tik kai kurie žmonės. (Jie aprašyti penktame skyriuje.) Šie sunkiai atliekami veido judesiai gyvybiškai svarbūs imituojant sielvarto, baimės, pykčio jausmus.

Sunkiausia suklastoti jausmus kaip tik tada, kai labiausiai reikia, kad jie padėtų paslėpti kitą emociją. Nelengva dėtis supykus, tačiau jei pykstančiu apsimetantis žmogus dar patiria ir baimę, jis jaučiasi draskomas pusiau. Iš baimės kylantys impulsai traukia jį į vieną pusę, o valingos pastangos dėtis supykusiam – į kitą. Antai išsigandus antakiai savaime pakyla aukštyn. Bet apsimetantis pykstančiu žmogus turėtų juos nuleisti. Dažnai apgaulę išduoda patys patiriamos ir melagingos emocijos vidinės kovos ženklai.

O kaip melai, kurie nesusiję su jausmais, – kai sumeluojami veiksmai, planai, mintys, ketinimai, faktai arba fantazijos? Ar šiuos melus išduoda melagio elgsena?

Melo sukeliami jausmai

Ne kiekvienai apgaulei prireikia emocijas slėpti arba jas klastoti. Išeikvotojas slepia, kad jis vagia pinigus. Plagiuotojas slepia

pavogęs kito darbą ir pateikęs jį kaip savo. Tuščiagarbis vidutinio amžiaus vyriškis slepia savo amžių, dažo žilus plaukus ir tikina esąs septyneriais metais jaunesnis. Tačiau emocijos gali kilti ir kai meluojama apie ką kitą, ne apie jausmus. Tuščiagarbis vyriškis gali drovėtis savo tuštybės, o kad jo apgaulė pavyktų, jam teks slėpti ne tik savo amžių, bet ir susidrovėjimą dėl to. Plagiuotojas gali niekinti tuos, kuriuos apgaudinėja. Taigi jam teks slėpti ne tik savo darbo šaltinį, bet ir dėtis turinčiu tariamų sugebėjimų, teks slėpti savo panieką. Švaistūnas, išeikvojęs svetimus pinigus, nustebs, kai jo nusikaltimu bus apkaltintas kas nors kitas. Jam teks slėpti savo nuostabą ar bent jos priežastį.

Taigi jausmai dažnai įsipina į melą, nors meluota buvo ne siekiant paslėpti emocijas. Sukilusias emocijas reikia paslėpti, kad melas nebūtų atskleistas. Kalta dėl to gali būti bet kokia emocija, bet trejetas jų taip dažnai būna susipynusios su apgaule, kad reikalauja atskiro paaiškinimo. Tai melo išaiškinimo baimė, kaltė dėl apgaulės ir džiaugsmas apgavus.

Melo išaiškinimo baimė

Švelnesnės formos baimė nesutrukdo meluoti, kaip tik priešingai, gali padėti melagiui išvengti klaidų, suteikti budrumo. Vidutiniško intensyvumo baimė gali padėti įgudusiam melo aiškintojui pastebėti elgsenos ženklus, o didelė melagio baimė atskleidžia kaip tik tai, ko jis bijo. Jei meluojantis asmuo galėtų numatyti, kaip stipriai jį apims baimė dėl atskleidimo, nuspręsdamas meluoti galėtų pagrįsčiau pasverti, ar verta rizikuoti. Jei tik galėtų apskaičiuoti, kokią baimę dėl melo atskleidimo patirs, apsisprendęs meluoti galėtų planuoti baimės sušvelninimo ar nuslėpimo priemones. Ši informacija gali būti naudinga ir tiesos verifikuotojui. Žinodamas, kad įtariamasis labai bijo būti atskleistas, tiesos aiškintojas gali sutelkti dėmesį į jo baimės ženklus.

Daug veiksnių lemia, kokį pavidalą įgaus melo atskleidimo baimė. Pirmasis veiksnys – kaip melagis vertina apgaulės aukos, kaip melo aiškintojo, įgūdžius. Jeigu žinoma, kad jo taikinys –

patiklus, malonus, nekils didelė melo atskleidimo baimė. Kita vertus, žmogus, kurį sunku apkvailinti, kuris turi aukštą melo atskleidėjo reputaciją, iškart kels melo išaiškinimo baimę. Tėvai dažnai tikina vaikus, kad jie meistriškai atskleidžia kiekvieną apgaulę. „Pažvelgęs tau į akis galiu pasakyti, ar meluoji." Netiesą sakanti mergaitė bijo būti pagauta, todėl ją išduoda baimė arba ji prisipažįsta, nes neabejoja, jog išsisukti šansai itin menki.

Terence Rattigano pjesėje *Vinslovų berniukas* ir 1950 m. pagal ją sukurtame filme tėvas tokį masalą naudoja atsargiai. Jo paauglys sūnus Ronis buvo apkaltintas pavogęs pinigų pašto perlaidą ir pašalintas iš Jūrų laivyno koledžo:

„ARTŪRAS [tėvas]. Šiame laiške parašyta, kad tu pavogei pinigų perlaidą. (Ronis žiojasi kalbėti, Artūras jį sustabdo.) Nenoriu, kad pasakytum nors žodį, kol neišklausei manęs. Jeigu pavogei, privalai man pasakyti. Aš nepyksiu ant tavęs, Roni, jei tik pasakysi tiesą. Bet jeigu meluosi, aš suprasiu, nes melo tu nuo manęs nepaslėpsi. Aš suprasiu, Roni, tad nepamiršk to prieš kalbėdamas. (*Pauzė.*) Ar tu pavogei tą pašto perlaidą?

RONIS. (*Dvejodamas*) Ne, tėte. Nepavogiau.

(Artūras žengia arčiau jo.)

ARTŪRAS. *(Įsmeigęs žvilgsnį į jo akis.)* Ar tu pavogei tą pinigų perlaidą?

RONIS. Ne, tėte. Nepavogiau. (*Artūras dar akimirką nenuleidžia žvilgsnio nuo jo akių, paskui atsipalaiduoja*)."[24]

Artūras patiki Roniu, pjesėje pasakojama istorija, kokioms nepaprastoms aukoms pasiryžta tėvas ir visa šeima, kad įrodytų Ronio teisumą.

Tėvai nė visada gali naudoti Artūro strategiją tiesai atskleisti. Berniukas, daug kartų anksčiau melavęs ir sėkmingai apkvailinęs tėvą, neturės jokios priežasties manyti, kad šį kartą jam nepasiseks. Tėvas ar motina gali nenorėti pasiūlyti atleidimo už prisipažinimą nusižengus arba gali būti, kad dėl praeities įvykių tokiu pasiūlymu nebūtų patikėta. Berniukas turi tikėti tėvu ir neabejoti, kad tėvas gali patikėti juo. Tėvas, anksčiau įtarinėjęs ir

[24] Terence Rattigan, *The Winslow Boy*, New York: Dramatists Play Service Inc. Acting Edition, 1973, p. 29.

nepasitikėjęs, netikėjęs tiesą sakiusiu sūnumi, nekaltam berniukui kels baimę. Čia susidaro svarbi apgaulės išaiškinimo problema: beveik neįmanoma atskirti nekalto berniuko *baimės dėl to, kad juo nepatikės,* nuo kalto berniuko baimės, kad bus atskleista apgaulė. Baimės ženklai bus tokie patys.

Šios problemos nėra būdingos tik atskleidžiant apgaulę tarp tėvų ir vaikų. Visada sudėtinga atskirti nekalto žmogaus baimę dėl to, kad juo nepatikės, nuo kalto žmogaus baimės, kad bus atskleista jo apgaulė. Ši problema dar padidėja, kai melo verifikuotojas turi įtaraus asmens reputaciją ir praeityje nepatikėjo tiesa. Kiekvieną kartą tokiam melo aiškintojui bus vis sunkiau atskirti baimę, kad žmogumi nepatikės, nuo melo išaiškinimo baimės. Apgaudinėjimo patirtis ir sėkmingas išsisukimas turėtų visada sumažinti išaiškinimo baimę. Vyras, sukantis keturioliktą romaną, per daug nesijaudins, kad jį pagaus. Jis turi apgaudinėjimo įgūdžių. Žino, ko tikėtis, kaip prisidengti. Svarbiausia, kad jis mano, jog visada išsisuks. Savikliova susilpnina atskleidimo baimę. Jeigu tai trunka pernelyg ilgai, melagis gali pradėti daryti apmaudžias klaidas. Melagiui veikiausiai naudinga šiek tiek bijoti galimybės būti išaiškintam.

Poligrafas, arba melo detektorius, veikia tuo pačiu principu kaip išdavikišką apgaudinėjančio elgesį atskleidžiantis žmogus, taigi ir prietaisas gali suklysti dėl tų pačių dalykų. Poligrafo testas neatskleidžia melo, tik fiksuoja emocijas. Jo laidai prijungiami prie įtariamo asmens ir fiksuoja prakaitavimo, kvėpavimo, kraujo spaudimo pokyčius. Padidėjęs kraujo spaudimas arba prakaitavimas savaime nėra apgaulės požymiai. Rankos suprakaituoja, širdis plaka greičiau kylant emocijoms. Prieš pradėdami poligrafo testą dauguma operatorių stengiasi įtikinti įtariamąjį, kad poligrafas visada nustato melagį – taip jie padaro vadinamąjį stimuliavimo testą. Įprasčiausias būdas – parodyti įtariamajam, kad mašina gali atspėti, kurią kortą jis paima nuo stalo. Kai įtariamasis paima kortą ir įdeda ją į kortų malką, jis prašomas sakyti „ne“ kiekvieną kartą, kai poligrafo operatorius paklausia, ar tai tam tikra korta. Kai kurie naudodami šią techniką nesuklysta, nes jie nepasitiki, kad poligrafo fiksuojama

kreivė pagaus melą, bet naudojasi žymėtomis kortomis. Jie teisinasi dviem priežastimis, kodėl apgaudinėja įtariamąjį. Jeigu jis nekaltas, labai svarbu, kad jis žinotų, jog mašina neklysta – kitaip gali baimintis, kad juo nepatikės. Jeigu kaltas, svarbu, kad bijotų būti pagautas – kitaip detektoriaus testas neduos jokio rezultato. Dauguma poligrafo operatorių šia apgaule nesinaudoja, bet pasitiki mašina, kad ji užfiksuos, kokią kortą testuojamasis paėmė.[25]

Čia visai taip pat, kaip ir *Vinslovų berniuke* – įtariamasis turi tikėti melo verifikuotojo gebėjimu. Baimės ženklai bus dviprasmiai, jeigu negalėsime testo parengti taip, kad bijotų tik melagis, o ne tas, kuris sako tiesą. Poligrafo testai nepavyksta ne tik dėl to, kad kai kurie nekalti asmenys bijo būti neteisingai apkaltinti arba testuojant būna prislėgti dėl kitų priežasčių, bet ir dėl kai kurių nusikaltėlių netikėjimo mašinos stebuklais. Jie žino, kad gali išsisukti, ir jei jie tai žino, greičiausiai jiems ir pavyks.*

Kita paralelė su *Vinslovų berniuku* – poligrafo operatoriaus pastangos išgauti prisipažinimą. Kaip tėvas skelbėsi turįs ypatingų galių atskleisti melą, kad paskatintų sūnų prisipažinti, jei jis kaltas, taip ir kai kurie poligrafo operatoriai stengiasi išgauti prisipažinimą įtikindami įtariamuosius, kad mašinos jie neapgausią. Jei įtariamasis neprisipažįsta, kai kurie poligrafo operatoriai baugina sakydami, kad mašina parodė, jog jis nesako tiesos. Didinant išaiškinimo baimę viliamasi, kad kaltasis prisipažins. Nekaltieji kenčia nuo neteisingų kaltinimų tikėdamiesi, kad bus išteisinti vėliau. Deja, šitaip spaudžiami, nepakėlę įtampos, kartais prisipažįsta ir nekalti asmenys.

Poligrafo operatoriai paprastai neturi tėvų galimybės skatinti prisipažinti, siūlyti amnestiją už prisipažintą nusikaltimą. Kriminaliniai tardytojai gali šiek tiek prie to priartėti leisdami suprasti, kad prisipažinimas sušvelnins bausmę. Tardytojai pa-

[25] Ši istorija minima ir Davido Lykkeno knygoje *A Tremor in the Blood: Uses and Abuses of the Lie Detector*, New York: McGraw-Hill, 1981.

* Kai kurie poligrafo specialistai mano, kad įtariamojo įsitikinimas mašinos tikslumu nėra itin svarbus. Šis ir kiti su poligrafo testu susiję klausimai bei tai, kaip poligrafo rezultatai palyginami su elgesio suteikiamomis apgaulės užuominomis, aptariama septintame skyriuje.

prastai negali pasiūlyti visiškos amnestijos, tik psichologinę. Jie tikisi išgauti prisipažinimą leisdami įtariamajam suprasti, kad jam nereikėtų patirti gėdos ar net atsakomybės už įvykdytą nusikaltimą. Kvotėjas gali su užuojauta paaiškinti, kad jam tai puikiausiai suprantama, kad tokioje situacijoje pats irgi būtų taip pasielgęs. Kitas variantas galėtų būti pasiūlyti įtariamajam jo reputaciją gelbstintį nusikaltimo motyvo paaiškinimą. Toliau pateikiamas pavyzdys iš įrašyto į magnetinę juostą nužudymu įtariamo asmens tardymo, kai paaiškėjo jo nekaltumas. Policijos kvotėjas kalbasi su įtariamuoju:

„Būna tokių laikotarpių, kai dėl aplinkos, dėl ligos, dėl daugelio priežasčių žmonės nepasuka tiesiu lygiu taku... Kartais tai, ką padarome, būna ne mūsų valioje. Kartais kažką padarome pagauti aistros ar pykčio akimirką ir galbūt dėl to, kad kažkas mūsų galvoje suveikia ne taip. Normalūs žmonės, žinodami, ką padarė blogai, nori tai pataisyti."[26]

Iki šiol kalbėjome apie tai, kaip melo verifikuotojo reputacija gali turėti įtakos melagio nuogąstavimams būti išaiškintam ir nekalto žmogaus baimę, kad juo nepatikės. Kitas apgaulės išaiškinimo baimės veiksnys yra melagio asmenybė. Vieniems žmonėms meluoti labai sunku, kiti tai daro neįtikėtinai lengvai. Daug daugiau žinoma apie žmones, kurie meluoja lengvai, negu apie tuos, kurie neįstengia meluoti. Apie šiuos man pavyko šį tą išsiaiškinti tiriant, kaip slepiamos neigiamos emocijos.

1970 m. pradėjau ciklą eksperimentų siekdamas patikrinti apgaulės užuominas, pastebėtas analizuojant įrašą su psichiatrijos ligoninės paciente Marija, kurios melą aprašiau pirmame skyriuje. Prisiminkime – Marija nuslėpė savo nerimą ir nusivylimą, kad gydytojas savaitgaliui išleistų ją namo, kur ji neprižiūrima galėtų nusižudyti. Aš nagrinėjau panašius kitų žmonių melus norėdamas išsiaiškinti, ar jų elgesyje įžvelgsiu šiame įraše pastebėtas apgaulės užuominas. Nelabai tikėjausi rasti pakankamai tokių klinikinių pavyzdžių, nes nors ir galima įtarti, kad pacientas melavo, retai pavyksta tuo įsitikinti, nebent jis prisipažįsta kaip Marija. Vienintelė mano galimybė buvo sumodeliuoti Ma-

[26] J. Phelan, *Scandals*, p. 110.

rijos melu pagrįstą situaciją, kad galėčiau nagrinėti meluojant žmonių daromas klaidas.

Kad tai sietųsi su Marijos melu, eksperimento dalyviai turėjo patirti itin stiprias neigiamas emocijas ir turėti svarius motyvus šiuos jausmus slėpti. Stiprioms neigiamoms emocijoms sukelti tiriamiesiems rodžiau kruvinus operacinės vaizdus ir paprašiau jų nuslėpti visus jas žiūrint patiriamų jausmų ženklus. Iš pradžių mano eksperimentas žlugo – nė vienas tiriamasis nepakankamai pasistengė savo emocijas nuslėpti. Nesitikėjau, kad bus taip sunku paskatinti žmones meluoti laboratorijoje. Žmonės ima drovėtis suprasdami, kad mokslininkai stebi juos netinkamai besielgiančius. Dažnai jie beveik niekuo nerizikuoja, tad net jei ir meluoja, nesistengia taip, kaip stengtųsi realiame gyvenime, kai sumeluoti svarbu. Savo eksperimento dalyviais pasirinkau slaugos studentes, nes būtent joms buvo itin svarbu, kad tokio pobūdžio melas pavyktų. Slaugytojos privalo sugebėti nuslėpti operacinės ar kitų kruvinų vaizdų keliamas neigiamas emocijas. Tad mano eksperimentas suteikė studentėms galimybę bandyti susiformuoti svarbų jų profesijai įgūdį. Kita priežastis, dėl kurios pasirinkau slaugytojas, buvo etinė – negalėjau bet kam rodyti tokių žiaurių vaizdų. Pasirinkdamos profesiją slaugytojos sutinka susidurti su tokiu realybės aspektu. Joms daviau tokius nurodymus:

„Štai dirbate greitosios pagalbos priimamajame ir įbėga motina su smarkiai sužalotu vaiku, juk negalite parodyti, kaip esate sukrėsti, nors ir žinote, kad vaikas kenčia baisų skausmą, kad jo šansai išgyventi menki. Jums tenka užgniaužti savo jausmus ir nuraminti motiną, kol ateis gydytojas. Arba įsivaizduokite, kaip elgsitės, kai teks apvalyti išmatas pacientui, kuris jau nekontroliuoja tuštinimosi. Jis ir taip gėdijasi, kad grįžo į kūdikio būvį. Tikriausiai jausite pasibjaurėjimą, bet teks jį slėpti. Eksperimentas suteikia jums galimybę patikrinti ir išmėginti savo gebėjimą kontroliuoti jausmų raišką. Pirmiausia matysite malonų filmą su spalvingais vandenyno vaizdais ir jį žiūrėdamos atvirai apibūdinsite savo jausmus pašnekovui, kuris nemato to filmo. Paskui išvysite vienus baisiausių vaizdų, kokie tik gali pasitaikyti metų

metus dirbant slaugytojos darbą. Žiūrėdamos šiuos vaizdus turėsite slėpti tikruosius jausmus, kad pašnekovas pamanytų, jog žiūrite kokį kitą malonų filmą, pavyzdžiui, galėsite pasakyti, kad rodomi gražūs gėlynai [San Fransisko] Aukso Vartų parke. Stenkitės, kaip įmanydamos."

Mes parinkome baisiausius, kokius tik radome, įrašus. Per pradinius tyrimus nustatėme, kad kai kuriuos tiriamuosius labiausiai sukrėtė didelių nudegimų vaizdai, nes jie žinojo, kad siaubingą aukos skausmą vaistai menkai temalšina. Kitus labiau sujaudino amputacijos epizodas – ir pliaupiantis kraujas, ir mintys apie tai, kaip jausis žmogus, kai atsibudęs suvoks, kad neturi galūnės. Mes sujungėme šiuos du filmus, kad atrodytų, jog nudegimo aukai amputuojama galūnė. Rodydami šią kraupią medžiagą norėjome išsiaiškinti, kaip žmonėms pavyksta nuslėpti ypač stiprias emocijas, kai jie to nori arba privalo.

Mano universitete stojant į slaugytojų mokyklą konkursas visuomet didelis, todėl visos šios jaunos studentės buvo vertinamos aukščiausiais balais už įvairių dalykų rašomuosius, labai gerais pažymiais ir puikiausiomis charakteristikomis. Nors visos priklausė šiai rinktinei grupei, gebėjimu slėpti jausmus viena nuo kitos smarkiai skyrėsi. Kai kurios tai darė puikiai, kitos visai nesugebėjo. Per pokalbį pasibaigus eksperimentui paaiškėjo, kad nesugebėjimas pameluoti apie savo jausmus žiūrint baisiuosius filmus neapsiribojo tik šiuo eksperimentu. Dalis slaugos studenčių niekuomet nesugebėjo pameluoti apie savo jausmus. Kai kurias itin gąsdindavo jų melo išaiškinimo galimybė. Jos neabejoja, kad kiekvienas į jas pažvelgęs gali pasakyti, ar jos meluoja, – ir ši pranašystė savaime išsipildo. Visoms šioms studentėms pateikiau daug objektyvių asmenybės testų ir nustebau, kad tos, kurioms labai sunku buvo meluoti, pagal testus visai nesiskyrė nuo kitų eksperimento dalyvių. Be šios savybės jos, regis, visai nesiskiria nuo visų kitų. Jų šeimos ir draugai žino apie šią jų savybę ir atleidžia joms perdėtą teisumą.

Aš stengiausi išsiaiškinti daugiau ir apie jų priešingybes – tas, kurios melavo lengvai ir labai sėkmingai. *Melagiai iš prigimties* žino apie šį savo gebėjimą, kaip ir tie, kurie juos gerai pažįsta.

Jiems sekasi meluoti nuo pat vaikystės – kada panorėję jie kvailina tėvus, mokytojus ir draugus. Melo atskleidimo baimės jie nepatiria. Priešingai, jie neabejoja savo gebėjimu apgauti. Toks pasitikėjimas, melavimas nepatiriant melo atskleidimo baimės yra vienas iš psichopatinės asmenybės požymių. Tačiau tai buvo tik viena savybė, kuri šiuos melagius iš prigimties siejo su psichopatais. Kitaip nei psichopatai, šie melagiai iš prigimties puikiai sugebėjo priimti sprendimus, tinkamai mokydavosi iš savo patirties. Jie nepasižymėjo kitomis psichopatinėmis savybėmis: „...paviršiniu žavesiu... gailesčio ar gėdos jausmo stoka, asocialiu elgesiu be regimo sąžinės graužimo, patologiniu egocentrizmu ir negebėjimu mylėti."[27] (Kaip sąžinės graužatis ir gėda gali išduoti apgaulę, paaiškinsiu vėliau, kai kalbėsiu apie kaltę dėl apgaulės.)

Melagiai iš prigimties mano eksperimente nesiskyrė nuo kitų pagal savo įvairių objektyvių asmenybės testų balus. Jų testai nerodė jokių psichopatinės asmenybės požymių. Jų mąstymo sanklodoje nebuvo nieko asocialaus. Kitaip negu psichopatai, jie nesinaudojo gebėjimu meluoti, kad pakenktų kitiems.* Melagiai iš prigimties, itin meistriškai apgaudinėjantys, bet sąžiningi žmonės, sugebėtų pasinaudoti savo talentu pasirinkę tam tikras profesijas – aktorių, prekybos agentų, teismo advokatų, derybininkų, šnipų ar diplomatų.

Karinių apgaulių tyrėjai domisi charakterio savybėmis gebančiųjų meluoti talentingiausiai: „Toks asmuo turėtų būti apdovanotas lanksčiu, sieti ir derinti gebančiu protu, kuris veikia skaidydamas idėjas, koncepcijas, arba 'žodžius' iki jų pamatinių

[27] Robert D. Hare, *Psychopathy: Theory and Research,* New York: John Wiley, 1970, p. 5.

* Nusikaltėliai psichopatai apkvailina ekspertus. „Robertas Reslleris, FTB Biheviorizmo skyriaus vadovas... apklausęs 36 daug nužudymų įvykdžiusius nusikaltėlius...[sakė]: Dauguma atrodo ir kalba normaliai... [Annai] Rule, buvusiai policijos pareigūnei, psichologijos studentei, parašiusiai kelias knygas apie serijinius žudikus... pavyko trumpam žvilgtelėti į serijinio žudiko sąmonę, kai šiurpaus atsitiktinumo aplinkybėmis jai teko dirbti su Tedu Bundy. [Bundy vėliau buvo nuteistas už nužudymus – kai kuriuos jų įvykdė tuo metu, kai dirbo su Rule]. Jie greitai susidraugavo. [Rule pasakojo]: Tedas buvo toks manipuliatorius, kad niekada nežinojai, ar jis tave mausto, ar ne... Asocialus asmuo visada kalba nuoširdžiai, jo išorė nepriekaištinga. Maniausi žinanti, ko ieškoti, bet kai dirbau su Tedu, neįžvelgiau jokio ženklo, neturėjau už ko užsikabinti" (Edward Iwata „The Baffling Normalcy of Serial Murders", *San Francisco Chronicle,* May 5, 1984).

detalių, o paskui juos iš naujo įvairiais būdais derina. (Vienas tokio mąstymo tipo pavyzdžių yra loto žaidimas.) ... didžiausi praeities apgaulės vartotojai ... yra individualistai, turintys polinkį varžytis, didelėje organizacijoje jie lengvai nepritaptų, nes linkę dirbti pavieniui. Dažnai būna įsitikinę savo nuomonės pranašumu. Tam tikru aspektu jų charakteris panašus į vienišo, ekscentriško, bohemiško menininko, tik jų menas kitoks. Tai veikiausiai vienintelis bendras didžiųjų apgaulės profesionalų, tokių, kaip Churchillis, Hitleris, Dayanas ir T. E. Lawrence vardiklis."[28]

Tokiems „didiesiems praktikams" veikiausiai prireikia poros labai skirtingų įgūdžių – suplanuoti apgaulingą strategiją ir gebėjimo suklaidinti priešininką atsidūrus su juo akis į akį. Akivaizdu, kad Hitleris turėjo juos abu, bet, matyt, ištobulino tik vieną. Deja, sėkmingų apgavikų savybės tyrinėtos nedaug, nėra jokio darbo, kuriame būtų išnagrinėta, ar sėkmingų apgavikų asmenybės savybės skyrėsi pagal sritį, kurioje jie apgaudinėdavo. Numanau, atsakymas būtų neigiamas, ir tie, kurie sėkmingai meluoja kovos lauke, puikiausiai tą darytų ir dideliame versle.

Kyla pagunda prakeikti visus melavusius politinius priešininkus kaip asocialias psichopatines asmenybes. Nors neturiu įrodymų, kad galėčiau nuginčyti, jog jie tokie nebuvo, panašūs vertinimai man kelia įtarimą. Kaip Nixonas yra herojus arba niekšas, nelygu vertinančiojo politinės pažiūros, taip ir užsienio vadovai gali atrodyti psichopatai arba sukčiai – pagal tai, ar jie savo melais remia mūsų vertybes. Manyčiau, kad psichopatai retai išsilaiko biurokratinėse institucijose taip ilgai, kad taptų tautos lyderiais.

Kol kas aprašiau du atskleidimo baimę lemiančius veiksnius – melagio asmenybę, šiek tiek anksčiau – melo tikrintojo reputaciją. Ne mažiau svarbu ir tai, kuo melagis *rizikuoja*. Yra paprasta taisyklė: kuo daugiau rizikuojama prarasti, tuo labiau bijoma, kad melas bus išaiškintas. Tačiau pritaikyti šią paprastą taisyklę kartais gana sudėtinga, nes išsiaiškinti, kuo rizikuojama meluojant, ne visada paprasta.

[28] Michael I. Handel, "Intelligence and Deception," *Journal of Strategic Studies* 5, 1982, p. 136.

Kartais ir visai lengva. Slaugos studenčių motyvacija siekti sėkmingos karjeros itin stipri, ypač kai jos ima rengtis darbui ligoninėse, todėl mūsų eksperimente jos rizikavo daug kuo. Dėl to slaugytojos tikriausiai jautė didžiulę atskleidimo baimę, kuri galėjo išaiškinti ar kitaip išduoti jų apgaulę. Melo išaiškinimo baimė būtų mažesnė, jei studentėms neatrodytų, jog šis eksperimentas susijęs su būsimąja karjera. Pavyzdžiui, daugeliui būtų kur kas mažiau rūpėję nesusikirsti, jeigu jas būtų prašę nuslėpti jausmus, susijusius su vagiliavimu parduotuvėje. Žinia, rizika būtų padidėjusi studentes įspėjus, kad susikirtusios per eksperimentą nebus priimtos į slaugos mokyklą.*

Klientą klaidinantis prekybininkas turėtų labiau stengtis parduoti tai, už ką gaus didesnius, ne mažesnius komisinius. Kuo didesnis atlygis, tuo didesnė turėtų būti melo išaiškinimo baimė. Tada yra daugiau ką prarasti. Kartais akivaizdus atlygis apgavikui nėra svarbiausias dalykas. Galbūt pardavėjas siekia sužavėti kitą pardavėją. Apmaudamas kietą klientą gali pelnyti aukštą jo atlygį – susižavėjimą, tegul uždirbti komisiniai ir visai menki. Juk lošiant pokerį iš mažų pinigų ant kortos statoma kur kas daugiau, jei lošikas trokšta laimėti prieš varžovą dėl merginos palankumo. Kai kuriems žmonėms svarbiausia laimėti žūtbūt. Jiems nesvarbu, lošiama iš pensų ar dolerių, jie bet kuriose varžybose rungiasi dėl labai svarbių dalykų. Tai, dėl ko meluojama, gali būti taip unikalu, kad to išsyk nesupras joks pašalinis stebėtojas. Mergininkui gali būti smagu kvailinti žmoną – šitaip jis veikiau kartoja maniakišką norą slėptis nuo Mamytės, o ne tenkina jį deginančią aistrą.

Apgaulės atskleidimo baimė turėtų būti didesnė, kai meluojama siekiant išvengti bausmės, ne tik pelnyti atlygį. Kai pirmąkart apsisprendžiama apgauti, paprastai tuo siekiama pasipelnyti. Melagis daugiausia galvoja, ką jis laimės. Pradedantis išeikvotojas, matyt, pirmiausia galvos apie „vyną, moteris ir linksmybes". Išeikvojimams tęsiantis pasipelnyti tikriausiai jau

* Mūsų tyrimas parodė, kad tos, kurioms geriausiai pavyko eksperimentas, kurios sėkmingiausiai įstengė suvaldyti emocijas, visus kitus trejetą mokslo metų buvo geriausios studentės.

nebepavyksta. Bendrovė gali nustatyti nuostolius, kilti įtarimų, tad išeikvotojas daugiau savintis negalės. Dabar jis toliau apgaudinėja tik kad išsisuktų, nes dabar jam gresia tik bausmė. Išvengti bausmės gali būti apgaulės tikslas ir nuo pat pradžių, jei auka įtari ar apgavikas menkai pasitiki savimi.

Apgaudinėjant siekiama išvengti dviejų rūšių bausmės: gresiančios bausmės, jei sumeluoti nepavyks, ir bausmės už patį apgaudinėjimo poelgį. Išaiškinimo baimė didesnė, kai gresia abi šios bausmės. Kartais bausmė pagavus meluojant būna daug didesnė nei ta, kurios vengiant sukuriamas melas. Pjesėje *Vinslovų berniukas* tėvas iškart tai pasako. Jeigu melo aiškintojas prieš kvosdamas įtariamąjį gali iškart aiškiai pasakyti, kad už melą laukia didesnė bausmė negu už nusikaltimą, atsiranda didesnė galimybė, kad įtariamąjį tai paskatins nemeluoti.

Tėvai turi žinoti, kad jų bausmės griežtumas yra vienas veiksnių, lemiančių vaikų prisipažinimą arba melą apie nusižengimus. Klasikinė tokia situacija pateikta Masono Locke Weemso beletrizuotame pasakojime *Džordžo Vašingtono gyvenimas ir neužmirštami darbai*. Tėvas kalba jaunajam Džordžui: „Tiesą sakant, daugelis tėvų tiesiog verčia vaikus griebtis šio nedoro būdo (melavimo) barbariškai mušdami juos už kiekvieną nedidelį prasižengimą – taigi kitą kartą prasižengęs mažas įbaugintas žmogelis ima ir *sumeluoja*! Tik kad išvengtų rykštės. Bet tu, Džordžai, juk žinai, kad tau *visada* sakiau ir dabar sakau, kad jei kartais netyčia padarysi ką bloga, kaip neretai atsitinka, nes tebesi nedidelis vargšas berniukas, neturi nei *patirties* nei *žinių*, niekuomet nemeluok, kad tai paslėptum, bet drąsiai ryžkis, ir kaip mažas žmogus, pasakyk man apie tai – o aš, užuot tave mušęs, Džordžai, tik labiau gerbsiu ir mylėsiu, mano mielasis." Pasakojimas apie vyšnios medį liudija, kad Džordžas tėvo pažadu patikėjo.

Ne tik vaikai praranda daugiau meluodami, nei būtų sakę tiesą. Vyras gali sakyti žmonai, kad tegul įskaudintas, būtų atleidęs už romaną, jei nebūtų melavusi. Netekęs pasitikėjimo, sakytų jis, prarado daugiau nei vien tikėjimą jos ištikimybe. Žmona gali to nežinoti ir gali taip neatsitikti. Gal prisipažinimas apie

romaną būtų suprastas kaip žiaurumas, įsižeidęs sutuoktinis juk galėtų pareikšti, kad supratingai partnerei apie savo nuklydimus derėtų patylėti. Vyras su žmona gali dažnokai nesutarti. Santuokoje per ilgus metus jausmai gali pasikeisti. Šalia santuokos mezgamas romanas gali iš esmės pakeisti santykius, kurie juos siejo, kol toks romanas tebuvo hipotetinis.

Net jei nusižengiantis žmogus žino, kad pagautas patirs didesnę žalą negu prisipažindamas apie nusižengimą, meluoti gali kilti didelė pagunda, nes atskleisdamas tiesą jis patirs tiesioginius nuostolius, o melas žada galimybę išvengti bet kokių nuostolių. Galimybė išsisukti nuo tiesioginės bausmės gali būti tokia viliojanti, kad noras pasirinkti šį kelią paskatina melagį neįvertinti tikimybės, jog gali būti pagautas – ir to kainos. Supratimas, kad prisipažinti būtų buvę geriau, ateina per vėlai, o po ilgai ir kruopščiai slėptos apgaulės jau ir prisipažinimas bausmės nesumažina.

Kartais kyla dvejonių dėl santykinės prisipažinimo ir tolesnio slėpimo kainos. Kai kurie veiksmai savo prigimtimi tokie blogi, kad išdrįsus apie juos prisipažinti pelnoma mažai palankumo, o jų slėpimas mažai padidina pažeidėjo bausmę. Tai tokie atvejai, kai slepiamas smurtas prieš vaikus, kraujomaiša, nužudymas, išdavystė, teroras. Kitaip nei atlygis, galimas kai kuriems atgailaujantiems mergininkams, žmonėms, kurie prisipažįsta padarę tokius nusikaltimus, negali tikėtis atleidimo (nors prisipažinimas ir atgaila galėtų sumažinti bausmę). Nereikėtų tikėtis ir to, kad atskleidus jų slepiamą nusikaltimą kils visuotinis moralinis pasipiktinimas. Tokioje situacijoje gali atsidurti ne tik pavojingi ir žiaurūs žmonės. Nacių okupuotame krašte savo tapatybę slepiantis žydas ar šnipas karo metu mažai laimi prisipažindami ir nieko nepraranda stengdamiesi slėpti savo apgaulę. Net kai nėra vilties susimažinti bausmę, melagis vis tiek gali prisipažinti, kad nusimestų melo naštą, sušvelnintų išaiškinimo baimės sukeltą kančią ar palengvintų kaltės jausmą.

Kitas veiksnys, kurį dera apsvarstyti aiškinant, kaip išaiškinimo baimę lemia didesnė ar mažesnė rizika, yra tai, ką laimi ar praranda ir apgaulės auka, ne tik apgavikas. Paprastai apgavi-

kas pelnosi iš aukos. Išsvaistęs pinigus darbuotojas laimi tai, ką praranda darbdavys. Bet ne visada viena lygu kitam. Prekybos agento komisiniai, uždirbti neteisingai apibūdinus produktą, gali būti daug mažesni negu nuostoliai, kuriuos patiria patiklus klientas. Tai, kuo rizikuoja melagis ir melo auka, gali skirtis ne tik apimtimi, bet ir pobūdžiu. Mergišius laimi nuotykį, o raguotas sutuoktinis praranda savigarbą. Kai melagis ir melo auka rizikuoja nevienodai, ir vieno, ir kito rizika gali turėti įtakos melagio išaiškinimo baimei. Svarbu dar ir tai, ar melagis įžvelgia šį skirtumą.

Melagiai nėra pats patikimiausias šaltinis vertinant, kuo rizikuoja jų aukos. Jie aiškiai linkę tikėti tuo, kas jų tikslams paranku. Apgavikams patogu tikėti, kad melo aukos iš jų apgavysčių gauna lygiai tiek pat ar net daugiau naudos. Gali būti ir taip. Ne kiekvienas melas auką nuskriaudžia. Esama ir altruistinio melo:

„Išblyškusį sumenkusį vienuolikos metų berniuką sužeistą, bet gyvą vakar ištraukė iš Josemičio nacionalinio parko kalnuose sekmadienį sudužusio mažo lėktuvo. Vienuolikos tūkstančių pėdų aukštyje, kur nukrito lėktuvas, jis iškentė dienomis siautusias audras ir šaltas naktis susisupęs į pūkinį miegmaišį, ant galinės sniege nugrimzdusios lėktuvo sėdynės luženos. Vienas. 'Kaip mano mama ir tėtis?' – paklausė klejojantis penktokas. – Ar jie gyvi?' Gelbėtojai nepasakė berniukui, kad jo patėvis ir mama mirė ir yra dar prijuosti prie sėdynių sudaužytoje lėktuvo kabinoje, tik per keletą colių nuo tos vietos, kur gulėjo jis pats."[29] Nedaug kas ginčytųsi, kad tai altruistinis melas, naudingas aukai, o gelbėtojams neteikiantis jokios naudos. Tai, kad meluojama aukos labui, nereiškia, kad nėra patiriama itin didelė išaiškinimo baimė. Jeigu meluojama dėl svarbių dalykų, išaiškinimo baimė bus didelė, nepaisant to, kam šis melas naudingas. Susirūpinusiems dėl berniuko, kuris gal nepakeltų tokio sukrėtimo, gelbėtojams teks smarkiai pasistengti, kad jų nuslėpta tiesa tuoj neiškiltų.

Tad apibendrinant, didžiausia baimė dėl galimo melo išaiškinimo patiriama tada, kai:

[29] *San Francisco Chronicle,* January 9, 1982, p. 1.

- melo auka turi nelengvai apmulkinamo žmogaus reputaciją,
- melo auka nuo pat pradžių yra įtari,
- melagis turi mažai patirties ir iki šiol jam nėra pasisekę sėkmingai sumeluoti,
- melagis ypač bijo, kad jo melas gali būti išaiškintas,
- meluojama dėl svarbių dalykų,
- rizikuojama ir prarasti atpildą, ir susilaukti bausmės, arba, jei bijoma tik dėl vieno ar kito, rizikuojama užsitraukti bausmę,
- gresia didelė bausmė, jei pagautų meluojant, arba bausmė už tai, apie ką meluojama, tokia didelė, kad nelieka paskatos prisipažinti,
- melas aukai neteikia visiškai jokios naudos.

Kaltė dėl apgaulės

Kaltė dėl apgaulės – tai jausmas, patiriamas dėl melo, o ne teisinis klausimas, kaltas asmuo ar ne. Kaltę dėl apgaulės reikia skirti nuo kaltės jausmo, susijusio su melo turiniu. Įsivaizduokime, kad pjesėje *Vinslovų berniukas* Ronis būtų tikrai pavogęs piniginę perlaidą. Jis tikriausiai būtų jautęs kaltę dėl pačios vagystės – laikytų save niekšingu žmogumi dėl to, ką padarė. Jei Ronis vagystę būtų nuslėpęs nuo tėvo, jaustųsi kaltas, kad meluoja. Įsivaizduokime, kad Ronis būtų apvogęs berniuką, kuris apgaudinėjo siekdamas nurungti Ronį mokyklos varžybose. Galbūt Ronis, apvogęs tokį piktą klasioką nesijaustų kaltas, gal jam tai atrodytų tinkamas kerštas. Bet gal jis vis tiek jaustų kaltę dėl apgaulės, jei nuslėptų vagystę nuo mokytojo ir tėvo. Psichiatrijos pacientė Marija nesijautė kalta dėl savo plano nusižudyti, bet jautė kaltę, kad sumelavo gydytojui.

Kaip ir išaiškinimo baimė, kaltė dėl apgaulės gali būti skirtingo intensyvumo. Ji gali būti vos juntama arba tokia stipri, kad melas nepavyks, nes kaltė dėl apgaulės leis prasprūsti tiesai arba sukurs apgaulės užuominas. Pasiekusi viršūnę kaltė dėl apgaulės tampa kankinama, pakertančia pamatinį kenčiančio asmens savivertės jausmą. Noras išsilaisvinti iš tokios kankynės

gali paskatinti prisipažinimą, net ir numatant už prasižengimus gresiančią bausmę. Tiesą sakant, bausmė kaip tik gali būti tai, ko žmogui reikia, dėl ko jis prisipažįsta palengvindamas sau kankynę dėl kaltės.

Tik apsisprendę sumeluoti žmonės ne visada tiksliai numato, kokias kančias sukels melo kaltė. Melagiai gal nesuvokia, kaip paveiks jų aukų padėka už tariamą pagalbą arba kaip jausis, jei kitas žmogus bus apkaltintas už jų prasižengimus. Nors tokie dalykai paprastai sukelia kaltės jausmą, kitiems tai – katžolė, prieskoniai, dėl kurių verta meluoti. Toliau tokią reakciją vadinsiu *džiaugsmu apgavus*. Kita priežastis, dėl kurios melagiai neįvertina, kokią kaltę dėl apgaulės pajus, yra ta, kad tik po kurio laiko melagiui paaiškėja, jog vieno melo nepakaks, kad teks vėl meluoti, dažnai prikuriant vis daugiau, kad paslėptų pirminę apgaulę.

Gėda glaudžiai susijusi su kalte, bet esama ir esminio skirtumo. Kaltės jausmui nereikalinga auditorija, niekam to nereikia žinoti, nes kaltas žmogus pats sau teisėjas. Kitaip yra su gėda. Kad žmogus pajustų gėdingą pažeminimą, reikia, kad kiti jam nepritartų ar jį pajuoktų. Jeigu apie nusižengimą niekas niekada nesužinos, gėdos nepatirs, bet kaltės jausmas vis tiek gali apimti. Žinoma, gali apimti ir abu. Gėdos ir kaltės skirtumas labai svarbus, nes šios dvi emocijos gali plėšti žmogų į priešingas puses. Troškimas palengvinti kaltę gal skatins prisipažinti, bet noras išvengti gėdos pažeminimo gali sutrukdyti tai padaryti.

Įsivaizduokime, kad pjesėje *Vinslovų berniukas* Ronis pavogė pinigus ir jautė didelę kaltę, bet jautė ir kaltę dėl melo slėpdamas savo prasižengimą. Ronis gali norėti prisipažinti, palengvinti sąžinės kančias. Tačiau jį veikiausiai stabdo gėda įsivaizduojant, kaip reaguos tai sužinojęs tėvas. Prisimename, kad norėdamas paskatinti prisipažinti tėvas siūlo amnestiją – prisipažinus nebus jokios bausmės. Sumažėjusi Ronio bausmės baimė turėtų sumažinti ir nuogąstavimą dėl melo atskleidimo, bet kad Ronis prisipažintų, tėvui dar reikia sumažinti ir gėdą. Tėvas bando tai padaryti žadėdamas Roniui atleidimą, bet jis būtų dar labiau sumažinęs gėdos ir padidinęs prisipažinimo tikimybę, jei būtų pridėjęs panašų masalą, kokį citavau anksčiau, kai tardytojas

bandė išgauti prisipažinimą iš nužudymu įtariamo žmogaus. Jis būtų galėjęs pasakyti Roniui: „Aš suprantu, kad galima apsivogti, gal ir aš tavo vietoje būčiau tą patį padaręs, jei atsirastų tokia pagunda. Kiekvienas gyvenime suklysta, padaro viena ar kita, tik paskui supranta, kad negerai. Kartais tiesiog negali susivaldyti." Žinoma, geras tėvas anglas veikiausiai neįstengtų šito nuoširdžiai pasakyti ir, kitaip nei nusikaltėlio tardytojas, tikriausiai nenorėtų meluoti, kad paskatintų prisipažinimą.

Kai kuriuos žmones itin žeidžia gėda dėl melo ir kaltė dėl apgaulės. Tai labai griežtai užauginti ir išauklėti žmonės, tikintys, kad melas yra viena baisiausių nuodėmių. Kitus auklėjant gal nebuvo taip griežtai smerkiamas melas, tačiau buvo išugdytas stiprus, visa persmelkiantis kaltės jausmas. Tokie kaltės persmelkti žmonės, regis, siekia patirčių, kurios galėtų sustiprinti jų kaltę taip, kad jie būtų apgėdinti kitų akivaizdoje. Deja, kaltės jausmą patiriančios asmenybės itin mažai tirtos. Šiek tiek daugiau žinoma apie jų priešybę.

Jackas Andersonas, laikraščio skilties reporteris aprašė melagį, kuris nejautė nei gėdos, nei kaltės, savo skiltyje suabejodamas Melu Weinbergu – pagrindiniu FTB liudininku nagrinėjant „Abscam" bylą. Andersonas aprašė, kaip Weinbergas pažiūrėjo į žmonos reakciją, kad keturiolika metų jis slėpė nesantuokinį romaną. „Kai Melas pagaliau parėjo namo, jis tik gūžtelėjo pečiais į Marijos reikalavimą visa tai paaiškinti. 'Na, sakykim, mane sučiupo, – tarė jis, – juk visada sakiau, kad esu didžiausias pasaulyje melagis.' Tada įsitaisė savo mėgstamiausiame krėsle, užsisakė maisto iš kinų restorano ir paprašė Marijos padaryti jam manikiūrą."[30]

Kai žmogus nejaučia nei kaltės, nei gėdos dėl savo nusižengimų, manoma, jis turi psichopato požymių – jei kaltės ir gėdos stygius persmelkia visus ar daugelį to žmogaus gyvenimo aspektų. (Akivaizdu, kad išvados apie tokią diagnozę negali padaryti iš pasakojimo laikraštyje.) Ekspertai nesutaria, ar tai, kad žmogus nejaučia kaltės ir gėdos, yra auklėjimo padarinys, ar ko-

[30] *San Francisco Chronicle,* January 21, 1982, p. 43.

kių nors biologinių veiksnių sukeltas reiškinys. Tačiau sutariama, kad meluodamas psichopatas nedaro klaidų nei dėl kaltės jausmo, nei iš baimės, kad bus atskleistas jo melas.

Kai apgaviko socialinės vertybės kitokios negu aukos, jis didelės kaltės dėl apgaulės nejaus. Žmonės jaučiasi mažiau kalti, kai meluoja tiems, kurie, jų nuomone, elgiasi blogai. Mergininkas, kurio vedybų partnerė šalta ir negeidulinga lovoje, jausis mažiau kaltas dėl melo, kad slepia romaną. Revoliucionierius ar teroristas retai jaučia kaltę dėl to, kad apgaudinėja valstybės agentus. Šnipas nesijaus kaltas suklaidinęs savo auką. Buvęs CŽV agentas tai labai aiškiai apibendrino: „Atmeskite visas skambias frazes apie šnipinėjimą, ir šnipo darbas tebus apvilti pasitikėjimą."[31] Teikdamas patarimus saugumo pareigūnams, kurie norėjo sugauti asmenis, ketinančius nužudyti aukšto lygio vyriausybės pareigūną, negalėjau tikėtis, kad juos galėtų išduoti kokie nors dėl apgaulės jaučiamos kaltės požymiai. Jei jie nėra profesionalai, žudikai gali bijoti, kad jų nepagautų, bet vargu ar jie pajus kaltę dėl to, ką suplanavę. Profesionalus nusikaltėlis nejaučia kaltės apgavęs pašalietį. Tas pats principas galioja aiškinant, kodėl diplomatas arba šnipas nesijaučia kaltas, kai suklaidina kitą pusę. Abi pusės turi savo vertybes. Melagis savo pusei daro gera.

Daugelyje šių pavyzdžių melas *įteisintas* – kiekvienas šių individų remiasi aiškiai apibrėžta socialine norma, kuri įteisina oponento apgavystę. Tokia įteisinta apgaulė ypatingo kaltės jausmo nesukelia, kai taikinys yra priešininko pusėje, o vertybės – skirtingos. Gali būti pateisinama ir apgaulė melo objektų, kurie nėra oponentai, o jų ir apgaviko vertybės – bendros. Gydytojai nejaučia kaltės apgaudinėdami pacientus, jeigu mano, kad tai daro jų labui. Skirti pacientui placebą – cukraus tabletę, pavadintą naudingu vaistu, yra sena, laiko patikrinta medicinos apgaulė. Jeigu pacientas jaučiasi geriau ar bent liaujasi prašęs gydytojo vaisto, kuris jam nereikalingas, kuris greičiau pakenktų, daugelis medikų mano, kad toks melas pateisinamas. Hipokrato priesaika nereikalauja būti sąžiningam su pacientu. Gydytojas turi daryti

[31] William Hood, *Mole*, New York: W. W. Norton & Co., 1982, p. 11.

tai, kas pacientui padeda.* Kunigas, kuris nuslepia nusikaltėlio išpažintį, kai policija klausia jį, ar žino, kas tai padarė, neturėtų jausti kaltės dėl apgaulės. Jo priesaika įteisina šią apgaulę. Jis iš apgaulės nepasipelno, tik nusikaltėlis, kurio tapatybė lieka nežinoma. Mano eksperimente dalyvavusios slaugos studentės nejautė kaltės dėl to, kad nuslėpė savo jausmus. Apgaulę įteisino mano pavyzdžiai, kuriais paaiškinau, kada slaugytojas turėtų nuslėpti jausmus norėdamas gerai atlikti darbą ir palengvinti paciento kančias.

Melagiai gali nesuvokti arba nepripažinti, kad apgaulė, kurią jie pateikia kaip altruistinę, yra naudinga ir jiems. Nacionalinės draudimo kompanijos viceprezidentas aiškino, kad pasakydami tiesą žmogų užgauname tada, kai nukenčia jo *ego*: „Kartais nelengva vyrukui pasakyti: 'Neišeis iš tavęs joks pirmininkas.'"[32] To nepasakant vaikinas neįskaudinamas ir viceprezidentas nepatenka į nepatogią situaciją. Galėtų būti „sunku" matyti to vyruko nusivylimą, jau nekalbant apie protesto galimybę, ypač jei jis pamanytų, kad viceprezidentas atsakingas už tokį neigiamą jo įvertinimą. Melas išgelbsti juos abu. Žinoma, būtų galima ginčytis, kad jaunam vyrui meluojant padaroma žala, jis negauna informacijos, kuri, nors ir nemaloni, galėtų paskatinti jį dirbti geriau arba ieškoti kito darbo. Panašiai būtų galima sakyti, kad skiriantis placebą gydytojas irgi pelnosi iš melo. Jam nereikia patirti paciento nusivylimo ir frustracijos, kad jo ligai nėra vaistų, nei paciento pykčio, jei sužinotų, kad gydytojas skiria placebą, nes pacientą laiko hipochondriku. Galiausiai nebeaišku, ar melas išties padeda, ar kenkia pacientui.

Bet vis tiek esama visiškai altruistinio melo – kunigo, nuslepiančio nusikaltėlio išpažintį, gelbėtojų, kurie vienuolikamečiam berniukui nepasako, kad jo tėvai žuvo lėktuvo katastrofo-

* Nors nuo 30 iki 40 proc. pacientų placebas suteikia palengvėjimą, kai kurie medicinos darbuotojai ir filosofai mano, kad jo naudojimas kelia pavojų pasitikėjimui gydymo santykiuose ir parengia kelią pavojingesnėms apgaulėms. Žr. Lindsey Gruson str. "Use of Placebos Being Argued on Ethical Grounds", *New York Times*, February 13, 1983, p. 19, kuriame nagrinėjamos abi šio klausimo pusės.

[32] Bruce Horowitz, "When Should an An Executive Lie?" *Industry Week*, November 16, 1981, p. 81.

je, – kai meluojantis jokios naudos negauna. Jeigu meluojantis žmogus mano, kad jis iš melo neturi naudos, tikriausiai jis nejaus ir kaltės.

Kai melas leidžiamas, netgi egoistiška apgaulė gali nesukelti kaltės. Pokerio žaidėjai nejaučia kaltės apgaudinėdami. Tas pats ir derantis – ir Artimųjų Rytų turguje, Volstryte arba vietinėje nekilnojamojo turto agento kontoroje. Straipsnyje apie melus pramonės srityje rašoma: „Bet tikriausiai garsiausias iš visų melų yra frazė 'Tai galutinis mano pasiūlymas.' Tokia frazė ne tik įprasta verslo pasaulyje, bet šito kaip tik ir tikimasi... Niekas nesitiki, kad, pavyzdžiui, per bendras derybas kas nors iš pat pradžių padės ant stalo visas kortas."[33] Namo savininkas, kuris prašo už namą daugiau nei galėtų parduoti, nejaus kaltės gavęs pirmą paprašytą sumą. Jo melas sankcionuotas. Derybų dalyviai, kaip ir pokerio lošėjai, pasirengę gauti neteisingą informaciją, tad melo apibrėžimas šiose srityse netaikomas. Šios sritys savo prigimtimi iš anksto įspėja, kad niekas nesielgs teisingai. Tik kvailys rodo savo kortas lošdamas pokerį arba tik pasiūlęs parduoti namą iškart nurodo žemiausią kainą, už kurią parduos.

Kaltė dėl apgaulės gali atsirasti, kai melas *nėra* įteisintas. Didžiausia kaltė melagį kankina, kai auka pasitiki, kai ji nesitiki būti suklaidinta, nes melagį ir melo auką sieja teisėti, sąžiningi santykiai. Tokia *oportunistinė* apgaulė kelia dar didesnį kaltės jausmą, jei auka nukenčia tiek, kiek melagis laimi. Bet net ir šiuo atveju kaltės dėl apgaulės jausmas nebus itin stiprus (jei apskritai bus), jei aukos ir melagio nesies jokios bendros vertybės. Paauglė, slepianti nuo tėvų, kad rūko marihuaną, gali ir nejausti kaltės, jei mano, kad tėvai kvailai įsitikinę, jog kvaišalai kenksmingi, jei tariasi iš patirties žinanti, jog jų nuomonė neteisinga. O jei dar mano, kad jie ir veidmainiai, patys girtauja, o jai neleidžia mėgautis atsipalaiduoti skirta substancija, dar mažiau tikėtina, jog jausis kalta juos apgaudinėdama. Bet jei mergina nesutaria su tėvais nei dėl marihuanos, nei kitais klausimais, bet tebėra prie jų prisirišusi, jie jai rūpi, ji susigės paaiškėjus, kad

[33] Ibid, p. 83.

meluoja. Kad žmogus pajustų gėdą, jis turi bent kiek gerbti tuos, kurie jo elgesiui nepritaria, kitaip šis nepritarimas sukelia pyktį ar panieką, o ne gėdą.

Melagiai jaučiasi mažiau kalti, kai su aukomis jų nesieja asmeninis ryšys ar jos visai nepažįstamos. Klientė, kuri nuslepia nuo kasininko, kad jai paskaičiavo per mažą kainą už brangų daiktą jos pirkinių vežimėlyje, jaučiasi mažiau kalta, jeigu to kasininko nepažįsta. Jeigu kasininkas yra parduotuvės savininkas arba savininko šeimos narys, jeigu tai nedidelė, šeimai priklausanti parduotuvė, meluojanti klientė jausis kaltesnė nei jaustųsi vienoje didelio prekybos tinklo parduotuvių. Kai auka anonimiška, lengviau susikurti kaltę mažinančias iliuzijas, esą asmuo, kuriam sumeluota, nė kiek nenuskriaustas, jam nesvarbu, jis nė nepastebės melo, o gal net nusipelno būti apgautas.[34]

Dažnai kaltės dėl melo ir melo išaiškinimo baimės esama atvirkštinio santykio. Tai, kas sumažina kaltę, padidina išaiškinimo baimę. Kai apgaulė teisėta, kaltė dėl jos turėtų mažėti, bet melavimo pateisinimas visada padidina melo pelną ar nuostolį, taigi padidėja ir atskleidimo baimė. Suprasdamos, kad toks slaptumas bus reikalingas jų darbe, slaugos studentės rimtai priėmė mano eksperimentą ir bijojo nesėkmės. Jos labai bijojo, kad melas gali paaiškėti, tačiau visai nesijautė kaltos dėl to, kad apgaudinėja. Darbdavys, meluojantis iššvaistymu įtariamam darbuotojui ir slepiantis savo įtarimus bei mėginimus sučiupti nusikaltėlį, veikiausiai labai bijo, kad jo melas nebūtų atskleistas, bet kaltę dėl apgaulės jis kažin ar pajus.

Tie patys veiksniai, kurie padidina kaltę dėl apgaulės, gali sumažinti išaiškinimo baimę. Melagis gali jaustis kaltas, kad klaidina patiklią auką, bet, matyt, mažiau nuogąstaus, kad jį sučiups meluojant to nesitikintis žmogus. Žinoma, tas pats asmuo gali jausti didžiulę kaltę dėl melo ir labai bijoti, kad jo nesučiuptų, arba beveik nejausti nei vieno, nei kito. Tai priklauso nuo aplinkybių detalių, nuo melagio ir nuo melo verifikuotojo.

[34] Šią mintį iškėlė Robert L. Wolk ir Arthur Henley knygoje *The Right to Lie*, New York: Peter H. Wyden, Inc., 1970.

Kai kurie žmonės mėgaujasi kalte, kurią patiria apgaudinėdami. Galimybė pajusti kaltę dėl to, ką padarė, gali net motyvuoti juos meluoti. Tačiau daugumai žmonių ši patirtis taip kenkia, kad jie ieško būdų ją sumažinti. Yra įvairių būdų apgaulei pateisinti. Ją galima laikyti keršto už patirtą neteisybę. Galima sakyti, kad piktas melo objektas nenusipelno sąžiningo elgesio. „Viršininkas buvo toks šykštus, neatlygino man už visą padarytą darbą, todėl aš šiek tiek pats pasiėmiau." Kartais aukos atrodo tokios lengvatikės, kad melagis laiko tai jų, o ne savo kalte. Žioplys pats prašosi apmaunamas.

Kiti du melo pateisinimo būdai, palengvinantys kaltės dėl apgaulės jausmą, jau buvo paminėti anksčiau. Kilnus tikslas arba toks darbo reikalavimas – prisiminkime, kaip Nixonas atsisakė savo sakytą netiesą pripažinti melu – tai buvę būtina, kad laimėtų postą ir jame išliktų. Kitas pateisinimas – neva meluojama saugant auką. Kartais melagis nueina taip toli, kad teigia, jog auka šito norėjusi. Jeigu melo objektas bendradarbiautų rezgant apgaulę, jei jis iškart žinotų tiesą, bet dėtųsi nežinąs, tada tam tikra prasme ir melo nebūtų, o melagis nebūtų už melus atsakingas. Tikrai norinti, kad jai meluotų, auka padeda apgavikui išsaugoti apgaulę užsimerkdama, kai melagio elgsena jį išduoda. O nenorinti būti apgauta auka, pajutusi įtarimą, žinia, stengsis apgaulę atskleisti.

Įdomus aukos savo noru pavyzdys iškyla neseniai paskelbtoje medžiagoje apie Robertą Leucį, buvusį policininką, tapusį slaptu informatoriumi, kurio istoriją minėjau antro skyriaus pabaigoje. Leucis buvo išliaupsintas Roberto Daley knygoje *Miesto princas* ir pagal ją sukurtame filme, kuriame esą papasakotos tikros istorijos apie tai, kaip Leucis padėjo federaliniams tyrėjams surinkti policijos pareigūnų ir advokatų korupcijos įrodymus. Leuciui pradėjus dirbti su federaliniais kaltintojais, jie paklausė, kokius nusikaltimus įvykdęs pats. Jis prisipažino įvykdęs tik tris nusikaltimus. Tie, kuriuos Leucis paskui išaiškino, teigė, kad jis įvykdęs daug daugiau nusikaltimų nei prisipažino. Jie ginčijosi, esą Leucis melavo apie savo nusikaltimus, tad jo liudijimu pasikliauti negalima. Šių kaltinimų nepavyko įrodyti, ir daug žmo-

nių buvo nuteisti remiantis Leucio parodymais. Alanas Dershowitzas, vieno iš asmenų, nuteistų remiantis Leucio liudijimu, gynėjas taip aprašė pokalbį po teismo, kai Leucis prisipažino išties padaręs daugiau nusikaltimų.

„– Aš [Dershowitzas] pasakiau jam [Leuciui], kad man sunku patikėti, jog Shaw [federalinis prokuroras] nežino apie nusikaltimus, padarytus iki Rosnerio [Dershovitzo ginamojo] bylos. 'Esu tikras, kad širdyje jis žino, kad aš padariau daugiau nusikaltimų, – pasakė Leucis. – Jis turėjo tai žinoti. Maikas [Shaw] nėra kvailys.'

– Kaip tada jis galėjo sėdėti ir žiūrėti, kaip tu meluoji būdamas liudininku? – paklausiau aš.

– Jis sąmoningai tikrai nežinojo, kad meluoju, – tęsė Leucis. – Tikriausiai įtarė ir tuo tikėjo, bet aš liepiau jam nespausti manęs ir jis nespaudė. Aš pasakiau 'tris kartus', – Leucis iškėlė tris pirštus ir plačiai nusišypsojo. – Ir jis sutiko. Prokurorai kiekvieną dieną pakursto melagingai liudyti, Alanai. Tu tai žinai."[35]

Dershowitzas vėliau išsiaiškino, kad šis prisipažinimas apie melą irgi buvo melas. Teisėsaugos pareigūnas, dalyvavęs Leucio pirmame susitikime su federaliniais prokurorais, papasakojo Dershowitzui, kad Leucis iš pat pradžių prisipažino įvykdęs kur kas daugiau nusikaltimų negu tris, kurie paskui buvo pripažinti viešai. Federaliniai prokurorai kartu su Leuciu slėpė visą jo kriminalinių nusikaltimų istoriją, kad būtų išsaugotas Leucio kaip liudininko patikimumas – prisiekusieji gal ir patikės policininku, kuris padarė tik tris nusikaltimus, bet ne tuo, kuris padarė jų daugybę. Po teismų, kai tapo plačiai žinoma, kad Leucis padarė daugiau nusikaltimų, jis melavo Dershowitzui sakydamas, kad prokurorai buvę aukos savo noru, jis nepripažino, kad jie atvirai tapo slaptais bendrininkais, siekiančiais paslėpti jo nusikaltėlio dosjė, – taip jis pridengė prokurorus, kol jie dengė jį. Sakoma, kad nesitikėdamas garbingumo tarp vagių, Leucis įrašė savo prisipažinimą prokurorams ir įrašą išsaugojo. Prokurorai jau nebegalėjo dėtis nekaltais, ir kadangi Leucis visada galėjo

[35] Alan Dershowitz, *The Best Defense*, New York: Random House, 1982, p. 370.

atskleisti jų melagingą liudijimą apie jo parodymus, jis užsitikrino, kad prokurorai apsaugos jį nuo baudžiamojo persekiojimo.

Kad ir kokia tiesa apie Leucį, šis pokalbis su Alanu Dershowitzu puikiai iliustruoja, kaip auka savo noru, kuriai melas naudingas, gali padėti melagiui sumeluoti. Žmonės gali bendradarbiauti ir leistis klaidinami ir dėl ne tokių piktavališkų priežasčių. Dėl mandagumo apgaulės auka dažnai pati sutinka būti apgauta. Šeimininkė priima svečio ankstyvo išėjimo pasiaiškinimą ir daug į jį nesigilina. Svarbiausia, kad apseinama be grubumo – pakanka apsimetimo, kuris apsaugo šeimininkės jausmus. Auka ne tik pasiruošusi, bet iš esmės sutinka būti apgauta, tad mandagaus elgesio reikalaujama netiesa į mano melo apibrėžimą neįeina.

Meilės romantika yra dar viena kilni apgaulė, kai auka bendradarbiauja su apgaviku, kai abi pusės palaiko viena kitos melą. Shakespeare rašė:

Kai man imi prisiekinėt, mieloji,
Jog tu švari kaip angelas likai, –
Tikiu aš, nors jaučiu, kad tu meluoji,
Nes pienburniu mane laikai.

Ir vis dėlto, patenkintas be galo,
Kad man dar pakeliui su jaunatve,
Klausausi tavo saldžiabalsio melo,
Kuris mane apraizgo kaip tave.

Bet kam gi tiesą tu slepi taip uoliai?
Ko gėdiniesi taip žilų plaukų?
Širdies apnuogint nedera gražuolei,
O meilei metais girtis – nejauku.

Išbrist iš melo nematau aš būdo,
Nes lygiai mes meluojame abudu.[36]

[36] Viljamas Šekspyras, *Sonetai*, vertė Aleksys Churginas, Kaunas: MENS SANA, 2004.

Žinoma, ne visos romantiškos apgaulės yra tokios kilnios, ir ne visos aukos taip nori būti apgautos. Negalima tikėtis, kad apgavikas sąžiningai išsiaiškins, ar jo būsimoji auka pasirengusi apgavystei, ar ne. Jo nuomonė apie aukos pasirengimą yra šališka, nes šitaip apgavikas jaučiasi ne toks kaltas. Jei jam pavyktų pasiekti, kad auka pripažintų įtarusi, jis bent iš dalies jau būtų išsisukęs.

Iš pradžių neketinusi taikstytis su apgaule auka ilgainiui gali ją priimti, kad netektų už tai sumokėti. Įsivaizduokime, į kokią keblią padėtį pakliūna valstybės pareigūnas, kuris ima įtarti, kad jo meilužė, kuriai patikėdavo informaciją apie savo darbą, yra šnipė. Verbuotojas į darbą gali sutikti tapti apgaulingai darbą gavusio kandidato auka, kai tas jau pasamdytas – tai geriau, negu pripažinti, kad neteisingai šį kandidatą įvertino. Roberta Wohlstetter aprašo daugybę atvejų, kai valstybių vadovai savo noru tapo priešininkų melo aukomis – Chamberlainas nebuvo vienintelis. „Visais šiais per ilgą laiką įsisenėjusiais suklydimais stiprėjančių priešingų įrodymų akivaizdoje vis svarbesnis tampa puoselėjamas tikėjimas ir raminančios prielaidos apie potencialaus priešininko gerą valią ir bendrus su juo interesus... Priešininkas gali tik padėti aukai rinktis – ir šioji stengsis paversti visai nesvarbiu dalyku tai, kas kitaip atrodytų gana grėsmingas ėjimas."[37]

Tad apibendrinant, kaltė dėl apgaulės bus didžiausia, kai:

- auka apgaunama ne savo noru,
- apgaulė yra absoliučiai savanaudiška, ir aukai šis melas niekuo nenaudingas, tas, kuris apgaunamas, praranda tiek pat ar daugiau, negu laimi melagis,
- apgaulė neįteisinta, priešingai – įteisinti sąžiningi santykiai,
- melagį ir melo auką sieja bendros vertybės,
- melagis asmeniškai pažįstamas su melo auka,
- aukos nepavyktų lengvai apkaltinti nedorumu ar nepatiklumu,

[37] Roberta Wohlstetter, "Slow Pearl Harbours and the Pleasures of Deception," in *Intelligence Policy and National Security*, ed. Robert L. Pfaltzgraff, Jr., Uri Ra'anan, and Warren Milberg, Hamden, Conn.: Archon Press, 1981.

- auka turi priežastį tikėtis, kad bus apgauta, ir visai priešingai, melagis savo elgesiu siekia laimėti pasitikėjimą savo teisingumu.

Džiaugsmas apgavus

Kol kas aptariau tik neigiamus jausmus, kuriuos gali sukelti kieno nors melas, – baimę, kad apgaulę atskleis, ir kaltę dėl jos. Melas gali sukelti ir teigiamų jausmų. Melą galima įsivaizduoti kaip tam tikrą pasiekimą, ir tai geras jausmas. Melagis gali jaudintis arba laukdamas iššūkio, arba tą akimirką, kai meluoja, kai sėkmė dar nėra garantuota. Po to gali apimti su palengvėjimu ateinantis pasitenkinimas, pasididžiavimas laimėjimu arba pasipūtėliška panieka aukai. Džiaugsmas apgavus lydi visus arba bet kurį šių jausmų, kurie neslepiami gali išduoti apgaulę. Nekaltas džiaugsmo apgavus pavyzdys, kai pajuokavus apgaunamas patiklus draugas. Tas, kuris pajuokavo, turi slėpti džiaugsmą, patirtą apgavus, nors tas džiaugsmas didžia dalimi nukreiptas į kitus, kurie įvertina, kaip šauniai patiklus žmogus pamaunamas ant kabliuko.

Džiaugsmas apgavus gali būti įvairaus stiprumo. Jis gali būti visai nejuntamas ar beveik nereikšmingas lyginant su melo išaiškinimo baime, bet gali būti ir toks stiprus, kad išlenda kokia nors apgaulę išduodanti elgesio užuomina. Žmonės gali prisipažinti apgavę nesitverdami noru pasidalinti džiaugsmu, kad apstūmė kitą. Yra tekę girdėti, kad nusikaltėliai atskleidė savo nusikaltimą draugams, nepažįstamiems žmonėms, net policijai, trokšdami, kad juos pripažintų ir įvertintų jų sumanumą tokiai apgaulei suregzti.

Kaip alpinizmas ar šachmatai, taip ir melas smagus tik tada, kai susijęs su rizika. Kai šeštojo dešimtmečio pradžioje studijavau Čikagos universitete, ten būta mados vogti knygas iš universiteto knygyno. Virtusi mažne kiekvieno naujo studento iniciacijos ritualu, tokia vagystė paprastai apsiribodavo keliomis knygomis, šis laimėjimas būdavo plačiai demonstruojamas ir pripažįstamas. Kalti dėl jos studentai beveik nesijausdavo. Stu-

dentiškoje kultūroje vyravo įsitikinimas, kad universiteto knygynas turėtų bendradarbiauti su universitetu, bet jis siekė pelno, vadinasi, tokio piktnaudžiavimo buvo nusipelnęs. Netoliese buvusių privačių knygynų niekas neliesdavo. Labai nebijodavo, kad apgaulė bus pastebėta, nes knygyne nebuvo jokių apsaugos priemonių. Mano studijų laikais pačiupo tik vieną žmogų – jį išdavė jo džiaugsmas apgavus. Bernardui neužteko paprasčiausiai pavogti. Jam reikėjo didesnės rizikos, kad galėtų pasididžiuoti, parodyti savo panieką knygynui, pelnyti trokštamą studijų draugų susižavėjimą. Jis vogė tik didelius meno albumus, kuriuos paslėpti buvo ne taip lengva. Tačiau greitai ir tai jau nedarė jokio įspūdžio, tad jis ėmė kniaukti trejetą ar ketvertą knygų išsyk. Bet ir tai tapo per lengva. Tad ėmė erzinti knygyno darbuotojus. Trindamasis aplink kasą su savo grobiais po pažastimi nesistengė slėpti knygų. Tai paskatino pardavėjus juo domėtis. Džiaugsmas apgaudinėti vertė jį toliau erzinti likimą. Jo džiaugsmo apgavus ženklai iš dalies ir informavo apie vagystę. Vaikiną sučiupo. Jo bendrabučio kambaryje rado beveik penkis šimtus pavogtų knygų. Vėliau Bernardas tapo milijonieriumi garbingame versle.

Yra ir kitų būdų sustiprinti apgaulės džiaugsmą. Jeigu apgautasis turi sunkiai apkvailinamo žmogaus reputaciją, apgaulės džiaugsmą gerokai pagardins ir sustiprins. Šį jausmą gali sustiprinti ir kitų, žinančių, kas vyksta, žmonių dalyvavimas įvykiuose. Tačiau auditorija nebūtinai turi dalyvauti tiesiogiai, svarbiausia jos dėmesys ir įvertinimas. Kai stebėtojai dalyvauja ir mėgaujasi melagio pasirodymu, jis turbūt patiria didžiausią apgaulės džiaugsmą, kurį tuo metu sunkiausia nuslėpti. Kai vaikas meluoja stebint būriui vaikų ir matydamas, kaip tai linksmina draugus, melagis taip įsismagina, kad džiaugsmas prasiveržia išorėn susprogdindamas jo melo burbulą. Meistriškas pokerio lošėjas geba suvaldyti visus apgaulės džiaugsmo požymius. Kai jam iškrenta itin geros kortos, savo veiksmais privalo klaidinti kitus, kad tie pamanytų, jog jo kortos nėra labai geros, kad jie didintų statomą sumą ir liktų lošti. Net kai aplink susibūrę stebintys ir patarinėjantys žino, ką jis daro, lošėjas privalo

slėpti bet kokius džiaugsmo požymius. Lengviausia tai padaryti vengiant žvilgsniu susidurti su stebėtojais.

Yra žmonių, kurie labai atsparūs apgaulės džiaugsmui. Kol kas mokslininkai nėra tokių žmonių ištyrę, nėra aiškiai patvirtinę, kad jie egzistuoja. Tačiau akivaizdu, kad kai kurie žmonės giriasi daugiau už kitus, ir kad pagyrūnai, matyt, mažiausiai pajėgia atsispirti apgaulės džiaugsmui.

Taigi meluodamas žmogus gali jausti apgaulės džiaugsmą, kaltę dėl apgaulės ir melo išaiškinimo baimę – šie jausmai gali apimti vienas po kito arba paeiliui. Grįžkime prie pokerio. Kai žaidėjui tenka labai blogos kortos, o jis apsimetinėja turįs tokias geras, kad kiti iškrenta, jis gali jausti apgaulės išaiškinimo baimę, jei lošiama iš didelių sumų. Matydamas kiekvieną pasitraukiantį žaidėją jis turbūt pajus ir apgaulės džiaugsmą. Kitų klaidinimas pokeryje yra įteisintas, tad lošėjai kaltės dėl apgaulės jausti neturėtų, kol jie nesukčiauja. Pinigus išeikvojęs asmuo gali patirti visus tris jausmus: džiaugsmą, kad apkvailino savo kolegas ir darbdavį, baimę tomis akimirkomis, kai, regis, yra įtariamas, ir galbūt kaltę, kad sulaužė įstatymus ir sugriovė bendrovės pasitikėjimą.

Tad apibendrinant, džiaugsmas apgavus didžiausias, kai:

- apgaunant auką tenka įveikti sunkumus, nes ši turi nelengvai apkvailinamo žmogaus reputaciją,
- meluojant tenka įveikti sunkumus dėl to, ką reikia nuslėpti arba pramanyti,
- kai kiti stebi arba žino apie melą ir pritaria meistriškam melagio pasirodymui.

Kaltė, baimė, džiaugsmas – visi šie jausmai gali atsispindėti veido išraiškoje, balse, kūno judesiuose net tada, kai melagis stengiasi juos nuslėpti. Net ir tada, kai šie jausmai prasiveržia ne verbaliniu būdu, pastangos juos nuslėpti gali virsti apgaulės užuomina. Kituose dviejuose skyriuose paaiškinsiu, kaip pažinti apgaulę iš žodžių, balso, kūno ir veido.

Kaip apgaulę pažinti iš žodžių, balso ar kūno

– Iš kur tu gali žinoti, kad aš pamelavau?

– Melas, mielas mano berniuk, iškart matyti. Jis būna dviejų rūšių – trumpom kojom ir ilga nosimi. Tavo melas, atrodo, iš tų ilganosių.

Pinokis, 1892 m.

Žmonės meluotų mažiau, jei žinotų, kad yra objektyvus melą rodantis ženklas, bet tokio ženklo nėra. Nėra jokio tiesiogiai *apgaulę rodančio ženklo* – gesto, veido išraiškos ar raumens trūktelėjimo, – kuris vienintelis pats savaime rodytų, kad žmogus meluoja. Yra tik požymiai, iš kurių galima spręsti, kad žmogus užkluptas nepasiruošęs, kad jo emocijos nepatvirtina to, ką šneka. Tuomet ir išsprūsta melą išduodanti informacija ar apgaulės užuominos. Melo tikrintojui reikia išmanyti, kaip emociją atspindi kalba, balsas, kūnas ir veidas, kokie jausmų pėdsakai išlieka, kad ir kaip meluojantis stengiasi juos nuslėpti, kaip žinoti, kas išduoda rodomų emocijų melagingumą. Norint pastebėti apgaulę reikia suprasti ir tai, kaip kiekvienas elgesio elementas rodo, jog melagis kuria pasakojimą pagal situaciją.

Atskleisti melą nėra taip paprasta. Viena iš kliūčių – informacijos *griūtis*. Per daug tenka įvertinti vienu metu. Per daug šaltinių – žodžiai, pauzės, balso skambesys, veido išraiškos, galvos judesiai, gestai, poza, kvėpavimas, paraudimas ir išbalimas, prakaitavimas. Iš vienų šių šaltinių informacijos nuteka daugiau nei iš kitų. Ir visi jie informaciją gali skleisti tuo pačiu ar panašiu metu, lenktyniaudami dėl melo verifikuotojo dėmesio. Laimei, jam nebūtina vienodai dėmesingai išanalizuoti viską, ką girdi ar mato. Ne visi pokalbio informacijos šaltiniai patikimi. Iš vienų nuteka daugiau informacijos negu iš kitų. Keista, bet diduma

žmonių visų pirma kreipia dėmesį į mažiausiai patikimus šaltinius – žodžius ir veido išraiškas – ir netrunka suklysti.

Paprastai melagiai tikrina, kontroliuoja ir maskuoja ne visą savo elgesį. Tikriausiai jie to neįstengtų net ir labiausiai norėdami. Neįtikėtina, kad kas nors pajėgtų kontroliuoti visa, kas galėtų jį išduoti – nuo pirštų galų iki kaktos. Todėl melagiai slepia ir klastoja tai, į ką, jų įsitikinimu, daugiausia dėmesio kreips žmonės. Meluojantis žmogus linkęs ypač atsargiai parinkti žodžius. Augdamas vaikas ima suprasti, jog dauguma žmonių atidžiai klauso, kas jiems sakoma. Žodžiams teikiamas toks didelis dėmesys, nes jie akivaizdžiai yra turtingiausias, išskirtinis bendravimo būdas. Žodžiais perduodama kur kas daugiau ir nepalyginti greičiau negu veidu, balsu ar kūnu. Melagiai cenzūruoja tai, ką sako, atsargiai slėpdami turinį, kurio perduoti nenori, ne tik dėl to, kad žino, jog į šį šaltinį dėmesį atkreipia visi, bet ir dėl to, kad už žodžius veikiausiai teks atsakyti daug rimčiau nei už balso toną, veido išraiškas, daugumą kūno judesių. Visada galima paneigti piktą veido išraišką ar šiurkštų balso toną, galima išsiginti: „Tau pasigirdo. Mano balse nebuvo jokio pykčio." Daug sunkiau išsiteisinti pasakius piktą žodį. Jis išlieka, jį lengviau pakartoti, sunku visai išsižadėti.

Kita priežastis, kodėl taip rūpestingai kontroliuojame, ką sakome, kodėl taip dažnai stengiamasi visų pirma užmaskuoti žodžius, yra ta, kad žodžiais lengva klastoti, pasakyti netiesą. Juk galima tiksliai užsirašyti, ką reikės pasakyti, iš anksto sudėstyti ant popieriaus žodžius. Tik profesionalus aktorius galėtų tiksliai suplanuoti veido išraišką, gestą, balso priegaides. Žodžius galima daug kartų surepetuoti. Girdėdamas savo paties žodžius ir nuolat gaudamas atsakomąją reakciją, kalbantis asmuo gali geriau pakoreguoti turinį. Atsakomoji reakcija iš kitų šaltinių – veido, kūno, balso – ne tokia tiksli.

Po žodžių didžiausias kitų dėmesys krypsta į veidą. Veido išraišką dažnai komentuoja ir kiti žmonės: „Ir gali čia nesivaipyti!", „Bent nusišypsotum, kai tai sakai!", „Ir gali taip įžūliai į mane nedėbčioti." Veidas susilaukia tokio dėmesio iš dalies ir dėl to, kad jis yra žmogaus „aš" ženklas ir simbolis. Tai svar-

biausia, pagal ką atskiriame vieną žmogų nuo kito. Veidai tampa ikonomis, kurios garbinamos fotografijomis, kabinamos ant sienų, statomos ant rašomųjų stalų, nešiojama piniginėse ir rankinėse.[38] Neseniai atlikti tyrimai patvirtino, kad veidai atpažįstami konkrečioje smegenų srityje.[39]

Yra ir kitų priežasčių, kodėl žmonės tiek dėmesio teikia veidui. Jis yra pagrindinė vieta, kurioje pasirodo emocijos. Sykiu su balsu veidas gali pasakyti, koks kalbėtojo požiūris į tai, kas sakoma, tik ne visada tiksliai, nes veidas apie jausmus gali ir sumeluoti. Kai žodžius sunku išgirsti, klausantis žmogus gali suprasti juos žiūrėdamas pašnekovui į lūpas. Stebint veidą gaunamas svarbus signalas, reikalingas pokalbiui tęsti. Kalbantis asmuo nori įsitikinti, kad jo pašnekovas jį girdi. Jei jis žiūri kalbančiajam į veidą, tai turėtų reikšti, jog girdi, tačiau šis signalas nėra pats patikimiausias. Nuobodžiaujantys, tačiau mandagūs pašnekovai gali žvelgti kalbančiam asmeniui į veidą, o galvoti visai apie ką kitą. Pašnekovas gali skatinti kalbėtoją, pritariamai linkčiodamas galvą ir tarstelėdamas „na, taip, hm, taip", bet ir tokį pritarimą galima suvaidinti.*

Palyginus su tuo dideliu dėmesiu, kuris skiriamas žodžiams ir veidui, kūnas ir balsas tokio nesusilaukia, nes kūnas suteikia daug mažiau informacijos nei žodžiai. Rankų gestai gali suteikti nemažai informacijos, panašiai kaip kurčiųjų kalbos ženklai, bet jie nėra įprasti šiaurės europiečių ir iš jų kilusių amerikiečių pokalbiuose, išskyrus tuos atvejus, kai šnekėtis uždrausta.** Balsas, kaip ir veidas, gali išduoti žmogaus emocijas, parodyti, susijaudinęs jis ar ne, tačiau dar nežinoma, ar balsas galėtų

[38] Str. "Facial, Fantasies and Possibilities," in *Sight, Sound, and Sense,* ed. Thomas A. Sebeok, Bloomington: Indiana University Press, 1978, aš aprašau aštuoniolika skirtingų rūšių informacijos, kurią gali perteikti veidas. Viena iš jų yra individo identitetas.
[39] Žr.: J. Sergent and D. Bindra, "Differential Hemispheric Processing of Faces: Methodological Considerations and Reinterpretation," *Psychological Bulletin* 89, 1981, p. 554.

* Daugumai žmonių kalbant svarbi klausytojo reakcija ir jos nesulaukdami tuoj klausia: „Ar klausai?" Nedaug tėra žmonių, kurie kaip uždaros sistemos gali šnekėti nepaisydami, ar iš klausytojų susilaukia padrąsinamo atsako.
** Pavyzdžiui, lentpjūvės darbininkai, kuriems reikia bendrauti, tačiau jie negali susišnekėti dėl triukšmo, naudojasi ištobulinta rankų gestų sistema. Dėl tos pačios priežasties lakūnai ir nusileidimo įgulos irgi susišneka sudėtinga gestų sistema.

suteikti tiek informacijos kaip veidas apie konkrečias jaučiamas emocijas.

Melagiai paprastai labiau nei balsą ir kūną stengiasi kontroliuoti žodžius ir veidą – tai, ką žino, kad atidžiai stebi kiti. Žodžius jiems seksis suvaldyti sėkmingiau negu veidą. Meluoti lengviau žodžiais negu veido išraiškomis, nes, kaip minėjau, žodžius surepetuoti paprasčiau nei mimiką. Nuslėpti žodžiais irgi lengviau. Cenzūruodami viską, kas gali juos išduoti, žmonės sėkmingiau kontroliuoja žodžius nei veido išraiškas. Juk nesunku žinoti, ką sakai, daug sunkiau sužinoti, ką rodo tavo veidas. Grįžtamojo ryšio aiškumas, kai žmogus girdi savo žodžius juos ištardamas, galėtų būti palygintas nebent su veidrodžiu, į kurį nuolat žiūrėdami matytume kiekvieną išraišką. Nors veidui būdingi pojūčiai, galintys suteikti informaciją, kada įsitempia ir juda raumenys, mano tyrimai parodė, kad dauguma žmonių šia informacija nesinaudoja. Nedaugelis suvokia, kokios išraiškos pasirodo veide, gal nebent tik ribinėmis sąlygomis.*

Yra dar viena svarbi priežastis, kodėl veidas parodo daugiau apgaulės užuominų negu žodžiai. Veidas tiesiogiai susijęs su tomis smegenų sritimis, kurios nulemia emocijas, o žodžiai ne. Kai sužadinama emocija, veido raumenys ima reaguoti nevalingai. Tik sąmoningomis pastangomis arba išsiugdę įprotį žmonės pajėgūs išmokti sutrukdyti toms išraiškoms pasirodyti ir sėkmingiau ar ne jas paslėpti. Veido išraiškų, kurios atsiranda pirmiausia, vos sužadinus emociją, išskyrus apsimestines, sąmoningai nepasirenkame. Veido išraiškos yra dvilypė sistema – valinga ir nevalinga, melo ir tiesos sakymo, dažnai „veikianti" vienu metu. Štai kodėl veido išraiškos gali būti tokios sudėtingos, tokios trikdančios ir žavinčios. Apie valingų ir nevalingų išraiškų skirtumo nervinį aspektą daugiau paaiškinsiu kitame skyriuje.

Įtarūs žmonės turėtų kreipti daugiau dėmesio į balsą ir kūną. Balsas, kaip ir veidas, susijęs su emocijas reguliuojančiomis

* Neurofiziologai tiksliai nežino, kaip konkrečiai žmogus gauna informaciją apie savo veido išraiškų pasikeitimą ir ar registruojamos raumenų ar odos permainos. Psichologai nesutaria, kiek žmogus jaučia savo išraiškas tuo metu, kai šios pasirodo veide. Mano tyrimai leidžia manyti, kad išraiškų pasirodymo savo veide mes aiškiai nesuvokiame, kad dažniausiai į pojūčius veide beveik nekreipiame dėmesio.

smegenų sritimis. Kai kuriuos balso pokyčius, atsirandančius dėl žmogų apėmusių emocijų, nuslėpti labai sunku. Atsakomoji reakcija į balso skambėjimą, kurios melagiui reikia, kad galėtų savo balsą reguliuoti, turbūt nėra tokia pat kaip į žodžius. Pirmąkart išgirdę į magnetofono juostą įrašytą savo balsą žmonės nustemba, mat, įpratę girdėti jį skambantį savo kūne kitaip.

Kitas informacijos nutekėjimo ir apgaulės užuominų šaltinis yra kūnas. Kitaip nei veidas ar balsas, dauguma kūno judesių nėra tiesiogiai susiję su emocijas reguliuojančiomis smegenų sritimis. Kontroliuoti kūno judesius neturėtų būti sunku. Žmogus jaučia, dažnai ir mato, ką daro jo kūnas. Paslėpti kūno judesius turėtų būti daug lengviau nei paslėpti veido išraiškas ar emocijų sukeltus balso pokyčius. Tačiau žmonės retai stengiasi tai daryti. Jie užaugo žinodami, kad kūno judesių slėpti nebūtina. Juk už tai, ką išreiški kūno judesiais, retai esi atsakingas. Taigi kūnas išduoda informaciją, nes į jį nekreipiama dėmesio. Žmonės per daug teikia reikšmės veidui, žodžiams.

Nors visi žinome, kad žodžiai gali būti neteisingi, mano tyrimai parodė, kad žmonės priima kitų žodžius už gryną pinigą ir dažnai apsigauna. Nesakau, kad žodžių reikėtų visiškai nepaisyti. Žmonės daro klaidų kalbėdami, šios verbalinės klaidos teikia informaciją ir sukuria apgaulės užuominų. Net jei žodžiais nepadaroma klaidų, melą dažnai išduoda neatitikimas to, kas sakoma, ir to, ką išduoda balsas, kūnas ir veidas. Vis dėlto daugumos apgaulės požymių veide, kūne ir balse nepaisoma arba jie interpretuojami neteisingai. Man tai paaiškėjo iš gausių tyrimų, kuriuos atlikau su žmonėmis prašydamas juos įvertinti kitus, parodytus videoįraše.

Vieni matė tik veidą, kiti tik kūną, treti girdėjo tik šneką tarsi per filtrą, kuris neleido suprasti žodžių, tik garsą, dar kiti girdėjo arba skaitė žodžius. Visi matė tuos pačius žmones – praeitame skyriuje aprašytas slaugos studentes, – kurios žiūrėdamos filmus sakė tiesą arba melavo apie patiriamas emocijas. Primenu, kad atvirame pokalbyje su studentėmis buvo rodomas malonus filmas su vandenyno vaizdais ir studenčių buvo paprašyta nuoširdžiai apibūdinti savo jausmus. Melaginguose pokalbiuose

studentės matė kraupius operacinės vaizdus ir buvo paprašytos įtikinti pašnekovą, kad žiūri kitą malonų filmą, šį sykį su gėlynų vaizdais. Pašnekovas nematė, kokį filmą būsimosios slaugytojos žiūrėjo. Studentės labai stengėsi suklaidinti pašnekovą, nes pasirodyti norėjo kuo geriau. Jos neabejojo, kad eksperimentu tikrinamas jų gebėjimas kontroliuoti emocijas nelaimingų atsitikimų metu ar operacinėse.

Stebint, kaip žmonėms pavyko suprasti, ar studentės meluoja, mus domino ne tik tai, koks informacijos šaltinis patikimiausias – veidas, kūnas, balsas ar žodžiai – bet ir tai, ar įtarūs žmonės apgaulę pajunta greičiau negu tie, kurie nesitiki būti apgauti. Būsimuosius vertintojus, kurie turėjo girdėti ar žiūrėti videoįrašą, suskirstėme į dvi grupes. Vieniems sukėlėme įtarimą truputį papasakodami apie tuos asmenis, kuriuos jie vertins, o kitai grupei įtarimo pasistengėme nesužadinti. Neįtariančiųjų grupei apie eksperimentą nieko nesakėme, nieko nepaminėjome nė apie tai, kad jie gali būti apgauti ar jiems sumeluota. Sakėme, kad jie matys ar girdės žmones, pasakojančius apie jų žiūrėtą filmą. Nenorėdami sukelti jiems įtarimo, reikalavimą įvertinti sąžiningumą įterpėme į ilgą sąrašą kitų vertinimų, kuriuos jiems reikėjo pateikti, pavyzdžiui, įvertinti draugiškumą, ekstraversiją, polinkį dominuoti, netaktą, susitvardymą ir kitus dalykus.

Nors kai kurios studentės melavo itin prastai ir išaiškinti jas nebuvo jokio vargo, daugeliui jų pavyko suklaidinti neįtariančių vertintojų grupę. Prasčiausiai sekėsi tiems, kurie matė tik veidą arba tik girdėjo žodžius. Meluojančias studentes jie dažnai įvertindavo kaip sakančias tiesą. Įtariesiems sekėsi ne ką geriau. Vertintojams buvo pasakyta, kokie nurodymai duoti slaugos studentėms, jie įspėti, kad asmenys, kuriuos vertins, meluos arba sakys tiesą. Įvertinti jiems reikėjo tik vieną – ar studentės šneka sąžiningai, ar apgaudinėja. Tik nedaugeliui pavyko geriau negu spėjant nustatyti, kas melavo, kas sakė tiesą. Taikliausiai pataikė tie, kurie matė tik kūną, tačiau ir jų tik 65% spėjimų buvo teisingi, nors įmanoma atspėti 50%.[40] Vienas kitas

[40] Šio darbo rezultatų buvo skelbta: Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Maureen O'Sullivan, and Klaus Scherer, "Relative Importance of Face, Body and Speech in Judgments of Personality and Affect," *Journal of Personality and Social Psychology* 38, 1980, p. 270–277.

atpažino melą itin sėkmingai – teisingai nustatė 85% melavusių. Tarp tiksliai melagius identifikavusių buvo itin patyrusių didelę klinikinio darbo patirtį turinčių psichoterapeutų. Kiti buvo tiesiog ypač jautrūs žmonės, dirbantys kitose profesinėse srityse.*

Atpažinti kai kurias melo rūšis galima išmokti. Žmonės, susipažinę su tuo, kas dėstoma šiame ir kitame skyriuose, sėkmingai įvertindavo, kada slaugos studentės meluoja, – kone taip pat sėkmingai kaip patyrę psichoterapeutai. Kai kurių melo rūšių požymius įmanoma išmokti atpažinti. Tiesos aiškintojas turi daugiau šansų pažinti apgaulę, jei ji sumišusi su emocijomis, ir jei meluojantis asmuo nėra psichopatas, labai patyręs arba melagis iš prigimties. Verifikuotojas turi trejetą tikslų: dažniau pažinti melagį, rečiau tiesą palaikyti melu ir, svarbiausia, suvokti, kada tiesos nuo melo atskirti neįmanoma.

Žodžiai

Keista, tačiau daugelį melagių išduoda nerūpestingai ištarti žodžiai. Turiu galvoje ne tuos atvejus, kai meluojantis žmogus neįstengia paslėpti, ką pasakė, ar kai stengėsi paslėpti, tik jam nepasisekė – kalbu apie tai, kad jis tiesiog nepasistengė klaidinti ištariamais žodžiais. Agentūros, atrenkančios vadovaujančius darbuotojus, vadovas aprašė vyriškį, kuris per vienus metus skirtingais vardais dukart kreipėsi į jų agentūrą norėdamas įsidarbinti. Kai tą žmogų paklausė, kokiu vardu į jį kreiptis, „vyriškis, kuris pirmąkart pasivadino Lesliu D`Einteriu, o vėliau Lesteriu Deinteriu, melavo neužsikirsdamas. Jis paaiškino vardą pasikeitęs, nes Leslis skambėjo pernelyg moteriškai, o pavardę – kad būtų lengviau ištariama. Tačiau iš tiesų jį išdavė buvusių darbdavių rekomendacijos. Jis pateikė tris pa-

* Ne vienas psichologas mėgino nustatyti, kas nulemia – sugeba žmogus įvertinti kitus ar ne. Deja, aiškesnių rezultatų dar niekas nepasiekė. Šių tyrinėjimų apžvalgą žr.: Maureen O`Sullivan, "Measuring the Ability to Recognize Facial Expressions of Emotion," in *Emotion in the Human Face*, ed. Paul Ekman, New York: Cambridge University Press, 1982.

giriamuosius rekomendacinius laiškus. Visi trys „darbdaviai" buvo neteisingai parašę tą patį žodį."[41]

Net ir apdairų melagį išduos tai, ką Sigmundas Freudas vadina kalbos riktu. *Kasdienio gyvenimo psichopatologijoje* Freudas rašo, kad kasdienio gyvenimo apsirikimai, tokie kaip kalbos riktai, pažįstamų vardų užmiršimas ir skaitymo bei rašymo klaidos yra ne atsitiktinumai, bet prasmingi įvykiai, atskleidžiantys vidinius psichologinius konfliktus. Riktai parodo, sako Freudas, „...tai, ko žmogus nenorėjo pasakyti: jie tampa priemone išsiduoti."[42] Freudas specialiai apgaule nesidomėjo, bet vienas jo pavyzdžių buvo melą išduodantis kalbos riktas. Pavyzdyje aprašoma dr. Brillio, vieno ankstyvųjų ir geriausiai žinomų Freudo sekėjų, patirtis.

„Vieną vakarą išėjome su dr. Frinku pasivaikščioti. Kalbėjome apie Niujorko psichoanalizės draugijos reikalus. Susitikome kolegą dr. R., kurio nebuvau matęs daug metų ir nieko nežinojau apie jo asmeninį gyvenimą. – Mes labai apsidžiaugėme vėl susitikę ir man pasiūlius nuėjome į kavinę, kur gyvai šnekučiavomės geras dvi valandas. Pasirodo, jis nemažai žinojo apie mane, nes pačioje pradžioje pasiteiravo apie mano mažylį, paaiškindamas, kad kartkartėmis išgirsta apie mane iš mūsų bendro draugo ir domisi mano moksline veikla, skaitydamas medicininius žurnalus. – Į mano klausimą, ar yra vedęs, atsakė neigiamai ir pridūrė: „Kam tokiam žmogui kaip aš vesti?"

Kai susiruošėme eiti, jis staiga kreipėsi į mane: „Norėčiau paklausti, ką jūs tokiu atveju darytumėte: pažįstu vieną slaugę, kuri kaip bendrininkė buvo įvelta į skyrybų procesą. Žmona padavė vyrą į teismą dėl ištuokos, apkaltindama slaugę kaip bendrininkę, ir *jis* gavo ištuoką". – „Norite pasakyti, *ji* gavo ištuoką", – įsiterpiau. Jis tuojau pasitaisė: „Aišku, *ji* gavo ištuoką". Ir pasakojo toliau, kad slaugę baisiai sujaudino šis procesas ir skandalas, kad ji ėmė gerti, tapo nervinga ir taip toliau, kol pagaliau paprašė patarimo, kaip turėtų ją gydyti.

Kai tik jis pasitaisė, aš paprašiau paaiškinti klaidą, bet išgirdau įprastus nusistebėjimus, negi žmogus neturįs teisės suklysti, tai

[41] Bruce Horowitz, "When Should an Executive Lie?" *Industry Week*, November 16, 1981, p. 83.
[42] Sigmund Freud, *Kasdienio gyvenimo psichopatologija*, Vilnius: Apostrofa, 2006, p. 118–120.

buvęs tik atsitiktinumas, ir nieko čia nereikią ieškoti. Atsakiau, kad kiekvienas apsirikimas turėtų būti pagrįstas, kad būčiau linkęs manyti, jog šios istorijos herojus jis pats, jei pradžioje nebūtų sakęsis esąs nevedęs; tokiu atveju riktą būtų galima paaiškinti noru, kad bylą būtų pralaimėjusi žmona, bet ne jis, kad jam (pagal mūsų santuokos įstatymą) netektų mokėti alimentų ir Niujorko valstijoje jis vėl galėtų vesti kitą moterį. Jis užsispyręs neigė mano spėliones, kartu jas patvirtindamas perdėta afekto reakcija, aiškiai matomu susijaudinimu ir pagaliau kvatojimu. Darsyk paprašiau vien vardan mokslo pasakyti teisybę, bet jis kartojo tą patį: „Jei nenorite išgirsti melo, turite tikėti, jog esu viengungis, o visas jūsų psichoanalitinis aiškinimas – klaidingas". Pridūręs, kad toks kiekvieną smulkmeną naršantis žmogus esąs tiesiog pavojingas, jis atsisveikino, neva turįs pasimatymą.

Abu, dr. Frinkas ir aš, buvome įsitikinę, kad mano aiškinimas teisingas, todėl nutariau gauti daugiau informacijos, kuri arba patvirtintų, arba atmestų jį. – Po kelių dienų užsukau pas kaimyną, seną dr. R. draugą, kuris visiškai patvirtino mano aiškinimą. Teismo procesas įvyko prieš kelias savaites, slaugė buvo pakviesta kaip viena kaltinamųjų."[43]

Freudas teigė, jog *„būtina kalbos klaidos sąlyga yra kalbėtojo ketinimo ką nors pasakyti slopinimas* [kursyvas originale]."[44] Slepiama gali būti sąmoningai, jei kalbantis asmuo meluoja, tačiau Freudą labiau domino tie atvejai, kai kalbėtojas nesuvokia, kad slepia. Padaręs klaidą kalbėtojas gali pamatyti, ką nuslėpė, bet gali net ir tada nesuvokti.

Melo tikrintojas turėtų elgtis atsargiai, nepasikliauti prielaida, kad kalbos riktas jau yra melo įrodymas. Paprastai iš konteksto įmanoma suprasti, ar kalbos riktas išduoda melą, ar ne. Melo tikrintojas turėtų nesuklysti manydamas, kad žmogus sako tiesą vien todėl, kad jis nedaro kalbos klaidų. Diduma melo yra be jokių kalbos klaidų. Freudas nepaaiškino, kodėl vienokį melą kalbos klaida išduoda, o kitokio ne. Nemenka pagunda pamanyti,

[43] Freudas pateikė ir kitų įdomių, trumpesnių kalbos riktų pavyzdžių, bet jie ne tokie įtikinami kaip šis, mano parinktas, nes juos tenka versti iš vokiškojo originalo. Dr. Brillis buvo amerikietis, tad Freudas šį pavyzdį pateikė anglų kalba. Ibid., p. 89–90.
[44] S. Freud, Parapraxes (1916), James Strachey, tr. and ed. , *The Complete Psychological Works*, vol. 15, New York: W. W. Norton, 1976, p. 66.

jog kalbos klaidą melagis padaro tada, kai nori būti pagautas, kai jaučiasi kaltas meluodamas. Juk dr. R. iš tiesų turėjo jaustis kaltas dėl to, kad melavo garbiam kolegai. Tačiau neatlikta jokių tyrimų – nedaug yra ir hipotezių, – kurios paaiškintų, kodėl tik kai kurį melą išduoda kalbos klaida.

Tirados yra trečias būdas, kuriuo melagis išsiduoda kalbėdamas. Tirada skiriasi nuo kalbos rikto. Šiuo atveju prašaunama pro šalį ne vienu ar dviem žodžiais, informacija ne šiaip praprūsta, o stačiai išsilieja. Melagį užvaldo emocija ir kol ji nepraeina, jis nesuvokia, kokias pasekmes turės tai, ką jis atskleidžia. Jei melagiui pavyktų susitvardyti, šios pražūtingos sau informacijos jis dažnai neatskleistų. Dėl užplūdusių emocijų įtampos – įniršio, siaubo, baimės ar sielvarto – melagis tiesiog priverstas išsiduoti.

Tomas Brokaw, kai dirbo NBC televizijos laidos „Šiandien rodome" vedėju, apibūdino ir ketvirtą apgaulės užuominų šaltinį: „Diduma užuominų, kurias gaunu iš žmonių, – žodinės, ne fizinės. Įrodymų, kad žmogus meluoja, ieškau ne jo veide. Man rūpi kita – painūs atsakymai ar įmantrūs išsisukinėjimai."[45] Brokaw nuojautą patvirtina keli tyrimai, kurių rezultatai rodo, kad vieni žmonės, kai iš tikrųjų meluoja, atsakinėja netiesiogiai, daugiažodžiauja ir pasako daugiau, nei jų prašoma. Tačiau kiti tyrimai parodė kaip tik priešingą dalyką: dauguma žmonių tiesiog per daug nuovokūs, kad atsakytų netiesiogiai, stengtųsi išsisukinėti.* Tomas Brokaw tokių melagių greičiausiai nepa-

[45] John Weisman, "The Truth will Out," *TV Guide*, September 3, 1977, p. 13.

* Sunku pasakyti, kaip reikėtų aiškinti šį ir kitus prieštaringumus apgaulės reiškinį tiriančioje literatūroje, nes atlikti eksperimentai nebuvo patys patikimiausi. Beveik visi tyrėjai stebėjo studentus, kurie melavo apie gana kasdieniškus dalykus beveik niekuo nerizikuodami. Daugelis melą tiriančių eksperimentų nebuvo parengti, tinkamai neapgalvota, kokios rūšies melas bus tiriamas. Pavyzdžiui, studentai buvo paprašyti argumentuotai pateikti nuomonę, kuri prieštarautų jų pačių įsitikinimams mirties bausmės arba abortų klausimais. Arba jie buvo paprašyti pasakyti, patinka jiems ar ne fotografijoje matomas asmuo, o paskui apsimesti, kad jų nuomonė priešinga. Paprastai tokiuose eksperimentuose neatsižvelgiama nei į meluojančio asmens santykį su apgaulės auka, nei į tai, kaip šis santykis lems melagio pastangas sėkmingiau pameluoti. Šiuose eksperimentuose melagis ir auka buvo nepažįstami, jie neturėjo jokios priežasties manyti, kad kada nors vėl susitiks. Kartais jokios aukos nė nebūdavo, o meluojantis asmuo turėjo „pameluoti" mašinai. Naujausią, nors ir nepakankamai kritišką šių eksperimentų apžvalgą žr.: Miron Zuckerman, Bella M. DePaulo, and Robert Rosenthal, „Verbal and Nonverbal Communication of Deception," in *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 14, New York: Academic Press, 1981.

žintų. Tačiau dar pavojingiau, jei melagiu palaikysime teisingą žmogų, kuris, savo nelaimei, šneka painiais ar nuo pagrindinės minties nukrypstančiais sakiniais. Juk yra būtent taip šnekančių žmonių. Bet koks apgaulės užuominą teikiantis elgesys gali būti kai kuriems žmonėms įprastas. Galimybę neteisingai įvertinti tokius žmones vadinu Brokaw spąstais. Melo tikrintojo tyko tokie Brokaw spąstai, kai įtariamo melu asmens jis nepažįsta ir apie jo elgesio savitumus nieko nežino. Šeštame skyriuje aptarsiu, kaip Brokaw spąstų išvengti.

Iki šiol neištirta jokių kitų informacijos nutekėjimo žodžiais ar žodžių teikiamų apgaulės užuominų šaltinių. Nemanau, kad daug jų pavyks rasti. Kaip rašiau anksčiau, apgaudinėjančiam asmeniui nepaprastai lengva žodžiais nuslėpti ir klastoti tiesą, nors ir pasitaiko klaidų – nerūpestingumo, riktų, tiradų, daugiažodystės, išsisukinėjimo.

Balsas

Balsas – visa kita, kas kalbant nėra žodžiai. Įprasčiausios apgaulės užuominos, išduodamos balsu, yra pauzės. Jos gali būti per ilgos ar per dažnos. Įtarimą kelia ir tai, kai atėjus žmogaus eilei kalbėti jis dvejoja, ypač kai dvejoja atsakydamas į klausimą. Įtampą sukelia ir trumpesnės pauzės pokalbio metu, jei jų pasitaiko pakankamai dažnai. Kalbos klaidos irgi gali būti apgaulės užuomina. Joms priklauso ir tokie beprasmiai žodelyčiai, kaip „aha", „na-a-a", „hm-m-m", pakartojimai, tokie, kaip „na, supranti, supranti...", žodžių dalys, kaip „man la-la-labai patiko".

Tokios apgaulės užuominos balse, kaip klaidos ir pauzės, gali pasitaikyti dėl dviejų skirtingų priežasčių. Melagis gali būti iš anksto neapgalvojęs, ką sakys. Jei melagis nesitikėjo, kad teks meluoti, o gal pasiruošė meluoti, tačiau nesitikėjo konkretaus klausimo, jis, ko gera, dvejos ar padarys kalbos klaidų. Tačiau klaidų gali pasitaikyti ir gerai apgalvotame melagio tekste. Didelė baimė, kad melas veikiausiai išaiškės, ir gerai pasiruošusį melagį priverčia suklupti ar užmiršti tai, ką ketino pameluoti. Melo atskleidimo baimė gali padidinti nepasiruošusio melagio

klaidas. Suprasdamas, kaip prastai jam sekasi meluoti, melagis gali dar labiau įsibaiminti, kad jį sugaus meluojant, tad pauzių ir kalbos klaidų tik pagausės.

Apgaulę galima pažinti ir iš balso skambėjimo. Nors dauguma mūsų tiki, kad iš balso skambėjimo galima pasakyti, kokią emociją jaučia žmogus, balsą studijuojantys mokslininkai tuo dar nėra įsitikinę. Jie jau atrado nemažai būdų, kaip atskirti nemalonius balsus nuo malonių, tačiau iki šiol neįsitikino, ar balso skambėjimas apėmus kiekvienai iš nemalonių emocijų – pykčiui, baimei, sielvartui, pasibjaurėjimui, paniekai – skiriasi. Manau, kad ilgainiui bus paaiškinti ir šie skirtingumai. O kol kas aprašau, kas žinoma, kas teikia vilčių.

Geriausiai nustatytas emocijos požymis yra balso aukštumas. Apie 70% tirtų asmenų susijaudinę imdavo šnekėti aukštesniu balsu. Ir, matyt, reikia patikslinti – kai žmogus susijaudina iš pykčio ar išgąsčio. Yra ir šiokių tokių įrodymų, kad balsas tampa žemesnis, kai žmogus nuliūdęs ar nusiminęs, tačiau tai dar ne iki galo ištirta. Mokslininkai dar neišsiaiškino, ar balso aukštis keičiasi susijaudinus, pasibjaurėjus, pajutus panieką. Kiti emocijų požymiai, nors dar tiksliai nenustatyti, yra garsesnė, greitesnė šneka supykus ar išsigandus ir tylesnė, lėtesnė nuliūdus. Turėtume sulaukti svarbesnių naujienų ir iš vertinančių kitus balso kokybės aspektus – tembrą, energijos spektrą skirtingų dažnių juostose, su kvėpavimu susijusius balso pokyčius.[46]

Emocijų sukeltas balso permainas sunku paslėpti. Jei ir meluojama iš esmės daugiausia apie emocijas, kurios patiriamos sakant netiesą, galima tikėtis, jog informacija nutekės. Jei melo tikslas nuslėpti baimę ar pyktį, balsas turėtų būti aukštesnis ir garsesnis, kalba greitesnė. Priešingas balso pokytis veikiausiai išduos liūdesį, kurį apgavikas stengiasi nuslėpti.

Balso skambėjimas gali išduoti ir tokį melą, kuriuo siekiama ne nuslėpti emocijas, net jei kokios emocijos ir nuslėptos. Jei

[46] Keletas naujų metodų, sukurtų balsui vertinti, per artimiausius kelerius metus turėtų duoti revoliucingų rezultatų. Šių metodų apžvalgą žr. Klaus Scherer, "Methods of Research on Vocal Communication: Paradigms and Parameters," in *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research*, ed. Klaus Scherer and Paul Ekman, New York: Cambridge University Press, 1982.

žmogus nuogąstauja, kad jo melą išaiškins, balse pasigirs baimė. Galima spėti, kad kaltė dėl apgaulės balso skambėjimą pakeis panašiai kaip liūdesys. Bet neaišku, ar balse gali atsispindėti džiaugsmo apgavus sukeltas pokytis. Neabejoju, kad bet koks susijaudinimas balse atsispindi tam tikru būdu, tačiau tai dar reikėtų patvirtinti.

Mūsų eksperimentas su studentėmis slaugytojomis buvo vienas pirmųjų, per kurį užregistruotas apgaudinėjant pasikeičiantis balso aukštis.[47] Nustatėme, jog apgaudinėjant balsas tampa aukštesnis. Manau, šiuos rezultatus gavome dėl to, kad studentės buvo išsigandusios. Ši emocija jas apėmė dėl dviejų priežasčių. Padarėme viską, ką tik galėjome, kad jos pamanytų, jog eksperimento rezultatai daug ką nulems. Todėl jos dar labiau nuogąstavo, kad nebūtų pagautos meluojant. Kai kurie kruvini vaizdai juos mačiusioms slaugytojoms sukėlė dar ir empatišką baimę. Rezultatus būtume gavę kitokius, jei kuri nors iš minėtų dviejų baimių būtų buvusi ne tokia didelė. Pavyzdžiui, jei būtume stebėję asmenis, nerizikuojančius būsima profesine karjera, gal jie nė nepajustų balso aukštumą pakeičiančios baimės. O jei, tarkime, studentėms slaugytojoms būtume parodę filmą apie mirštantį vaiką, jis veikiau būtų sužadinęs liūdesį, ne baimę. Ir kai jų baimė, kad sugaus meluojant, būtų lėmusi balso paaukštėjimą, šią reakciją kompensuotų liūdesys, dėl kurio balsas tampa žemesnis.

Aukštesnis balsas dar nėra apgaulės požymis. Tai veikiau baimės ar pykčio, gal ir susijaudinimo rodiklis. Mūsų eksperimente kaip tik šių emocijų požymis išdavė studentės tvirtinimą, neva ji laiminga ir rami žiūrėjo filmą apie gėles. Pavojinga bet kokios emocijos ženklus balse interpretuoti kaip apgaulės įrodymą. Tiesą sakantis žmogus bijodamas, kad juo nepatikės, iš baimės gali pakelti balsą taip, kaip jį pakelia melagis, nuogąstaujantis, kad jį sugaus meluojant. Melo tikrintojo bėda, kad kartais emociškai susijaudina ir nekalti, ne tik melagiai. Aptardamas, kaip ši problema trukdo melo tikrintojui interpretuoti kitas apgau-

[47] Šie rezultatai skelbiami: Paul Ekman, Wallace V. Friesen, and Klaus Scherer, "Body Movement and Voice Pitch in Deceptive Interaction," *Semiotica* 16, 1976, p. 23–27. Tuos pačius rezultatus gavo ir Schereris bei kiti tyrėjai.

lės užuominas, kurių galėtų pasirodyti, vadinsiu ją *Otelo klaida.* Šeštame skyriuje aptarsiu šią klaidą smulkiau, paaiškinsiu, kaip melo tikrintojui jos išvengti. Deja, išvengti šito nėra lengva. Asmuo, besistengiantis išsiaiškinti apgaulę išduodančius balso pokyčius, neapsaugotas ir nuo Brokaw spąstų (individualių emocinio elgesio skirtumų), kuriuos minėjau anksčiau aptardamas pauzes ir kalbos klaidas.

Kaip emocijos signalai balse, tokie kaip aukštis, ne visada rodo melą, taip ir balsas, kuriame nepasigirsta jokių emocijų, nebūtinai rodo asmens teisumą. Johno Deano liudijimų, transliuotų per nacionalinę televiziją svarstant Votergeito bylą, patikimumą iš dalies nulėmė tai, kaip buvo interpretuotas jokių emocijų nerodantis, pabrėžtinai lygus jo balso tonas. Johnas Deanas, prezidento Nixono patarėjas, liudijo praėjus dvylikai mėnesių po įsilaužimo į Demokratų partijos komiteto būstinę Votergeito viešbutyje. Jau prieš mėnesį prezidentas Nixonas buvo prisipažinęs, kad jo patarėjai stengėsi nuslėpti įsilaužimą, tačiau paneigė pats ką nors apie tai žinojęs.

Federalinio teisėjo Johno Siricos žodžiais tariant, „byloje, susijusioje su šio įsilaužimo dangstymu, smulkesnės žuvelės jau buvo gerokai susipainiojusios, nes visų jų parodymai skyrėsi. Teliko nustatyti aukščiausių įsipainiojusių asmenų kaltę arba nekaltumą. Daugiausia čia ir turėjo lemti Deano parodymai... Tad Senatui duotuose parodymuose jis patvirtino ne kartą Nixonui sakęs, jog nutildyti Votergeito įsilaužimo bylos kaltinamuosius prireiksią milijonų dolerių, o Nixonas atsakęs, kad tuos pinigus įmanoma gauti. Be jokio išgąsčio, jokio pasipiktinimo, jokio atsisakinėjimo. Tad Deanas pateikė sensacingiausią kaltinimą. Jis tikino, kad Nixonas pats pritaręs kaltinamųjų papirkimui."[48]

Kitą dieną Baltuosiuose Rūmuose Deano tvirtinimai buvo nuginčyti. Po penkerių metų paskelbtuose atsiminimuose Nixonas rašė: „Johno Deano liudijimus Votergeito byloje laikau meistrišku tiesos ir netiesos, įmanomo nuoširdaus nesupratimo ir aiškiai sąmoningų iškraipymų lydiniu. Stengdamasis sumenkinti savo vaidmenį jis perkėlė viską, ką pats žinojo apie įsilau-

[48] John J. Sirica, *To Set the Record Straight,* New York: W. W. Norton, 1979, p. 99–100.

žimą, ir savo nerimą į kitų žmonių žodžius bei veiksmus."[49] Tuo metu Deanas buvo užsipultas kur kas negailestingiau. Į spaudą prasprūdo tariamai iš Baltųjų Rūmų atkeliavusios istorijos, esą Deanas melavo, apkaltino prezidentą, nes bijojo homoseksualų prievartos, kurią galbūt tektų patirti atsidūrus kalėjime.

Taigi Deanas sakė savo, o Nixonas savo, ir mažai kas žinojo, kuris sako tiesą. Teisėjas Sirica, reikšdamas savo abejones, pasakojo: „Turiu prisipažinti, jog į Deano įtarinėjimus žiūrėjau skeptiškai. Slepiant įsilaužimą ... jis pats aiškiai buvo viena svarbiausių figūrų. Jam grėsė nemažai prarasti... Tuo metu man atrodė, kad Deanui labiau rūpi pačiam apsiginti įpainiojant prezidentą, o ne pasakyti tiesą."[50]

Teisėjas Sirica toliau aprašo, kokį įspūdį jam paliko Deano balsas: „Kai jis perskaitė savo liudijimą, komiteto nariai ištisas dienas taršė jį priešiškais klausimais. Tačiau savo versijos Deanas nepakeitė. Jis neatrodė nė mažiausiai susinervinęs. Vienodas, be emocijų balso tonas kėlė pasitikėjimą."[51] Tačiau kai kam gal pasirodytų, kad lygiu balso tonu kalbantis žmogus kontroliuoja save, o tai jau galėtų reikšti, jog turi ką slėpti. Nenorint suklysti dėl vienodo Deano balso tono interpretacijos, reikėtų žinoti, ar toks balsas šiam asmeniui būdingas.

Tai, kad žmogaus balse nėra jokių emocijų, nebūtinai rodo, jog jis sako tiesą. Yra žmonių, kurie bent jau balsu niekada nerodo emocijų. Gana dažnai emocingi žmonės, meluodami apie kokį konkretų dalyką, gali jokių emocijų neparodyti. Taigi teisėjas Sirica pateko į Brokaw spąstus. Prisiminkime – NBC žurnalistas ir laidų vedėjas Brokaw sakė, jog daugiažodystę supranta kaip ženklą, kad žmogus meluoja, o aš paaiškinau, kad galima apsirikti, nes yra individų, kurie visada daugiažodžiauja. Dabar teisėjas Sirica gali padaryti priešingą klaidą – patikėti, kad asmuo sako tiesą vien todėl, kad jis nepateikia jokių apgaulės užuominų, neatsižvelgti į tai, kad kai kurie žmonės jų niekada nepateikia. Abi klaidos kyla iš individų emocinės raiškos skirtingumo.

[49] Richard Nixon, *The Memoirs of Richard Nixon*, vol. 2, New York: Warner Books, 1979, p. 440.

[50] Sirica, *To Set the Record Straight*, p. 99–100.

[51] Ibid.

Melo tikrintojas suklys, jei nežinos, koks paprastai yra emocinis įtariamojo melu elgesys. Brokaw spąstai neegzistuotų, *jei nebūtų* jokių patikimų apgaulę rodančių elgesio užuominų. Melo tikrintojas neturėtų už ko užsikabinti. Brokaw spąstai negrėstų ir tuomet, jei elgesio užuominą būtų galima pritaikyti *visiems*, ne tik *daugeliui* žmonių. *Nėra tokių apgaulės užuominų, kurios būtų vienodos visoms žmogiškosioms būtybėms,* tačiau po vieną ir drauge su kitomis jos gali padėti tiesos aiškintojui įvertinti. Johno Deano sutuoktinė, draugai ir bendradarbiai geriau žinotų, ar jis, kaip ir kiti žmonės, balsu parodo emocijas, ar sugeba balsą valdyti. Tad teisėjas Sirica, kuris iki šiol Johno Deano nepažinojo, pateko į Brokaw spąstus.

Deano liudijimas vienodu balsu duoda ir dar vieną pamoką. Melo tikrintojas negali užmiršti galimybės, kad įtariamasis gali būti nepaprastai talentingas artistas, sugebantis taip pakeisti savo elgesį, kad nesuprasi, meluoja jis ar ne. Pagal jo paties prisipažinimą, galima manyti, kad Johnas Deanas buvo talentingas melagis. Atrodo, kad jis iš anksto žinojo, kaip teisėjas Sirica ir kiti išsiaiškins jo elgesį. Planuodamas, kaip elgsis, kai reikės liudyti, jis pasakoja svarstęs taip: „Būtų lengva liudijant imti dramatizuoti ar leistis į per ilgas šnekas... Tačiau aš nusprendžiau skaityti savo parodymus vienodu balsu, kaip įmanoma šaltakraujiškiau, lygiai taip pat atsakinėti į klausimus... Žmonės linkę manyti, kad sakantis tiesą liudytojas turėtų būti ramus."[52] Deanas prisimena, kad kai baigė liudyti ir prasidėjo kryžminė apklausa, jis gerokai susijaudino: „Jaučiau, kaip dusau iš pykčio, jausdamasis vienas ir bejėgis prezidento galybės akivaizdoje. Giliai įkvėpiau, kad atrodyčiau galvojąs, o iš tiesų stengiausi susitvardyti... *Negali parodyti* emocijų, pasakiau sau. Spauda pastvers tai kaip nevyriškumo, silpnumo ženklą."[53] Pats faktas, kad Deano liudijimas buvo dirbtinis, kad jis taip talentingai kontroliavo savo elgesį, nebūtinai reiškia, kad jis melavo. Veikiau tai reiškia, kad žmonėms reikėtų atsargiau vertinti jo elgesį. Vėliau pateikti įrodymai leidžia spręsti, kad Deano liudijimas didžiąja

[52] John Dean, *Blind Ambition,* New York: Simon & Schuster, 1976, p. 304.
[53] Ibid., p. 309–310.

dalimi buvo teisingas, o Nixonas, kuris, kitaip nei Deanas, nebuvo toks talentingas, melavo.

Baigiant balso aptartį reikėtų užsiminti dar ir apie tuos prietaisus, kurie neva automatiškai ir teisingai pažįsta melą iš balso. Tai psichologinio streso vertintojas (PSV), Mark II balso analizatorius, streso balse analizatorius, psichologinio streso analizatorius (PSA), „Hagoth" streso balse analizatorius, streso balse monitorius. Šių prietaisų gamintojai teigia iš balso galintys atpažinti melą net žmogui šnekant telefonu. Suprantama, kaip ir nurodo pavadinimai, ši technika aptinka ne melą, o stresą. Nėra tokio balso signalo, kuris savaime reikštų melą, yra tik neigiamų emocijų ženklai. Šių gana brangių prietaisų gamintojai aiškiai vartotojo neįspėja, kad jie neišaiškins tų melagių, kurie neigiamų emocijų nejaučia, ir neteisingai įvertins tuos nekaltus žmones, kurie viso labo susinervinę. Balso specialistai mokslininkai ir besispecializuojantieji su kita melo aiškinimo technika įrodė, kad šie prietaisai melą aptinka ne geriau nei jį aptinkame spėdami, kad jie ne itin sėkmingai įveikia net ir lengvesnę užduotį, kai tereikia nustatyti, susinervinęs žmogus ar ne.[54] Tačiau neatrodo, kad dėl to juos būtų ėmę mažiau pirkti. Galimybė garantuotai ir be kliūčių aptikti melą išlieka tokia pati intriguojanti.

Kūnas

Vieną būdą, kuriuo kūnas išduoda slepiamus jausmus, išsiaiškinau daugiau kaip prieš dvidešimt penkerius metus, studentiškais laikais atlikdamas eksperimentą. Tuo metu dar nebuvo mokslinių įrodymų, ar kūno judesiai tiksliai atspindi emocijas ir asmenybę. Tiesa, vienas kitas psichoterapeutas taip galvojo, tačiau jų samprotavimus tuo metu akademinėje psichologijoje įsitvirtinę biheivioristai atmesdavo kaip nepagrįstus. Daugelis 1914–1954 m. atliktų tyrinėjimų taip ir neparėmė įsitikinimo, kad neverbalinis elgesys gali suteikti tikslią informaciją apie

[54] Kritišką šių streso balse nustatymo būdų apžvalgą žr.: David T. Lykken, *A Tremor in the Blood*, New York: McGraw-Hill, 1981, 13 sk. ir Harry Hollien, "The Case against Stress Evaluators and Voice Lie Detection" (unpub, mimeograph), Institute for Advance Study of the Communicative Processes, University of Florida, Gainesville.

emocijas ir asmenybę. Akademinė psichologija didžiavosi, kad moksliniai eksperimentai paneigė neprofesionalų įsitikinimą neva emocijas ar asmenybę galima paaiškinti iš veido ar kūno kalbos. Vienas kitas sociologas ar psichoterapeutas, kurie toliau rašė apie kūno judesius, panašiai kaip ir tie, kurie domėjosi ekstrasensorika ar grafologija, laikyti silpnapročiais ar šarlatanais.

Aš negalėjau tuo patikėti. Stebėdamas grupinės terapijos seansų metu kūno judesius įsitikinau, kad galiu atspėti, kas dėl ko nervinasi. Su visu pirmų metų doktoranto optimizmu ėmiausi keisti akademinės psichologijos požiūrį į neverbalinį elgesį. Sukūriau eksperimentą, kuriuo ketinau parodyti, kad ištikus stresui žmogaus kūno judesiai pasikeičia. Stresą turėjo sukelti dėstytojas – jis sutiko veikti pagal planą, kurį sukūriau ketindamas apklausti savo kolegas doktorantus apie visiems jiems svarbius dalykus. Slapta kamera fiksuojant jų elgesį dėstytojas užduodavo pradedantiesiems psichologams klausimus, ką jie ketina daryti baigę studijas. Tuos, kurie paminėjo tiriamąjį darbą, dėstytojas užsipuolė, esą jie slapstysis laboratorijoje ir vengs atsakomybės padėti psichinėmis ligomis sergantiems žmonėms. Tie, kurie ketino padėti žmonėms ir praktikuoti psichoterapiją, kritikavo už tai, kad trokšta tik užsidirbti pinigų ir purtosi atsakomybės dirbti tiriamąjį darbą, kuris padėtų geriau gydyti psichikos ligas. Doktorantams dar užduodavo ir kitą klausimą, ar jie patys kada gydyti psichoterapija. Tuos, kurie buvo gydyti, paklausdavo, kaip jie patys sirgdami tikisi padėti kitiems. Kurie psichoterapija niekada gydyti nebuvo, užsipuldavo už tai, kad stengiasi padėti kitiems patys neturėdami jokios tiesioginės patirties. Tai buvo situacija, kurioje studentas bet kokiu atveju būdavo apkaltinamas. Įtampai padidinti paprašiau dėstytoją, kad nutraukinėtų atsakančiuosius į klausimus, neleistų jiems baigti, kai bandys atsakyti į jo replikas.

Doktorantai savo noru pasisiūlė dalyvauti šiame nelinksmame eksperimente norėdami padėti man, kolegai. Žinojo, kad tai tiriamasis pokalbis, kad paklius į stresą sukeliančias situacijas, tačiau nuo to lengviau jiems nebuvo. Dėstytojas, kuris dabar elgėsi taip neprotingai, turėjo didžiulę galią. Jo nuomonė buvo la-

bai svarbi doktorantūros pabaigoje, o nuo palankaus įvertinimo priklausė, kokį jie galėtų gauti darbą. Po kelių minučių studentai sutrikdavo. Neįstengdami išeiti ar apsiginti, kunkuliuodami iš pykčio jie arba nutildavo, arba imdavo kažką nerišliai murmėti, kai bandydavo jam atsakyti. Aš buvau paprašęs dėstytojo, kad šie kankinimai nesitęstų ilgiau kaip penkias minutes, o kai pabaigs, kad paaiškintų, ką jis darė ir kodėl, pagirti studentus, kad taip sėkmingai ištvėrė stresą.

Aš stebėjau veiksmą per veidrodinį stiklą kamera visą laiką fiksuodamas kūno judesius. Savo akimis negalėjau patikėti tuo, ką išvydau per pirmąjį pokalbį. Po trečio užsipuolimo doktorantė parodė dėstytojui pirštą! Tokia poza ji laikė ranką visą minutę. Bet neatrodė nė kiek supykusi, o dėstytojas dėjosi nepastebintis. Pokalbiui pasibaigus puoliau į vidų. Abu sakė, kad aš išsigalvoju. Ji prisipažino pykusi, tačiau neigė, kad tai parodė. Dėstytojas pritarė, kad aš tikriausiai įsivaizdavau, tikino, nešvankų gestą tikrai būtų pastebėjęs. Kai išryškinome juostą, pamatėme mano įrodymą. Šis gestas riktas – parodytas pirštas – nebuvo nesąmoningos emocijos išraiška. Studentė žinojo, kad pyksta, tačiau sąmoningai nesuvokė išreiškianti pyktį. Ji nežinojo jam rodanti pirštą. Prasiveržė jausmai, kuriuos ji sąmoningai stengėsi paslėpti.

Po penkiolikos metų dar sykį pamačiau tokios pat prigimties neverbalinės informacijos nutekėjimą. Mačiau tai eksperimente su studentėmis slaugytojomis, besistengiančiomis nuslėpti reakciją į šiurpius filme rodomus operacinės vaizdus. Šį sykį prasprūdo ne piršto gestas, bet trūktelėjimas pečiu. Viena po kitos būsimosios slaugytojos išsiduodavo meluojančios, kai nežymiai trūktelėdavo pečiu pašnekovui paklausus: „Ar norėtumėte žiūrėti toliau?“, „Ar tiktų šį filmą rodyti vaikui?“

Trūktelėjimas pečiu ir parodytas pirštas yra du pavyzdžiai, kurie vadinami *emblemomis*, atskiriant juos nuo visų kitų žmonių rodomų gestų. Emblemos turi labai tikslią prasmę, žinomą visiems konkrečios kultūrinės grupės nariams. Visi žino, kad pirštas reiškia „velniop“ ar „susikišk“, o truktelėjimas pečiu reiškia „nežinau“, „aš bejėgis“ arba „koks skirtumas?“ Diduma kitų ges-

1 pav.

tų tokios konkrečiai apibrėžtos prasmės neturi ar ji daug mažiau apibrėžta. Be žodžių daugelis gestų nieko nereiškia. Kitaip yra su emblemomis. Jas galima panaudoti vietoj žodžio ar kai žodžių pavartoti neįmanoma. Šiuo metu JAV įprasta naudoti apie 60 emblemomis laikomų gestų. (Kiekviena šalis, dažnai ir šalies regioninės grupės turi skirtingus emblemomis esančių gestų rinkinius). Kiti gerai žinomų emblemų pavyzdžiai yra pritarimą išreiškiantis linkčiojimas, neigimą reiškiantis galvos purtymas, kvietimas pirštu prisiartinti, pamojavimas pasisveikinant ar atsisveikinant, dviejų pirštų sukryžiavimas norint kitą žmogų sugėdinti, pridėjimas rankos prie ausies prašant šnekėti garsiau, pakeleivio, prašančio pavėžėti, aukštyn iškeltas nykštys, ir kiti simboliai.[55]

Emblemomis esantys gestai beveik visada rodomi sąmoningai ir juos rodantis asmuo žino, ką daro. Jis nusprendžia taip siųsti žinią. Tačiau gali pasitaikyti išimčių. Kaip būna kalbos riktų, taip gali pasitaikyti ir kūno judesių riktų – embleminių gestų, išduodančių informaciją, kurią asmuo stengiasi nuslėpti.

[55] Mūsų simbolių apžvalgos metodas ir jo rezultatai amerikiečiams pateikti: Harold G. Johnson, Paul Ekman, and Wallace V. Friesen, "Communicative Body Movements: American Emblems," *Semiotica* 15, 1975, p. 335–353. Skirtingų kultūrų simbolių palygimą žr.: Ekman, "Movements with Precise Meanings," *Journal of Communication* 26, 1976, p. 14–26.

Suprasti, ar emblema yra riktas, atskleidžiantis slepiamą informaciją, o ne sąmoninga žinia, galima iš dviejų dalykų. Vienas – parodomas tik emblemos fragmentas. Trūktelėti pečiais galima kilstelint abu pečius ar atverčiant delnus arba derinant šį judesį su veido mimika, kai pakeliami antakiai, viršutiniai vokai nusileidžia, o burna įgauna pasagos formą; arba suderinant visus šiuos veiksmus ir dar šiek tiek atmetant į šoną pakreiptą galvą. Kai toks emblema esantis gestas išduoda slepiamą informaciją, bus parodytas tik vienas elementas ir tas nebaigtas. Gal bus trūktelėta tik vienu pečiu ir ne itin smarkiai, gal bus patempta tik viršutinė lūpa, gal atversti delnai bus vos kilstelėti. Iškeltas pirštas yra ne tik tam tikra penkių pirštų kombinacija, bet ranka dar išmetama į priekį ir aukštyn, dažnai ne vieną kartą. Kai ši emblema – iškeltas pirštas – buvo parodytas nesąmoningai, kai jis išdavė užgniaužtą studentės įniršį, ranka nebuvo išmesta, liko tik pirštų derinys.

Antrasis ženklas, kad emblema yra riktas, ne sąmoningas veiksmas, kai jis parodomas neįprasta pozicija. Diduma tokių emblemomis esančių gestų parodomi tiesiai priešais žmogų, tarp liemens ir kaklo. Kai toks simbolinis gestas parodomas iš įprastos pozicijos, jo nepastebėti neįmanoma. Slepiamą informaciją išduodantis emblemos gestas niekada nebus parodytas įprastai. Per įtemptą pokalbį, kai doktorantė parodė dėstytojui pirštą, šis nebuvo atkištas jam priešais, kad matytųsi, bet jos ranka buvo padėta ant kelio. Eksperimente su būsimomis slaugytojomis iš pečių trūktelėjimo, išduodančio bejėgiškumą, nesugebėjimą paslėpti jausmus, teliko nežymus rankos pasukimas rankų nepakeliant nuo skraito. Jei emblema nebūtų suskaidyta, jei ji nebūtų patraukta iš įprastos pateikimo padėties, meluojantis asmuo suvoktų, ką daro, ir emblema esantį gestą „cenzūruotų". Žinoma, šios savybės, būdingos slepiamos informacijos nutekėjimą rodančiai emblemai – suskaidymas ir pateikimas neįprasta poza daro ją sunkiai pastebimą kitiems. Melagis informaciją išduodančią emblemą gali parodyti ir ne vieną kartą, bet nei jis, nei melo auka jos nepastebės.

Niekas negali laiduoti, kad kiekvienas meluojantis asmuo padarys tokią simbolinio gesto rodymo klaidą. Labai tikrų apgaulės ženklų nebūna. Kol kas pakankamai neištirta, kaip dažnai

žmonėms meluojant pasitaiko tokių riktais virtusių emblemos prasmę turinčių gestų. Susidūrę su dėstytojo priešiškumu du iš penkių studentų parodė tokį simbolinį gestą. Iš melavusių būsimųjų slaugytojų tokį gestą riktą parodė daugiau nei pusė. Bet nežinome, kodėl vieni žmonės tokiu pavidalu išduoda slepiamą informaciją, o kiti ne.*

Nors ne kiekvienas melagis parodo tokias netikras emblemas, bet tos, kurios pasitaikė, pakankamai patikimos. Netikra emblema galima pasikliauti kaip ženklu, rodančiu asmens nenorimą atskleisti informaciją. Nuo Brokaw spąstų ar Otelo klaidos emblemos interpretacija priklauso mažiau nei dauguma kitų apgaulės požymių. Yra žmonių, kurie nuolat daugiažodžiaują, bet mažai kas nuolat rodys tokius netikrus simbolinius gestus. Kalbos klaidos gali reikšti įvairaus pobūdžio įtampą, nebūtinai sukeltą vien melo. Kadangi emblema esantis gestas siunčia itin konkretų pranešimą, beveik kaip žodžiai, tad klaidingai parodytas šis simbolinis judesys paprastai nėra toks daugiaprasmis. Jei asmuo apsirinka norėdamas pasakyti „eik velniop" ar „man maišosi protas", arba „ne tą norėjau pasakyti", – kurių kiekvieną galima išreikšti emblema, – suprasti, kas norėta pasakyti, neturėtų būti taip jau sunku.

Tai, kokia emblema pasirodys kaip klaida, koks pranešimas prasprūs, priklausys nuo nuslėptos tiesos pobūdžio. Eksperimente, kuriame dalyvavo priešiškai nusiteikęs dėstytojas, doktorantai slėpė pyktį ir pasipiktinimą, tad emblema turėjusio būti gesto klaidomis tapo pirštas ir kumštis. Eksperimente, kai buvo rodytas mokamasis medicinos filmas, studentės slaugytojos pykčio nejautė, tačiau daugeliui atrodė, kad jos neįstengia deramai nuslėpti emocijų. Bejėgiškas trūktelėjimas pečiu tapo emblemos raiškos klaida. Suaugusiųjų nereikia mokyti emblemų prasme vartojamų gestų žodyno. Visi žino, ką reiškia jų kultūroje rodomi tokie simboliniai gestai. Tačiau daugeliui žmonių dar reikia sužinoti, kad emblemos gali būti klaidingos. Jei melo tikrintojai išleis iš galvos šią galimybę, klaidingų emblemų gestų nepastebės,

* Gaila, kad niekas iš apgaulę nagrinėjusių tyrėjų nepatikrino, ar jie galėtų pakartoti mūsų atradimus apie emblemų klaidas. Viliuosi, kad jiems tai pavyks, kaip pavyko ir man dukart per dvidešimt penkerius metus atskleisti informacijos nutekėjimą per klaidingus, emblemas turėjusius reikšti gestus.

jie paprasčiausiai prasprūs jiems pro akis, nes netikra emblema būna suskaidyta, pateikta neįprasta poza.

Iliustracijos yra kitos prigimties kūno judesiai, suteikiantys apgaulės užuominų. Iliustracijos dažnokai painiojamos su simboliniais gestais, tačiau svarbu juos vienus nuo kitų atskirti, nes žmonėms meluojant šių dviejų rūšių kūno judesiai gali kisti atvirkštine tvarka, kitaip tariant, kai netikrų emblemų daugėja, iliustracijų paprastai mažėja.

Iliustracijomis šie gestai vadinami dėl to, kad žmogus jais iliustruoja savo kalbą. Tą padaryti galima ne vienu būdu. Pabrėžti žodį ar frazę, panašiai kaip kirčio ženklu ar paryškinant, minčių tėkmė gali būti nubrėžta ore, tarsi kalbėtojas sau diriguotų – rankomis jis gali ore nupiešti paveikslą ar judesiais pakartoti ar sustiprinti tai, kas sakoma. Paprastai kalbą iliustruoja rankos, nors antakio ir viršutinio voko judesiai dažniausiai yra svarbiausi, tą pačią funkciją gali atlikti ir visas kūnas ar viršutinė liemens dalis.

Per pastaruosius kelis šimtmečius visuomenės požiūris į iliustracijų deramumą kito keletą kartų. Vienu metu tos pačios iliustracijos rodė priklausymą aukštesnėms klasėms, o kitu jos laikytos netašytų žmonių elgesiu. Oratoriaus, kalbančio viešuomenei, sėkmei būtinos iliustracijos paprastai būdavo aprašomos oratorystės menui skirtose knygose.

Iliustracijas tirti moksliškai pirmąkart imtasi ne siekiant atskleisti apgaulės užuominas, bet ir metus iššūkį nacių sociologams. To mokslinio darbo rezultatai galėtų padėti melo tikrintojui išvengti klaidų, padaromų, kai neatsižvelgiama į iliustracijų nacionalinį pagrindą. 1930-aisiais pasirodė daug straipsnių, kuriuose buvo teigiama, kad iliustracijos įgimtos ir kad „žemesnės rasės“, tokios kaip žydai ar čigonai, iliustruoja savo šneką gausesnėmis energingomis iliustracijomis, lyginant su mažiau gestikuliuoti linkusiais arijais. Nepaminėtas tik Vokietijos sąjungininkų italų polinkis naudoti daug iliustracijų!

Davidas Efronas[56], Argentinos žydas, studijavęs Kolumbijos universitete su antropologu Franzu Boasu, analizavo Niujorko

[56] Efrono knyga *Gesture and Environment*, išleista 1941, perleista kitu pavadinimu *Gesture, Race, and Culture*, The Hague: Mouton Press, 1972.

miesto žemutinės rytų dalies gyventojus. Jis nustatė, kad emigrantai iš Sicilijos naudoja iliustracijas, kuriomis tarsi nupiešiamas paveikslėlis arba parodomas veiksmas, o emigravę iš Lietuvos žydai naudoja iliustracijas, kurios akcentuoja ar nubrėžia minties eigą. Jų atžalos, gimę Jungtinėse Amerikos Valstijose ir lankę bendras mokyklas, iliustracijomis jau nesiskiria. Ir tie, kurių tėvai kilę iš Sicilijos, ir Lietuvos žydų vaikai savo kalbą iliustruoja vienodai.

Iliustravimo stilius, kaip parodė Efronas, yra įgytas, ne įgimtas. Skirtingų kultūrų žmonės ne tik naudoja skirtingų rūšių iliustracijas, bet vieni iliustruoja labai mažai, o kiti gausiai. Net ir toje pačioje kultūroje individai skiriasi pagal tai, kiek iliustracijų jie paprastai parodo.* Tačiau melą gali išduoti ne vien tai, kiek ar kokios rūšies iliustracijų žmonės naudoja. Apgaulės užuominą įžvelgsime pastebėję, jog iliustracijų sumažėjo, žmogus iliustruoja mažiau negu paprastai. Reikėtų daugiau paaiškinti, kada žmonės *iliustruoja,* tuomet mažiau klysime vertindami, kodėl asmuo ėmė iliustruoti mažiau.

Pirmiausia apsvarstykime, kodėl žmonės apskritai iliustruoja. Iliustracijos pasitelkiamos norint geriau išreikšti sunkiai žodžiais perteikiamas idėjas. Paaiškėjo, kad žmonės linkę dažniau iliustruoti paprašius juos apibūdinti zigzagą, o ne kėdę, kad jie dažniau pasitelks iliustracijas nurodydami, kaip nueiti į paštą, ne aiškindami, kodėl pasirinko vieną ar kitą profesiją. Iliustracijų žmonės imasi ir tada, kai neranda žodžio. Spragtelėjęs pirštais ar tarsi ko siekdamas ore, asmuo, regis, lengviau randa žodį, tarsi tas žodis plūduriuotų jam virš galvos ir judesiu kalbėtojas jį pagautų. Tokia ieškomo žodžio iliustracija pašnekovui bent parodo, kad žodžio ieškoma, kad asmuo, kurio jis klauso, dar neužleido savo eilės kalbėti. Iliustracijos gali turėti parengiamąją funkciją, padedančią žmonėms susieti žodžius į rišlią šneką. Kuo labiau žmones jaudina tai, ką jie sako, tuo daugiau jie iliustruoja.

* Imigrantų šeimos, kilusios iš tų kultūrų, kurios gausiai naudoja iliustracijas, dažnai moko savo vaikus „nešnekėti rankomis". Vaikus jie įspėja, kad jei iliustruos, atrodys tarsi atvykę iš senosios šalies. Iliustruodami mažiau labiau primins šiaurės europiečius, senesniuosius amerikiečių protėvius.

Žmonės linkę iliustruoti gausiau nei paprastai įniršę, pasibaisėję, labai sunerimę, sielvartaudami, apimti entuziazmo.

Dabar aptarkime, kodėl žmonės ima iliustruoti mažiau, nei yra įpratę, nes tai padės suprasti, kada iliustracijų sumažėjimas gali būti apgaulės užuomina. Pirmoji priežastis veikiausiai, kad emociškai žmogus abejingas tam, apie ką šneka. Tad kalbėtojai iliustruos mažiau negu įpratę tada, kai jie neįsijautę, nuobodžiauja, kai jiems neįdomu, kai yra labai liūdni. Žmones, kurie apsimeta nerimastingais ar entuziastingais, gali išduoti tai, kad jie nepalydi savo kalbos iliustracijomis.

Žmogus iliustruos mažiau ir negalėdamas apsispręsti, ką sakyti. Jei tenka atsargiai pasverti kiekvieną žodį, prieš sakant apgalvoti, ką sakyti, daug iliustracijų neišvysime. Kai paskaitą skaitome ar prekės reklamą pristatome pirmą arba antrą kartą, iliustracijų nebus tiek daug, kaip vėliau, kai jau nereikės tokių pastangų parinkti žodžius. Iliustracijų sumažėja, kai kalbame atsargiai. Su apgaule tai gali būti nė nesusiję. Gal žmogus turi būti atsargus, nes daug kuo rizikuoja, nuo to priklauso, kokį įspūdį padarys viršininkui, gal jis stengiasi būti atsargus atsakydamas į klausimą, kuris gali jam laimėti prizą, gal tai pirmieji žodžiai asmeniui, kuriuo aistringai žavėjosi iš tolo. Dviprasmiškumas irgi verčia atsargiai apgalvoti, kas sakoma. Gal drovų žmogų nepaprastai vilioja daug geresnio darbo pasiūlymas, tačiau jis bijo iš to kylančios rizikos. Neapsispręsdamas, sutikti su pasiūlymu ar ne, jis kankinasi, nes nežino, ką sakyti ir kaip pasakyti.

Jei melagis iš anksto tinkamai neapgalvojo savo žodžių, jam taip pat gali tekti elgtis apdairiai, prieš pasakant kiekvieną žodį atsargiai apsvarstyti. Apgavikai, kurie deramai nesurepetavo, kurie konkrečiu būdu meluoti nepatyrę, kurie nenumatė, ko jų ir kada gali paklausti, iliustracijų naudos mažiau. Net jei melagis tinkamai pasirengęs ir surepetavęs, iliustruoti jis gali mažiau dėl emocijų. Kai kurios emocijos, ypač baimė, gali trukdyti rišliai šnekėti. Beveik bet kokios stiprios emocijos tvardymas trukdo rišliai jungti žodžius. Jei emociją reikia ne tik slopinti, bet ir slėpti, jei ji stipri, net melagiui, puikiai parengusiam tekstą, bus sunku jį pasakyti ir iliustracijų sumažės.

Mūsų eksperimente studentės slaugytojos iliustracijų naudojo mažiau, kai stengėsi nuslėpti reakciją į filmą apie amputacijas ir nudegimus, nei tada, kai nuoširdžiai pasakojo apie emocijas, sukeltas filmo su gėlių vaizdais. Iliustracijų sumažėjo bent jau dėl dviejų priežasčių: studentės nebuvo įgudusios sugalvoti reikiamą melą, jos neturėjo pakankamai laiko sugalvoti, ką sakyti. Be to, buvo sužadintos stiprios emocijos, tiek melo išaiškinimo baimė, tiek reakcija į matytą šiurpų filmą. Daug kitų tyrėjų irgi nustatė, kad meluojant iliustracijų naudojama mažiau nei sakant tiesą. Jų eksperimentuose emocijų sukelta nebuvo, tačiau meluojantys asmenys buvo prastai pasirengę.

Supažindindamas su iliustracijų reiškiniu sakiau, kad svarbu atskirti jas nuo emblemų, nes meluojant jų skaičius keičiasi skirtingai – emblemomis buvusių klaidų gausėja, o iliustracijų mažėja. Svarbiausi emblemomis esančių gestų ir iliustracijų skirtumai yra judesio tikslumas ir siunčiamas pranešimas. Šie abu emblema esančio gesto elementai tiksliai nurodyti, bet kokiu judesiu emblemos neparodysi, tik tikslus judesys išreiškia gana tikslų turinį. Iliustracijos, priešingai, gali apimti didelį spektrą judesių ir išreikšti gana neapibrėžtą pranešimą. Prisiminkime nykščio ir smiliaus derinį (O), išreiškiantį emblemą „OK". Jį parodyti galima tik vienu būdu. Jeigu nykštį sujungtume su viduriniu arba mažuoju pirštu, šis simbolinis gestas nebūtų visai aiškus. Jo ir prasmė labai konkreti – „OK", „gerai", „viskas puiku".* Atskirtos nuo žodžių iliustracijos daug prasmės neturi. Stebėdami žmogų, iliustruojantį savo žodžius judesiais, bet šių žodžių negirdėdami, pokalbį menkai tesuprasime, tačiau visai kas kita, jeigu asmuo rodo emblema esantį gestą. Kitas emblemų ir iliustracijų skirtumas yra tai, kad nors ir vienos, ir kitos rodomos žmonėms kalbantis, emblemų gestus galima panaudoti vietoj žodžių arba kai žmonės negali šnekėtis ar nešneka.

Melo tikrintojas turėtų atsargiau interpretuoti iliustracijas nei simbolinių gestų klaidas. Kaip minėjau, tiek Otelo klaida, tiek Brokaw spąstai turi įtakos iliustracijoms, bet ne emblemos prasmę turinčių gestų riktams. Jei melo tikrintojas pastebi, kad su-

* Šis simbolinis gestas turi visai kitokią, nepadorią reikšmę kai kuriose Pietų Europos šalyse. Simboliai nėra universalūs. Jų prasmė skirtingose kultūrose skirtinga.

mažėjo iliustracijų, jis privalo įvertinti visas kitas priežastis (išskyrus melą), dėl kurių žmogus galėtų stengtis atsargiai parinkti kiekvieną žodį. Emblemos klaida paprastai turi mažiau dviprasmybių, perduodamas pranešimas paprastai pakankamai aiškus, kad melo aiškintojas galėtų be vargo jį tinkamai interpretuoti. Melo aiškintojui nereikia pažinoti įtariamojo iš anksčiau, kad suprastų jo rodomo simbolinio gesto klaidą. Toks judesys pats savaime turi prasmę. Tačiau kadangi individai labai skiriasi pagal tai, kiek judesiais iliustruoja pokalbį, jų neįmanoma įvertinti neturint jokio vertinimo pagrindo. Kad galėtum interpretuoti iliustracijas, kaip ir daugumą kitų apgaulės užuominų, reikia pažinoti asmenį iš anksčiau. Pastebėti apgaulę matant žmogų pirmą kartą labai sunku. Emblema esančio gesto klaida suteikia vieną iš tokių retų galimybių.

Kitą kūno judesių rūšį – *manipuliacijas* – paaiškinsiu norėdamas įspėti melo tikrintoją neskubėti jų interpretuoti kaip apgaulės požymius. Išsiaiškinome, kad verifikuotojas dažnai klaidingai įvertina tiesą sakantį asmenį kaip meluojantį, nes šis naudoja daug manipuliacijų. Nors manipuliacijos gali rodyti, kad žmogus susinervinęs, taip yra ne visada. Manipuliacijų pagausėjimas nėra patikimas apgaulės požymis, nors žmonės būtent tuo įsitikinę.

Manipuliacijomis vadinami visi judesiai, kuriais viena kūno dalis švarina, masažuoja, trina, laiko, žnaibo, krapšto, kaso ar kitaip veikia kitą kūno dalį. Manipuliacijos gali trukti labai trumpai, bet gali tęstis ir iki kelių minučių. Kai kurios trumpos, rodos, turi tikslą: patvarkomi plaukai, išvaloma ausis, pakasoma kuri nors kūno dalis. Kitos manipuliacijos, ypač trunkančios ilgėliau, atrodytų, yra visai betikslės: sukami ir vėl paleidžiami plaukai, patrinami pirštai, koja mušama į grindis. Įprasčiausios manipuliacijos atliekamos rankomis. Manipuliacijos objektas gali būti ranka, taip pat ir kokia kita kūno dalis. Įprasti manipuliacijų objektai yra plaukai, ausys, nosis, tarpukojis. Manipuliavimo veiksmai gali būti atliekami ir veido srityje – liežuviu pliauškinama į žandus, dantimis kramsnojamos lūpos, gali koja būti trinama į koją. Manipuliacijoms gali būti naudojami ir rekvizitai, pavyzdžiui, degtukas, pieštukas, sąvaržėlė, cigaretė.

Dauguma žmonių išauklėti vengti tokių labiau vonios kambariui derančių įpročių, bet jie taip ir neišmoko manipuliacijų nusikratyti – nė nepajunta, kad tai daro. Negalėtume sakyti, kad žmonės šių savo manipuliacijų sąmoningai nesuvokia. Juk vos sumojame, kad kurią nors mūsų manipuliaciją kažkas stebi, ją iškart nutraukiame, sušvelniname ar užmaskuojame. Vos pastebimą judesį tuoj pridengiame kitu, ryškesniu. Bet net ir ši sudėtinga strategija, skirta manipuliacijoms paslėpti, nėra daroma sąmoningai. Manipuliacijos yra prie pačios sąmoningumo ribos. Dauguma žmonių neįstengia ilgesniam laikui nutraukti manipuliacijų, net jei sąmoningai stengiasi tai padaryti. Jie tiesiog prie savo manipuliacijų pripratę.

Tačiau matydami kitų manipuliacijas mes elgiamės padoriau nei jas atlikdami. Manipuliaciją darančiam asmeniui suteikiama privatumo ją užbaigti net tada, kai ima ją daryti vidury pokalbio. Pokalbio dalyviai, jam atliekant manipuliaciją, nusuka žvilgsnį ir atsigręžia tik tada, kai šis užbaigia. Jeigu manipuliacija yra viena iš tų, atrodytų, beprasmiškų veiksmų, kaip plaukų sruogos sukimas, kuris niekada nesibaigia, kiti žmonės, be abejo, nenusuka žvilgsnio į šoną visam laikui, bet ir į manipuliacijos veiksmą ilgam neįsismeigia. Toks mandagus „nedėmesingumas" manipuliacijoms yra per daug gerai išmoktas įprotis, nereikalaujantis pastangų. Manipuliaciją stebintis, ne ją darantis asmuo, kaip koks smalsusis Tomas nusižengia padorumui. Kai du automobiliai privažiuoja prie „Stop" ženklo, nusižengia tas, kuris žvilgčioja į šalia sustojusio automobilio vairuotoją, ne tas, kuris energingai krapštosi ausį.

Tiek aš, tiek kiti, nagrinėję manipuliacijas, svarstėme, kodėl žmonės imasi vienos rūšies manipuliacijos, o ne kitos? Ką reiškia, kai žmogus trina, o ne spaudinėja, krapšto, o ne kaso? Ir ar yra koks nors skirtumas, ar kaso jis ranką, ausį ar nosį? Iš dalies galima atsakyti, kad kiekvieno asmens psichika individuali. Žmonės turi mėgstamą konkrečios rūšies manipuliaciją, kuri yra skiriamasis jo bruožas. Vienas žmogus gal sukinėja žiedą, kitas krapštinėja odeles aplink nagus, dar trečias raito ūsus. Niekas nebandė išsiaiškinti, kodėl žmogus mėgsta vieną mani-

puliaciją, o ne kitą, nes juk yra ir tokių, kurie neturi jokių specialių jiems būdingų manipuliacijų. Yra šiokių tokių įrodymų, kad tam tikros manipuliacijos reiškia ne vien tik nepatogumus. Išsiaiškinome, kad psichiatrijos pacientai kartais irgi naudoja manipuliacijas, pavyzdžiui, krapštinėjasi ir tais atvejais, kai jomis nerodo pykčio. Susigėdę pacientai užsidengdavo akis. Tačiau šie įrodymai nėra galutiniai, nors apskritai jau įrodyta, kad pajutus diskomfortą manipuliacijų pagausėja.[57]

Mokslininkai jau pakankamai patikimai parėmė nespecialistų įsitikinimą, kad žmonės nerimauja, atlieka nerimastingus judesius, kai jie nejaukiai jaučiasi, nervinasi. Bet koks nerimas padaugina tokių manipuliacijų, kaip kūno kasymasis, spaudinėjimas, krapštymas, kiaurymių valymas ir švarinimas. Aš taip pat manau, kad žmonės daro gausesnes manipuliacijas, kai jie yra atsipalaidavę, kai nusimeta socialinius apribojimus. Draugų būrelyje žmonės paprastai mažiau jaudinasi dėl padoraus elgesio. Vieni greičiausiai nesidrovėdami riaugės, kiti krapštinėsis, o tokį elgesį daugelyje situacijų bent iš dalies tramdytų. Jeigu taip yra iš tikrųjų, manipuliacijos sukelia diskomfortą tik oficialioje aplinkoje, su mažiau pažįstamais žmonėmis.

Tad manipuliacijos nėra patikimi apgaulės ženklai, nes jos gali rodyti priešingas būsenas – ir diskomfortą, ir atsipalaidavimą. Be to, melagiai žino, kad manipuliacijas reikia stengtis nuslopinti, ir ne vienam dažnai tai pavyksta. Jokių ypatingų žinių tam nereikia, o nuomonė, kad manipuliacijos yra diskomforto, susinervinimo ženklai, paprasčiausiai priklauso folklorui. Diduma juk įsitikinę, kad melagis nenustygsta vietoje, kad nerimavimas yra apgaulės požymis. Kai žmonių paklausėme, iš ko jie atspėtų, kad asmuo meluoja, dauguma paminėjo rangymąsi, gudrias neramias akis. *Tačiau visiems žinomi ženklai, rodantys tokį elgesį, kurį nesunku nuslopinti, nebus itin patikimi, jei melagis daug kuo rizikuoja ir nenori būti išaiškintas.*

Studentės slaugytojos meluodamos nedarė daugiau manipuliacijų nei sakydamos tiesą. Kitais eksperimentais įrodyta, kad

[57] Manipuliacinių gestų aptartį žr.: Paul Ekman and Wallace V. Friesen, "Nonverbal Behavior and Psychopathology," in *The Psychology of Depression: Contemporary Theory and Research*, ed. R. J. Friedman and M. N. Katz, Washington, D.C.: J. Winston, 1974.

apgaudinėjant manipuliacijų padaugėja. Manau, kad šių įrodymų prieštaringumą paaiškina didesnis ar mažesnis rizikos veiksnys. Kai meluojant daug kuo rizikuojama, manipuliacijos veiksmas gali būti su pertrūkiais, nes kartais pasireiškia priešiškos jėgos. Didelė rizika priverčia melagį stebėti ir kontroliuoti įprastas pažįstamas apgaulės užuominas, prie kurių priklauso ir manipuliacijos. Tačiau dėl didelės rizikos melagis gali bijoti, kad bus pagautas, tad baimė gali pagausinti manipuliacijų. Jų gali pagausėti, jos gali būti valdomos, nuslopinamos, trumpam išnykti, po tam tikro laiko vėl pasirodyti, vėl būti nuslopintos. Būsimosios slaugytojos daug kuo rizikavo, tad jos stengėsi kuo smarkiau manipuliacijas slopinti. Pati situacija buvo šiek tiek keistoka – neįprasta, kad eksperimento metu būtų prašoma meluoti, – tad sutrikimo galėjo pakakti tam, kad manipuliacijų padaugėtų. Tačiau per šiuos eksperimentus meluojantis asmuo nieko svarbaus nelaimėjo apgavęs, o nepasisekus daug neprarado, tad didelės prasmės stengtis valdyti ar slopinti manipuliacijas nematė. Net jei mano paaiškinimas, kodėl gaunami tokie prieštaringi rezultatai, ir neteisingas (tokias po fakto pateikiamas interpretacijas paprastai reikėtų laikyti negalutinėmis, kol jos nepatvirtintos tolesnių studijų), bet jau patys prieštaringi duomenys yra pakankama priežastis, dėl kurios melo tikrintojas manipuliacijas turėtų interpretuoti atsargiai.

Eksperimentu, kuriuo buvo tikrinta, kaip sėkmingai žmonės atpažįsta melą, išaiškinome, kad tie, kurie naudoja daug manipuliacijų, laikomi melagiais. Buvo visai nesvarbu, ar daug manipuliacinių gestų darantis žmogus iš tiesų sakė tiesą, ar melavo. Tie, kurie jį matė gausiai gestikuliuojant, įvertino kaip nesąžiningą. Taigi reikėtų atsižvelgti į tai, kaip lengva padaryti tokią klaidą. Dar kartą pakartosiu daugybę priežasčių, kodėl manipuliacijų gestai nėra patikimi apgaulės požymiai.

Žmonės labai skiriasi tuo, kaip gausiai ir kokių rūšių manipuliaciniais gestais jie paprastai palydi savo žodžius. Ši individualių skirtingumų problema (Brokaw spąstai) gali būti įveikta, jei melo tikrintojas pažįsta konkretų asmenį iš anksčiau ir gali palyginti jo elgesį įvairiomis aplinkybėmis.

Manipuliacijų, kaip apgaulės užuominų, interpretaciją sunkina Otelo klaida, nes labiau gestikuliuoti žmonės ima dėl kokių nors priežasčių pasijutę nepatogiai. Ta pati bėda ir su kitais apgaulės požymiais, bet šios klaidos reikia ypač saugotis vertinant manipuliacinius gestus, mat, jie retkarčiais yra ne tik nepatogumo požymis, bet ir atsipalaidavimo su draugais atodūsis.

Tikimasi, kad gausūs kalbą palydintys manipuliacijų gestai išduos apgaulę, tad motyvuotas melagis stengsis juos sutvardyti. Kitaip nei veido išraiškos, kurias žmonės irgi stengiasi kontroliuoti, manipuliacijas sutramdyti gana lengva. Jei su melu susijusi rizika didesnė, melagiui bent iš dalies pavyks manipuliacinius gestus sutvardyti.

Poza yra kitas kūno požymis, nagrinėtas ne vieno tyrėjo, tačiau nedaug rasta patvirtinimų, kad poza gali būti informacijos nutekėjimo ar apgaulės užuominų šaltinis. Žmonės žino, kaip dera sėdėti ir stovėti. Formaliam pokalbiui deranti poza skirsis nuo tos, kokia tinka kalbant su draugu. Kai žmogus apgaudinėja, poza, atrodo, būna puikiai kontroliuojama ir valdoma. Nei aš, nei kiti apgaulės tyrėjai neįžvelgėme meluojančių asmenų pozos skirtumų nuo tiesą sakančių žmonių.* Aišku, galėjome neįvertinti to pozos požymio, kuris linkęs kisti. Galimas dalykas, kad pastebėtume tendenciją susidomėjus palinkti į priekį, o išsigandus ar pasišlykštėjus lošteléti atgal. Tačiau turintis stiprią motyvaciją melagis turėtų įstengti nuslopinti visas, išskyrus subtiliausias, tokias emocijas išduodančias pozos užuominas.

Autonominės nervų sistemos teikiamos apgaulės užuominos

Iki šiol aptariau skeleto raumenų sukeltus kūno veiksmus. Emocijos sujaudinto kūno autonominė nervų sistema (ANS) taip pat sukelia pastebimų pokyčių – kvėpavimo dažnumo ir gilumo, rijimo dažnumo, didelio prakaitavimo. (Veide išryškėju-

* Vienas apgaulę tyrinėjantis eksperimentas nustatė žmonių įsitikinimą, kad tie, kurie dažnai keičia pozą, meluoja. Tačiau faktiškai įrodyta, kad poza su teisumu nesusijusi. Žr. Robert E. Kraut and Donald Poe, "Behavioral Roots of Person Perception: The Deception Judgements of Custom Inspectors and Laymen," *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 1980, p. 784–798.

sios ANS sukelti pokyčiai – paraudimas, išbalimas, akių lėliukių išsiplėtimas – aptariami kitame skyriuje). Sužadinus emocijas, šie požymiai atsiranda nevalingai, juos sunku paslėpti, todėl dėl šios priežasties jie gali būti itin patikimos apgaulės užuominos.

Šiuos ANS sukeltus pokyčius fiksuoja poligrafas, arba melo detektorius, tačiau dauguma jų akivaizdūs ir be specialių prietaisų. Jei melagis jaučiasi išsigandęs, piktas, susijaudinęs, sielvartaujantis, kaltas, susigėdęs, veikiausiai jo kvėpavimas taps tankesnis, krūtinė kilnosis, žmogus tankiau ris seiles. Ištisus dešimtmečius mokslininkai ginčijosi, ar kiekvienai emocijai būdingas konkretus tokių autonominės nervų sistemos pokyčių rinkinys, ar ne. Daugelis psichologų mano, kad ne, jie įsitikinę, kad žmogus tankiau kvėpuoja, daugiau prakaituoja ir ryja sužadinus *bet kokią* emociją. ANS pokyčiai tik žymi emocijos stiprumą, bet nepasako, kokia tai emocija. Vis dėlto šis požiūris prieštarauja daugelio žmonių patirčiai. Išsigandę žmonės jaučia kitokius kūno pokyčius nei, pavyzdžiui, supykę. Taip yra dėl to, sakytų daugelis psichologų, kad tas pačias kūno pajautas jie vienaip interpretuoja išsigandę, kitaip supykę. Tai ne įrodymas, kad ANS veikla iš tikrųjų skiriasi sužadinus baimės ir pykčio emocijas.[58]

Mano naujesni tyrimai, pradėti jau kone pabaigus šią knygą, leidžia tuo abejoti. Jei neklystu, ANS pokyčiai nėra vienodi veikiant visoms emocijoms, kiekvienos emocijos skirtingi. Tai gali būti svarbu atskleidžiant melą. Taigi melo tikrintojas poligrafu arba vien žiūrėdamas ir klausydamas gali nustatyti ne tik tai, kad įtariamasis melu yra emociškai susijaudinęs, bet ir išsiaiškinti, kokios jis apimtas emocijos – išsigandęs, piktas, pasibjaurėjęs ar nuliūdęs. Nors tokią informaciją, kaip aiškinu kitame skyriuje, galima perskaityti veide, dauguma jame atsispindinčių signalų žmonės pajėgia nuslopinti. ANS veiklą užgniaužti daug sunkiau.

Kol kas paskelbtas tik vienas tyrimas, ir kai kurie žinomi psichologai mano atradimams nepritaria. Mano gauti duomenys laikomi prieštaringais, nepagrįstais, tačiau mūsų mokslininkų

[58] Šiuolaikinis šio požiūrio šalininkas: George Mandler, *Mind and Body: Psychology of Emotion and Stress,* New York: W. W. Norton & Co., 1984.

grupės įrodymai tvirti, manau, jog ilgainiui mokslo bendruomenė juos priims.

Man atrodė, kad įveikti teks dvi problemas, trukdančias rasti įtikinamus įrodymus, jog skirtingoms emocijoms būdinga skirtinga ANS veikla, ir vyliausi pasiūlyti jų abiejų sprendimą. Problema viena – kaip gauti grynų emocijų pavyzdžių? Kad supriešintų baimės ir pykčio emocijoms būdingus ANS pokyčius, mokslininkas turi neabejoti, kad jo tiriamasis patiria būtent šias emocijas. ANS sistemos pokyčių įvertinimas reikalauja sudėtingų prietaisų, tad tiriamasis privalo pateikti emocijų mėginius laboratorijoje. Klausimas, kaip išgauti tas emocijas sterilioje nenatūralioje aplinkoje? Kaip sukelti žmogui baimę ir pyktį, bet ne vienu metu? Ypač svarbi problema, kaip pasiekti, kad žmogus nebijotų ir nepyktų vienu metu, kaip atskirti emocijas, kad jos nesusilietų į tai, ką aš ir kiti vadinu emocijų mišiniu. Jei emocijos neatskiriamos, jei jų mėginiai nebus gryni, tuomet nėra jokio metodo nustatyti, ar ANS veikla kiekvienos emocijos skirtinga. Nes jei tai pavyktų nustatyti, turint galvoje, kad pykčio mišinys turės ir baimės emocijos, o baimės turės pykčio emocijos, dėl to gali atrodyti, kad ANS pokyčiai vienodi. Tiek laboratorijoje, tiek realiame gyvenime išvengti tokio emocijų susiliejimo nelengva. Mišrių emocijų pasitaiko dažniau negu grynų.

Populiariausias būdas gauti emocijų mėginių yra paprašyti tiriamąjį prisiminti ar įsivaizduoti ką nors baisaus. Pavyzdžiui, tiriamasis įsivaizduotų esąs užpultas gatvės plėšiko. Mokslininkas turi būti tikras, kad tiriamasis išsigando, bet dar ant plėšiko nesupyko, kad nesupyko nė ant savęs, jog leidosi išgąsdinamas ar kad buvo toks paikas, jog rizikavo. Toks pats pavojus, kad vietoj grynų emocijų bus sužadintos mišrios, išlieka ir jas sužadinus kitais būdais. Pavyzdžiui, mokslininkas rodo baimę keliantį filmą, gal epizodą iš Alfredo Hitchcocko siaubo filmo *Psichozė,* kurioje Tonis Perkinsas staiga peiliu užpuola duše besimaudančią Dženetę Li. Tiriamasis gali supykti ant mokslininko, kam jį išgąsdino, ir supykti pats ant savęs, kam išsigando, supykti ant Tonio Perkinso, kam jis užpuolė Dženetę Li, pasibjaurėti krauju, susijaudinti dėl Dženetės Li kančios, nustebti dėl tokio veiksmo

posūkio. Tad sugalvoti, kaip gauti grynų emocijų pavyzdžius, nėra taip paprasta. Manau, daugiausia ANS analizavusių mokslininkų tiesiog padarė išvadą, jog tyrimo subjektai daro tai, ko tyrėjas pageidauja, kad jie be jokių pastangų pateikia grynųjų emocijų pavydžius. Jie nesiėmė nieko, kas patvirtintų, kad jų emocijų pavyzdžiai tikrai gryni.

Antra problema ta, kad emocijų pavyzdžius tenka kaupti laboratorijoje, emocijos sukeliamos technologiškai. Daugelis tiriamųjų vos įžengę per duris jaučia, kas jiems nutiks ir tas jų pojūtis nuolat stiprinamas. Mat, prie įvairių tiriamo asmens kūno dalių turi būti prijungti laidai, kad būtų galima nustatyti ANS veiklą. Tenka prijungti daugybę laidų, stebėti kvėpavimą, širdies ritmą, odos temperatūrą, prakaitavimą. Sėdėjimas su prijungtais laidais mokslininkui stebint tai, kas vyksta jų kūne, dažnai videokameroms fiksuojant pokyčius, daugelį žmonių trikdo. Sumišimas yra emocija, ir jei ji sukelia ANS veiklą, tie pokyčiai nuspalvins kiekvieną gaunamą emocijos pavyzdį, kurį tyrėjas stengiasi užregistruoti. Jam gali atrodyti, kad tiriamasis vienu metu prisimena išgąsdinusį, kitu metu – pyktį sukėlusį įvykį, tačiau iš tiesų abu prisiminimus gali nustelbti sumišimas. Nė vienas mokslininkas nesiėmė jokių priemonių sumažinti sumišimą, nė vienas nepatikrino ir neįsitikino, ar sumišimas nesugadino grynosios emocijos mėginio.

Mums su kolegomis pavyko pašalinti sumišimo veiksnį tiriamaisiais pasirinkus profesionalius aktorius.[59] Aktoriai pripratę, kad į juos žiūri, jie nesinervina, kai žmonės stebi kiekvieną jų judesį. Užuot sumišę, jie susižavėjo mintimi, kad prie jų bus prijungti laidai ir stebima, kas vyksta jų kūnuose. Tad su aktoriais pavyko įveikti pirmą problemą, gauti grynų emocijų pavyzdžių. Pasinaudojome tuo, kad aktoriai daugelį metų buvo dirbę pagal Stanislavskio vaidybos sistemą, kuri išugdo įgūdžius prisiminti ir iš naujo išgyventi emocijas. Šią techniką aktoriai praktiškai naudodavo, kad pasitelkę prisiminimus apie jausmus sukurtų konkretų vaidmenį. Darydami eksperimentą paprašėme akto-

[59] Paul Ekman, Robert W. Levenson, & Wallace V. Friesen, "Autonomic Nervous System Activity Distinguishes between Emotions," *Science*, 1983, vol. 221, p. 1208–1210.

rius – prijungę prie jų laidus ir nukreipę į jų veidus videokameras – taip intensyviai, kaip tik įstengia, prisiminti ir iš naujo išgyventi epizodą, kai jautė didžiausią gyvenime pyktį, paskui prisiminti ir kitus epizodus, kai jautė didžiausią baimę, liūdesį, nuostabą, laimę ir pasišlykštėjimą. Kiti mokslininkai šią techniką taikė jau anksčiau, bet mes tikėjomės daugiau sėkmės, nes tyrėme profesionalus, įgudusius dirbti šiuo metodu, nesidrovinčius. Negana to, mes labai nesitikėjome, kad tiriami aktoriai padarys tai, ko paprašėme, patikslinome, ar gavome grynas, ne mišrias emocijas. Jiems prisiminus kiekvieną emociją paprašydavome įvertinti, kaip intensyviai jautė prisimintą ir atkurtą emociją, ir ar tuo pat metu jautė ir kokių kitų emocijų. Nė vienas iš tų bandymų prisiminti ar vėl išgyventi emociją, kai patvirtino jautę ir kitą emociją taip pat stipriai, kaip tą, kurią prašėme atkurti, į pavyzdžius įtrauktas nebuvo.

Eksperimentuojant su aktoriais buvo lengviau išbandyti ir antrą grynų emocijų pavyzdžių išgavimo techniką, kuri iki šiol nebuvo naudota. Šią naują techniką prieš keletą metų atradome atsitiktinai, sužadindami emocijas kitam tyrimui. Gilindamiesi į veido išraiškų mechaniką – kokias išraiškas kokie raumenys sukelia – mes su kolegomis užfiksavome tūkstančius veido išraiškų. Jas nufilmavome, paskui nagrinėjome, kaip kiekviena raumenų judesių kombinacija keičia veido išraišką. Mūsų pačių nuostabai, pakartodami tuos emocijose dalyvaujančius raumenų judesius, savo kūnuose staiga pastebėdavome ANS veiklos pokyčius. Nebuvo jokios priežasties tikėti, kad valingas veido raumenų judinimas galėtų sukelti nevalingus ANS pokyčius, bet eksperimentai tai patvirtino. Mes ir toliau nežinojome, ar kiekviena veido raumenų judesių grupė sukelia skirtingą ANS veiklą. Tiksliai paprašėme aktorių, kokius veido raumenis judinti. Kiekvienai iš šešių emocijų suteikėme šešis skirtingus nurodymus. Jie nesidrovėjo paliepimo nutaisyti veido išraiškas ir būti stebimi, kai tai daro. Aktoriai be vargo įvykdė daugumą mūsų pageidavimų. Ir vėl mes nepasikliovėme, kad jie tikrai pateiks grynų emocijų pavyzdžius. Į videojuostą įrašėme jų demonstruojamas veido emocijas, o savo tikslui panaudojome tik

tuos bandymus, kurie, kaip paaiškėdavo iš videojuostos, tiksliai atitiko mūsų pageidautą veido raumenų judesių seką.

Eksperimentas suteikė svarių įrodymų, kad ne visų emocijų ANS veikla vienoda. Širdies ritmo, odos temperatūros, prakaitavimo pokyčiai (tiek veiksnių buvo įvertinta) ne visų emocijų vienodi. Pavyzdžiui, kai aktoriai veido raumenimis vaizdavo pyktį ir baimę (neužmirškime, jų neprašėme apsimesti, kad šias emocijas jaučia, prašėme tik parodyti konkrečius veido raumenų veiksmus), širdis plakė tankiau abiem atvejais, bet odos temperatūra kito skirtingai. Oda įkaisdavo pykstant, atšaldavo išsigandus. Neseniai pakartojome šį eksperimentą su kitais tiriamaisiais ir gavome tuos pačius rezultatus.

Jei kiti mokslininkai pabandys pakartoti mūsų rezultatus savo laboratorijose ir šie duomenys bus patvirtinti, jie galės pakeisti tai, ką melo tikrintojui reikia sužinoti iš poligrafo. Užuot vien stengdamasis sužinoti, ar įtariamasis melu jaučia *kokią nors* emociją, poligrafo operatorius, įvertinęs ANS rodiklius, galės pasakyti ir *kokia* tai emocija. Net be poligrafo prietaiso, vien pažiūrėjęs, melo tikrintojas pajėgtų pastebėti kvėpavimo tankumo ar gilumo, prakaitavimo pokyčius ir tai galėtų padėti nustatyti konkrečių emocijų pasireiškimą. Klaidų, padaromų aiškinant melą – netikėjimo sakančiais tiesą ir tikėjimo meluojančiais asmenimis – būtų padaroma mažiau, jeigu ANS veikla, kurią labai sunku nuslopinti, galėtų parodyti, kokią emociją jaučia melu įtariamas asmuo. Kol kas nežinome, ar emocijas galima atskirti vien pagal matomus ir girdimus ANS veiklos signalus, tačiau dabar yra akstinas tai išsiaiškinti. Šeštame skyriuje kaip tik ir aptariu tai, kaip konkrečių emocijų signalai – tiek iš veido, kūno, balso, žodžių, tiek ANS – gali padėti nustatyti, ar žmogus meluoja, ar sako tiesą, kokių klaidų pavojus su tuo susijęs ir kaip jų išvengti.

Antrame skyriuje sakiau, kad yra du melo būdai – nuslėpimas ir iškraipymas. Šiame skyriuje svarstėme, kaip pastangas jausmus nuslėpti gali išduoti žodžiai, balsas ar kūnas. Melagis iškreipia tiesą, kai nejaučia emocijos, nors turėtų jausti, arba kai dengia slepiamą emociją. Pavyzdžiui, išgirdęs, kad svainio vers-

las žlugo, vyrukas nutaisys liūdną veidą. Jei svainiui jis visai abejingas, dirbtine liūdna išraiška tiesiog parodys deramą padorumą, o jei dėl svainio nesėkmės slapta džiūgauja, šia liūdna išraiška jis pridengs tikruosius jausmus. Nežinome, ar žodžiai, balsas, kūnas gali išduoti tokias melagingas išraiškas, atskleisti, kad rodomos emocijos melagingos. Netikrų emocijų suvaidinimo trūkumai nagrinėti daug mažiau negu slepiamų emocijų prasiveržimas. Tegaliu pateikti savo pastebėjimus, teorijas ir nuojautas.

Nors žodžiai skirti klastoti, niekam iš mūsų – nei sakančiam tiesą, nei melagiui – nėra lengva žodžiais nusakyti emocijas. Tokius išraiškos niuansus gali aprašyti tik poetas. Nejaučiamą jausmą gali būti lygiai taip pat sunku aprašyti žodžiais, kaip ir tikrą. Nei vienas, nei kitas aprašymas nebus labai iškalbingas, detalus ar įtikinamas. Verbaliniam emocijos aprašui prasmę suteikia balsas, kūnas, veido išraiška. Įtariu, kad daugelis žmonių gana neblogai gali nutaisyti pykčio, baimės, sielvarto, laimės, pasibjaurėjimo ar nuostabos balsą, kad apkvailintų kitus. Nors šių emocijų sukeltus balso pokyčius nuslėpti labai sunku, juos suklastoti kur kas lengviau. Daugelį žmonių balsu apkvailinti gana paprasta.

Kai kuriuos ANS sukeltus pokyčius suvaidinti nesunku. Nors emocijų ženklus, pasireiškiančius tankiu kvėpavimu ar seilių rijimu, nuslėpti sunku, ypatingų gebėjimų juos suvaidinti tikrai nereikia, jei pasistengsi greičiau kvėpuoti ar dažniau ryti seiles. Prakaitavimą paslėpti jau sunkiau, jį ir suklastoti sunku. Nors melagis tankiau kvėpuodamas ir rydamas seiles galėtų sukurti neigiamų emocijų įspūdį, manau, taip elgiasi nedaugelis.

Nors apgavikui nesunku pagausinti manipuliacinių gestų, kad pasirodytų nepatogiai pasijutęs, bet turbūt nedaugelis prisimins tai padaryti. Užmiršdamas atlikti šiuos veiksmus jis rizikuoja sukompromituoti kitais požiūriais įtikinamą patvirtinimą, neva jis jaučia baimę ar sielvartą.

Iliustracijų galime imtis (tegu ir ne visai sėkmingai), kad būtų sukurtas susidomėjimo ir entuziazmo įspūdis, kai to iš tikrųjų nėra. Laikraščiai rašė, kad buvę prezidentai Nixonas ir Fordas

specialiai mokyti kalbant naudoti daugiau iliustracinių gestų. Stebėdamas juos per televiziją vis pagalvodavau, kad būtent dėl šių pamokų jie ir ėmė atrodyti taip nenatūraliai. Sunku sąmoningai įterpti iliustraciją ten, kur ji turėtų būti, priderinti ją prie žodžių. Jos paprastai įsiterpia per anksti arba per vėlai. Panašiai atrodytų, jei bandytume slidinėti apgalvodami kiekvieną judesį, koordinacija būtų prasta ir tai matytųsi.

Taigi aprašiau elgesio užuominas, kurios gali išduoti paslėptą informaciją, atskleisti, kad asmuo neapgalvojęs savo žodžių, arba išduoti emociją, kuri nesiderina su sakomais žodžiais.

Kalbos riktai, simbolinių gestų klaidos, tirados – visa tai gali išduoti įvairią slepiamą informaciją – emocijas, įvykdytus poelgius, planus, ketinimus, fantazijas, idėjas.

Kalba užuolankomis, pauzės, kalbos klaidos, iliustracinių gestų sumažėjimas gali nurodyti, kad kalbėtojas itin atsargiai dėsto tai, ką nori pasakyti, nes jis iš anksto neparengęs teksto. Tai neigiamų emocijų ženklai. Tačiau iliustracijų sumažėti gali ir iš nuobodulio.

Pakeltas balsas, tankesnė, greitesnė kalba rodo, kad žmogus išsigandęs. Liūdesys balsą pakeičia priešingai – jis pažemėja.

Pakitęs kvėpavimas, prakaitavimas, dažnesnis seilių rijimas ir itin išdžiūvusi burna yra stiprių emocijų požymiai, o iš šių ANS veiklos pokyčių modelio ateityje gal bus įmanoma nustatyti ir kokios tai emocijos.

Kaip apgaulę pažinti iš veido išraiškos

Veidas gali būti vertingas šaltinis melo verifikuotojui, nes veidas meluoja ir sako tiesą dažnai tuo pat metu. Veide dažnai atsispindi du pranešimai – tai, ką melagis nori parodyti ir ką nuslėpti. Vienos veido išraiškos padeda sumeluoti teikdamos melagingą informaciją, kitos melą išduoda, nes atrodo apsimestinės ir, nepaisant pastangų jas nuslėpti, kartais prasiveržia tikrosios emocijos. Gali būti ir taip, kad akimirką veide pasirodys melagingos, tačiau įtikinamos išraiškos, o kitą akimirką jau prasiverš slepiamos emocijos. Įmanoma, kad tai, kas iš tiesų jaučiama, ir tai, kas slepiama, pasirodys tam tikrose veido dalyse ir susilies į vieną išraišką. Esu įsitikinęs, kad žmonės veide melo neperskaito, nes nemoka atskirti nuoširdžių jausmų išraiškų nuo melagingų.

Tikros, išgyvenamos emocijos išraiškos veide pasirodo dėl to, kad jo raumenys gali judėti nevalingai, be mūsų pastangų. Melagingos išraiškos atsiranda valingai kontroliuojant veido raumenis – taip suvaldomos patiriamos emocijos ir nutaisomos reikiamos išraiškos. Tad veidas yra dvilypė sistema, galinti atspindėti sąmoningai pasirenkamas išraiškas, ir tas, kurios reiškiasi spontaniškai. Kartais žmogus nė nežino, kas atsispindi jo veide. Yra ir tarpinių išraiškų – tokių, kurios kadaise buvo išmoktos, o paskui ėmė reikštis savaime, be pasirinkimo ar nepaisant pasirinkimo, ir paprastai mums jų nesuvokiant. Pavyzdžiais gali būti įprastinės ir ritualizuotos išraiškos, kurios atsiranda veide žmogui tramdant tam tikras emocijas, tarkime, pyktį, kurio nedera rodyti aukštą padėtį užimančiam asmeniui. Tačiau mane domina valingos, sąmoningos melagingos išraiškos, kurios pasitelkiamos norint apgauti, ir nevalingos, spontaniškos emocijų

išraiškos, kurios, kad ir kaip meluojantis stengiasi jas nuslėpti, retkarčiais prasiveržia.

Stebint pacientus su įvairiais smegenų pakenkimais ypač aiškiai matyti, kad valingas ir nevalingas išraiškas valdo skirtingos smegenų sritys. Pacientai su pakenkta piramidines neuronines sistemas apimančia smegenų sritimi paprašyti nusišypsoti neįstengia, bet šypsosi, kai išgirsta pokštą arba kaip nors kitaip nudžiugę. Visai priešingą vaizdą matome stebėdami pacientus su pažeista nepiramidinės sistemos smegenų dalimi. Jie sugeba valingai nusišypsoti, bet džiaugsmas jų veide neatsispindi. Taigi pacientai su piramidinių sričių pažeidimais veidu sumeluoti neįstengs, nes jiems nepavyks nuslopinti emocijos ar nutaisyti melagingos išraiškos. Pacientai su nepiramidinių sričių pažeidimais, tie, kurie apimti emocijos nereaguoja veido išraiškomis, jomis galėtų nepaprastai talentingai meluoti, nes jiems nereikėtų slopinti tikrai jaučiamų emocijų išraiškų.[60]

Nevalingos emocijų išraiškos veide yra evoliucijos padarinys. Daugelis žmogaus išraiškų nesiskiria nuo kitų primatų. Kai kurių emocijų išraiškos veide, bent jau tos, kurios reiškia laimę, baimę, pyktį, pasibjaurėjimą, liūdesį, sielvartą, o gal ir kai kurios kitos, yra universalios, vienodos visiems žmonėms, nepriklausomai nuo amžiaus, lyties, rasės ar kultūros.[61] Šios veido išraiškos yra geriausias emocijų informacijos šaltinis, mat, jos atskleidžia subtiliausius trumpiausiai trunkančių emocijų niuansus. Veidas gali atskleisti tokias emocines subtilybes, kokias žodžiais įamžina tik poetas. Iš veido galime suprasti:

- kokias emocijas žmogus jaučia – pyktį, baimę, liūdesį, pasibjaurėjimą, sielvartą, laimę, pasitenkinimą, susijaudinimą,

[60] Valingos ir nevalingos sistemų pakenkimų, sukeliančių skirtingus pažeidimus aprašymas paimtas iš klinikinės literatūros. Žr., pvz., K. Tschiassny, "Eight Syndromes of Facial Paralysis and Their Significance in Locating the Lesion," *Annals of Otology, Rhinology, and Laryngology* 62, 1953, p. 677–691. Išvadas, kaip žmonėms su skirtingais smegenų sričių pažeidimais sektųsi apgauti, padariau aš pats.

[61] Visų mokslinių duomenų apžvalgą rasite: Paul Ekman, *Darwin and Facial Expression: A Century of Research in Review*, New York: Academic Press, 1973. Ne tokią techninę aptartį su fotografijomis, iliustruojančiomis šių išraiškų universalumą, padarytomis Naujojoje Gvinėjoje žr.: Paul Ekman, *Face of Man: Expressions of Universal Emotions in a New Guinea Village*, New York: Garland STMP Press, 1980.

nuostabą bei panieką – visus šiuos jausmus gali perteikti skirtingos veido išraiškos,

• ar dvi emocijos yra susiliejusios – dažnai žmogus vienu metu jaučia dvi emocijas, ir veide atsispindi kiekvienos jų elementai,

• jaučiamos emocijos intensyvumą, kiekviena emocija gali skirtis intensyvumu – nuo susierzinimo iki įniršio, nuo nuogąstavimo iki siaubo ir t.t.

Tačiau, kaip sakiau, veidas nėra vien nevalingų emocinių signalų sistema. Jau pirmaisiais gyvenimo metais kūdikiai išmoksta kontroliuoti kai kurias veido išraiškas, nuslėpti tikruosius jausmus ir nutaisyti apsimestines emocijų išraiškas. Tėvai moko vaikus kontroliuoti veido išraiškas ir pavyzdžiu, ir dar tiesiau, tokiais perspėjimais: „nežiūrėk į mane tokiu piktu žvilgsniu", „nagi, parodyk, kaip džiaugiesi, kai teta duoda tau dovanėlę", „nenutaisyk čia nuobodžiaujančio veido." Augdami žmonės išmoksta *išraiškų demonstravimo taisykles* (*display rules*) taip puikiai, kad šios tampa giliai įsišaknijusiais įpročiais. Ilgainiui diduma taisyklių ima veikti savaime, moduliuoja išraiškas be mūsų pasirinkimo ar net suvokimo. Net kai žmonės ima suvokti šias išraiškų demonstravimo taisykles, jiems ne visada įmanoma ir dažnai tikrai nelengva jomis nesivadovauti. Įsisenėjusio ir savaime veikiančio, nereikalaujančio suvokimo įpročio sunku atsikratyti. Manau, kad emocijoms valdyti išsiugdytus įpročius – išraiškų demonstravimo taisykles – sulaužyti turėtų būti sunkiausia.

Kaip tik dėl to, kad išraiškų demonstravimo taisyklės skirtingose kultūrose skiriasi, keliautojui gali susidaryti įspūdis, kad veido išraiškos nėra universalios. Aš nustačiau, kad, pavyzdžiui, japonai emocijas žadinančius filmus tokia išraiška kaip amerikiečiai žiūri tik būdami *vieni*. Jeigu filmą kartu žiūri kitas asmuo, ypač viršininkas, japonai daug dažniau negu amerikiečiai paiso išraiškų demonstravimo taisyklių, neigiamų emocijų išraiškas pridengdami mandagia šypsenėle.[62]

[62] Ekman, *Face of Man*, p. 133–136.

Bet šalia tokios savaime veikiančios veido išraiškų kontrolės žmonės pajėgūs ir sąmoningai cenzūruoti tikrų savo emocijų išraiškas arba suklastoti emocijų raišką. Ne vienam vienokiomis ar kitokiomis veido išraiškomis pavyksta kuo puikiausiai apgauti. Kiekvienas turbūt galime prisiminti, kaip smarkiai mus suklaidino kokio nors žmogaus veido išraiška. Tačiau beveik visi esame patyrę ir priešingą – iš žmogaus veide šmėkštelėjusios išraiškos supratę, kad žodžiais jis meluoja. Kažin, ar bent viena sutuoktinių pora neprisimintų vienas kito veide matę tokios emocijos, paprastai pykčio ar baimės, išraišką, kurios pasirodymo kitas žmogus nė nesuvokė, kurią net neigė. Daugelis žmonių įsitikinę sugebantys atskirti melagingas išraiškas, tačiau mano tyrimai parodė, kad dauguma negali.

Praeitame skyriuje aprašiau mūsų eksperimentą, kuriuo įrodėme, kad žmonės nepajėgė atskirti, kada slaugos studentės melavo, kada sakė tiesą. Tie, kurie matė studenčių veidų išraiškas, pataikė dar prasčiau nei būtų vien spėdami – jie įvertino būsimąsias slauges kaip visiškai sąžiningas, nors jos melavo. Vertintojus apgavo melagingos išraiškos, o į tikras emocijas išduodančias išraiškas jie neatkreipė dėmesio. Žmonėms meluojant akivaizdžiausios, lengviausiai pamatomos išraiškos, į kurias daugiausia dėmesio kreipia kiti, dažnai yra melagingos. Paprastai diduma praleidžia pro akis subtilius, apsimestas emocijas išduodančius ženklus, trumpam švystelėjančias slepiamų emocijų užuominas.

Dauguma vertintojų nesistengė nustatyti, ar tiriamasis meluoja iš jo veido išraiškų, bet sutelkė dėmesį į lengviau įvertinamas elgesio detales, tokias kaip iliustracijos kūno judesiais ar kalbos klaidos. Tie keli, kurie visų pirma žiūrėjo į veidą, kreipė dėmesį tik į šypseną ir įvertino ją pernelyg paprastai. Jiems teko įsitikinti, kad žmonės tiek meluodami, tiek kalbėdami tiesą šypsosi vienodai dažnai. Šie vertintojai neatsižvelgė į šypsenos prigimtį. Ne visos šypsenos vienodos. Mūsų veido išraiškų vertinimo technika leidžia išskirti daugiau kaip penkiasdešimt skirtingų šypsenų. Mes nustatėme, kad meluodamos slaugos

studentės šypsojosi kitaip nei sakydamos tiesą. Mūsų tyrimų duomenis aprašysiu šio skyriaus pabaigoje.

Besidomintys neverbaline komunikacija ir melu būtent dėl to, kad tenka išskirti tokią išraiškų gausybę, vengia vertinti veidą. Iki šiol nebuvo jokio nuoseklaus, objektyvaus metodo visoms veido išraiškoms įvertinti. Peržiūrėję slaugos studenčių melavimo epizodų videoįrašus, ėmėmės kurti tokį metodą žinodami, kad norint pamatyti apgaulės požymius iš veido išraiškų teks jas įvertinti tiksliai.[63]

Yra tūkstančiai viena nuo kitos besiskiriančių veido išraiškų. Dauguma jų visiškai nesusijusios su emocijomis. Daugelis išraiškų yra tai, ką vadiname *pokalbio signalais,* kuriais, panašiai kaip iliustracijomis, pabrėžiama kalba ar palengvinama sintaksė (pavyzdžiui, veido išraiška pažymimas klaustukas arba šauktukas). Dar yra nemažai mimikos emblemų, iš kurių paminėkime tik kelias: mirktelėjimas viena akimi, nuostabą rodantis antakių kilstelėjimas nuleidžiant vokus ir pasagos forma sudedant lūpas, vieno antakio kilstelėjimas išreiškiant skepsį. O kur dar visos mimikos manipuliacijos – kaip lūpų kramtymas, lūpų čiulpimas, lūpų šluostymasis ir žandų pūtimas. Na ir, suprantama, dar yra emocijų išraiškos, tiek nuoširdžios, tiek apsimestinės.

Daugybė, kartais net šimtai, išraiškų gali perteikti tą pačią emociją. Kiekviena emocija turi visą kompleksą išraiškų, kiekviena jų akivaizdžiai skiriasi viena nuo kitos. Ir tai neturėtų stebinti. Juk vieną emociją atitinka ne vienas jausmas ar vienos rūšies patirtis, bet ištisas patirčių kompleksas. Štai aptarkime pykčio patirčių šeimą. Pykčio rūšys skiriasi:

- intensyvumu – nuo suirzimo iki įniršio,
- pagal tai, kaip jis kontroliuojamas – nuo ūmaus iki rusenančio,
- pagal įsiplieskimo spartą (kokiu greičiu prasideda) – nuo ūmai pratrūkstančio iki lėtai įsižiebiančio,
- pagal užgesimo spartą (kokiu greičiu slopsta) – nuo trumpalaikio iki ilgai trunkančio,

[63] *The Facial Action Coding System,* Paul Ekman and Wallace V. Friesen (Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1978), yra savarankiškam darbui skirtas rinkinys, į kurį įeina išraiškas iliustruojančios fotografijos ir filmai bei kompiuterinės programos, kuriomis žmogus gali pats išmokti apibūdinti ar įvertinti bet kokią veido išraišką.

- pagal temperatūrą – nuo kunkuliuojančio iki šaltakraujiško,
- pagal nuoširdumą – nuo tikro iki apsimestinio, tokio, kaip pralinksmintas tėvas rodo nepaklusniam, bet mylimam vaikui.

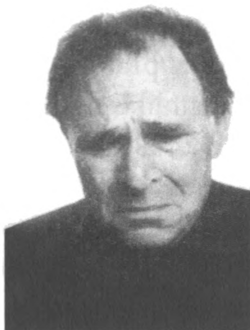
O jei dar pridursime pykčio derinius su kitomis emocijomis, tokius, kaip pasitenkinimu nuspalvintas pyktis, kalte atmieštas pyktis, teisuoliškas pyktis, paniekos kupinas pyktis, tai pykčio šeima dar pagausės.

Niekas nežino, ar kiekviena iš šių pykčio rūšių atsispindės ir tam tikra veido išraiška. Manau, taip, ir šių išraiškų esama dar daugiau. Jau turime įrodymų, kad yra daugiau skirtingų veido išraiškų nei žodžių bet kuriai emocijai. Veidas įspėja apie niuansus ir subtilybes, kurių kalba žodžiais perteikti neįstengia. Veido išraiškų spektro žymėjimus, nustatymą, kiek konkrečiai išraiškų atitinka kiekvieną emociją, kurios sinonimiškos, kurios nurodo skirtingas, bet susijusias vidines būsenas, pradėjome tik nuo 1978 metų. Dalis to, ką aprašysiu apibūdindamas veide matomus apgaulės ženklus, paremta nuosekliomis studijomis, kurioms panaudota naujoji mūsų sukurta veidų vertinimo technika, kita dalis pagrįsta per tūkstančius valandų, skirtų veido išraiškoms tyrinėti, sukaupta medžiaga. Tai, ką čia pranešiu, tėra *negalutiniai* rezultatai, nes dar nė vienas mokslininkas nemėgino pakartoti mūsų tyrimo, parodančio valingų ir nevalingų išraiškų skirtumus.

Pradėkime nuo labiausiai viliojančio šaltinio – veido išduodamos informacijos arba mikroišraiškų. Tos išraiškos parodo visą slepiamos emocijos vaizdą, tačiau taip trumpai, kad paprastai jos nepastebimos. Mikroišraiška švysteli veide ir iš jo dingsta greičiau nei per ketvirtį sekundės. Jas atradome pirmajame savo eksperimente, skirtame apgaulės užuominoms, beveik prieš dvidešimt metų analizuodami įrašytą pokalbį su minėta pirmame skyriuje psichiatrijos paciente Marija, slėpusia ketinimą nusižudyti. Videojuostoje, kuri įrašyta Marijai ligoninėje praleidus keletą savaičių, ją matome sakančią gydytojui, kad depresija daugiau nevargina, prašančią, kad išleistų ją savaitgaliui namo

pabūti su šeima. Vėliau ji prisipažįsta melavusi norėdama ištrūkti iš ligoninės priežiūros ir nusižudyti. Prisipažįsta, kad vis dar jaučiasi beviltiškai nelaiminga.

Marijos elgesį charakterizavo daliniai trūktelėjimai pečiu – simbolinio gesto riktas – ir sumažėjęs iliustruojančių gestų skaičius. Pastebėjome ir mikroišraišką – daug kartų atsukę juostą ir žiūrėdami ją sulėtintai išvydome Marijos veide absoliutaus liūdesio išraišką, kurią tučtuojau pakeitė šypsenėlė. Mikroišraiškos yra viso veido emocinės išraiškos taip suspaustos laike, kad trunka tik mažą dalį įprastos jų trukmės, ir pakeičiamos taip greitai, kad dažniausiai nepastebimos. 2 paveiksle parodyta liūdesio išraiška. Pastebėti ją labai lengva, nes ji sustingusi knygos puslapyje. Tačiau išvydę ją vos dvidešimtpenktąją sekundės dalį, tučtuojau slepiamą po kita išraiška, kaip dažniausiai būna, jos veikiausiai nepastebėtume. Netrukus po to, kai atradome mikroišraiškas, apie jas savo publikacijose paskelbė ir kiti tyrėjai, teigdami, kad jos yra slopinimo išdava, atskleidžianti nesąmoningas emocijas.[64] Tačiau Marijos jausmai tikrai nebuvo nesąmoningi – ji skausmingai suvokė liūdesį, atsispindėjusį jos mikroišraiškoje.

2 pav.

Pokalbio su Marija ištraukas, kuriose pamatėme mikroišraiškas, parodėme kitiems ir paprašėme įvertinti Marijos sa-

[64] Žr. E. A. Haggard and K.S. Isacs, "Micromomentary Facial Expressions," in *Methods of Research in Psychotherapy*, ed. L. A. Gottschalk and A. H. Auerbach, New York: Appleton Century Crofts, 1966.

vijautą. Neįgudę stebėtojai suklydo ir mikroišraiškos nepastebėjo, jiems pasirodė, kad Marija jaučiasi puikiai. Tik kai šį pokalbį parodėme sulėtinę, žmonės pastebėjo liūdesio ženklų. Patyrusiems psichologams sulėtinti juostos nė nereikėjo – jie pastebėjo momentinę liūdesio išraišką ir žiūrėdami videoįrašą įprastu greičiu.

Pasipraktikavę bent valandą, dauguma žmonių išmoksta pastebėti tokias itin trumpas išraiškas. Projektoriaus objektyvą nustatėme taip, kad skaidrė būtų rodoma labai trumpai. Iš pradžių, kai minėta išraiška švystelėdavo tik penkiasdešimtąją sekundės dalį, stebėtojai teigė, kad jos nemato ir niekada nepamatys. Tačiau labai greitai jie išmoko šias išraiškas įžiūrėti. Netrukus tai tampa taip paprasta, kad žmonės pamano, jog pailginome ekspoziciją. Pamatę kelis šimtus veidų, kad ir kiek trumpai, emocijas ima pastebėti visi. Šį įgūdį nesunkiai galime susiformuoti kiekvienas. Tam tereikia kaip galima trumpiau žvilgtelėti į veido fotografijoje išraišką ir pabandyti atspėti, kokia tai emocija, tada pažvelgti į fotografiją atidžiau, kad įsitikintum, paskui pabandyti tą patį su kita fotografija. Taip reikėtų pasitreniruoti bent su keliais šimtais fotografijų.[65]

Mikroišraiškos žada ir erzina, nes kad ir kokios jos yra iškalbingos, išduoda slepiamas emocijas, pasirodo jos nedažnai. Eksperimente, kurį atlikome prašydami meluoti studentes slaugytojas, mikroišraiškų pasitaikė nedaug. Kur kas daugiau pamatėme *užgniaužtų* išraiškų. Išraiškai formuojantis asmuo tarsi suvokia ją netrukus pasirodysiant, tad ją užgniaužia, kartais dar pridengdamas kita. Dažniausiai užgniaužta išraiška pridengiama šypsena. Kartais išraiška užgniaužiama taip greitai, kad sunku suprasti, kokia būtų buvusi emocija, kurią turėjo atspindėti neužgniaužta išraiška. Net jei ir nepaaiškėja, kokia galėjo pasirodyti emocija, pats jos užgniaužimo faktas gali būti aiški užuomina, kad asmuo slepia jausmus. Užgniaužta išraiška paprastai trunka ilgiau, tačiau ji ne tokia baigtinė kaip mikroišraiška. Šioji būna suspausta laike, tačiau visas sutrumpintas emocijos

[65] Fotografijos ir nurodymai, kaip įgyti šį įgūdį, pateikti kn.: *Unmasking the Face*, Paul Ekman and Wallace V. Friesen, Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1984.

vaizdas joje matyti. Užgniaužta išraiška nutrūksta, bet trunka ji ilgiau nei mikroišraiška, o kartais galima pastebėti ir tai, kaip ji nutraukiama.

Tiek interpretuojant mikroišraišką, tiek užgniaužtą išraišką, susidursime su dviem problemomis, kurios dažnai pasitaiko ir aiškinant daugelį apgaulės užuominų. Prisiminkime praeitame skyriuje minėtus Brokaw spąstus, kai melo tikrintojas neatsižvelgia į individualius emocinių išraiškų skirtumus. Ne kiekvienas emocijas slepiantis žmogus parodys tai mikroišraiška arba užgniaužta išraiška, tad jų nebuvimas dar nėra tiesos įrodymas. Individai skiriasi gebėjimais kontroliuoti išraiškas, yra žmonių – vadinu juos melagiais iš prigimties, – kurie daro tai tobulai. Antra klaida, kurią pavadinau Otelo klaida, padaroma, kai neatsižvelgiama į tai, kad įtariami meluojant ir kai kurie teisūs žmonės nesutramdo emocijų. Norėdamas išvengti Otelo klaidos melo tikrintojas turi suprasti, kad jei jis pastebi mikroišraišką ar užgniaužtą išraišką, to jam nepakaks įsitikinti, ar žmogus meluoja. Beveik bet kurią šiomis išraiškomis išduodamą emociją gali patirti ir nekaltas asmuo, besistengiantis jausmus paslėpti. Nekaltas asmuo gali nuogąstauti, kad juo nepatikės, gali jausti kaltę dėl ko nors kito, gali pykti arba piktintis neteisėtai apkaltintas, gali džiaugtis galimybe įrodyti, jog kaltintojas neteisus, gali būti nustebintas kaltinimo. Jei toks nekaltas asmuo šiuos jausmus norėtų paslėpti, irgi pasitaikytų mikroišraiškų arba užgniaužtų išraiškų. Kitame skyriuje paaiškinsiu, kaip išvengti šių problemų interpretuojant mikroišraiškas ir užgniaužtas išraiškas.

Ne visas veido išraiškas sukuriančius raumenis vienodai lengva kontroliuoti. Vieni raumenys patikimesni už kitus. *Patikimi* raumenys yra tie, kurių neįmanoma panaudoti melagingoms išraiškoms, melagis jų valdyti negali. Meluojantis žmogus negali taip paprastai paslėpti šių raumenų judesių stengdamasis slėpti patiriamą emociją, nes lengvai jų sustabdyti ar užgniaužti neįmanoma.

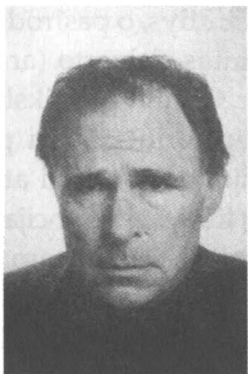
Išsiaiškinome, kurie raumenys negali būti lengvai kontroliuojami, paprašę žmones valingai pajudinti tam tikrus veido

raumenis ir veidu pavaizduoti įvairias emocijas.[66] Yra tokių raumenų judesių, kuriuos valingai gali atlikti tik labai nedaug žmonių. Pavyzdžiui, tik apie 10 % tikrintų žmonių įstengė valingai nuleisti žemyn burnos kampučius nepajudindami smakro raumens. Tačiau pastebėjome, kad tie sunkiai kontroliuojami raumenys juda, kai žmogus patiria tų raumenų judesių reikalaujančią emociją. Pavyzdžiui, tie patys asmenys, kurie neįstengia valingai nuleisti žemyn lūpų kampučių, tai padaro pajutę liūdesį, sielvartą, širdgėlą. Mums pavyko išmokyti žmones valingai kontroliuoti šiuos sunkiai judinamus raumenis, nors paprastai šiai užduočiai gali prireikti šimtų valandų. Šie raumenys yra patikimi, nes žmogus nežino, kaip perduoti informaciją, priverčiančią juos parodyti melagingą išraišką. Manyčiau, kad jei asmuo negali pasiųsti raumenims informacijos suklastoti išraišką, jis sunkiai „sustabdys" ar užgniauš tokią informaciją, kuri sutrukdytų raumenims veikti, kai jis jaučia tuos raumenis judėti priverčiančią emociją. Jei žmogus neįstengia valingai pajudinti raumens apgaulingai išraiškai, jis neįstengs ir taip greitai sustabdyti judančio raumens, kad paslėptų kurią nors emocinės išraiškos dalį.*

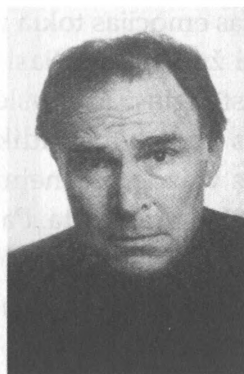
Kai jaučiamos emocijos išraiškos nepajėgiama nuslopinti, yra kitų būdų ją nuslėpti. Galima užmaskuoti, dažniausiai šypsena, tik kaktoje ir viršutinių vokų srityje matomų tikros emocijos ženklų taip paprastai nepaslėpsi. Galima įtempti priešingus judesius sukeliančius raumenis, kurie sutramdytų tikrą išraišką. Pavyzdžiui, pasitenkinimo šypseną galima neutralizuoti suspaudžiant lūpas ir kilstelint aukštyn smakrą. Tačiau dažnai priešingų raumenų panaudojimas gali būti apgaulės užuomina, nes dėl priešingus judesius sukeliančių raumenų veiklos, sumišusios su jaučiamos emocijos išraiškoje dalyvaujančių raumenų

[66] Friesenas ir aš sukūrėme veido raumenų judesių testą, kuriuo tyrėme, kaip žmonės valingai įstengia pajudinti kiekvienus raumenis ir nutaisyti emocijų išraiškas. Žr.: Paul Ekman, Gowen Roper, and Joseph C. Hager, "Deliberate Facial Movement," *Child Development* 51, 1980, p. 886–891; čia aprašyta, kokius šis testas davė rezultatus su vaikais.

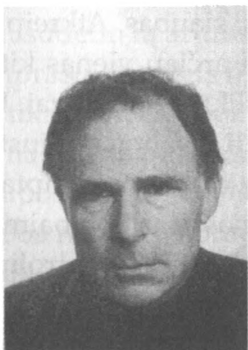
* Aš aptariau šią idėją su ne vienu neuropsichologu, išmanančiu apie veidą ir emocijas, ir jie pritarė, kad mano svarstymai logiški ir gal net teisingi. Tačiau kol kas jie nepatikrinti, tad tenka juos laikyti hipoteze.

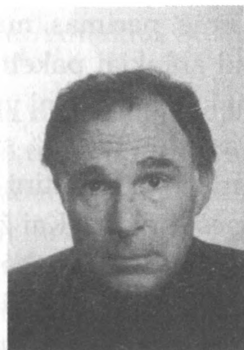
3a pav.

3b pav.

3c pav.

3d pav.

judesiais, veidas gali pasidaryti nenatūralus, sustingęs, įtemptas. Geriausias būdas nuslėpti jaučiamą emociją būtų visiškai nuslopinti jos išraišką lemiančių raumenų judesius. O tai padaryti sunkoka, jei tą emociją sukuria judantys patikimi veido raumenys.

Svarbiausia tokių tikslių emocijų požymius rodančių raumenų judėjimo vieta yra kakta. 3a paveiksle parodyti patikimų raumenų judesiai, kai išgyvenamos liūdesio, sielvarto, susikrimtimo ir veikiausiai kaltės emocijos. Tai ta pati išraiška, kokia parodyta ir 2 paveiksle, bet 3a paveiksle lengviau sutelkti dėmesį tik į kaktą, nes visos kitos veido dalys be išraiškos. Atkreipkite dėmesį, kad vidiniai antakių kampeliai kilstelėti aukštyn. Paprastai dėl to viršutiniai vokai įgauna trikampio pavidalą, kaktos vidury susimeta raukšlės. Šį judesį valingai atlikti sugebėjo mažiau nei 15% tikrintų žmonių. Tai reiškia, kad klas-

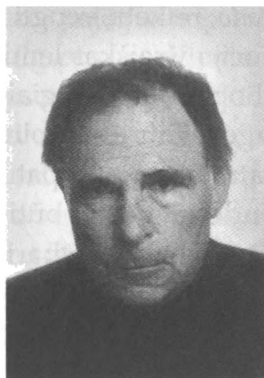
tojant šias emocijas tokia išraiška nepasirodys, o pasirodyti ji turėtų, kai žmogus jaučiasi liūdnas, apimtas sielvarto (ar kaltės), nors ir stengiasi tai nuslėpti. Šiame ir kitame paveiksle veido išraiškos parodytos radikaliu pavidalu norint aiškiai pabrėžti išraiškos vaizdą, kai neįmanoma pavaizduoti, kaip ji atsiranda veide ir iš jo pranyksta. Patiriant negilų liūdesį ši emocija pasirodytų kaktoje, kaip pavaizduota 3a paveiksle, tik ne taip ryškiai. Susipažinus su bendra viena ar kita išraiška, nesunku pastebėti net nežymius jos variantus, kaip ir realiame gyvenime, kai matome kintančią išraišką, ne sustingusį jos vaizdą.

3b paveiksle parodytas patikimų raumenų judesys, kai jaučiama baimė, nerimas, nuogąstavimas, siaubas. Atkreipkite dėmesį, kad antakiai pakelti ir sutraukti arčiau vienas kito. Tokį raumenų judesių derinį ypač sunku atlikti sąmoningai. Iš mūsų tikrintų asmenų tik 10% sugebėjo atlikti jį valingai. Iliustracijoje taip pat matome viršutinį voką pakeltą, o apatinį įtemptą – tipiškus baimės ženklus. Kai žmogus stengiasi paslėpti baimę, vokų judesių galime nepastebėti, nes šiuos judesius kontroliuoti nesunku. Bet antakių padėtis tikriausiai išliks.

3c paveiksle parodyti pykčiui, o 3d nuostabai būdingi antakių ir vokų judesiai. Kitos emocijos nėra susijusios tik su jomis būdingais antakių ir vokų judesiais. 3c ir 3d paveiksluose parodyti antakių ir vokų judesiai nėra patikimi. Juos atlikti gali visi, tad jie galimi ir apsimestinėse išraiškose, juos ir paslėpti nesunku.

Juos įtraukiau, kad susidarytų išsamesnis vaizdas, kaip antakiai ir vokai rodo emocijas, norėdamas pabrėžti jų kontrastą su patikimų raumenų judesiais, pavaizduotais 3a ir 3b paveiksluose.

3c ir 3d paveiksluose parodytas antakių pakėlimas ar nuleidimas yra dažniausios veido išraiškos. Šie antakių judesiai dažnai naudojami kaip pokalbio signalai, paryškinantys ir pabrėžiantys tai, kas kalbama. Antakių kilstelėjimas gali būti naudojamas ir kaip šauktukas ar klaustukas, netikėjimo ar skepsio simbolis. Darwinas sutraukiantį antakius raumenį vadino „sunkumo raumeniu". Jis buvo teisus sakydamas, kad šis raumuo sujuda, kai reikia padaryti ką nors sunkaus, – tiek pakelti sunkų daiktą, tiek

4 pav.

išspręsti sudėtingą aritmetikos uždavinį. Antakius nuleisti ir sutraukti įprasta sumišus ir susikaupus.

Kita tikrų emocijų požymius rodanti raumenų judėjimo sritis yra burna. Viena patikimiausių pykčio užuominų yra susiaurėjusios lūpos. Raudonoji lūpų sritis pasidaro mažiau matoma, tačiau lūpos nebūtinai būna prikąstos ar suspaustos. Šį raumenų judesį daugeliui žmonių itin sunku atlikti, esu pastebėjęs, kad jis dažnai padaromas dar prieš žmogui imant pykti ir prieš suvokiant, kad pyksta. Tai subtilus judesys, be to, lengvai paslepiamas po šypsena. 4 paveiksle parodyta, kaip šis judesys pakeičia lūpų išvaizdą.

Otelo klaida – neįžvelgimas, kad melu įtariamas tiesą sakantis žmogus gali rodyti tuos pačius emocinius ženklus kaip ir melagis, – kartais apsunkina tikras emocijas išreiškiančių veido raumenų judesių interpretaciją. Nekaltas melu įtariamas asmuo gali rodyti nuoširdžios baimės išraišką (3b pav.), nes bijo būti neteisėtai apkaltintas. Jaudindamasis dėl to, kad jei atrodys išsigandęs, žmonės pamanys, jog meluoja, jis stengsis paslėpti baimę, tad baimės požymius rodys jo antakių sritis, nes šį judesį sustabdyti sunku. Bet melagis, bijantis, kad jį sugaus meluojant, ir besistengiantis nuslėpti baimę, veikiausiai įgaus tą pačią išraišką. Šeštame skyriuje paaiškinu būdus, kuriais melo tikrintojas galėtų šią problemą įveikti.

Brokaw spąstų – nepaisymo individualių skirtumų, dėl kurių melagis gali ir *neparodyti* apgaulės užuominų, kai tuo tarpu tiesą

sakantis žmogus jas *parodo*, reikėtų vengti ir interpretuojant patikimų, tai yra tikrų emocijų išraiškas lemiančių raumenų judesius. Yra žmonių – psichopatai ir melagiai iš prigimties, – kurie pasižymi nepaprastu sugebėjimu kontroliuoti tikrų jausmų veido išraiškas. Tad vertinant juos, net ir patikimų, tikras emocijas atspindinčių raumenų judesiai negali būti patikimi. Tokie ypač talentingi maskuotojai yra dauguma charizmatinių asmenybių. Sakoma, kad per 1983 m. vizitą į Lenkiją tokį talentą pademonstravo popiežius Jonas Paulius II.*

Vos prieš keletą metų Gdansko laivų statybos darbininkų streikas buvo įžiebęs viltį, kad Lenkijos komunistiniai vadovai suteiks politinių laisvių. Daugelis bijojo, kad jei Lechas Wałęsa, „Solidarumo" profsąjungos lyderis, nueis per toli, Sovietų Sąjunga įves į Lenkiją savo karines pajėgas, kaip jau buvo Vengrijoje, Čekoslovakijoje, Rytų Vokietijoje. Sovietų daliniai jau keletą mėnesių Lenkijos pasienyje vykdė „karines pratybas". Pagaliau „Solidarumą" toleravę politikai atsitraukė, jų vietą, padedami Maskvos, užėmė kariškiai. Generolas Jaruzelskis sustabdė profsąjungų veiklą, suvaržė Lecho Wałęsos įgaliojimus, įvedė karinę padėtį. Po aštuoniolikos mėnesių karinio režimo iš Lenkijos kilusio popiežiaus vizitas galėjo turėti svarbių padarinių. Ar popiežius pareikš remiąs Wałęsą, ar jo pasirodymas vėl įžiebs streikus, paskatins sukilimą, ar jis suteiks palaiminimą generolui Jaruzelskiui? Žurnalistas Williamas Safire taip komentavo generolo ir popiežiaus filmuotą susitikimą: „Romos popiežius ir politinė marionetė apsikeitė šypsenomis ir paspaudė vienas kitam rankas. Popiežius žinojo, kaip pasirodymu viešumoje pasiekti norimo efekto, ir visuomet rūpestingai apgalvodavo veido išraišką. Jo duoto ženklo reikšmė buvo akivaizdi: bažnyčia ir valstybė pasiekė sutarimą, ir šią aukščiausio palaiminimo, popiežiaus suteikto Maskvos parinktajam Lenkijos vadui [Jaruzelskiui], epizodą dienų dienas transliavo valstybinė Lenkijos televizija."[67]

* Smerktinas požiūris į melą yra toks įsitvirtinęs, jog mano *melagio* samprata, taikoma gerbiamam asmeniui, atrodo nederama. Kaip paaiškinau antrame skyriuje, termino *melagis* nevartoju menkinamąja prasme, o paskutiniame skyriuje paaiškinsiu, kodėl kai kuriuos melus laikau doroviškai pateisinamais.

[67] William Safire, "Undetermined," *San Francisco Chronicle*, June 28, 1983.

Ne kiekvienas lyderis pajėgia taip tobulai kontroliuoti savo veido išraiškas. Buvęs Egipto prezidentas Anwaras Sadatas rašė, kaip būdamas paauglys stengėsi išmokti kontroliuoti veido raumenis: „... politika buvo mano hobis. Tuo metu Italijoje iškilo Mussolinis. Mačiau jo fotografijas, skaičiau, kaip kreipdamasis į visuomenę jis keisdavo veido išraiškas, sudarydamas čia tvirto, čia agresyvaus žmogaus įspūdį, kad žiūrėdami į jį žmonės tuose pačiuose bruožuose galėtų matyti tai valdžią, tai jėgą.

Mane tai žavėdavo. Stovėjau prieš veidrodį namuose stengdamasis pamėgdžioti šį išraiškų valdymo meną, tik man nelabai sekėsi. Man paprasčiausiai pavargdavo veido raumenys, įskausdavo veidą ir nieko daugiau pasiekti nepavykdavo."[68]

Sadatas neišmoko meistriškai kontroliuoti veido išraiškų, bet jo sėkmė sudarant slaptą sąjungą su Sirija ir 1973 m. netikėtai užpuolant Izraelį rodo, kad jis vis dėlto buvo išmokęs apgavystės meno. Jokio prieštaravimo čia nėra. Suklastoti ar nuslėpti veido išraiškas, kūno judesius ar balsą nereikia įgūdžių. To reikia tik susidūrus asmeniškai, apgaudinėjant akis į akį, kaip tame susitikime, kuriame Hitleris taip meistriškai apgavo Chamberlainą. Pasakojama, kad Sadatas susitikęs akis į akį su priešininkais niekada neslėpdavo savo tikrų jausmų. Pasak Ezero Weizmano, Izraelio gynybos ministro, kuris iškart po 1973-ųjų vedė derybas tiesiogiai su Sadatu, „tai nėra žmogus, kuris savo jausmus slepia, jie iškart atsispindi jo išraiškoje, balse, gestuose."[69]

Individualūs skirtumai trukdo interpretuoti patikimų veido raumenų judesius dar vienu labiau ribotu būdu. Turiu galvoje anksčiau minėtus pokalbį lydinčius veido signalus. Dalis pokalbio signalų panašūs į iliustracinius rankų gestus, jais pabrėžiami konkretūs ištariami žodžiai. Dauguma žmonių arba nuleidžia antakius, arba juos pakelia (kaip parodyta 3c ir 3d pav.). Tik labai nedaug žmonių kalbėdami antakiais padaro liūdesiui ar baimei būdingą judesį (3a ir 3b). Tų, kurie taip daro, raumenų judesiai laikytini nepatikimais. Aktorius ir režisierius Woody Allenas yra būtent toks asmuo, kurio antakių judesiai nepati-

[68] "Anwar Sadat – in his own words," *San Francisco Examiner*, October 11, 1981.
[69] Ezer Weizman, *The Battle for Peace*, New York: Bantam, 1981, p. 165.

kimi. Liūdesį rodantį antakių judesį jis naudoja kalbai paryškinti. Dauguma žmonių pabrėždami žodį antakius nuleidžia ar pakelia, bet Woody Allenas kilsteli aukštyn vidinį antakių kampą. Iš dalies ir dėl to jo žvilgsnis atrodo toks ilgesingas ir toks išraiškingas. Kiti, kurie panašiai kaip Woody Allenas liūdesį reiškiančiu antakių judesiu pabrėžia žodžius, nesunkiai tą daro ir valingai. Šie žmonės turėtų sugebėti panaudoti tokius judesius melagingoms išraiškoms, o panorėję nesunkiai juos paslėptų. Jie lengvai valdo tuos raumenis, kurių nepajėgia kiti. Melo tikrintojas matys, kad jei melu įtariamas asmuo tokius judesius dažnai pasitelkia kalbai pabrėžti, šių raumenų judesiais pasikliauti negalima.

Yra ir trečia problema, gresianti komplikuoti patikimų veido raumenų judesių interpretaciją ir kitas apgaulės užuominas. Šiuos raumenis galima priversti judėti pasitelkus teatro technikas melagingai išraiškai nutaisyti. Stanislavskio vaidybos technika (dar vadinama Stanislavskio metodu) rengia aktorių tiksliai perteikti emociją išmokstant ją prisiminti ir iš naujo patirti. Praeito skyriaus pabaigoje minėjau, kad ši vaidybos technika buvo panaudota analizuojant autonominės nervų sistemos veiklą. Kai aktoriai taiko šią techniką, jie veido išraišką nutaiso nevalingai, ji yra iš naujo patiriamos emocijos rezultatas; o kaip rodo mūsų eksperimentas, sužadinti emocijos fiziologiją įmanoma. Kartais, kai žmonės neįstengia nutaisyti 3a ir 3b paveiksluose parodytų išraiškų, paprašau juos taikyti Stanislavskio metodą ir iš naujo patirti liūdesį arba baimę. Tuomet dažnai atsiranda tie veido raumenų judesiai, kurių jie ankščiau valingai atlikti neįstengė. Melagis irgi gali taikyti Stanislavskio metodą, ir jei jis tai padarys, jokių apsimetimo požymių nepastebėsime. Patikimi veido raumenys suveiks tokia technika sukeltoje apsimestoje veido išraiškoje, nes jis jaus apsimestą emociją. Emocijas sužadinus Stanislavskio metodu, riba tarp melagingo ir teisingo tampa nepastebima. Dar sunkiau pažinti melagį, kuriam pavyksta apgauti patį save, kuris patiki savo paties melu. Tokių melagių išaiškinti neįmanoma. Pagauti meluojant galima tikėtis tik tokius melagius, kurie žinojo tai darantys.

Taigi aprašiau, kokiais trimis būdais gali pasirodyti slepiami jausmai: mikroišraiškomis; tuo, kas matyti veide iki nuslopinant išraišką; tuo, kas matyti veide nepajėgus sustabdyti patikimų veido raumenų judesių. Daug kas tiki ir akimis, kaip slepiamą informaciją išduodančiu šaltiniu. Akys kaip sielos veidrodis neva išreiškia slapčiausius vidinius jausmus. Antropologė Margaret Mead cituoja sovietų profesorių, kuris tam nepritarė. „Prieš revoliuciją mes vis sakydavome 'akys – sielos veidrodis.' Bet akys gali meluoti – ir dar kaip. Akys gali išreikšti nuoširdų susidomėjimą, kurio žmogus iš tiesų nejaučia. Gali išreikšti ramybę ar nuostabą."[70] Akių patikimumo problemą galima išspręsti apsvarsčius kiekvieną iš penkių informacijos šaltinių, kuriuos teikia akys. Iš jų tik trys gali teikti žinių apie informacijos nutekėjimą ar apgaulės užuominų.

Pirmasis – akių išvaizdos pokytis, kurį sukelia akių obuolius supantys raumenys. Šie raumenys keičia vokų pavidalą, daugiau ar mažiau atidengia akies baltumą ir rainelę, formuoja bendrą įspūdį žvelgiant į akių sritį. Kai kurie šių akies raumenų sukelti veido pokyčiai parodyti 3a, 3b, 3c ir 3d paveiksluose. Bet, kaip jau minėjome, tų raumenų judėjimas nesuteikia patikimų apgaulės užuominų. Palyginti nesunku šiuos raumenis valingai judinti ir jų judėjimą slopinti. Taigi nedaug informacijos suteiks mikroišraiškos ar sustabdytos išraiškos.

Antrasis iš akių gaunamos informacijos šaltinis yra žvilgsnio kryptis. Žvilgsnį žmogus nukreipia apimtas ne vienos emocijos; žemyn ar į šalį susigėdęs, į šoną pasibjaurėjęs. Tačiau melu kaltinamas asmuo žvilgsnio veikiausiai smarkiai nenukreips, nes melagiai žino, kad taip daugelis kaip tik ir tikisi atskleisti apgaulę. Margaretos Mead cituojamas sovietų profesorius pažymi, kaip lengva kontroliuoti žvilgsnio kryptį. Net nuostabu, kad žmones ir toliau apgauna melagiai, kurie gerai išmokę žvilgsnio nenukreipti. „Labiausiai Patriciją Gardner prie Giovanni Vigliotto – vyro, susituokusio gal jau su kokiu šimtu moterų – patraukė

[70] Margaret Mead, *Soviet Attitudes toward Authority*, New York: McGraw-Hill, 1951, p. 65–66. Cit.: Erving Goffman, *Strategic Interaction*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1969, p. 21.

tas 'sąžiningas', tiesiai į akis nukreiptas jo žvilgsnis", sakė vakar liudydama ji [jo daugpatystės byloje]."[71]

Trečias, ketvirtas ir penktas informacijos, gaunamos iš akių, šaltiniai turėtų atskleisti daugiau nuslėptos informacijos ir parodyti apgaulės užuominų. Mirksėti galima valingai, tačiau kartu tai ir nevalinga reakcija, kuri sustiprėja emociškai susijaudinus. Akių lėliukės išsiplečia emociškai susijaudinus, tačiau žmogui nesuteikta galimybė jų išplėsti valingai, panorėjus. Akių lėliukės išsiplečia dėl autonominės nervų sistemos veiklos, kuri lemia ir seilių rijimo, kvėpavimo, prakaitavimo pokyčius, minėtus ketvirtame skyriuje. Padažnėjęs mirksėjimas ir išsiplėtusios akių lėliukės rodo, kad asmuo susijaudinęs, bet iš šių požymių atpažinti emocijos neįmanoma. Tai gali būti ir susijaudinimo, ir pykčio, ir baimės ženklai. Mirksėjimas ir lėliukių išsiplėtimas gali suteikti vertingos informacijos tik tada, kai įrodymas apie kurią nors emociją išduos, kad žmogus meluoja, o melo aiškintojas galės atmesti galimybę, jog tai nėra neteisėtai apkaltinto asmens baimės ženklai.

Ašaras, penktąjį ir paskutinį informacijos, gaunamos iš akių srities, šaltinį, taip pat sukelia autonominės nervų sistemos veikla, bet ašaros yra ne visų, o tik kai kurių emocijų požymis. Ašaras sukelia sielvartas, liūdesys, palengvėjimas su kai kuriomis nevaldomo džiaugsmo, juoko formomis. Jos gali išduoti sielvartą, liūdesį, kai kiti šių emocijų požymiai slepiami, nors neabejoju, kad antakiai taip pat išduos šią emociją. Pasirodžius ašaroms, slepiamą jausmą netruks pripažinti ir pats žmogus. Juk jei bus nuslopintas juokas, džiaugsmo ašaros tikriausiai irgi nepasipils.

Autonominė nervų sistema sukelia veide dar ir paraudimą, pabalimą, prakaitavimą. Kaip ir kitus autonominės nervų sistemos sukeltus veido ar kūno pokyčius, paraudimą, išbalimą ir prakaitavimą nuslėpti sunku. Nėra tikra, ar prakaitavimas ir padažnėjęs mirksėjimas bei išsiplėtusios akių lėliukės yra bet kokios emocijos sužadinimo ženklas, ar jis būdingas vienai, ar kelioms emocijoms. Apie paraudimą ir išbalimą žinoma labai mažai.

[71] *San Francisco Chronicle,* January 11, 1982.

Paraudimas laikomas sumišimo požymiu, paraustama susigėdus, o gal ir pajutus kaltę. Sakoma, moterys rausta dažniau nei vyrai, nors kodėl taip turėtų būti, nežinoma. Paraudimas gali rodyti, kad melagis susidrovėjęs ar susigėdęs dėl to, ką slepia, o gal jis slepia pačią savo gėdą? Veidas paraudonuoja ir iš pykčio, bet nežinoma, kuo paraudimas skiriasi nuo išbalimo. Matyt, ir viena, ir kita susiję su odos periferinių kraujagyslių išsiplėtimu, bet pykčio ir susigėdimo raudonis ar lengvas paraudimas susidrovėjus gali skirtis intensyvumu, trukme, paraudusiomis ar pabalusiomis tam tikromis veido sritimis. Manau, veidas parausta tik tada, kai žmogus nesuvaldo arba kai stengiasi sutramdyti pratrūkstantį pyktį. Jei tai tiesa, veide ir balse bus ir kitų pykčio įrodymų, tad pažinti šią emociją melo tikrintojas negalės vien pasikliaudamas veido spalva. Smarkiau tramdant pyktį, kaip ir pykstant, veidas gali išblykšti ar pabalti. Pabalimas gali išduoti emocijas net ir tada, kai pykčio ar baimės išraiškos slepiamos. Stebina, kad ašarų, nukaitimo, paraudimo ar pabalimo ryšys su konkrečių emocijų išraiška ar jų slėpimu nagrinėtas labai mažai.

Dabar nuo aptarimo, kaip iš veido pažinti slepiamų emocijų požymius, pereikime prie veido ženklų, rodančių apsimestinę išraišką, kad demonstruojamos emocijos žmogus iš tiesų nepatiria. Viena jau minėta galimybė yra ta, kad patikimų raumenų judėjimas negali būti melagingos išraiškos detalė, jei, žinoma, kalbame ne apie Woody Alleną ar Stanislavskio metodą. Yra trys kitos užuominos, rodančios, kad išraiška melaginga – asimetrija, jos trukmė ir vieta pokalbio tėkmėje.

Esant *asimetrinei* veido išraiškai tie patys raumenų judesiai reiškiasi abiejose veido pusėse, bet vienoje jie stipresni. Jų nereikėtų painioti su tomis išraiškomis, kurios pasirodo vienoje veido pusėje. Tokie vienos veido pusės raumenų judesiai nėra emocijų ženklai, išskyrus paniekos išraiškas, kai apatinė lūpa pakeliama ar įtempiamas lūpos kampas. Vienos veido pusės išraiškos būdingos simboliniams gestams, pavyzdžiui, mirktelėjimas ar skeptiškas vieno antakio kilstelėjimas. Asimetrinės išraiškos yra subtilesnės, įprastesnės, kur kas įdomesnės nei vienos pusės išraiškos.

Mokslininkai, domėjęsi atradimais, kad dešinysis smegenų pusrutulis gali būti skirtas specialiai emocijoms, manė, kad viena veido pusė galėtų būti emocingesnė. Dešinysis pusrutulis kontroliuoja daugelį kairiosios veido pusės raumenų, o kairysis – dešiniosios, tad kai kurie mokslininkai iškėlė mintį, jog emocijos aiškiau atsispindės kairiojoje veido pusėje. Stengdamasis išsiaiškinti vieno iš šių eksperimentų nenuoseklumus aš netyčia supratau, kaip asimetrija galėtų tapti apgaulės užuomina. Kreivos išraiškos, kai raumenų judėjimas yra šiek tiek stipresnis vienoje veido pusėje nei kitoje, yra užuomina, kad demonstruojamos emocijos žmogus iš tiesų nepatiria.

Už šį atradimą aš dėkingas pirmajai grupei mokslininkų, tvirtinusių neva atradę, kad emocijos aiškiau atsispindi kairėje veido pusėje, kurie naudojosi ne savo medžiaga, bet iš manęs pasiskolintomis veidų fotografijomis. Labai atidžiai išnagrinėjau jų gautus rezultatus ir aptikau jų nepastebėtų dalykų vien dėl to, kad kaip fotografas pažinojau tuos veidus. Haroldas Sackeimas su kolegomis kiekvieną mano darytą veido fotografiją perkirpo pusiau, paskui sudėjo veidus iš dviejų kairiųjų ir dviejų dešiniųjų dalių, tad kiekvienas visas veidas susidėjo iš vienos sukarpytojo veido kairiosios ar dešiniosios dalies ir jos atvirkštinio atvaizdo. Žmonės matydavo intensyvesnes emocijas, kai žiūrėdavo į veidą, sudėtą iš kairiųjų pusių, lyginant su sudėtu iš dviejų dešiniųjų pusių.[72] Aš pastebėjau vieną išimtį – laimingus veidus žmonės įvertindavo vienodai. Sackeimui tai sakė nedaug, bet aš žinojau daugiau. Šiuos veidus fotografavau pats, tad žinojau, kad laimingų veidų fotografijos buvo vienintelės, kuriose matyti *tikrų* emocijų išraiškos. Kitose aš buvau paprašęs savo modelius sąmoningai pajudinti konkrečius veido raumenis. Laimingus veidus nufotografavau modeliams specialiai nepasirengus, jiems kuo nors natūraliai džiaugiantis.

Tad palyginęs šiuos duomenis ir anksčiau šiame skyriuje aprašytus tyrimus su pakenktų smegenų veido išraiškomis, pasiūliau visai skirtingą asimetrijos eksperimentų interpretaci-

[72] Harold Sackeim, Ruben C. Gur, and Marcel C. Saucy, "Emotions Are Expressed More Intensely on the Left Side of the Face," *Science* 202, 1978, p. 434.

ją. Minėti tyrinėjimai parodė, kad valingos ir nevalingos išraiškos yra susijusios su skirtingomis neuronų grandinėmis, kurių viena gali būti pakenkta, o kita ne. Tai priklauso nuo smegenų pakenkimo pobūdžio. Kadangi valingos ir nevalingos reakcijos vienos nuo kitų nepriklauso, jei viena buvo asimetriška, kita nebūtinai turi būti tokia pati. Ir paskutinis mano argumentas buvo patvirtintas faktu, kad smegenų pusrutuliai valdo *valingus*, o ne nevalingus veido raumenų judesius. Nevalingus generuoja žemesnės, primityvesnės smegenų sritys, tad kairiojo ir dešiniojo pusrutulio skirtumai turėtų būti svarbūs valingoms, o ne nevalingoms emocinėms raiškoms.

Remdamasis mano svarstymais Sackeimas atrado priešingą dalyką nei manėsi atradęs. Man neatrodė, kad dvi veido pusės skiriasi emocinėmis išraiškomis. Asimetrija išryškėdavo tada, kai išraiškos būdavo nutaisomos sąmoningai, prireikus. Kai išraiška būdavo nevalinga, kaip tie spontaniški laimingi veidai, asimetrija menkai buvo pastebima. Asimetrija yra užuomina, kad emocijos išraiška nenatūrali.[73] Padarėme nemažai šias idėjas patvirtinančių eksperimentų lygindami valingas ir spontaniškas veido išraiškas.

Mokslininkų nuomonės šiuo klausimu labai skyrėsi, ir tik neseniai pasiekta šiokio tokio sutarimo ir tik dėl tų raumenų, kurie dalyvauja teigiamų emocijų išraiškose. Dauguma mokslininkų dabar pritaria mūsų atradimams, kad kai emocija natūraliai nejaučiama, šypseną sukeliantis pagrindinis raumuo smarkiau juda vienoje veido pusėje. Paprašę žmones sąmoningai šypsotis ar dėtis laimingais išvydome asimetriją, kaip ją matėme ir ištyrę tas šypsenas, kuriomis žmonės kartais šypsosi žiūrėdami vieną iš mūsų baisiųjų filmų. Paprastai dešiniarankio judesys būdavo šiek tiek stipresnis kairėje veido pusėje. Kai šypseną sukeldavo nuoširdžios, natūraliai jaučiamos emocijos, išraiškos asimetrijos nustatėme daug mažiau. Tendencijos, kad asimetrija turėtų būti stipriau išreikšta kairėje veido pusėje, nepastebėjome.[74]

[73] Žr. Paul Ekman, "Asymmetry in Facial Expression" ir Sackeimo paneigimą *Science* 202, 1980, p. 833–836.
[74] Paul Ekman, Joseph C. Hager, and Wallace V. Friesen, "The Symmetry of Emotional and Deliberate Facial Actions," *Psychophysiology*, 18/2, 1981, p. 101–106.

Tam tikrą asimetriją pastebėjome neigiamas emocijas atspindinčių raumenų judesiuose, kai raumenys būdavo judinami sąmoningai, bet ne kai jie lydėdavo spontanišką emociją. Kartais judesiai būdavo stipresni kairėje, kartais dešinėje pusėje, o kartais asimetrija būdavo nepastebima. Ne tik šypsena, bet ir antakius nuleidžiantis judesys, dažnas pykčio išraiškos elementas, paprastai būna stipresnis kairėje veido pusėje, kai judesys atliekamas valingai. Nosies suraukimo judesys rodant pasibjaurėjimą ir lūpų tempimas link ausų išsigandus paprastai stipresni dešinėje veido pusėje, jei tie judesiai atliekami valingai. Šie rezultatai visai neseniai paskelbti, tad neaišku, ar jie įtikins Sackeimo šalininkus, siūliusius kitokią emocijų išraiškų asimetrijos interpretaciją.[75]

Aš nemaniau, kad melo tikrintojui tai galėtų turėti kokios nors reikšmės. Asimetrija paprastai būna menka, tad nesitikėjau, jog nepasirengus galima ją pastebėti. Pasirodo, klydau. Žmonės, paprašyti įvertinti išraiškų simetriją ar asimetriją, pataikydavo dažniau nei paprastai spėdami, nors vertino juostos nesulėtinus, neatsukus atgal.[76] Tik jiems buvo lengviau, nes nurodyta, į ką tiksliai atkreipti dėmesį. Dar nežinome, ar žmonėms pavyktų įvertinti šį dalyką taip pat sėkmingai, jei reikėtų atkreipti dėmesį į kitus trukdžius, pavyzdžiui, matyti kūno judesius, girdėti kalbą, atsakinėti asmeniui, su kuriuo kalbama. Parengti eksperimentą, kuris visa tai patikrintų, labai sunku.

Jei dauguma veido išraiškų yra asimetriškos, veikiausiai emocijos netikros, bet asimetrija dar nėra tikras įrodymas, kad išraiška dirbtinė. Kai kurių tikrų emocijų išraiškos gali būti asimetriškos, bet ne daugumos. Panašiai ir asimetrijos nebuvimas dar nerodo natūralios išraiškos, nes melo tikrintojas galėjo jos tiesiog nepastebėti. Be to, dar *ne kiekviena* valios pastangomis nutaisyta, ne nuoširdžiai patiriama, emocija yra asimetriška, bet tokių dauguma. *Melo tikrintojas niekada neturėtų pasikliauti viena apgaulės užuomina, jų turėtų būti daug*. Veido užuominos turėtų

[75] Joseph C. Hager and Paul Ekman, "The Asymmetry of Facial Actions Is Inconsistent with Models of Hemispheric Specialization," *Psychophysiology*, 49 (5), 1985, p. 1416–1426.
[76] Dėkoju Ronaldui van Gelderiui, padėjusiam atlikti šį neskelbtą darbą.

būti patvirtintos balso, žodžių, kūno užuominų. Net veido vienintelė užuomina neturėtų būti interpretuojama, jeigu ji nepasikartoja, ar dar geriau, jeigu jos nepatvirtina kitos rūšies mimikos užuominos. Ką tik paaiškinau tris būdus, kuriais veidas išduoda nuslėptus jausmus (tris informacijos nutekėjimo šaltinius), – patikimų veido raumenų judesiai, akys, autonominės nervų sistemos sukelti veido pokyčiai. Asimetrija priklauso kitai trijų apgaulės užuominų grupei. Ji nenurodo, kas nuslėpta, bet gali būti apgaulės užuomina, įspėjanti, kad rodoma išraiška melaginga. Antra apgaulės požymių šaltinių grupė yra išraiškos *trukmė*.

Čia turime galvoje visą veido išraiškos trukmės laiką – ir tą, per kurį ji pasirodo (pradžia), ir tą, per kurį išnyksta (pabaiga). Visi šie trys elementai gali tapti apgaulės užuominomis. Ilgai trunkančios išraiškos, 10 sekundžių ar ilgiau, tikrai, ir paprastai tos, kurios trunka 5 sekundes, veikiausiai, bus apsimestinės. Daugelis nuoširdžių išraiškų taip ilgai nesitęsia. Išskyrus tuos atvejus, kai žmogus išgyvena kokią ribinę patirtį, yra apimtas didžiausios ekstazės, kunkuliuoja įniršiu ar nugrimzta į depresijos gelmes, nuoširdžių emocijų išraiškos veide nesilaiko ilgiau nei kelias sekundes. Net ir ekstremaliomis sąlygomis išraiškos retai trunka ilgėliau, dažniau jos reiškiasi kaip keletas trumpesnių išraiškų. Ilgiau trunkančios išraiškos paprastai būna emblemos ar skirtos pašiepti.

Kalbant apie išraiškos pradžią ir pabaigą, jokių patikimų taisyklių pastebėti apgaulės užuominas pritaikyti neįmanoma, išskyrus nuostabą. Pradžia, pabaiga ir trukmė turi būti trumpos, trumpesnės nei sekundė, jei nuostaba nuoširdi. Jeigu ji užtrunka ilgiau, tai jau pašaipi nuostaba (asmuo dedasi nustebęs), nuostabos simbolis (asmuo nurodo kažką, kas buvo nustebęs) ar apsimestinė nuostaba, kai žmogus stengiasi dėtis nustebęs. Nuostaba paprastai būna labai trumpa emocija, trunkanti tik tol, kol žmogus supranta, kas įvyko. Dauguma žmonių sugeba apsimesti nustebusiais, bet nedaug kas sugeba padaryti tai įtikinamai, su trumpa nuostabos išraiškos pradžia ir pabaiga. Čia pateikiama žiniasklaidos papasakota istorija rodo, kokios vertės gali įgyti nuoširdi nuostabos išraiška: „Ginkluotu apiplėšimu

kaltinamas vyriškis buvo išlaisvintas, kai kaltintojas pamatęs jo reakciją į nuosprendį 'kaltas' iškart rado naujų įrodymų, kad Wayne Miltonas nekaltas. Valstijos prokuroro padėjėjas Tomas Smithas sakė supratęs, jog kažkas negerai, kai pamatė Miltono veido išraišką prisiekusiųjų žiuri praeitą mėnesį pripažinus jį kaltu 200 JAV dolerių pagrobimu iš gamtinių dujų bendrovės 'Lake Apopka Gas Co'."[77]

Visos kitos emocinės išraiškos trunka trumpai, pasirodo ir išnyksta per sekundės dalį, nors kartais užtrunka ir iki kelių sekundžių. Išraiškos pradžia arba pabaiga gali būti staigi arba laipsniška – tai priklauso nuo aplinkybių. Pavyzdžiui, darbuotojas apsimeta, kad jam juokingas įkyraus, humoro jausmo ir atminties neturinčio viršininko ketvirtąkart pasakojamas lėkštas anekdotas. Kiek užtruks jo šypsenos pasirodymas, priklausys nuo to, kaip sparčiai pasakotojas pasieks anekdoto kulminaciją, pamažu ir su smulkesniais elementais, ar iškart. Anekdoto pobūdis, pagal tai, kiek laiko galėtų prireikti jį perprasti, nulems, kaip greitai išnyks šypsenos judesys. Juk išspausti džiugesį imituojančią šypseną sugeba bet kas, tačiau pagal kitas aplinkybių reikalaujamas subtilybes apsimetėlis tikriausiai tinkamai nenutaikys šypsenos pradžios ir pabaigos.

Išraiškos *pasirodymas* bendrame pokalbio sraute, reaguojant į balso pokyčius, kūno judesius, yra apgaulės užuominų, rodančių apsimestinę išraišką, trečiasis šaltinis. Pavyzdžiui, žmogus dedasi pykstantis ir sako: „Man toks tavo elgesys nusibodo!" Jei pykčio išraiška pasirodo po žodžių, pyktis veikiausiai bus apsimestas, nes tikras pyktis pasirodytų kartu su žodžiais, o gal net šiek tiek anksčiau jų. Dar mažesnis atotrūkis turėtų būti nuo veido mimikos ir kūno judesių. Pavyzdžiui, sakydamas „nusibodo", apsimetėlis trinkteli kumščiu į stalą. Jeigu pykčio išraiška pasirodo jau trinktelėjus kumščiu į stalą, ji veikiausiai yra apsimestinė. Nesuderintos su kūno judesiais veido išraiškos veikiausiai bus apgaulės užuominos.

Kalba apie veide pasirodančias apgaulės užuominas būtų nebaigta, jeigu neaptartume vienos dažniausiai pasitaikančių vei-

[77] *San Francisco Chronicle*, June 14, 1982.

do išraiškų – šypsenos. Tai unikalios veido išraiškos. Džiaugsmui išreikšti užtenka vieno raumens, o daugelis kitų emocijų reikalauja nuo trijų iki penkių raumenų judesių. Dėl savo paprastumo šypsena yra lengviausiai atpažįstama išraiška. Nustatėme, kad šypseną galima pažinti per didesnį atstumą (300 pėdų) nei kitas išraiškas, ir per trumpesnį laiką nei kitas emocines išraiškas.[78] Į šypseną sunku neatsakyti tuo pačiu – žmonės net į šypseną fotografijoje reaguoja šypsena. Malonu žiūrėti į besišypsantį žmogų, ir tai puikiai žino reklamos darbuotojai.

Šypsena, kaip veido išraiška, nėra pakankamai įvertinta, ji, matyt, kur kas sudėtingesnė nei daugeliui atrodo. Yra daugybė šypsenų, visos jos skiriasi tiek forma, tiek perteikiama informacija. Šypsena lydi daug teigiamų emocijų, iš kurių paminėkime džiaugsmą, fizinį ir sensorinį malonumą, pasitenkinimą, nuostabą ir daug kitų. Žmonės gali šypsotis ir tada, kai jiems nelinksma, bet ne ta apsimestine šypsena, kuria žmonės šypsosi, kai nori įtikinti kitus, kad jiems gerai, nors slepia neigiamas emocijas. Neseniai išsiaiškinome, kad tokios apsimestinės šypsenos žmones klaidina. Paprašėme juos įvertinti tik tas šypsenas, kuriomis mūsų eksperimente šypsojosi slaugos studentės, ir nuspręsti, ar kiekviena iš tų šypsenų buvo nuoširdi (kai žiūrėjo malonų filmą) ar apsimestinė (kai žiūrėjo šiurpų filmą su daugybe kraujo). Rezultatai nesiskyrė nuo paprasto spėjimo. Manau, kad bėda buvo ne tik ta, kad žmonės nesugeba atskirti apgaulingos šypsenos, bet kad žmonės nesuvokia, jog šypsenos gali skirtis. Taigi apsimestinės šypsenos neįmanoma atskirti nuo nuoširdžios nežinant visų šypsenos rūšių. Toliau pateikiamas *aštuoniolikos* skirtingų, bet nuoširdžių šypsenų aprašymas.

Daugelio šypsenos rūšių bendras elementas yra didžiojo skruosto raumens (*zygomaticus major muscle*) sukeltas veido raiškos pokytis. Šis raumuo eina per skruostikaulį žemyn visa apatine veido dalimi ir baigiasi prie burnos kampučių. Susitraukdamas didysis skruosto raumuo pakelia lūpų kampučius skruostikaulių link. Kai juda stipriau, ištempia ir lūpas, kilste-

[78] Žr.: Paul Ekman and Joseph C. Hager, "Long Distance Transmission of Facial Affect Signals," *Ethology and Sociobiology* 1, 1979, p. 77–82.

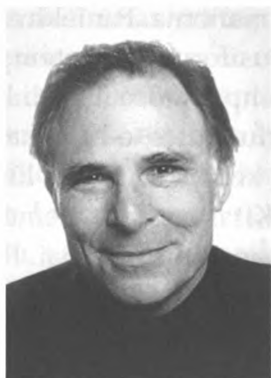
li skruostus suformuodamas maišelius po akimis ir raukšleles akių kampuose, vadinamąsias žąsies kojeles. (Kai kuriems žmonėms šis raumuo dar šiek tiek trukteli žemyn nosies galelį, o retkarčiais patempia ir odą palei ausis). Skruostikaulio bei kitų raumenų bendra veikla ir suformuoja įvairias šypsenos rūšis. Yra kelios šypsenos rūšys, kurias sukelia ne didžiojo skruosto raumens, bet kitų raumenų veiklą.

Tik didžiojo skruosto raumens judėjimas sukelia šypseną, kokia šypsomasi jaučiant nuoširdžias, nekontroliuojamas, teigiamas emocijas. *Nuoširdžioje* šypsenoje nedalyvauja jokie kiti apatiniai veido raumenys, tik viršutinėje veido dalyje gali atsirasti vienintelis pokytis – įsitempti žiedinis akių raumuo. Šie raumenys sukelia didumą viršutinės veido dalies pokyčių – kilsteli skruostikaulius, suformuoja odos maišelius po akimis, suklosto žąsies kojeles, – kurie gali būti suformuoti ir stipraus didžiojo skruosto raumens judesio. 5a paveiksle parodyta nuoširdi šypsena. Tokia nuoširdi šypsena trunka ilgėliau ir yra intensyvesnė, kai išgyvenami teigiami jausmai.[79] Manau, kad visos teigiamos emocinės patirtys – džiaugsmas kitu žmogumi, palengvėjimo laimė, pasitenkinimas, patiriamas lytėjimo, klausos, vizualiniu būdu, nuostaba, pasitenkinimas – reiškiasi šia nuoširdžia šypsena, skiriasi tik trukme ir intensyvumu.

Baiminga šypsena (*fear smile*), pavaizduota 5b paveiksle, su teigiamomis emocijomis neturi nieko bendra, bet kartais gali būti supainiojama su džiaugsmo šypsena. Ją sukelia juoko raumuo (*risorius muscle*) traukdamas lūpų kampus horizontaliai link ausų taip, kad lūpos ištempiamos į stačiakampį. *Risorius* kilęs nuo lotyniško žodžio, reiškiančio juoką, tačiau šis raumuo juda išsigandus, ne juokiantis. Ši painiava, matyt, kilo dėl to, kad kai *risorius* ištempia lūpas horizontaliai, jų kampai pakyla į viršų sukurdami itin plačios nuoširdžios šypsenos vaizdą. Baimės išraiška, ištempianti lūpas į stačiakampio formą (tiek pakeltais lūpų kampais, tiek be jų) bus palydėta ir 3b paveiksle pavaizduotu antakių ir akių judesiu.

Paniekinama šypsena (*contempt smile*) yra kitas netikslus emocinės išraiškos pavadinimas, nes ji visai nesusijusi su teigiamomis

[79] Paul Ekman, Wallace V. Friesen, and Sonia Ancoli, "Facial Signs of Emotional Experience", *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 1980, p. 1125–1134.

5a pav.
Nuoširdi šypsena

5b pav.
Baiminga šypsena

5c pav.
Paniekinama šypsena

5d pav.
Tramdoma šypsena

5e pav.
Graudi šypsena

emocijomis, nors dažnai būtent taip manoma. Paniekinama šypsena, kurią matome 5c paveiksle, susiformuoja įsitempus raumeniui lūpų kampučiuose, dėl to kampučiuose ir aplink juos iškyla raumens gauburėlis, neretai ir duobutės, o lūpų kampučiai šiek tiek išsilenkia į viršų.* Painiavą kelia kaip tik šis lūpų išlinkis, būdingas nuoširdžiai šypsenai. Kitas bendras elementas yra duobutė, kuri kartais atsiranda šypsantis nuoširdžiai. Pagrindinis paniekinamos ir nuoširdžios šypsenos skirtumas yra įtempti lūpų kampučiai, būdingi tik paniekos šypsenai.

Besišypsantis *tramdoma* šypsena (*dampened smile*) asmuo faktiškai jaučia stiprias teigiamas emocijas, tačiau stengiasi jų neparodyti visa jėga. Šiuo atveju siekiama sutramdyti, bet ne nuslopinti teigiamų emocijų raišką, o gal ir pačią emociją. Lūpos gali būti suspaustos, kampučiai įtempti, trukteltėti žemyn, apatinė lūpa atkišta, bet kurie šių judesių deriniai gali lydėti ir nuoširdžią šypseną. 5d paveiksle matome tramdomąją šypseną, kurioje visi trys tramdymo judesiai sutampa su nuoširdžios šypsenos judesiais.

Graudi šypsena (*miserable smile*) atspindi neigiamas žmogaus emocijas. Tai ne pastanga nuslėpti emociją, o atspindys to, ką žmogus iš tikrųjų jaučia. Graudi šypsena paprastai reiškia, kad asmuo susitaikęs su tokia savo būsena. Jis tik šyptels ir toliau kentės. Tokią graudžią šypseną matėme veiduose tų žmonių, kurie vieni sėdėjo laboratorijoje žiūrėdami baisiuosius filmus ir nežinojo, kad jie filmuojami slapta kamera. Dažnai tokia šypsena atsirasdavo iškart, vos jiems supratus, kokie šiurpūs tie filmai. Tokias nelaimingas šypsenas matėme ir depresijos prislėgtų pacientų veiduose, jomis jie iškalbingai rodė, kokia apgailėtina jų padėtis.

Graudi šypsena dažnai būna asimetriška. Ji dažnai ne pridengia, bet aiškiai rodo patiriamus neigiamus jausmus. Jei liūdna šypsena stengiamasi pridengti baimę, pyktį ar sielvartą, ji gali gerokai priminti tramdomą šypseną. Lūpos suspaustos, apatinė atkišta į priekį, lūpų kampučiai įtempti arba nuleisti – visa tai gali padėti sutramdyti ir neleisti prasiveržti kuriai nors plūstančiai neigiamai emocijai. Pagrindinis liūdnos (5e pav.) ir tramdomos

* Panieką gali rodyti ir vienpusė šios išraiškos versija, kai vienas lūpų kampas įtemptas ir šiek tiek pakeltas.

šypsenos skirtumas yra tai, kad graudžiai šypsantis neįsitempia žiedinis akies raumuo. Šio raumens judėjimas, sutraukiantis odą aplink akis ir suformuojantis žąsies kojeles, yra tramdomos šypsenos elementas, nes taip šypsomasi patiriant tikrą džiaugsmą, o esant liūdnai šypsenai, kai džiaugsmo nejaučiama, šis raumuo nesujuda. Liūdną šypseną gali rodyti ir antakiai bei kakta, tuomet akivaizdu, kad žmogus neslepia neigiamų emocijų.

Pasitaiko, kad viena veido išraiška gali būti atspindimos dvi ar daugiau emocijų, kurių kiekviena gali būti sumišusi su bet kuria kita. Bet dabar mes nagrinėsime su teigiamomis emocijomis susijusius derinius. Jei žmogus mėgaujasi pykčiu, tai nuo *mėgavimosi pykčiu* (*enjoyable anger*) natūralios šypsenos dar susiaurės lūpos, viršutinė kartais šiek tiek pakils, o visa viršutinė veido dalis atrodys taip, kaip pavaizduota 3c paveiksle. (Tokią šypseną dar galima vadinti žiauria ar sadistine.) *Mėgavimosi panieka* (*enjoyable contempt*) veido išraiškoje natūralią šypseną dar papildys įtempti vieni ar abu lūpų kampai. Liūdesiu ir baime irgi galima mėgautis – taip daro siaubo ar sentimentalių filmų ir knygų autoriai. *Mėgavimosi liūdesiu* (*enjoyable sadness*) išraiškoje lūpų kampai gali būti nuleisti žemyn, skruostai kilstelėti aukštyn, kaip ir šypsantis nuoširdžiai, o galbūt nuoširdi šypsena tiesiog susilies su 3a paveiksle parodyta veido išraiška. *Mėgavimosi baime* (*enjoyable fear*) viršutinės veido dalies išraišką, pavaizduotą 3b paveiksle, be natūralios šypsenos, dar lydi horizontaliai ištemptos lūpos. Kai kurie malonūs išgyvenimai būna ramūs, teikia pasitenkinimą, bet kartais jie būna sumišę su jauduliu, dirginimu. *Mėgavimosi susijaudinimu* (*enjoyable surprise*) išraiškoje nuoširdi šypsena atsiranda kartu su kilstelėtu viršutiniu voku. Kino aktorius Harpo Marxas dažnai šypsodavosi tokia džiugaus susijaudinimo šypsena, o kartais, iškrėtęs pokštą, nušvisdavo ir piktdžiugiško mėgavimosi šypsniu. Šypsantis *mėgavimosi nuostaba* šypsena prie nuoširdžios šypsenos prisideda kilstelėti antakiai, nuleisti žandikauliai, pakilę viršutiniai vokai.

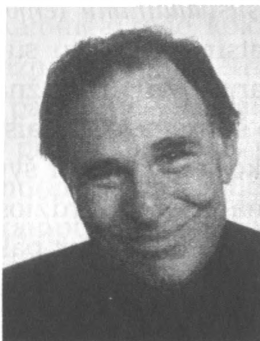
Kitos dvi šypsenos rūšys suderina šypseną su ypatingu žvilgsniu. *Koketiška* šypsena (*flirtatious smile*) nuoširdi, tačiau asmuo pažvelgęs į savo vilionės objektą tuoj pat nusuka akis, o paskui slapta trumpam vėl į jį žvilgteli, tik tiek, kad žvilgsnis, kuris tuč-

tuojau vėl nusukamas, būtų pastebėtas. Vienas iš nepaprastų *Monos Lizos* portreto įspūdžių yra tai, kad Leonardo da Vinci pavaizdavo ją besišypsančią tokia koketiška šypsena – pasisukusi į vieną šoną ji žvelgia į kitą, į jai rūpimą objektą. Gyvenime ši išraiška be galo trumpa, žvilgsnis nukreipiamas akimirksniu. *Drovi* šypsena (*embarrassment smile*) pasižymi tuo, kad žvilgsnis būna nukreipiamas žemyn ar į šalį vengiant susitikimo su pašnekovo akimis. Kartais kartu su nuoširdžia šypsena pastebėsime trumpą pasmakrės (odos ir raumenų tarp apatinės lūpos ir smakro galiuko) kilstelėjimą aukštyn. Drovumas gali būti reiškiamas ir kitu šios šypsenos variantu – kukliai šypsantis ir žemyn ar į šalį nukreipiant žvilgsnį.

Chaplino šypsena (*Chaplin smile*) neįprasta tuo, kad joje dalyvauja raumuo, kurio dauguma žmonių negali pajudinti. Charlie Chaplinas sugebėjo jį pajudinti – jam šypsantis lūpos pakildavo aukštyn daug staigiau negu įprastai nuoširdžiai šypsantis. Tai buvo ypatinga jo šypsena (žr. 5f pav.), puikybės šypsena, kai šypsomasi iš savo paties šypsenos.

Kitos keturios šypsenos rūšys yra panašios išvaizdos, bet atlieka skirtingas socialines funkcijas. Kiekviena nutaisoma valingai ir dažnai būna asimetriška.

Vertinanti šypsena (*qualifier smile*) sušvelnina ryškiai nemalonų, kritiškos veido išraiškos atspalvį, dažnai priversdama objektą atsakyti šypsena. Ši šypsena nutaisoma sąmoningai, prasideda greitai. Lūpų kampai dažnai būna įtempti, kartais apatinė lūpa labai trumpai nežymiai atkišama. Vertinanti šypsena dažnai

5f pav.
Chaplino šypsena

pabrėžiama ir mažumėlę galvą linktelint į šoną, tarsi sudarant įspūdį, jog besišypsantis pašnekovas šiek tiek iš aukšto žiūri į kritikuojamą žmogų.

Įsiteikiančia šypsena (*compliance smile*) žmogus pripažįsta, jog karčią piliulę praris neprotestuodamas. Niekas negalvoja, kad besišypsantis šia šypsena asmuo laimingas, bet ji rodo, jog žmogus yra susitaikęs su tokiu įvykių posūkiu. Ji šiek tiek primena vertinančią šypseną, tik be tai būdingo galvos kryptelėjimo. Vietoj to trumpai gali kilstelėti antakiai, pasigirsti atodūsis, gali būti trūktelėta pečiu.

Susitaikymo šypsena (*coordination smile*) suderina dviejų ar daugiau pašnekovų santykius. Tai mandagi draugiška šypsena, reiškianti sutarimą, supratimą, ketinimą deramai atlikti darbą, tinkamai atlikto kito asmens darbo įvertinimą. Šypsena neryški, paprastai asimetriška, kiti akies raumenys nesujuda.

Pritarimo šypsena (*listener response smile*) – ypatinga, ja šypsomasi klausantis ir leidžiant kalbančiajam suprasti, kad viską supratome, kad jam nereikia kartoti ar pasakyti to paties kitais žodžiais. Ši šypsena reiškia tą patį, ką „hm, hm", „na, taip, žinoma", dažnai palydima galvos linktelėjimu. Kalbėtojas nemano, kad klausytojas yra patenkintas, bet jo šypseną priima kaip padrąsinimą tęsti.

Bet kurią iš jų – vertinančią, įsiteikiančią, susitaikymo ir pritarimo – kartais gali pakeisti nuoširdi šypsena. Kam teikia malonumą vertinimas, mokėjimas įsiteikti, išklausymas ar pritarimas, gali šypsotis ir nuoširdžia šypsena, nebūtinai čia aprašytomis.

Dabar aptarsime *apsimestinę* šypseną. Ji skirta įtikinti, kad žmogus jaučia teigiamą emociją, kurios iš tiesų nejaučia. Melagis gali arba nejausti nieko arba netgi jausti neigiamas emocijas, kurias stengiasi paslėpti po apsimestinės šypsenos kauke. Kitaip nei liūdna šypsena, kuria žmogus prisipažįsta nejaučiantis džiaugsmo, apsimestine šypsena stengiamasi apgauti, priversti pamanyti, kad besišypsantis asmuo jaučia malonius jausmus. Tik tokia šypsena ir yra apgaulinga.

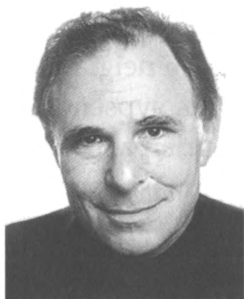
Yra keletas požymių, atskiriančių apsimestines šypsenas, pretenduojančias atrodyti nuoširdžiomis, nuo tikrai nuoširdžių.

Apsimestinės šypsenos būna labiau asimetriškos nei tikros.

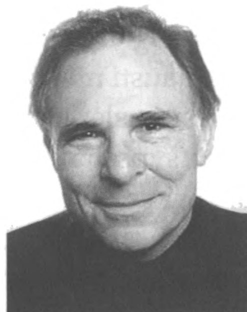
Apsimestinėje šypsenoje raumenys aplink akis nesujuda, tad nežymi ar vidutiniško intensyvumo šypsena skruostų aukštyn nepakels, nesuformuos raukšlelių aplink akis, nebus nė lengvo antakių nusileidimo – viso to, kas būdinga nežymiai ar vidutiniško intensyvumo nuoširdžiai šypsenai. Kaip pavyzdį palyginkime 6 ir 5a paveikslus. Jei šypsena platesnė, didžiojo skruosto raumens judesys pakelia skruostus, sutraukia odą po akimis, suformuoja smulkias raukšleles, bet antakių jis nenuleidžia. Jei žiūrėdami į veidrodį šypsositės vis plačiau, pastebėsite, kad šypsenai platėjant skruostai pakyla, atsiranda raukšlelės, bet antakiai žemyn nenusileidžia, jeigu nesujudinate žiedinio akies raumens. Nors toks antakių pasyvumas šypsenoje yra nelabai pastebimas, bet ji turi lemiamą reikšmę atskiriant nuoširdžią šypseną nuo apsimestinės, kai šypsomasi plačiai.

Nenatūrali šypsena neretai išnyksta netinkamu metu. Ji gali dingti nuo veido per staigiai ar baigtis tarsi pakopomis, vis silpnėdama, o kartais prieš išnykdama sustoja ar vėl susilpnėja viena pakopa, kol pagaliau išnyksta nuo veido.

Kai apsimestine šypsena slepiamos kitos emocijos, joje dalyvauja tik apatinės veido dalies ir apatinių vokų judesiai. Dėl „patikimų" raumenų darbo kaktoje dar gali pasimatyti baimės ar sielvarto ženklų. Netikra šypsena gali nepavykti iki galo paslėpti emocijos požymių ir apatinėje veido dalyje. Emocijų elementai gali susimaišyti, suformuoti mišrios emocijos pėdsakus.

6 pav.
Apsimestinė šypsena

5a pav.
Nuoširdi šypsena

Norėdami išbandyti šias idėjas savo eksperimente pirmiausia įvertinome studenčių slaugytojų šypsenų išraiškas. Jeigu mano samprotavimai apie šypsenas teisingi, pažiūrėjusios malonų filmą ir nuoširdžiai šnekėdamos apie savo jausmus studentės turėjo šypsotis natūralia šypsena. O pažiūrėjusios tą labai nemalonų filmą ir kalbėdamos apie jį, jos turėjo šypsotis apsimestine šypsena, nes stengėsi apsimesti, kad taip pat matė malonų filmą. Mes įvertinome tik du apsimestinės šypsenos požymius – nejudantį žiedinį akies raumenį ir pastebėtus pasibjaurėjimo (suraukta nosis) ar paniekos (įtempti lūpų kampai) požymius. Rezultatus gavome visiškai tokius, kokių tikėjausi, jie rimtai parėmė mano spėjimą: pirmuoju atveju nuoširdžių šypsenų buvo daugiau nei apsimestinių, nepastebėjome šypsenų, rodančių pasibjaurėjimą ar panieką; antruoju atveju pasirodė kitokias emocijas liudijančios užuominos, netikrų šypsenų buvo daugiau nei nuoširdžių. Mane nustebino ne tik tai, kad šios dvi apgaulės užuominos davė tokius puikius rezultatus, bet ir kad žmonės, vertindami kitų elgesį, jomis, regis, visai nesiremia. Anksčiau atliktuose eksperimentuose mes parodėme tas pačias veido išraiškas videojuostoje ir paprašėme žmones įvertinti, kada būsimosios slaugytojos meluoja, o kada sako tiesą. Vertinimai buvo pagrįsti tik spėjimu. Tad, ar mes prašėme įvertinti kažką, kas per daug subtilu, kad žmonės galėtų tai įžiūrėti, ar žmonės tiesiog nežino, į ką žiūrėti? Kitame eksperimente nusprendėme tai išsiaiškinti – pamokėme žmones, kaip pamatyti, ar žiediniai akių raumenys juda, ar ne, ir taip patikrinti, ar jiems pavyks bent kiek geriau pažinti melą.

Taigi veidas pateikia gausybę įvairių apgaulės užuominų: tai mikroišraiškos, slopinamos išraiškos, tikrų emocijų raiškoje dalyvaujančių raumenų judesiai, mirksėjimas, lėliukių išsiplėtimas, ašaros, paraudimas ir išbalimas, asimetrija, trukmė ir įterpimo vietos klaidos, apsimestinės šypsenos. Kai kurie iš šių požymių išduoda slepiamus jausmus, kiti suteikia tik apgaulės užuominų, treti parodo, kad išraiška netikra.

Šie apgaulės požymiai veido išraiškoje, kaip ir praeitame skyriuje aprašyti žodžių, balso, kūno išduodami apgaulės ženklai,

skiriasi suteikiamos informacijos tikslumu. Kai kurie apgaulės požymiai tiksliai parodo, kokia emocija jaučiama, nors žmogus tikrą jausmą ir stengiasi slėpti. Kitos apgaulės užuominos atskleidžia tik ar slepiamos emocijos yra teigiamos, ar neigiamos, bet tiksliai nepasako, kokias emocijas iš tiesų žmogus jaučia. Yra ir dar mažiau aiškių užuominų, rodančių tik tai, kad melagis jaučia kažkokias emocijas, bet nenurodančių, teigiamas ar neigiamas. Kartais to gali ir pakakti. Žinant, kad asmuo kažkokią emociją jaučia, jau galima įtarti, kad jis meluoja, išskyrus tuos atvejus, kai melagis jokios emocijos nejaučia. Kartais melo išaiškinti nepavyksta, jei nežinoma, kokius jausmus žmogus slepia. Tai priklauso nuo melo pobūdžio, nuo to, kaip žmogus elgiasi, nuo aplinkybių ir ar yra kokių kitų paaiškinimų, kurie rodytų, kodėl žmogus stengiasi slėpti emocijas.

Melo verifikuotojui svarbu prisiminti, kurie požymiai perteikia konkretesnę, kurie tik bendrą informaciją. Priede pateiktose 1 ir 2 lentelėse apibendrinami visi apgaulės požymiai, aprašyti ir šiame, ir ankstesniame skyriuje, o 3 lentelėje pateikti netikrų emocijų požymiai.

Klaidų pavojus ir kaip jų išvengti

Paprastai melagiams pavyksta apgauti daugumą žmonių.* Net vaikams, vos jie sulaukia aštuonerių ar devynerių (kai kurie tėvai tvirtina, kad daug anksčiau), pavyksta sėkmingai apgauti savo tėvus. Bandant atskleisti apgaulę suklystama ne tik tada, kai patikima melagiu, bet, dar blogiau, kai nepatikima teisiu žmogumi. Tokios klaidos ilgam sužaloja vaiką, kuris buvo teisus, bet juo nepatikėjo, nors vėliau ir stengiamasi tą klaidą ištaisyti. Teisiam suaugusiajam, kuriuo nepatikima, šie padariniai irgi gali būti katastrofiški. Gali netekti draugo, darbo ar net gyvybės. Kai nekaltai nuteistas žmogus po nepelnytai kalėjime praleistų metų iš jo paleidžiamas, apie tai rašoma laikraščiuose, tačiau tie atvejai nėra tokie reti, kad pakliūtų į pirmą puslapį. Nors atskleidžiant apgaulę visiškai išvengti klaidų neįmanoma, galima imtis apdairumo priemonių joms sumažinti.

Pirmoji apdairumo priemonė – *kuo tikslesnė iš elgesio pastebimų apgaulės požymių interpretacija.* Ankstesniuose poroje skyrių pateikta informacija, kaip veidas, kūnas, balsas, kalba gali rodyti melą, neužkirs kelio klaidingam sprendimui, ar asmuo meluoja ar ne, bet galėtų padėti pasiekti, kad tokio pobūdžio klaidos būtų išaiškinamos ir ištaisomos. Melo tikrintojams jau nebereikėtų kliautis vien nuojautomis ir intuicija. Turėdami daugiau žinių apie savo sprendimo pagrindą, melo tikrintojai galėtų daugiau pasisemti patirties, kaip atmesti ar suteikti daugiau reikš-

* Mūsų ir kitų mokslininkų vykdyti tyrimai parodė, kad yra žmonių, kurie daugiau ar mažiau gebėtų patikimai nuspręsti, ar asmuo meluoja, ar sako tiesą. Mes nustatėme ir tai, kad dauguma žmonių mano, jog jų vertinimas teisingas, nors iš tikrųjų taip nėra. Tik nedaugelis išskirtinių žmonių geba gana tiksliai pastebėti apgaulę. Kol kas nežinau, ar tokie žmonės iš prigimties apdovanoti, ar įgyja šį gebėjimą ypatingomis aplinkybėmis. Mano tyrimas nebuvo nustatyti, kas geriausiai gali aptikti apgaulę, bet tai, ką atskleidžiau, liudija, jog šio gebėjimo neišsiugdo tradicinės psichinės sveikatos profesijų atstovai.

mės tam tikroms apgaulės užuominoms. Iš to veikiausiai turėtų naudos ir neteisingai apkaltintieji, kurie pajėgtų tvirčiau ginčyti sprendimą, jei jo pagrindas būtų apibūdintas konkrečiai.

Kita atsargumo priemonė – *klaidų, pasitaikančių atskleidžiant apgaulę, geresnis prigimties supratimas.* Pasitaiko dviejų rūšių klaidos, kurios prieštaringos viena kitai pagal priežastis ir padarinius. *Nepatikėjęs tiesa* melo tikrintojas klaidingai nusprendžia, kad tiesą sakantis žmogus meluoja. *Patikėjęs melu* verifikuotojas klaidingai nusprendžia, kad meluojantis asmuo sako tiesą.* Melo tikrintojas gali padaryti šias abi klaidas tiek remdamasis melo detektoriaus testu, tiek elgesyje išryškėjančių apgaulės požymių analize. Prisiminkime antrame skyriuje minėtą Updike romano *Susituokime* epizodą, kai Džeris nugirsta, kaip žmona Ruta kalbasi telefonu su draugužiu. Pastebėjęs, kad jos balsas skamba moteriškiau negu kalbantis su juo, Džeris klausia, su kuo kalbėjosi. Ruta sukuria pasakojimą, esą skambinusi moteris iš sekmadieninės mokyklos ir klausė, ar užrašysime į ją Džoaną ir Čarlį. Jeigu Džeris patikėtų Rutos istorija, padarytų patikėjimo melu klaidą. Įsivaizduokime kitokį siužetą: Ruta – ištikima žmona, ji išties kalbasi su žmogumi iš sekmadieninės mokyklos, o Džeris – įtarus jos vyras. Jeigu Džeris pamanytų, kad jo ištikima žmona meluoja, nors iš tikrųjų nemeluoja, tuomet būtų padaryta netikėjimo tiesa klaida.

Antrojo pasaulinio karo metais Hitleris padarė klaidą patikėdamas melu, o Stalinas taip pat pražūtingai suklydo nepatikėdamas tiesa. Įvairiomis priemonėmis – imituodami dalinių telkimą, skleisdami gandus, pakišdami suklastotus karinius planus žinomiems vokiečių šnipams – Sąjungininkai įtikino vokiečius, kad jie puls Europą ir atidarys antrąjį frontą Kalė, ne

* Kalbant apie pasitaikančias klaidas, kai atliekama bet kokio pobūdžio tikrinimo procedūra, dažnai vartojamas terminas *neteisingas pozityvas* – juo apibrėžiama situacija, kurią apibūdinau kaip netikėjimą tiesa, o *neteisingas negatyvas,* mano terminais, – tikėjimas melu. Šiais terminais aš nesiremiu, nes kalbant apie melą jie klaidina, o „pozityvas", man regis, netinkamas terminas apibūdinti asmeniui, kuris sugaunamas meluojant. Be to, man sunku prisiminti, kurią klaidą apibūdina neteisingas pozityvas, o kurią negatyvas. Teko sutikti ir kitų terminų, pvz., *netikras pavojus,* kuriuo apibūdinama netikėjimo tiesa klaida, ir *prašovimas,* kuriuo nusakoma patikėjimo melu klaida. Šie terminai trumpesni, bet nėra tokie tikslūs, kaip mano pasirinktieji.

Normandijos pakrantėje. Praėjus šešioms savaitėms nuo operacijos pradžios Normandijoje, vokiečiai toliau laikėsi klaidingo įsitikinimo ir daugumą pajėgų laikė parengtus prie Kalė, užuot stiprinę savo priešų apgultą kariuomenę Normandijoje, nes tikėjo, kad išsilaipinimas Normandijoje buvo tik atitraukianti dėmesį preliudija pulti Kalė! Taip buvo patikėta melu – pranešimus, kad Sąjungininkai planuoja užpulti Kalė, vokiečiai palaikė tiesa, nors tai tebuvo kruopščiai sugalvota apgaulė.

Visiškai priešingą klaidą – tiesą palaikydamas melu – padarė Stalinas, kai nepatikėjo daugybe gautų įspėjimų, tarp jų ir iš savo šnipų Vokietijoje, kad Hitleris ruošiasi pulti Sovietų Sąjungą. Tikslius pranešimus apie Vokietijos planus Stalinas palaikė melu.

Patikėjimo melu ir nepatikėjimo tiesa skirtumas yra svarbus, nes jis sutelkia dėmesį į melo tikrintojui gresiančių klaidų dvigubus pavojus. Nėra būdo visiškai išvengti abiejų klaidų – rinktis galime tik tokį, kuris mums atrodo mažiau rizikingas. Melo tikrintojas privalo įvertinti, kada rizikuoti būti apgautam, o kada verčiau rizikuoti apkaltinti nekaltą. Tai, kas laimima ar prarandama įtariant nekaltą arba patikint melagiu, priklauso nuo melo, melagio ir verifikuotojo. Gali būti, kad viena kuri šių klaidų turės blogesnius padarinius, o gali būti, kad abi klaidos bus vienodai pražūtingos.

Nėra bendros taisyklės, kuri padėtų išvengti šių klaidų. Kartais abiejų tikimybė beveik vienoda, kartais didesnė tikimybė padaryti kurią nors vieną šių klaidų. Tai vėl priklauso nuo melo, melagio ir melo tikrintojo. Klausimai, kuriuos melo tikrintojui derėtų apsvarstyti prieš nusprendžiant, kurią klaidą jis rizikuotų padaryti, aptariami kito skyriaus pabaigoje. Jame aptariu poligrafą (melo detektorių) ir lyginu jo panaudojimą su apgaulę atskleidžiančiomis elgesio užuominomis. Dabar aprašysiu, kaip lengva aiškinant kiekvieną apgaulę atskleisti elgesio užuominą, padaryti ir vieną, ir kitą šią klaidą bei kokių atsargumo priemonių reikėtų imtis norint jų išvengti.

Individualūs skirtumai – tai, ką anksčiau pavadinau Brokaw spąstais, kai siekiant atskleisti apgaulę neatsižvelgiama į žmonių elgesio raiškos skirtumus – sukelia abiejų tipų klaidas. Jo-

kia apgaulės užuomina – veidas, kūnas, balsas ar žodžiai, netgi poligrafo užfiksuota autonominė nervų sistemos veikla – nėra melo įrodymas. Patikėjimo melu klaida padaroma todėl, kad kai kurie žmonės meluodami tiesiog nesuklysta. Tai ne tik psichopatai, bet ir melagiai iš prigimties, naudojantys Stanislavskio metodą žmonės, ir tie, kurie nuoširdžiai tiki savo melu. Melo verifikuotojas privalo nepamiršti, kad *apgaulės požymių nebuvimas nėra tiesos įrodymas.*

Apgaulės požymis irgi gali suklaidinti, pastūmėti padaryti priešingą klaidą – nepatikėti tiesa. Apgaulės užuomina gali būti tyčia pakišta apgaviko, siekiančio pasinaudoti klaidingu savo aukos įsitikinimu neva ji sučiupusi apgaviką meluojant. Pasakojama, kad pokerio lošėjai naudoja triuką, pokerio žargonu vadinamą „klaidingu signalu". „Pavyzdžiui, vienas lošėjų gali ištisas valandas, dumdamas akis, tyčia kosėti. Priešininkas, kaip tikimasi, pakankamai nuovokus, netrukus įsidėmi, kad jo akių dūmimo modelis yra kosulys. Žaidžiant lemiamą partiją, kai statomos sumos pakeliamos, apgavikas vėl kosi, bet šį kartą nebevaidina, o tikrai laimi suklaidinto priešininko piniginę ištuštinantį banką."[80]

Šiame pavyzdyje pokerio lošėjas surežisavo ir išnaudojo netikėjimo tiesa klaidą pasipelnydamas iš to, kad priešininkas manė jį meluojant. Kai melo tikrintojas padaro netikėjimo tiesa klaidą, daug dažniau nukenčia žmogus, klaidingai palaikytas melagiu. Kai kurie žmonės palaikomi melagiais, nors kalba tiesą ne dėl jų nesąžiningumo, bet dėl kokios nors elgesio keistenybės, individualios raiškos stiliaus. Tai, kas daugelio kitų atveju būtų apgaulės užuomina, kai kurie žmonių apgaulės tai neparodo, nes:

- kalba netiesiogiai, užuolankomis,
- kalbėdami tarp žodžių daro daug trumpų ar ilgų pauzių,
- kalbėdami daro daug kalbos klaidų,
- menkai iliustruoja,
- naudoja daug kūno manipuliacijų,
- jų veido išraiška dažnai rodo baimę, kančią arba pyktį, kad ir kaip jie iš tikrųjų jaustųsi,
- jų veidas įgauna asimetrines išraiškas.

[80] David M. Hayno, "Communicative Competence among Poker Players," *Journal of Communication* 30, 1980, p. 117.

Visais šiais elgesio aspektais žmonės labai skiriasi, dėl tų skirtumų ir padaromos ne tik netikėjimo tiesa, bet ir tikėjimo melu klaidos. Kai teisus žmogus, kuris painiai kalba, pavadinamas melagiu, padaroma netikėjimo tiesa klaida, kai meluojantis, bet sklandžiai kalbantis palaikomas teisiu – tikėjimo melu klaida. Net jei toks kalbėtojas meluodamas imtų painiau kalbėti, daryti daugiau klaidų, tai gali likti nepastebėta, nes jo kalba vis tiek sklandesnė negu daugelio žmonių.

Dėl Brokaw spąstų padaromų klaidų pavyks sumažinti tik vienu būdu – *pagrindžiant vertinimus įtariamojo elgsenos pokyčiais.* Melo tikrintojas turi palyginti įprastinį įtariamojo elgesį ir tai, kaip jis elgiasi pareiškus įtarimus melu. Žmonės veikiausiai suklys per pirmąją pažintį, nes neturi su kuo lyginti ir galimybės pastebėti elgesio pokyčius. Besąlygiški vertinimai, kaip antai, ji daro tiek daug manipuliacinių judesių, kad tikriausiai dėl kažko, ko nepasako, nerimauja, greičiausiai bus neteisingi. Palyginimu grįsti vertinimai – ji daro kur kas daugiau manipuliacinių judesių, nei jai paprastai būdinga, tikriausiai smarkiai nerimauja – vienintelis būdas sumažinti nepatikėjimo tiesa klaidų, nes remiamasi individualiais raiškos stiliaus skirtumais. Patyrę pokerio lošėjai labai to laikosi – jie įsimena savitus pastovių lošimo partnerių „požymius“ (apgaulės užuominas).[81] Jeigu melo tikrintojui būtina priimti sprendimą po pirmo susitikimo, jis turėtų trukti tiek, kad būtų galima stebėti įprastą įtariamojo elgseną. Taigi melo tikrintojas iš pradžių turi kalbėtis streso nekeliančiomis temomis. Kartais tai neįmanoma. Įtariamajam, kuris piktinasi arba bijo, kad yra įtariamas, visas susitikimas gali būti įtemptas. Jeigu taip yra, melo tikrintojas turi suprasti, kad gali padaryti klaidų dėl Brokaw spąstų, nes nežino įprastinės įtariamojo elgsenos ypatumų.

Daryti sprendimus per pirmuosius susitikimus ypač pavojinga, nes per pirmąsias akistatas žmonės reaguoja labai individualiai. Vieni elgiasi itin gražiai, laikosi gerai išmoktų elgesio taisyklių, tad iš pirmo susitikimo spręsti apie įprastą jų elgesį negalima. Kitiems pirmieji susitikimai gali sukelti nerimą, todėl

[81] Ibid, p. 115.

jų elgesys irgi nėra įprastas, nors jau dėl kitos priežasties. Jei įmanoma, melo verifikuotojas sprendimus turėtų padaryti surengęs kelis susitikimus, nes vis geriau susipažindamas jis įgis vis patikimesnį palyginimo pagrindą. Nors atrodytų, atskleisti melą lengviau, kai žmonės ne tik pažįstami, bet vienas kitą pažįsta artimai, taip yra ne visada. Įsimylėjėliai, šeimos nariai, draugai, artimi kolegos gali susiformuoti išankstines nuostatas arba užmerkti akis prieš kažką ir tai trukdys tiksliai spręsti apie apgaulės užuominas jų elgesyje.

Keturių informacijos nuotėkio šaltinių – kalbos riktų, emocinių tiradų, emblemomis esančių gestų klaidų ir mikroišraiškų – interpretacijai Brokaw spąstai nėra tokie pavojingi. Jiems įvertinti nebūtinas palyginimas, nes tie šaltiniai turi savaiminę absoliučią reikšmę. Prisiminkime iš Freudo cituotą pavyzdį, kuriame dr. R. apibūdino neva kažkieno kito skyrybas: „pažįstu vieną slaugę, kuri kaip bendrininkė buvo įvelta į skyrybų procesą. Žmona padavė vyrą į teismą dėl ištuokos apkaltindama slaugę kaip bendrininkę, ir *jis* gavo ištuoką." Reikia žinoti to meto skyrybų įstatymus (neištikimybė buvo vienintelė skyrybų priežastis, bylinėtis dėl skyrybų galėjo tik išduotas sutuoktinis ar sutuoktinė, ir į teismą kreipęsis sutuoktinis turėjo teisę gauti pastovų ir paprastai nemenką išlaikymą), kad iš to kalbos rikto suprastum, jog gali būti, kad dr. R. pats yra tas vyras. Tačiau ir be to kalbos riktas, kai vietoj „ji" jis pasakė „jis" turėjo itin konkrečią prasmę, suprantamą savaime – dr. R. norėjo, kad skyrybas gautų jis, o ne žmona. Kalbos riktai tai ne pauzės, kurias galima suprasti kaip apgaulės požymius tada, kai jų skaičius keičiasi. Kalbos riktus suprasti galima ir nežinant, ar šį kartą žmogus jų padarė daugiau nei įprastai.

Riktas, mikroišraiška arba tirada atskleidžia informaciją ir visai nesvarbu, kaip dažnai pasitaiko. Jie neužmaskuojami. Prisiminkite pavyzdį iš mano eksperimento, kuriame dėstytojo puldinėjama studentė parodė simbolinį gestą – „pirštą". Tai ne iliustracija, kurią galima vertinti tik palyginus, kaip dažnai jas asmuo naudoja ypatingomis aplinkybėmis ir įprastai. „Pirštas" nėra įprastas, jo prasmė gerai žinoma. Kadangi tai buvo emblemos riktas – tik dalis simbolinio gesto, „piršto" prasmę galima

interpretuoti kaip studentės bandomų paslėpti jausmų nutekėjimą. Taip pat galima interpretuoti savižudybės planus slėpusios pacientės Marijos veide šmėkštelėjusią liūdesio mikroišraišką. Tai, kad liūdesys tik šmėkštelėjo, o ne buvo normali išraiška, rodė, jog Marija bando liūdesį slėpti. Pokalbio kontekstas gali padėti išsamiai interpretuoti melo turinį, bet riktų, tiradų, mikroišraiškų siunčiami pranešimai išduoda slepiamą informaciją ir yra savaime prasmingi.

Šie keturi informacijos nutekėjimo šaltiniai – kalbos, emblemų riktai, tirados ir mikroišraiškos – nuo visų kitų apgaulės užuominų skiriasi vienu dalyku. Melo tikrintojui nereikia palyginimo pagrindo, kad išvengtų netikėjimo tiesa klaidos. Pavyzdžiui, per pirmąjį susitikimą melo tikrintojui nereikia galvoti, kaip interpretuoti kalbos riktą, mikroišraišką arba tiradą, nes galbūt jis bendrauja su žmogumi, kuriam toks elgesys būdingas apskritai. Priešingai, melo tikrintojui pasiseka, jei įtariamasis yra linkęs į kalbos riktus, tiradas, mikroišraiškas. Jei gavus informacijos iš šių keturių informacijos nutekėjimo šaltinių, netikėjimo tiesa klaidos galima išvengti ir nepaisant atsargumo priemonės, reikalaujančios pažinti žmogų iš anksčiau, apdairumo, galinčio sumažinti tikėjimo melu klaidų, vis viena reikia laikytis. Tai, kad nėra nei minėtų, nei kokių kitų apgaulės užuominų, dar negalima interpretuoti kaip nekaltumo įrodymo. Ne kiekvienas melagis padaro kalbos klaidų, ne kiekvieno veide atsiranda mikroišraiška, ne kiekvienam išsprūsta tirada.

Kol kas mes aptarėme klaidų, daromų atskleidžiant apgaulę, tik vieną šaltinį – nesugebėjimą įvertinti individualių skirtumų – Brokaw spąstus. Kitas ne mažiau svarbus bėdos pridarantis šaltinis, iš kurio kyla netikėjimo tiesa klaidos, yra Otelo klaida. Šią klaidą melo tikrintojas padaro, kai neįvertina, kad įtampą patiriantis žmogus gali atrodyti meluojantis, nors iš tikrųjų sako tiesą. Kiekvienas iš melo sukeliamų jausmų (jie paaiškinti trečiame skyriuje), galinčių išprovokuoti tikros informacijos nutekėjimą arba sukelti apgaulės užuominas, gali apimti ir dėl kitų priežasčių teisingam žmogui pajutus įtarimą dėl melo. Teisingas žmogus gali bijoti, kad juo nepatikės, ir tą baimę galima supainioti

su melo atskleidimo baime. Kai kuriuos žmones slegia toks stiprus kaltės jausmas dėl kitų dalykų, kad jiems suvokus, jog yra įtariami bet kokiais kitais prasižengimais, tas kaltės jausmas vėl sukyla. Teisingi žmonės gali niekinti melagingai juos kaltinančius, susijaudinę jie gali mėginti įrodyti, kad jų kaltintojai klysta, gali jausti malonumą laukdami savo išteisinimo, o šių jausmų požymiai gali priminti melagio patiriamą malonumą apgavus. Tiek melagiai, tiek teisingi žmonės, žinodami, kad yra įtariami, gali patirti ir kitokių jausmų. Nors dėl skirtingų priežasčių, ir melagis, ir teisus žmogus gali jausti nuostabą, pyktį, nusivylimą, būti sukrėstas ar pasibjaurėjęs melo verifikuotojo įtarimais arba klausimais.

Aš šią klaidą pavadinau Otelo vardu, nes Shakespeare pjesėje aprašytas mirties epizodas yra puikus ir žinomas tokios klaidos pavyzdys. Ką tik apkaltinęs Dezdemoną mylint Kasijų, Otelas liepia jai prisipažinti, nes ketinąs nužudyti ją už išdavystę. Dezdemona prašo pakviesti Kasijų, kad paliudytų jos nekaltumą. Otelas jai sako, kad jo paliepimu Kasijus jau nužudytas. Dezdemona suvokia, kad ji nepajėgs įrodyti savo nekaltumo, ir Otelas ją nužudys.

DEZDEMONA: Jį apšmeižė! O dieve, aš žuvau!

OTELAS: Verkt mano akyse dėl jo? Lauk, kekše!

DEZDEMONA. Išvykite mane, bet nežudykit!

OTELAS. Mirtis, tau, kekše![82]

Otelas mano, kad Dezdemonos baimė ir sielvartas yra reakcija į jos tariamo meilužio mirtį, ir tai tik patvirtina jos neištikimybę. Otelas neįstengia suvokti, kad būdama nekalta Dezdemona patirtų tas pačias emocijas – sielvartą ir neviltį dėl to, kad Otelas ja netiki, kad paskutinė viltis įrodyti nekaltumą nužudžius Kasijų iš jos atimta, ir baimę, kad dabar Otelas nužudys ją. Dezdemona verkia dėl savo gyvenimo, savo vargo, kad Otelas ja netiki, o ne dėl meilužio mirties.

Otelo klaida yra pavyzdys, kaip dėl *išankstinių nuostatų* melo tikrintojo sprendimai tampa neobjektyvūs. Dar iki šio epizodo

[82] Šekspyras, *Raštai*, t. 2: *Tragedijos*, iš anglų kalbos vertė Aleksys Churginas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961, p. 155.

Otelas buvo įsitikinęs Dezdemonos neištikimybe. Jis atmeta kitas Dezdemonos elgesio interpretacijas, nepagalvoja apie tai, kad jos emocijos neįrodo nei vieno, nei kito. Otelo pavyzdys ypatingas, tačiau išankstinės nuomonės dažnai iškreipia sprendimus, paskatina melo tikrintoją atmesti idėjas, galimybes ar faktus, kurie nesiderina su tuo, kaip jis jau iš anksto yra nusistatęs. Tai atsitinka net tada, kai melo verifikuotojas kankinasi dėl savo išankstinio nusistatymo. Įsitikinęs Dezdemonos melu Otelas kankinasi, tačiau tai nepaskatina jo bandyti pateisinti ją. Dezdemonos elgesį jis interpretuoja taip, kaip jis mažiausiai norėtų, kad taip būtų, kas jam yra labai skausminga.

Tokios išankstinės nuomonės, iškreipiančios melo tikrintojo sprendimą ir pastūmėjančios į netikėjimo tiesa klaidą, gali turėti daugybę priežasčių. Otelo įsitikinimas, kad Dezdemona neištikima, buvo Jago, piktavalio jo padėjėjo darbas, kuris iš savanaudiškų paskatų sužlugdė Otelą pasėdamas ir kurstydamas jo įtarimus. Galbūt Jagui nebūtų pavykę, jeigu Otelas nebūtų buvęs pavydus iš prigimties. Labai pavydžių žmonių įtarimai kartais gali išsikeroti ir be Jago. Jie ieško būdų patvirtinti savo baisiausius nuogąstavimus įtardami, kad visi jiems meluoja. Įtarūs žmonės turėtų būti itin prasti melo tikrintojai, itin linkę daryti netikėjimo tiesa klaidas. Žinoma, yra ir patiklių žmonių, kurie daro tikėjimo melu klaidas, nes niekada neįtaria, kad juos apgaudinėja.

Kai smarkiai rizikuojama, kai melo tikrintojui įtariamojo melas gali brangiai kainuoti, net ir nepavydus žmogus gali paskubėti su neteisinga išvada. Kai melo tikrintoją apima pyktis, kai jis bijo pažeminimo, jei jo blogiausi nuogąstavimai pasitvirtintų, jis gali ignoruoti viską, kas galėtų pakeisti jo įsitikinimą ir ieškoti, kas jį dar labiau nuliūdins. Jis gali sutikti su pažeminimu net neturėdamas išdavystės įrodymų užuot rizikavęs patirti dar didesnį, jeigu paaiškės, kad jis neteisus. Geriau kentėti dabar, negu kęsti netikrumo, baimės kančias. Jis labiau bijo patikėti melu, pavyzdžiui, kad yra raguotas, negu nepatikėti tiesa, tapti nepagrįstai kaltinančiu. Tai nėra racionalūs pasirinkimai. Verifikuotojas tampa vadinamojo *žaibiško emocijų gaisro* auka. Žmogus

gali nebevaldyti emocijų, jos įgauna pagreitį ir laikui bėgant neslopsta, kaip paprastai, o priešingai – stiprėja. Griebiamasi visko, kas pakursto baisius jausmus, padidina jų griaunamąją jėgą. Tokiame emociniame pragare žmogus negali nusiraminti – ir ne nusiraminti jis siekia. Žmogus siekia sustiprinti kiekvieną patiriamą emociją, baimę paverčia siaubu, pyktį – įniršiu, bodėjimąsi – pasibjaurėjimu, krimtimąsi – sielvartu. Siaučianti emocijų ugnis naikina viską, kas pakliūna, – daiktus, svetimus žmones, mylimus, patį asmenį, – kol išsenka. Niekas nežino, kas tokią emocijų ugnį pakursto ir kaip ji galiausiai užgęsta. Akivaizdu, kad kai kurie žmonės turi didesnį polinkį į emocinius gaisrus. Suprantama, kad pagautas emocinio gaisro bus itin prastas kitų teisėjas, nes jis tikės tik tuo, dėl ko patirs daugiau kančių.

Netikėjimo tiesa klaidos – kai matoma apgaulė ten, kur jos nėra, – padaromos ne tik siaučiant emocijų gaisrui, kai žmogus iš prigimties pavydus arba kurstomas Jago. Apgaulę žmonės linkę įtarti dar ir dėl to, kad tai galingas ir naudingas paaiškinimas pasaulyje vykstančių gluminančių dalykų. Dvidešimt aštuonerius metus CŽV dirbęs darbuotojas rašė: „Žmonės daugybę dalykų linkę aiškinti apgaule, kuri turi prigimtinę savybę patenkinti abejojantį savo racionalumu. Kai kitų įtikinamų paaiškinimų nėra (galbūt dalykus, kuriuos siekiame paaiškinti, sukėlė klaidos, įsakymų nesilaikymas arba kitos mums nežinomos aplinkybės), apgaulė yra patogus ir lengviausias. Paprastai žvalgybos pareigūnai jautrūs apgaulės galimybei ir jos atskleidimas dažnai priimamas kaip sudėtinga, skvarbi analizė. ... Beveik kiekvieną įrodymą galima taip racionalizuoti, kad jis taptų apgaulės hipoteze, tiesą sakant, galima teigti, kad jei apgaulė iškeliama kaip rimtas dalykas, tokios hipotezės beveik neįmanoma paneigti."[83]

Šiuos pastebėjimus galima pritaikyti daug plačiau nei žvalgyboje ar policijoje. Net kai įtariama, kad vaikas, tėvas, draugas ar mylimasis neteko pasitikėjimo, melo tikrintojas gali daryti netikėjimo tiesa klaidas, nes neteisingai įtaria apgaulę, kuri paaiš-

[83] Richards J. Heuer, Jr., "Cognitive Factors in Deception and Counterdeception," in *Strategic Military Deception*, ed. Donald C. Daniel and Katherine L. Herbig, New York: Pergamon Press, 1982, p. 59.

kina tai, kas kitaip nepaaiškinama. Jei jau susidarei išankstinę nuomonę, kad mylimas žmogus meluoja, visa informacija, kuri galėtų tai paneigti, filtruojama.

Melo tikrintojai turėtų *stengtis suvokti savo išankstines nuostatas apie įtariamąjį*. Ir nesvarbu, iš ko jos kyla – melo tikrintojo asmenybės, emocinių gaisrų, kitų žmonių įtakos, praeities patirties, spaudimo darbe, būtinybės išsklaidyti abejones, – jei išankstinės nuostatos įtariamojo atžvilgiu atvirai pripažįstamos, melo tikrintojas turi vilties išvengti situaciją interpretuoti tik taip, kad ji šias nuostatas atitiktų. Galiausiai melo tikrintojui derėtų bent suvokti, jog pats per daug priklauso nuo savo išankstinių nuostatų, kad galėtų objektyviai nuspręsti, meluoja įtariamasis ar ne.

Melo tikrintojas turi *neužmiršti ir tai, kad emocijos ženklas gali ir nebūti apgaulės užuomina, kad jis gali būti užuomina to, ką tiesą sakantis žmogus jaučia, kai jis įtariamas meluojant.* Ar emocijos užuomina rodo jausmą, kylantį meluojant, ar jausmą, kuris apima nekaltai apkaltinus ir teisiant? Melo tikrintojas turi įvertinti, kokius jausmus konkretus įtariamasis veikiausiai pajus ne tik meluodamas, bet ir sakydamas tiesą. Ne visi melagiai patirs visus įmanomus meluojant kylančius jausmus ir ne visi sakantys tiesą – visus, kurie galėtų apimti pajutus įtarimą. Trečiame skyriuje paaiškinta, kaip nustatyti, ar melagis patirs apgaulės atskleidimo baimę, kaltę dėl apgaulės ir džiaugsmą apgavus. Dabar pasvarstykime, kaip tiesos aiškintojui įvertinti, kokius jausmus gali patirti įtariamas melu, bet tiesą sakantis žmogus.

Melo tikrintojas turi remtis žiniomis apie įtariamojo asmenybę. Šio skyriaus pradžioje rašiau, kad melo tikrintojui reikia iš anksto susipažinti su įtariamuoju, kad sumažėtų pirmu įspūdžiu pagrįstų klaidų, kurios padaromos neatsižvelgiant į individualaus elgesio skirtingumus, galinčius tapti apgaulės požymiais. Dabar kitam tikslui reikalingos kitokios žinios apie įtariamąjį. Melo tikrintojas turi žinoti emocinę įtariamojo charakteristiką, kad atmestų kai kurių emocijų ženklus kaip negalinčius būti apgaulės užuominomis. Ne kiekvienas jaus baimę, kaltę, pyktį ir kitokius jausmus, kai žino, kad yra kaltinami prasižengimais ar melu. Iš dalies tai priklauso nuo įtariamojo asmenybės.

Savo teisumu visiškai įsitikinęs asmuo sužinojęs, kad jį įtaria melu, gali jausti pyktį, bet tik ne baimę, kad juo nepatikės, ir ne kokią kaltę. Drovus asmuo, kuriam trūksta pasitikėjimo savimi, gali bijoti, kad juo nepatikės, bet nei pykčio, nei kaltės jis veikiausiai nejaus. Jau minėjome individus, taip persekiojamus kaltės jausmo, kad vos kritus įtarimui jie jaučiasi kalti dėl to, ko nepadarė. Tačiau tokie kaltės varginami žmonės gali ir nejausti baimės ar pykčio, būti nustebę, nuliūdę ar susijaudinę. Melo tikrintojas turi *atmesti emocijos ženklus kaip apgaulės užuominas, jeigu įtariamas asmuo iš prigimties linkęs išgyventi tokį jausmą net ir sakydamas tiesą.* Kurias emocijas reikia atmesti, priklauso nuo įtariamojo, nes ne kiekvienas teisus žmogus, žinantis, kad jį įtaria, patirs kiekvieną minėtų emocijų.

Kokią emociją gali patirti žmonės, jei apskritai patiria sužinoję, kad yra įtariami nusikaltus, priklauso ir nuo jų santykio su melo tikrintoju. Apie tai galima spręsti iš jų pažinties su tuo žmogumi patirties. *Vinslovų berniuko* tėvas žinojo, kad Ronis laiko jį teisingu. Jis niekada nebuvo neteisingai apkaltinęs Ronio ir nebaudė, kai Ronis iš tiesų buvo nekaltas. Dėl to tėvui nereikėjo atmesti baimės ženklų, kurių būtų buvę galima tikėtis tiek Roniui sakant tiesą, tiek meluojant. Berniukui nebuvo pagrindo bijoti, kad juo nepatikės, o jei būtų melavęs, galėtų pajusti tik apgaulės atskleidimo baimę. Dažnai neteisingai kaltinantys, nuolat teisiais žmonėmis netikintys asmenys sukuria tokius santykius, dėl kurių baimės ženklai tampa dviprasmiški: tuomet tiek įtariamajam meluojant, tiek sakant tiesą, baimės ženklai veikiausiai pasirodys. Daug kartų neištikimybe kaltinta, bet nekalta žmona, kenčianti žodinį ar fizinį smurtą, turės pagrindo bijoti tiek meluodama, tiek sakydama tiesą. Šalia kitų dalykų jos vyras neturi pagrindo baimės požymius laikyti melo įrodymais. Verifikuotojas privalo *atmesti emocijos ženklą kaip apgaulės užuominą, jeigu pagal įtariamojo santykių su melo tikrintoju patirtį įtariamasis šį jausmą patiria net sakydamas tiesą.*

Gali taip susiklostyti, kad anksčiau nebuvę pažįstami asmenys per pirmąjį susitikimą įtaria vienas kitą meluojant. Galbūt tai pirmasis pasimatymas ir vienas jų įtaria kitą, kad yra vedęs.

Kandidatas gali įtarti, kad darbdavys meluoja, kai sako kalbėsęsis su kitais prieš apsispręsdamas, kurį priims į darbą. Nusikaltėlis gali įtariai žiūrėti į policijos kvotėjo teiginį, kad jo draugužis prisipažino ir liudija prieš savo bendrininką. Pirkėjas gali svarstyti, ar nekilnojamojo turto agentas bando pakelti kainą, kai sako, kad savininkas tokio mažo pasiūlymo net nesvarstys. Negalėdamas pasiremti ankstesne pažintimi su įtariamuoju, melo tikrintojas rizikuoja dvigubai. Jis nepažįsta įtariamojo, nežino, kaip jis elgiasi tam tikromis aplinkybėmis, todėl negali įvertinti, kokias emocijas patiria, jį įtarus. Kad šitos emocijos būtų teisingai įvertintos, reikia žinoti, ko įtariamasis tikisi iš verifikuotojo.

Ne kiekvienas įtariamas žmogus turi susiformavęs aiškius su kiekvienu tiesos aiškintoju siejamus lūkesčius ir ne visų tie lūkesčiai bus vienodi. Įsivaizduokime, kad įtariamasis gali prieiti prie slaptos informacijos, jį matė bendraujant su žmonėmis, kurie, FTB įsitikinimu yra slapti sovietų agentai. Visai nesvarbu, ar įtariamasis turėjo kokių nors kontaktų su konkrečiu FTB agentu, ar apskritai su kuo nors iš FTB, kad galėtų susiformuoti nuomonę apie FTB, į kurią derėtų atkreipti dėmesį. Jei šis asmuo įsitikinęs, kad FTB klaidų nedaro, yra visiškai patikimas, baimės ženklai neatmestini, juos reikėtų interpretuoti kaip atskleidimo baimę. Bet jei jis mano, kad FTB niekam tikusi ir linkusi juodinti žmones, baimės ženklus teks atmesti. Tada šio žmogaus emocijos gali būti veikiau nuogąstavimas, kad juo nepatikės, ne apgaulės atskleidimo baimė. *Melo tikrintojas turėtų atmesti emocijos ženklą kaip apgaulės užuominą, jeigu įtariamasis dėl savo lūkesčių galėtų jausti tokius jausmus net ir sakydamas tiesą.*

Iki šiol kalbėjau tik apie tai, kokią jausmų sumaištį gali sukelti tiesą sakančio žmogaus įtarinėjimas meluojant. Tačiau emocinės tiesą sakančio žmogaus reakcijos gali ir paaiškinti, ne tik supainioti, padėti atskirti teisų asmenį nuo melagio. Painiava kyla, kai atsiranda pavojus, kad abu, ir tiesą sakantis žmogus, ir melagis į įtarimą reaguos tomis pačiomis emocijomis; aiškiau, kai galima tikėtis, kad jų reakcijos skirsis. Juk įtariamų žmonių reakcija, kai jie meluoja ir kai sako tiesą, gali būti visiškai skirtinga.

To pavyzdys – *Vinslovų berniukas*. Tėvas turėjo pakankamai informacijos, žinių apie sūnaus asmenybę, jų ryšys turėjo istoriją, kuri leido jam itin tiksliai įvertinti, kaip jo sūnus Ronis veikiausiai jausis tiek sakydamas tiesą, tiek meluodamas. Jis žinojo, kad sūnus nėra nei melagis iš prigimties, nei psichopatas, nei slegiamas kaltės – tėvą ir sūnų siejo bendros vertybės. Tad meluodamas Ronis jaustų didelį kaltės jausmą. Prisiminkime, meluoti jam reikštų neigti, kad vogęs, jei tai būtų tikrai padaręs. Tėvas žinojo, kad dėl savo būdo sūnus jaus kaltę, jei būtų nusikaltęs, nesvarbu, meluotų ar sakytų tiesą. Taigi, jei Ronis tikrai pavogė pašto perlaidą ir bandys tai nuslėpti, jį išduotų dvejopos kaltės jausmas – kaltė dėl apgaulės ir kaltė dėl slepiamo nusikaltimo. Jeigu neigdamas vagystę jis sako tiesą, kaltės jausti neturėtų.

Tėvas žinojo, kad sūnus juo pasitiki. Jų praeities santykiai leido Roniui pasikliauti tėvo nuoširdumu. Todėl Roniui nereikia bijoti, kad tėvas juo nepatikės. Kad padidintų atskleidimo baimę, tėvas tarsi melo detektorius pasiskelbė neklystančiu: „... jeigu tu man pameluosi, aš žinosiu, nes melo tarp mūsų būti negali. Aš žinosiu tai, Roni, taigi prieš apsispręsdamas prisimink tai." Ronis, veikiausiai remdamasis praeities patirtimi, tikėjo. Tad jei meluotų, Ronis turėtų bijoti būti pagautas. Galiausiai tėvas už prisipažinimą pasiūlė amnestiją: „Jeigu tu tai padarei, privalai man pasakyti. Aš nepyksiu ant tavęs, Roni, jei tik pasakysi tiesą." Taip sakydamas tėvas taip pat padidino riziką, nes, jei Ronis meluotų, tėvas ant jo supyktų. Jei būtų apsivogęs, Ronis tikriausiai labai gėdintųsi ir tai galėtų trukdyti jam prisipažinti. Tėvas galėjo pasakyti, kad galima pasiduoti pagundai, bet svarbiausia yra ne slėpti, o pripažinti nusikaltimą.

Įvertinus, kokias emocijas turi Ronis patirti, jei meluotų (baimę ir kaltę), ir turint pagrindo manyti, kad šios emocijos nebus, jei Ronis sakys tiesą, tėvas turės žengti dar vieną žingsnį, kad išvengtų galimų apgaulės užuominų interpretacijos klaidų. Jis privalo įsitikinti, kad pasakęs tiesą Ronis nejaus jokių jausmų, kurie galėtų priminti baimę arba kaltę, nors apsunkintų įvertinimą, meluoja jis ar ne. Ronis gali pykti ant mokyklos direktoriaus už tai, kad neteisingai jį apvagino – taigi pykčio ženklai, ypač

jei bus kalbama apie mokyklos vadovybę, vertinimo pagrindu būti negali. Gal Ronis bus susikrimtęs dėl savo situacijos ir toks nusivylimas bus paženklinęs visą bendrą jo elgesį. Taigi tėvas gali interpretuoti šiuos jausmus kaip baimę ir kaltę, tarsi įrodančius jo melą, bet pyktį ir nusivylimą Ronis ko gero jaustų net ir sakydamas tiesą.

Netgi kai situacija labai aiški – ir kai žinoma, kokias emocijas įtariamasis pajustų meluodamas, o kokias sakydamas tiesą, ir kai tai nėra tos pačios emocijos, – interpretuoti iš elgesio pastebimas apgaulės užuominas vis tiek gali būti pavojinga. *Daugelį poelgių atspindi įvairių emocijų ženklai, tad jei vieni rodo žmogų meluojant, o kiti esant teisų, suabejoti reikia visais.* Priede, 1 ir 2 lentelėse, pateikiamas sąrašas, kuriame matyti, kokios emocijos lemia kiekvieną elgesio užuominą.

Įsivaizduokime, tėvas pastebi, kad Ronis prakaituoja, dažnai ryja seiles. Šie ženklai jam būtų beverčiai, nes tai bet kokios, pozityvios ar negatyvios, emocijos ženklai. Jeigu Ronis meluotų, šie požymiai rodytų baimę ar kaltę, jei sakytų tiesą – nusivylimą ir pyktį. Jei Ronis gausiai gestikuliuotų, tai irgi nieko nepaaiškintų, nes manipuliacinių veiksmų pagausėja su kiekviena neigiama emocija. Tektų nekreipti dėmesio ir į tokius ženklus, kurie tikrai liudija tik neigiamas emocijas, pavyzdžiui, tylesnis balso tonas. Jei balsas taptų tylesnis dėl kaltės, tai būtų melo požymis, bet vaikinas galėtų kalbėti tyliau ir susikrimtęs, nuliūdęs, Ronis tikrai turėtų dėl ko sielotis tiek kalbėdamas tiesą, tiek meluodamas. Tad tik toks elgesys, kuris rodo baimę ar kaltę, bet ne pyktį, liūdesį ar sielvartą, galėtų būti interpretuojamas kaip apgaulės užuomina. Elgesys, kuris rodo pyktį arba sielvartą, bet ne baimę ar kaltę, galėtų būti interpretuojamas kaip sąžiningumo požymiai. 1 ir 2 lentelėse matyti, kad nustatyti, meluoja Ronis ar ne, galėtume iš tokių poelgių, kaip kalbos riktai, simboliniai gestai, mikroišraiškos ir patikimų veido raumenų judesiai. Tai vieninteliai poelgiai, kurie siunčia pakankamai tikslius informacijos signalus, leidžiančius atskirti baimę ar kaltę nuo pykčio ar sielvarto. Beje, patikrinus Ronį poligrafu, rezultatai būtų nepatikimi. Kaltas ar ne, Ronis vis tiek reaguotų emociškai. Poligrafas tik

nustato, kad asmenį apėmė emocija, jis nenurodo, kokia emocija jaučiama. Nors poligrafo tikslumą pagrindžiantys tyrimai įrodė, kad jis gali įvertinti tiksliau nei paprastai spėjant, tačiau gana nemažai darbų atskleidė, jog padaroma daug netikėjimo tiesa klaidų. Tuos tyrimus ir jų reikšmingumą nagrinėju kitame skyriuje.

Kaip atskleidžiau *Vinslovų berniuko* analizėje, sudėtinga įvertinti, kokias emocijas įtariamasis jaustų sakydamas tiesą, ir ar jos skiriasi nuo tų, kurias jaustų meluodamas. Tam apie įtariamąjį reikia nemažai žinoti. Tačiau neretai ir to nepakanka, tad labai tiksliai nustatyti melagį neįmanoma. Žinios mums patvirtintų, kad tiek meluodamas, tiek sakydamas tiesą įtariamasis galbūt patirs tą pačią emociją, kaip atsitiko Dezdemonai. Bet kai vertinimai skatina manyti, kad sakantį tiesą ir meluojantį asmenį turėtų apimti skirtingos emocijos, elgesio požymiai gali būti dviprasmiški. Gali būti, kad nė vieni nebus būdingi tik toms emocijoms, kurios padėtų atskirti meluojantį nuo tiesą sakančio. Tad kai nepakanka žinių įvertinti įtariamojo emocijas, kai nustatoma, kad įtariamasis patirs tas pačias emocijas tiek meluodamas, tiek sakydamas tiesą arba kai žinoma, jog melagis ir sąžiningas žmogus patirs skirtingas emocijas, bet jų elgesio užuominos yra daugiaprasmės, melo tikrintojas negali naudotis jokiomis su emocijomis susijusiomis apgaulės užuominomis.*

Tik supratęs, kad atsidūrė tokioje keblioje padėtyje verifikuotojas gali išvengti netikėjimo tiesa klaidos ir nepakliūti ant melagio meškerės padarydamas patikėjimo melu klaidą. Žinoma, kartais pati analizė, kokios emocijos kilus įtarimui apimtų melagį ir kokios teisų žmogų, gali padėti išaiškinti melą. Iš *Vinslovų berniuko* pavyzdžio matyti, kad taip analizuojant bus atrinkti nedviprasmiški sąžiningumo arba apgaulės požymiai ir melo aiškintoją nukreipus ieškoti būtent su šiais ženklais susietų poelgių palengvės jo užduotis.

Mano apgaulės aiškinimo pavojų ir galimų atsargos priemonių nagrinėjimas kol kas buvo susijęs tik su tokiomis situaci-

* Prisiminkime, kad esama ir kitokių apgaulės užuominų, nesusijusių su emocijomis, kaip antai, kalbos, simbolinių gestų riktai ir tirados.

jomis, kai įtariamasis žino, jog jis įtariamas melu. Tačiau tiesą sakantys žmonės gali ir nesuvokti, kad kiekvienas jų ištariamas žodis, kiekvienas gestas ir veido raumens truktelėjimas kuriuo nors metu tiriamas melu juos įtariančio asmens. Kartais teisūs žmonės galvoja, kad jie yra tokiu būdu stebimi, nors iš tiesų ne. Melagiai irgi ne visada žino, ar jų aukos įtaria jų apgaules. Įtarimui užglostyti sukurtas įmantrus pateisinimas anksčiau pasitikėjusiai aukai gali sukelti klausimų. Įtardamos apgaulę aukos pačios gali imti meluoti slėpdamos savo įtarimus, stengdamosi nuraminti melagį ir pastūmėti klaidingam žingsniui. Kai kontržvalgyba atskleidžia šnipą, gali būti slepiama, o per jį priešui teikiama melaginga informacija. Kai kurios aukos gal net nuslėps supratusios, kad buvo klaidinamos, – norėdamos susikeisti vaidmenimis ir pažiūrėti, kaip melagis rezga tinklus nesumodamas, jog auka mato jo melą.

Kai įtariamasis nežino, kad yra įtarinėjamas, melo tikrintojas ir laimi, ir pralaimi. Melagis galbūt nedangsto pėdsakų, nesitiki klausimų ir neparuošia atsakymų, neišmoksta žodžių ir kitais būdais nesisaugo, jeigu nemano, kad kiekvieną jo judesį įtariai stebi auka. Ilgainiui, kai, atrodo, melas visiškai priimtas, melagis gali taip atsipalaiduoti, kad per daug pasitikėdamas ims daryti klaidas. Šį melo tikrintojo laimėjimą atsveria tikimybė, kad savimi pasikliaudamas melagis nesistengs slėptis, nes didelės išaiškinimo baimės nejaus. Klaidas, padaromas iš baimės būti išaiškintam, dabar pakeičia neapdairumo klaidos. Tad melo aiškintojas praranda ne tik baimės sukeltas elgesy pasirodančias apgaulės užuominas, bet ir melagis jau nepatiria trikdančio baimės poveikio, dėl kurio, kaip ir dėl perdėtos savikliovos, gali žlugti melagio planai. Turbūt didžiausias praradimas verifikuotojui yra melagio pagavimo baimė – jeigu melagis nemano, kad jį kas nori pagauti, jos tikrai nepakaks motyvuoti prisipažinimą.

Rossas Mullaney, policijos tardytojų rengimo specialistas, propaguoja vadinamąją Trojos arklio strategiją. Policijos pareigūnas dedasi tikįs įtariamuoju, kad įtariamasis imtų daugiau kalbėti ir meluodamas susipainiotų. Nors atskleidimo baimė gali sumažėti, padidėja tikimybė, kad įtariamasis padarys jį atsklei-

džiančią klaidą. Pasak Mullaney, „pareigūnas turi paskatinti šaltinį [įtariamąjį] apgaudinėti, skatindamas jį, traukdamas vis daugiau ir daugiau detalių, kaip jis įtaria, jam pateikiamose pramanytose istorijose. Iš tiesų pareigūnas, dėdamasis, kad šaltiniu tiki, irgi apgaudinėja. ... Bet sąžiningam šaltiniui tai žalos padaryti negali. Jeigu pareigūnas iš pradžių suklydo, kad įtariamasis galimai apgaudinėja... [ši apklausos technika] nesukels jokios skriaudos. Jos bijoti reikia apgaudinėjantiems."[84] Ši strategija primena Schopenhauerio patarimą: „Jeigu turi pagrindo įtarti, kad žmogus tau meluoja, dėkis, kad patikėjai kiekvienu jo žodžiu. Tai padrąsins jį tęsti, jis vis labiau aistrinsis, kol pagaliau išsiduos."[85]

Įtikinimas, kad auka pasitiki, turėtų sumažinti melagio išaiškinimo baimę, bet sunku pasakyti, kaip toks žinojimas paveiks kitus melo sukeliamus jausmus. Kai kurie melagiai gali pasijusti labiau kalti dėl apgaulės klaidindami pasitikinčią auką negu įtarią. Kiti gali jaustis mažiau kalti teisindamiesi, kad kol auka nežino, kol jos nekankina įtarimai, jokios skriaudos jai nedaroma. Tokie melagiai gali manyti, kad jų melą skatina gerumas, noras neįskaudinti aukos. Jei melagis žino, kad jo taikinys juo pasitiki, apgaulės džiaugsmas irgi gali pakrypti tiek į vieną, tiek į kitą pusę, sustiprėti arba susilpnėti. Visiškai pasitikinčios aukos kvailinimas gali teikti ypatingo pasigardžiavimo, lydimo dar ir paniekos, tačiau sunkesnis iššūkis – įtaraus melo taikinio apgaulė – gali būti labiau jaudinantis.

Tad nėra būdo numatyti, ar aukai atskleidus įtarimą melagis darys daugiau ar mažiau klaidų. Žinoma, gali būti ir taip, kad įtarimai nepagrįsti, įtariamasis gali būti sąžiningas. Ar būtų lengviau nustatyti įtariamojo teisumą, jeigu jis nežinotų esąs įtariamas? Jeigu jis nežino, kad jį įtaria meluojant, neturėtų bijoti, kad juo nepatikės, neturėtų jausti nė pykčio ar suirzti dėl to, kad jį įtaria meluojant, taigi įtariamasis, netgi slegiamas kaltės, neturėtų jokio pagrindo elgtis taip, tarsi jam kažkas grėstų. Visa tai į

[84] Ross Mullaney, "The Third Way – The Interroview," neskelbtas, rotaprintu dauginta̧s tekstas, 1979.
[85] Schopenhauer, "Our Relation to Others," in *The Works of Schopenhauer*, ed. Will Durant, Garden City, N. Y.: Garden City Publishing Company, 1933.

gera, nes tada visi šių emocijų ženklai gali būti interpretuojami kaip apgaulės užuominos, ir jau nereikia svarstyti, ar tai negalėtų būti įtariamo, bet tiesą sakančio žmogaus emocijos. Deja, šis laimėjimas pasiekiamas jau minėta kaina, kad kai kurie su melu susiję jausmai, kuriantys apgaulės užuominas, ypač išaiškinimo baimė, susilpnės, jei iš tikrųjų meluojantis asmuo nežino, kad yra įtariamas melu. Kai įtariamasis to nežino, melo tikrintojas tikriausiai padarys mažiau netikėjimo tiesa klaidų, nes labiau tikėtina, kad jo emocijų ženklai bus apgaulės užuominos. Tačiau gali pasitaikyti daugiau patikėjimo melu klaidų, nes melą lydintys jausmai nebus tokie stiprūs, kad išduotų melagį. Jeigu apie įtarimą žinoma, tada priešingai, daugiau pasitaikys netikėjimo tiesa, bet mažiau tikėjimo melu klaidų.

Dvi problemos, ar melo tikrintojui nebūtų geriau, jei įtariamasis nežinotų esąs įtariamas, padaro klausimą dar keblesnį. Pirma – melo tikrintojas gali neturėti pasirinkimo. Ne kiekviena situacija leis apgaulės aukai paslėpti savo įtarinėjimus. Net jei tai įmanoma, ne kiekvienas, kuris numano esantis melo taikiniu, norės tokius įtarimus slėpti – meluoti, kad sugautų melagį. Ir ne kiekvienas melo tikrintojas turi melagio talentą, kad jam pavyktų neatskleisti savo apgaulės.

Antroji problema dar sudėtingesnė. Bandydamas slėpti įtarimus melo tikrintojas rizikuoja, kad jo slaptumas iškils aikštėn nepasiekus tikslo. Jis, žinoma, negali tikėtis, kad melagis bus sąžiningas! Kai kurie melagiai vos pastebėję, kad yra įtariami, gali drąsiai meluoti toliau, ypač jei jie gali atskleisti aukos pastangas slėpti įtarimus. Melagis gali dėtis teisuoliu, pasipiktinusiu ir įskaudintu, kad auka tiesiai nepateikė savo įtarimų, neteisėtai atėmė iš jo galimybę išsiteisinti. Net jei šis manevras neįtikina, jis gali bent tam tikram laikui įbauginti auką. Ne kiekvienas melagis bus toks begėdiškas. Kai kurie gali slėpti supratę, kad auka ėmė įtarinėti, ir šitaip laimėti laiko sunaikinti pėdsakus ir pasiruošti pabėgti. Deja, tokį atradimą gali slėpti ne tik melagis. Ir teisūs žmonės gali slėpti žinantys, kad yra įtarinėjami – ar norėdami išvengti scenų, ar laimėti laiko, per kurį tikisi susirinkti savo teisumą įrodančių liudijimų, ar kad galėtų imtis veiksmų,

dėl kurių įtariantis asmuo įvertintų jų naudai, jei manytų, kad šie veiksmai atlikti nenumanant apie įtarimus.

Vienas iš įtarimų atskleidimo pranašumų yra bandymas išvengti netikrumo klampynės. Pagaliau jau auka žino, kad įtariamasis supranta esąs įtariamas. Net ir tada teisus žmogus, kaip ir melagis, gali bandyti slėpti jausmus, susijusius su jo įtarinėjimu. Įtarimui iškilus viešumon melagis tikriausiai norės visiškai nuslėpti išaiškinimo baimę, bet teisus žmogus taip pat gali slėpti baimę, kad juo nepatikės. Nerimas, kad šie jausmai bus palaikyti melo įrodymais, jį gali priversti slėpti ir pyktį bei susierzinimą dėl įtarinėjimo. Jei jausmus nuslėpti stengtųsi tik melagiai, atskleisti apgaulę būtų lengviau. Tačiau jei taip būtų, kai kuriems melagiams pakaktų gudrumo jausmus rodyti.

Kitas pranašumas, įgyjamas kai atvirai rodomas įtarimas, yra tai, kad tada jis gali taikyti kaltininko žinių metodą. Davidas Lykkenas, fiziologas psichologas, kritiškai žiūrintis į poligrafą, yra įsitikinęs, kad kaltininko žinių metodas gali pagerinti poligrafo testo rezultatus. Užuot klausęs įtariamojo, ar jis padarė nusikaltimą, tardytojas klausia jo to, ką gali žinoti tik kaltas žmogus. Įsivaizduokime, kažkas yra įtariamas nužudymu, įtariamasis turėjo motyvą, jis pastebėtas netoli nusikaltimo vietos. Taikant kaltininko žinių metodą įtariamajam pateikiami klausimai ir galimi atsakymai. Vienas kiekvieno klausimo atsakymas apibūdina, kas iš tiesų atsitiko, kiti, nors tokie pat įtikinami atsakymai, – ko iš tiesų nebuvo. Tik kaltas, o ne nekaltas įtariamasis skirs šiuos atsakymus. Pavyzdžiui, įtariamojo gali klausti: „Ar nužudytas žmogus gulėjo kniūbsčias, aukštielninkas, ant šono, ar sėdėjo?“ Perskaitęs kiekvieną pasirenkamą atsakymą įtariamasis turi pasakyti „ne“ arba „aš nežinau“. Tik nusikaltimą padaręs žmogus gali žinoti, kad nužudytasis gulėjo aukštielninkas. Atlikdamas laboratorinius melą tiriančius eksperimentus Lykkenas atrado, kad tokią kaltininko informaciją turinčio žmogaus autonominėje nervų sistemoje įvyksta pokytis, kurį, paminėjus teisingą variantą, užregistruoja poligrafas; nekaltas žmogus pagal poligrafo duomenis į visus atsakymus reaguoja vienodai. Nors kaltas žmogus stengiasi nu-

slėpti tai, ką gali žinoti tik kaltas, taikant šį metodą melo detektorius jį atskleidžia.[86]

Kaltininko žinių testas pranašus tuo, kad neįprastos reakcijos negali sukelti nekalto įtariamo žmogaus jausmai. Net jei nekaltas žmogus bijo, kad juo nepatikės, pyksta dėl įtarimo, išgyvena dėl savo padėties, tik atsitiktinai jis galėtų emocingiau reaguoti į atsakymą „gulėjo aukštielninkas" nei į visus kitus alternatyvius atsakymus. Pateikiant daug tokių pasirenkamų atsakymų į klausimus bet kokios neįprastos nekalto žmogaus reakcijos bus vienodos į teisingus ir neteisingus alternatyvius atsakymus. Taigi kaltininko žinių testas pašalina didžiausią pavojų aptinkant apgaulę – netikėjimo tiesa klaidas, kai įtariamo teisaus žmogaus jausmai supainiojami su melagio jausmais.

Deja, šis perspektyvus melo atskleidimo metodas nebuvo pakankamai ištirtas, kad būtų galima įvertinti jo tikslumą, o atlikti tyrimai liudija, kad jis ne visada veikia taip tiksliai, kaip iš pradžių teigė Lykkenas. Naujoje Technologinio vertinimo biuro ataskaitoje, kurioje apžvelgiamas poligrafo panaudojimas, pastebėta, kad kaltininko žinių testas „...atskleidė šiek tiek mažiau kaltų asmenų negu [įprastinis poligrafo testas]." Buvo nustatyta, kad taip tikrinant padaryta palyginti daugiau tikėjimo melu, bet mažiau netikėjimo tiesa klaidų.[87]

Kad ir kaip būtų, kaltininko žinių testas be kriminalinio tardymo galėtų būti pritaikytas tik labai ribotai. Pernelyg dažnai asmenys, manantys, kad yra aukos, neturi tos informacijos, kurią turi melagis, o be jos kaltininko žinių testo atlikti neįmanoma. Updike romane *Susituokime* Ruta žino, kad ji suka romaną, ir žino su kuo. Jos vyras Džeris tik įtaria, bet informacijos, kurią turėtų tik kaltas asmuo, jis neturi, tad kaltojo informacijos testo jis nebūtų galėjęs pritaikyti. Kad galėtų taikyti šį metodą, melo tikrintojas turi žinoti, kas įvyko – jis tik nežino, kas tai padarė.

Net jeigu melo tikrintojas žino visas alternatyvas, kaltojo informacijos testas negali būti pritaikytas sužinoti, kuri iš jų įvyko.

[86] Žr.: Lykkeno knygą *Tremor in the Blood*, New York: McGraw-Hill, 1981, kurioje išsamiai aprašyta, kaip kriminalinių kvotų metu tikrinant poligrafu taikomas kaltininko žinių testas.
[87] *Scientific Validity of Polygraph Testing: A Research Review and Evaluation – A Technical Memorandum*, Washington D.C.; U.S. Congress, Office of Technology Assessment, OTA-TM-H-1, November 1983.

Melo tikrintojas, taikydamas kaltininko žinių testą, turi visiškai tikrai žinoti, kas įvyko, o jo užduotis tik išsiaiškinti, ar tai įvykdė įtariamasis. Jeigu užduotis kitokia (sužinoti, ką šis asmuo padarė, kaip jis jaučiasi), jei verifikuotojas nežino, ką įtariamasis padarė, kaltininko žinių testo taikyti negalima.

Atsargumo priemonės, interpretuojant apgaulę liudijančias elgesio užuominas

Interpretuojant apgaulę liudijančias elgesio užuominas kyla įvairių klaidų pavojų. Toliau pateikiamas sąrašas, kuriame išdėstytos visos atsargumo priemonės, padedančios sumažinti šiame skyriuje aptartas klaidas. Melo tikrintojas visada turi įvertinti *tikimybę,* kad gestas arba išraiška rodo melą arba tiesą – absoliutus tikrumas įmanomas retai. Kai tai įmanoma – kai emocija prieštarauja melui, kurį rodo paprasta išraiška arba tik mikroišraiška, kai dalis slepiamos informacijos išsprūsta tirada, – tai suvokęs įtariamasis ims ir prisipažins.

1. Pasistenkite aiškiai nusakyti, kuo paremtos visos jūsų nuojautos ir intuicijos, meluoja asmuo ar ne. Labiau įsisąmoninę, kaip *jūs* interpretuojate apgaulę liudijančio elgesio užuominas, išmoksite pastebėti savo klaidas ir tas aplinkybes, kuriomis turite nedaug šansų padaryti teisingą sprendimą.

2. Prisiminkite, kad atskleidžiant apgaulę, padaromos dvejopos klaidos: netikėjimo tiesa (kai tiesą sakantis žmogus palaikomas melagiu) ir tikėjimo melu (kai melagis palaikomas teisiu). Nėra būdo visiškai išvengti vienų ar kitų klaidų. Apsvarstykite, kokios bus pasekmės, jei rizikuosite padaryti vieną arba kitą klaidą.

3. Tai, kad nematote apgaulės ženklų, neįrodo tiesos. Kai kurie žmonės neišsiduoda. Pasirodęs apgaulės ženklas ne visada yra melo įrodymas; yra žmonių, kurie atrodo susivaržę ar slegiami kaltės net tada, kai sako tiesą. Brokaw spąstų, gresiančių dėl individualių ekspresyvios raiškos skirtumų, pavojų galima sumažinti sprendimus pagrindžiant įtariamojo elgesio *pokyčiais.*

4. Pasvarstykite, ar neturite apie įtariamąjį jokių išankstinių nuostatų. Pagalvokite, ar jūsų išankstinės nuostatos nesutrukdys priimti teisingo sprendimo. Nebandykite nuspręsti, ar kas nors meluoja, jeigu jus apėmęs pavydas ar itin stiprios emocijos. Venkite pagundos įtarti apgaulę vien todėl, kad tai paaiškintų kitaip nepaaiškinamus dalykus.

5. Visada apsvarstykite galimybę, kad emocijos ženklas gali būti užuomina ne apgaulės, o to, kaip tiesą sakantis žmogus jaučiasi, kai įtariamas meluojant. Atmeskite emocijos ženklą kaip apgaulės užuominą, jei: teisus įtariamas žmogus galėtų patirti tokią emociją dėl savo asmenybės prigimties; jei su įtariamuoju praeityje siejo ypatingas santykis, ir dėl įtariamojo lūkesčių.

6. Turėkite galvoje, kad daugelis apgaulės užuominų yra daugiau nei vienos emocijos ženklai. Jeigu vieną iš šių emocijų galėtų patirti teisus įtariamasis, o kitą meluojantis asmuo, tokie emocijų ženklai turi būti atmesti.

7. Apsvarstykite, ar įtariamasis žino esąs įtariamas, ir ką atskleidus apgaulę abi pusės laimėtų ar prarastų.

8. Jeigu turite informacijos, kurią įtariamasis žinotų tik jei nemeluotų, ir galite apklausti įtariamąjį, susidarykite kaltininko žinių testą.

9. Niekada nedarykite galutinės išvados, meluoja įtariamasis ar ne, vien interpretuodami apgaulę liudijančius elgesio ženklus. Elgesyje atsispindinčios apgaulės užuominos turėtų tik padėti jums apsispręsti, kokios tolesnės informacijos ir tyrinėjimo reikėtų. Elgesio užuominos, kaip ir poligrafas, nepateikia absoliučių įrodymų.

10. Naudodamiesi priede 4 lentelėje pateikta atmintine, įvertinkite melą, melagį ir save, melo tikrintoją, įvertinkite klaidų tikimybę ir teisingo sprendimo apie teisumą galimybę.

Bandymai aptikti melą poligrafu – irgi neapsaugoti nuo klaidų. Nors aš daugiausia domiuosi iš elgesio pastebimomis apgaulės užuominomis ir daugeliu aplinkybių, kuriomis žmonės gali meluoti ir įtarti melą, o ne poligrafo testo apimama siaura sritimi, poligrafo taikymą aptarsiu kitame skyriuje. Jis vis daž-

niau naudojamas daugelyje svarbių sričių – kontržvalgyboje, aiškinant nusikaltimus ir vis plačiau versle. Viliuosi, kad šiame ir ankstesniuose skyriuose mano pateikta melo analizė gali padėti geriau suprasti stipriąsias ir silpnąsias puses atskleidžiant poligrafu melą. Be to, svarstymai apie poligrafo tikslumo problemas padės verifikuotojui giliau suprasti pavojus klaidų, kurias nesunku padaryti atskleidžiant apgaulę iš elgesio užuominų. Reikėtų apsvarstyti dar vieną įdomų ir praktišką klausimą – kas tiksliau atskleidžia melą, poligrafas ar elgesyje pasirodantys apgaulės požymiai?

SEPTINTAS SKYRIUS

Poligrafas kaip melo tikrintojas

Policininkas iš kito Kalifornijos valstijos miesto pateikė dokumentus norėdamas įsidarbinti mūsų policijos nuovadoje. Jis atrodė pats tikriausias tobulo policininko įsikūnijimas, žinojo visus kodeksus ir jau turėjo šio darbo patirties, tad lyg ir buvo idealus kandidatas. Prieš patikrinimą poligrafu neprisipažino padaręs kokių nusižengimų. Tik kai poligrafas parodė jį meluojant, prisipažino darbo metu įvykdęs dvylika apiplėšimų, policijos automobiliu gabenęs vogtus daiktus, padėdavęs narkotikų nekaltiems įtariamiesiems, kad galėtų juos areštuoti, ir keletą kartų turėjęs lytinių santykių policijos automobilyje su ne vyresnėmis kaip šešiolikos metų merginomis. *(Detektyvo seržanto V. C. Meeko, Kalifornijos valstijos Salinaso policijos departamento poligrafo operatoriaus ataskaita apie poligrafo pritaikymą jų departamente.[88])*

Fay areštuotas 1978 m. Tolede, kai apiplėšimu ir nužudymu jį apkaltino jo pažįstamas, kuris prieš mirdamas patvirtino, jog kaukėtas plėšikas „atrodęs kaip Vabzdys [Fay]". Du mėnesius Fay prabuvo uždarytas kalėjime be galimybės būti paleistas už užstatą, kol policija bergždžiai ieškojo įrodymų, kad jis susijęs su nužudymu. Pagaliau kaltintojas pasiūlė, jei Fay išlaikys patikrinimą poligrafu, jam pareikštų kaltinimų bus atsisakyta, tačiau gavo Fay sutikimą, kad poligrafui parodžius apgaulę, jo išvados bus pateiktos teisme. Fay sutiko, tikrinamas poligrafu susikirto, neišlaikė patikrinimo antrą kartą, kito operatoriaus, ir už nužudymą sunkinančiomis aplinkybėmis buvo nuteistas kalėti iki gyvos galvos. Po daugiau kaip poros metų surasti tikri

[88] Richard O. Arther, "How Many Robbers, Burglars, Sex Criminals Is Your Department Hiring This Year?? (Hopefully, Just 10% of Those Employed!)," *Journal of Polygraph Studies* 6, May-June 1972, puslapiai nenurodyti.

žudikai ir jie prisipažino. Paaiškėjus, kad Fay nekaltas, buvo išteisintas ir netrukus paleistas. *(Šį įvykį aprašė psichologas Davidas Lykkenas straipsnyje, kuriame autorius patikrinimą poligrafu vadina „pseudomoksline metodika".[89])*

Šie pavyzdžiai už ir prieš poligrafo panaudojimą toliau kaitina diskusijas apie poligrafą, tačiau mokslinių įrodymų apie šio prietaiso tinkamumą melui nustatyti nėra itin nedaug. Iš daugiau kaip 4000 šia tema publikuotų straipsnių ar knygų mažiau kaip 400 remiasi kokiais nors faktiniais tyrimais, iš jų ne daugiau kaip 30–40 atitinka minimalius mokslinius reikalavimus.[90]

Neparemtas moksliniais tyrimais aršus ginčas dėl poligrafo verda toliau. Daugiausia poligrafo naudojimui pritaria teisėsaugos, žvalgybos tarnybų, su vagiliavimu ir švaistymu susiduriančio verslo atstovai ir šios srities tyrinėjimus vykdantys mokslininkai. Kritiškai apie poligrafą atsiliepia piliečių teisių gynėjai, kai kurie teisininkai ir advokatai, ir kai kurie kiti poligrafą studijavę mokslininkai.*

Mano tikslas šiame skyriuje – ne išspręsti šį ginčą, bet pateikti labiau argumentuotus paaiškinimus. Tvirtų patarimų apie poligrafo naudojimą aš nepateikiu, tik stengiuosi paaiškinti šiuos prieštaravimus, kad tie, kurie turi priimti sprendimus, suprastų, iš ko jie gali rinktis, ir įžvelgtų mokslinių įrodymų ribotumus. Šią aptartį skiriu ne vien vyriausybės pareigūnams, policininkams, teisėjams ir advokatams. Šiais laikais visi turėtume suprasti ginčus dėl poligrafo, nes kada jį panaudoti, ką daryti su patikrinimo rezultatais, yra svarbūs viešosios politikos klausimai. Be geriau informuotos visuomenės jų tinkamai neišspręsime. Gali būti ir asmeninių priežasčių, kodėl kiekvienas asmuo norėtų būti geriau informuotas. Daugelyje su vyriausybės veikla visai nesusijusių darbų, kuriuos dirba daugiau ar mažiau išsilavinę žmonės, niekada neįtarti jokiais nusikaltimais, jie paprašomi pasitikrinti poligrafu – tiek priimant į darbą, tiek tą darbą išsaugant, tiek pakeliant į aukštesnes pareigas.

[89] David T. Lykken, "Polygraphic Interrogation," *Nature*, February 23, 1984, p. 681–684.
[90] Iš asmeninio susirašinėjimo su Leonardu Saxe.

* Labai nedaug mokslininkų tyrinėjo melo atskleidimą poligrafu.

Daugelis mano idėjų, kaip atpažinti apgaulę išduodančias elgesio užuominas, kurias aiškinau šešiuose ankstesniuose skyriuose, ne mažiau tinka ir aiškinant apgaulę poligrafu. Tikrinami poligrafu melagiai gali išsiduoti, nes bijo būti išaiškinti, o gal jaučiasi kalti, kad apgaudinėja, ar dėl to, kad apgavę apsvaigsta iš džiaugsmo. Melo verifikuotojai turėtų saugotis Otelo klaidos ir Brokaw spąstų – klaidų, padaromų dėl individualių emocinio elgesio skirtumų. Poligrafo operatoriams teks stengtis nepadaryti tikėjimo melu ir netikėjimo tiesa klaidų. Dauguma priemonių išvengti klaidų ir pavojų jas padaryti aiškinant melą yra tos pačios, nesvarbu ar naudojamas poligrafas, ar nustatoma iš elgesio užuominų. Tačiau yra ir kai kurių naujų, sudėtingų sampratų, kurias reikia žinoti:

- *tikslumo* ir *naudingumo* skirtumas – supratimas, kad poligrafas gali būti naudingas, net jei nėra visiškai tikslus,
- *pagrindinės tiesos* nustatymas – supratimas, kaip sunku įvertinti poligrafo tikslumą aiškiai nežinant, kas yra melagiai,
- *bazinė melo norma* – supratimas, kad net itin tiksliu testu galima padaryti daug klaidų, kai įtariamųjų grupėje melagių yra tik labai mažai,
- *atgrasymas nuo melo* – supratimas, kaip baimė būti patikrintiems net ir ydinga tikrinimo procedūra gali kai kuriuos asmenis atgrasyti nuo melo.

Poligrafo testo panaudojimo sritys

Poligrafo naudojimas aiškinant vieną ar kitą melo formą plačiai paplitęs – taip tikrinama vis dažniau. Sunku nustatyti tikslų tokių patikrinimų skaičių JAV, bet galima spėti, kad susidarytų daugiau kaip milijonas per metus.[91] Didžiąją jų dalį – apie 300 000 per metus – atlieka privatūs darbdaviai. Šie testai atliekami kaip

[91] Medžiagą apie poligrafo panaudojimą paėmiau iš: *Scientific Validity of Polygraph Testing: A Research Review and Evaluation – A Technical Memorandum*, Washington D.C.: U.S. Congress, Office of Technology Assessment, OTA-TM-H-1, November 1983. Iš esmės ta pati ataskaita pateikta straipsniu, pavadintu "The Validity of Polygraph Testing," by Leonard Saxe, Denise Dougherty, and Theodore Cross, in *American Psychologist*, January 1984.

patikrinimo dalis priimant į darbą, vykdant nusikalstamumo kontrolę darbovietėse, kaip dalis procedūrų, atliekamų rekomendavus suteikti asmeniui aukštesnes pareigas. Pokalbis naudojant melo detektorių ypač populiarus tarp Nacionalinės vaistinių asociacijos ir Nacionalinės greito apsipirkimo parduotuvių asociacijos (savininkas Brinks, Inc.), Bakalėjos prekių asociacijos narių.[92] Nors aštuoniolikoje JAV valstijų uždrausta reikalauti, kad darbuotojai tikrintųsi poligrafu, darbdaviai randa būdų šiuos įstatymus apeiti. „Darbdaviai gali pasakyti darbuotojams, kad įtaria juos vagyste, bet jei darbuotojas rastų būdą parodyti esąs nekaltas, darbdavys jo iš darbo neatleisiąs."[93] Trisdešimt vienoje valstijoje darbuotojai gali būti paraginti tikrintis melo detektoriumi. Iš privačių darbdavių dažniausiai poligrafo testu naudojasi bankai ir didmeninės prekybos operacijų vykdytojai. Pavyzdžiui, maždaug pusėje iš 4700 „McDonald's" greitojo maisto restoranų prieš priimant į darbą darbuotojai tikrinami poligrafu.[94]

Po verslo poligrafo testas dažniausiai naudojamas vykdant baudžiamuosius tyrimus. Juo testuojami ne tik įtariami nusikaltimais asmenys, bet kartais ir liudininkai ar aukos, kurių parodymais abejojama. Teisingumo departamentas, FTB, daug policijos nuovadų laikosi taktikos poligrafu tikrinti tik tada, kai per išankstinę kvotą įtariamųjų jau būna sumažėję. Daugelyje JAV valstijų poligrafo testo rezultatų teisme skelbti neleidžiama. Dvidešimt dviejose valstijose poligrafo testo rezultatus galima panaudoti kaip įrodymus, jeigu dėl to iš anksto kaltintojas ir gynėjas susitaria. Kaltinamojo advokatas paprastai sutinka, už tai pareikalaudamas kaltintojo sutikimo, kad jei poligrafas parodys įtariamąjį sakius tiesą, bylos svarstymas bus nutrauktas. Kaip tik taip ir atsitiko šio skyriaus pradžioje aprašytoje „Vabzdžio" Fay byloje. Paprastai, kaip ir šioje byloje, kaltintojas nesiūlo tokio susitarimo, jei jam pakanka tvirtų įrodymų įtikinti prisiekusiuosius įtariamojo kaltumu.

[92] David C. Raskin, "The Truth about Lie Detectors," *The Wharton Magazine*, Fall 1980, p. 29.
[93] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 31.
[94] Benjamin Kleinmuntz and Julian J. Szucko, "On the Fallibility of Lie Detection," *Law and Society Review 17*, 1982, p. 91.

Naujosios Meksikos ir Masačusetso valstijose poligrafo testo rezultatai gali būti pateikti teisme be išankstinio susitarimo. Taip pat gali būti pateikti teisme tik iš anksto susitarus ir daugelyje, bet ne visuose federaliniuose apeliaciniuose teismuose. Nė vienas JAV apeliacinis teismas neatšaukė apygardos teismo nuosprendžio, kad šis atmetė galimybę susipažinti su melo detektoriaus testo rezultatais. Pasak JAV Generalinio prokuroro pavaduotojo Richardo K. Willardo, „Aukščiausiasis Teismas, kitaip nei federalinis, niekada nėra priėmęs nutarimo, kuriuo reikalautų atlikti testą poligrafu."[95]

Federalinė vyriausybė yra trečiasis didžiausias poligrafo testo rezultatų naudotojas. 1982 m. įvairios federalinės tarnybos patvirtino atlikusios 22 597 poligrafo testus.* Daugelis patikrinimų poligrafu, išskyrus Nacionalinės saugumo agentūros ir Centrinės žvalgybos valdybos, daryti tiriant nusikaltimus. Minėtos tarnybos naudoja poligrafą žvalgybos ir kontržvalgybos tyrimams. Jiems priskiriamas ir tikrinimas asmenų, kuriems suteikti įgaliojimai darbe prieiti prie slaptos informacijos ir kurie įtariami dalyvavimu saugumo užtikrinimui grėsmę keliančioje veikloje, taip pat šnipinėjimu įtariamų asmenų ir norinčių gauti įgaliojimus dirbti su slapta informacija. Nacionalinė saugumo agentūra 1982 m. atliko 9672 patikrinimus poligrafu – daugiausia tikrinti būsimieji darbuotojai. CŽV nepateikia melo detektoriaus panaudojimo skaičių, bet patvirtina tikrinusi panašiomis aplinkybėmis kaip Nacionalinė saugumo agentūra.

1982 m. Gynybos departamentas pasiūlė keletą su poligrafo naudojimu susijusių pakeitimų. Siūlyta, kad dažniau būtų tikrinami naujai priimami darbuotojai ir kartkartėmis tikrinti leidimus dirbti su slapta informacija turinčius darbuotojus. Gynybos

[95] JAV Teisingumo departamento, vyriausiojo prokuroro pavaduotojo, Richardo K. Willardo pareiškimas Įstatymų leidybos ir nacionalinio saugumo komitetui apie vyriausybės operacijas, JAV Atstovų Rūmai, 1983, spalio 19, dauginta kopijavimo aparatu, p. 22.

* Poligrafo testą šiuo metu taiko JAV kariuomenės kriminalinių tyrimų vadovybė, JAV kariuomenės žvalgybos ir saugumo vadovybė, Jūrų laivyno kriminalinių tyrimų tarnyba, Oro pajėgų specialiųjų tyrimų tarnyba, JAV jūrų pėstininkų korpuso Kriminalinių tyrimų skyrius, Nacionalinio saugumo agentūra, Slaptoji tarnyba, Federalinis tyrimų biuras, Pašto inspekcijos tarnyba, Kovos su narkotikais administracija, CŽV, Maršalų tarnyba, Muitinės tarnyba ir Darbo departamentas.

departamento siūloma naujovė dar turėjo reikšti, kad darbuotojų ar pageidaujančių gauti darbą asmenų atsisakymas pasitikrinti poligrafu gali turėti „nepalankių padarinių." 1983 m. prezidentas Reaganas pasiūlė plačiau taikyti poligrafo testą. *Visi* vykdomieji departamentai buvo įgalioti „pareikalauti, kad darbuotojai būtų patikrinti melo detektoriumi tiriant neteisėtą slaptos informacijos atskleidimą... [Kaip ir Gynybos departamento siūlymu] pasitikrinimas poligrafu gali baigtis... administracinėmis sankcijomis ir įgaliojimų dirbti su slapta informacija praradimu... [Dar viena nauja vyriausybės nuostata] leistų vyriausybės tarnyboje naudoti poligrafą tikrinant personalą, darbuotojus ir kandidatus, dirbančius ar dirbsiančius su ypač slapta informacija. Taigi ši nauja politika suteiktų vyriausybės institucijų vadovams įgaliojimus periodiškai arba ne poligrafu tikrinti atsitiktinai parinktus darbuotojus, dirbančius su ypač slapta informacija, ir uždrausti priėjimą prie jos atsisakiusiems pasitikrinti."[96] Apsvarstęs šį Gynybos departamento pasiūlymą Kongresas priėmė įstatymus, iki 1984 m. balandžio mėnesio atidedančius tokios politikos įgyvendinimą ir pareikalavo, kad Technologinio vertinimo biuras (TVB) parengtų ataskaitą apie tikrinimo poligrafu tikslumo mokslinius įrodymus.[97] TVB ataskaita paskelbta 1983 m. lapkričio mėnesį ir kaip tik man apie tai rašant Baltieji Rūmai peržiūrėjo pasiūlymą apie poligrafo panaudojimą, po savaitės jį pradės svarstyti Kongresas.

Technologinio vertinimo biuro ataskaita yra nepaprastos vertės dokumentas, pateikiantis įrodymų apie poligrafo taikymo mokslinį pagrįstumą išsamią, nešališką apžvalgą ir kritišką analizę.* Parengti tokią ataskaitą nebuvo lengva, nes klausimai

[96] Technologinio vertinimo biuro ataskaita.

[97] Technologinio vertinimo biuras buvo sukurtas 1972 m. kaip Kongreso pagalbininkas analizėms. Ataskaitą apie poligrafą galima gauti raštu kreipiantis į JAV Vyriausybės spaudos biurą Dokumentų skyriaus viršininką Vašingtone, D. C. 20402.

* Rašydamas šį skyrių rėmiausi Technologinio vertinimo biuro ataskaita. Esu dėkingas keturiems autoriams, perskaičiusiems šį skyrių ir pateikusiems daug naudingų ir kritiškų pastabų: Leonardui Saxe (Bostono universiteto psichologijos docentui) ir Denise Dougherty (Technologinio vertinimo biuro analitikei), šios ataskaitos autorei ir bendraautorei, Davidui T. Lykkenui iš Minesotos universiteto bei Davidui S. Raskinui iš Jutos universiteto. Denise Dougherty taip pat kantriai atsakė į gausius klausimus, iškilusius man skinantis kelią tarp prieštaringų argumentų ir nuomonių šia tema.

sudėtingi, o nuostatos dėl poligrafo teisėtumo net mokslinės visuomenės nebuvo vienareikšmiškos. Lėmė tai, kad patariamosiose grupėse, prižiūrėjusiose ataskaitos rengimą, buvo įtakingiausių įvairių požiūrių šalininkų. Ne visi tikėjosi juos susitarsiant, kad ataskaita teisinga, bet jiems pavyko. Nors, žinia, šiokio tokio nepasitenkinimo būta, bet priekaištai jiems nedideli.

Kai kurie profesionalūs poligrafo operatoriai įsitikinę, kad Technologinio vertinimo biuro ataskaita per daug neigiamai vertina poligrafo testo tikslumą. 1983 m. Nacionalinės saugumo agentūros ataskaita „Tikrinimo poligrafu tikslumas ir praktiškumas" buvo parengta armijos, laivyno, oro pajėgų ir Nacionalinio saugumo agentūros poligrafo skyrių vadovų.[98] Jų ataskaita, kurią parengė per 30 dienų nesinaudodami mokslinės bendruomenės patarimais ar apžvalga, rėmėsi tik vieno poligrafo testo šalininko nuomone. Tačiau Nacionalinio saugumo agentūros (NSA) ir Technologinio vertinimo biuro ataskaitose sutariama dėl poligrafo panaudojimo vienam tikslui – nors TVB laikosi atsargesnės nuomonės už NSA, bet ir vieni, ir kiti sutinka, kad poligrafu geriau nei spėjant įmanoma išaiškinti melą, kai tiriami konkretūs nusikaltimai. Vėliau paaiškinsiu jų nesutarimus dėl įrodymų įtaigumo, taip pat TVB ir NSA nesutarimą dėl to, kaip tikrinti poligrafu suteikiant darbuotojams įgaliojimus dirbti su slapta informacija ir kontržvalgybje.

TVB ataskaitoje nepateikta viena paprasta išvada, kurią būtų įmanoma padaryti įstatymu. Kaip ir galima tikėtis, jų nuomone, poligrafo (ar kokios kitos technikos) tikslumas priklauso nuo aiškinamo melo pobūdžio, melagio ir melo tikrintojo (nors TVB ataskaitoje šie terminai nevartojami). Poligrafo panaudojimas priklauso nuo konkrečios klausimų pateikimo technikos, nuo tikrintojo įgūdžių suformuluoti klausimus, nuo to, kaip sumuojami poligrafu tikrinamų atsakymų rezultatai.

[98] Marcia Garwood and Norman Ansley, *The Accuracy and Utility of Polygraph Testing*, Department of Defense, 1983, puslapiai nenumeruoti.

Vebsterio žodyne terminas *poligrafas* reiškia „instrumentą, skirtą registruoti keletą skirtingų impulsų vienu metu; platesne prasme, *melo detektorius.*" Impulsai registruojami slenkančio popieriaus lape judriais rašikliais. Paprastai terminu *poligrafas* nusakomas autonominės nervų sistemos veiklos pokyčių registravimas, nors poligrafo rašikliai gali užregistruoti bet kokią veiklą. Ketvirtame skyriuje paaiškinau, kad autonominės nervų sistemos veikla – širdies ritmo, kraujo spaudimo, odos temperatūros ir kiti pokyčiai – yra emocinio susijaudinimo požymiai. Minėjau, jog kai kurie šių pokyčių – padažnėjęs kvėpavimas, prakaitavimas, veido paraudimas ar išbalimas, – pastebimi ir be poligrafo. Prietaisas tokias permainas užregistruoja tiksliau, aptinka nežymesnius pokyčius, kurie akimis nepastebimi, be to, jis registruoja tokius autonominės nervų sistemos pokyčius, kaip, pavyzdžiui, širdies ritmas, kurie paprastai nematomi. Prietaisas sustiprina signalus, priimamus iš sensorių, kurie prijungiami prie įvairių žmogaus kūno dalių. Paprastai naudojant poligrafą melui aiškinti prie tiriamo asmens prijungiami keturi sensoriai. Giluminiams pokyčiams ir kvėpavimo dažniui nustatyti dviem pneumatiniais vamzdeliais ar diržais apjuosiama asmens krūtinė ir pilvas. Ant bicepso uždedamas širdies veiklą ir kraujo spaudimą matuojantis apmovas. Ketvirtas daviklis matuoja nežymius prakaitavimo pokyčius, kuriuos registruoja prie piršto prijungti metaliniai elektrodai.

Vebsterio žodyne teisingai pasakyta, kad poligrafas kartais vadinamas ir melo detektoriumi, tačiau iš tiesų tai klaidina. Poligrafas pats savaime melo neišaiškina. Būtų daug paprasčiau, jeigu būtų koks tiesioginis tik melui būdingas požymis, kuris nereikštų nieko kito. Deja, to nėra. Beveik dėl visų poligrafo naudojimo aspektų ginčijamasi, bet visi, kas tikrina poligrafu, sutaria, kad *tiesiogiai* melo jis nefiksuoja. Poligrafas fiksuoja tik autonominės nervų sistemos sujaudinimo signalus – fiziologines permainas, kurias sukelia visų pirma emocinis susijaudinimas.*

* Kai kurie informavimo procesai – susikaupimas, informacijos pateikimas, galbūt ir sumišimas – taip pat gali sukelti autonominės nervų sistemos veiklos pokyčius. Nors daug paaiškinimų, kodėl poligrafas atskleidžia melą, akcentavo emocinio sujaudinimo vaidmenį, tiek Raskinas, tiek Lykkenas įsitikinę, kad tikrinant poligrafu informacijos įvedimas yra ne mažiau svarbus veiksnys, sukeliantis autonominės nervų sistemos veiklą.

Taip pat atsitinka ir su iš elgesio matomomis apgaulės užuominomis. Prisimenate, aš jau aiškinau, kad nėra tokios veido išraiškos, gesto, balso pokyčio, kuris savaime būtų melo požymis. Šie elgesio požymiai tik įspėja apie emocinį susijaudinimą arba mąstymo sunkumus. Melą galima iš jų numanyti, kai emocijos nepatvirtina to, kas kalbama, arba pastebėti, kad asmuo „improvizuoja" tekstą. Poligrafas nesuteikia tokios tikslios informacijos kaip elgesio užuominos, kokia emocija sužadinama. Mikroišraiška gali parodyti, kad žmogus piktas, išsigandęs, prasikaltęs. Poligrafas gali pasakyti tik tai, kad kažkokia emocija sužadinta, bet negali nurodyti, kokia tai emocija.

Kad atskleistų melą, poligrafo operatorius palygina duomenis, užregistruotus, kai įtariamam asmeniui užduodamas klausimas, dėl kurio jis tikrinamas, pavyzdžiui, „Ar jūs pavogėte 750 dolerių?", su įtariamojo atsakymu į kitą klausimą, nesusijusį su pagrindiniu, pavyzdžiui, „Ar šiandien antradienis?", o gal „Ar esate kada gyvenime ką nors pavogęs?" Nustatoma, jog įtariamasis meluoja, kai poligrafas užregistruoja daugiau emocinės veiklos atsakant į pagrindinį klausimą nei į kitus.

Tiek tikrindamas poligrafu, tiek aiškindamas elgesio užuominas tyrėjas nėra apsaugotas nuo Otelo klaidos. Prisimename, jog Otelas nepajėgė suprasti, kad Dezdemonos baimė gali būti ne neištikimos žmonos nuogąstavimas būti išaiškintai, bet ištikimos žmonos baimė dėl to, kad vyras ja netiki. Įtarti melu susijaudina ne tik melagiai, bet ir nekalti. Kaltinamas nusikaltimu, kvočiamas apie veiklą, dėl kurios rizikuoja netekti darbui reikalingų įgaliojimų prieiti prie slaptos informacijos, įtariamas, kad perdavė spaudai slaptus dokumentus, nekaltas žmogus irgi gali emociškai susijaudinti. Kai kuriems žmonėms baimę sukelia jau vien nurodymas tikrintis poligrafu. Ji gali dar sustiprėti, jei įtariamas melu asmuo turi priežasčių manyti, jog poligrafo operatorius ir policija nusiteikę priešiškai. Baimė – ne vienintelė emocija, kuri gali apimti melagį. Kaip paaiškinau trečiame skyriuje, melagis gali jausti kaltę dėl to, kad apgaudinėja, ar džiaugsmą, jei pavyksta apgauti. Bet kuri šių emocijų sukelia poligrafo registruojamą autonominės nervų sistemos veiklą. Visus šiuos jausmus

gali jausti ne tik melagiai, bet ir niekuo dėti žmonės. Kokias emocijas jaus įtariamasis, priklausys nuo jo asmenybės, ankstesnių įtariamojo ir melo tikrintojo santykių ir įtariamojo lūkesčių. Visa tai jau aptariau šeštame skyriuje.

Kontrolinio klausimo metodas

Visi, ir tie, kurie taiko poligrafo metodą, ir kurie jį kritikuoja, pripažįsta būtinybę sumažinti Otelo klaidų. Nesutariama tik dėl to, kaip sėkmingai poligrafo klausimų uždavimo procedūros gali jų sumažinti ar padėti išvengti. Tikrinant poligrafu naudojamos keturių rūšių klausimų uždavimo procedūros, o kartais ir daugiau, jei prireikia kokių nors šių keturių variantų. Dabar mums reikia apsvarstyti dvi. Pirmoji iš jų – kontrolinio klausimo metodas, dažniausiai taikomas kvočiant nusikaltimais įtariamus asmenis. Įtariamajam užduodamas ne tik *tiesiogiai su nusikaltimu susijęs* klausimas („Ar jūs pavogėte 750 dolerių?"), bet ir *kontroliniai* klausimai. Didžiumą su šiuo metodu susijusių prieštaravimų sukelia nesutarimai, ką šis klausimas *kontroliuoja* ir kaip sėkmingai.

Pacituosiu psichologą Davidą Raskiną, šis mokslininkas vienas įtakingiausių, pritariančių kontrolinio klausimo metodui: „Tikrinantis asmuo gali tyrimo subjektui pasakyti: 'Kadangi aiškinama vagystė, turiu užduoti jums kelis bendrus klausimus, susijusius su jūsų paties požiūriu į vagystę, nes mums reikia nustatyti, ar esate toks žmogus, kuris galėtų pavogti pinigus ir apie tai sumeluoti. Tad jeigu jūsų paklausčiau, ar per pirmuosius aštuoniolika savo gyvenimo metų esate paėmęs ką nors, kas jums nepriklausė, ką atsakytumėte į šį klausimą?' Tiek klausimo formulavimo būdas, tiek kvočiančiojo elgsena skatina tyrimo subjektą imti gintis ir susigėdus atsakyti „ne". Dėl tokio klausimo formulavimo būdo [rašo Raskinas] nekaltam įtariamajam labiau rūpės, kaip teisingai atsakyti į kontrolinius, ne į tiesiogiai su nusikaltimu susijusius klausimus. Tačiau kaltam tiriamajam labiau rūpės, kaip sumeluoti atsakant į svarbiausius klausimus, nes kaip tik jie ir kelia jam rimčiausią grėsmę. Tačiau nekaltas

žmogus žino, kad į svarbiausią klausimą jis atsako sąžiningai, tad jis ima labiau jaudintis, ar jo atsakymai į kontrolinius klausimus nėra apgaulingi ir ar įtaigiai į juos atsako."[99]

Davidas Lykkenas, psichologas, kaltininko žinių testo, kurį aprašiau šešto skyriaus pabaigoje, šalininkas, yra pagrindinis kontrolinio klausimo metodo kritikas (o Raskinas kritiškai vertina kaltininko žinių testą). Paskutinėje savo knygoje apie poligrafo naudojimą Lykkenas rašo: „Kad kontrolinio klausimo metodas veiktų kaip skelbiama, kiekvieną tikrinamą asmenį reikėtų įtikinti, kad prietaisas kone neklystantis (o tai netiesa) ir kad per daug kontroliuodami savo atsakymus rizikuoja būti išaiškinti (o teisinga yra kaip tik priešinga). Neįtikėtina, kad visi poligrafo operatoriai įtikins visus tikrinamus asmenis abiem šiomis klaidingomis prielaidomis."[100]

Lykkenas teisus sakydamas, kad šios abi prielaidos, kuriomis privalo patikėti tiriamasis, klaidingos. Niekas, net nekritiškiausi poligrafo šalininkai, nelaiko jo neklystančiu. Taip, poligrafu tikrinant padaroma klaidų. Tačiau Lykkenas irgi, matyt, teisus teigdamas, kad tikrinamas asmuo neturėtų šito žinoti.* Jei nekaltas tiriamasis žinos, kad poligrafas daro klaidų, jis veikiausiai nuogąstaus, jog ydingas metodas neteisingai jį įvertins. Toks nepasitikintis, įgąsdintas tiriamasis gali vienodai atsakyti ir į kontrolinį, ir į pagrindinius klausimus, ir jei jis bus emociškai sujaudintas ir vienu, ir kitu atveju, poligrafo operatorius nežinos, ar jį vertinti kaip kaltą ar kaip nekaltą. Manau, nekaltas įtariamasis, įsitikinęs poligrafo klaidingumu, gali labiau išsigąsti, kai jam užduodamas tiesiogiai su nusikaltimu susijęs klausimas, ir dėl to gali atrodyti, kad jis kaltas.**

[99] David C. Raskin, "The Scientific Basis of Polygraph Techniques and Their Uses in the Judicial Process", in *Reconstructing the Past: The Role of Psychologists in Criminal Trials,* ed. A. Trankbell, Stockholm: Norstedt and Soners, 1982, p. 325.
[100] David T. Lykken, *A Tremor in the Blood,* New York: McGraw-Hill, 1981, p. 118.

* Nors Lykkeno logika šiuo klausimu atrodo įtikinama ir neprieštarauja mano samprotavimams, Raskinas teigia, kad šito įrodymai itin netvirti. Lyginant du poligrafo testus, kai vienas tikrinamas asmuo žinojo detektorių nesant neklaidingą, o kitas ne, pastebimo skirtumo aiškinant melą neaptikta. Tačiau Raskino pavyzdžiu pateikiamų tyrimų adekvatumas abejotinas. Taigi, tai vienas iš tų daugelio klausimų, kuriuos dar reikės ištirti.

** Raskinas teigia, kad patyręs poligrafo operatorius turėtų sugebėti nuo tiriamojo asmens nuslėpti, kokie klausimai jo likimui svarbesni – kontroliniai ar tiesiogiai susiję su įvykiu. Tačiau tiek man, tiek visiems tiems, kurie kritikuoja kontrolinių klausimų metodą, tai atrodo menkai įtikinama, ypač jei tiriamasis asmuo gana sumanus.

Antroji prielaida, kad didesnė reakcija atsakant į kontrolinius klausimus įtariamojo padėtį tik pablogins, taip pat klaidinga. Tai irgi žino visi poligrafo operatoriai. Teisinga yra kaip tik priešinga, nes jei įtariamasis aktyviau reaguoja į kontrolinius klausimus („Ar iki aštuoniolikos metų esate paėmęs ką nors, kas jums nepriklauso?“) nei į tiesiogiai susijusius su įvykiu („Ar jūs pavogėte 750 dolerių? “), jis *nustumia* nuo savęs grėsmę, jis vertinamas kaip nekaltas. Tai vagį, ne nekaltą asmenį turėtų labiau sujaudinti su nusikaltimu susijęs klausimas apie pavogtus 750 dolerių.

Kad tyrimas poligrafu būtų sėkmingas, kontrolinis klausimas turėtų emociškai sujaudinti nekaltą asmenį – bent tiek, jei ne daugiau, kaip su nusikaltimu susijęs klausimas. Jei tikimės nekaltą įtariamąjį priversti labiau susirūpinti kontroliniu klausimu nei tiesiai su nusikaltimu susijusiu, to pasieksime paskatinę jį patikėti, kad jo atsakymas į kontrolinį klausimą labai svarbus, kad jis lems vertinimą. Pavyzdžiui, poligrafo operatorius daro prielaidą, kad beveik visi žmonės iki aštuoniolikos metų būna paėmę kažką, kas jiems nepriklauso. Paprastai daugelis prisipažįsta apie tokį ankstyvą nusižengimą. Bet tikrinant poligrafu nekaltas įtariamasis tuo neprisipažins, nes jam atrodys, kad prisipažindamas apie tokį nusižengimą pasirodys esąs toks žmogus, kuris gali pavogti 750 dolerių. Poligrafo operatorius *nori*, kad atsakydamas į kontrolinį klausimą nekaltas asmuo pameluotų, paneigtų paėmęs kažką jam nepriklausančio. Tikrinantis asmuo tikisi, kad nekaltas įtariamasis emociškai susijaudins dėl melo ir tai užregistruos prietaisas. Kai nekaltam įtariamajam užduoda su nusikaltimu susijusį klausimą, „Ar jūs pavogėte 750 dolerių?“, jis teisingai atsako – „Ne“. Jis nemeluoja, todėl ir emociškai nesusijaudina, bent jau nesusijaudina tiek, kiek susijaudino melagingai atsakydamas į kontrolinį klausimą, ir šiuokart poligrafas ypatingos reakcijos neužregistruos. Vagis, paklaustas apie 750 dolerių, irgi pasakys „ne“, tačiau emociškai susijaudins daug labiau būtent dėl šio su nusikaltimu susijusio klausimo, negu melagingai atsakydamas į kontrolinį klausimą. Tad logika tokia, jog nekalto asmens poligrafo nubraižytas grafikas pa-

rodys didesnį emocinį susijaudinimą atsakant į klausimą „Ar kada nors paėmėte ką ne savo?..." nei į klausimą „Ar pavogėte 750 dolerių?" Tik kaltas labiau susijaudins emociškai atsakydamas į klausimą apie 750 dolerių.

Kontrolinio klausimo metodas pašalina Otelo klaidą *tik tada,* jei nekaltas įtariamasis labiau emociškai susijaudina dėl kontrolinio nei su nusikaltimu tiesiogiai susieto klausimo. Kitaip gresia padaryti netikėjimo tiesa klaidą. Apsvarstykime, kas sukelia tokią klaidą. Kas galėtų paskatinti nekaltą įtariamąjį smarkiau susijaudinti emociškai dėl su nusikaltimu susijusio klausimo („Ar jūs pavogėte 750 dolerių?") negu dėl kontrolinio klausimo („Ar iki aštuoniolikos metų esate paėmęs ką nors, kas jums nepriklauso?")* Čia reikia atsižvelgti į intelektinį ir emocinį veiksnį. Logiškai įtariamasis turi suvokti, kad tie du klausimai skiriasi, kad ir kaip poligrafo operatorius stengiasi to nepabrėžti. Nekaltas įtariamasis gal atkreips dėmesį tik į tai, kad klausimas apie 750 dolerių susijęs su *konkrečiu* dabarties įvykiu. Arba nekaltas įtariamasis gali suprasti, kad pagrindinis klausimas kelia jam *didesnę grėsmę.* Tai klausimas, dėl kurio jis gali būti nubaustas, tuo tarpu kontrolinis klausimas nukreiptas į praeitį, už jį baudžiamas nebus.**

Tikrinimas poligrafu gali duoti rezultatų ir *jei* nekaltas įtariamasis emociškai nereaguoja, kai jam užduodamas konkretus, grėsmę keliantis su nusikaltimu susijęs klausimas. Apsvarstykime kelias priežastis, kodėl *kai kurie* nekalti įtariamieji gali elgtis priešingai ir būti pripažinti kaltais, nes emocingiau reaguoja į svarbiausius, ne į kontrolinius klausimus.

1. *Policija padaro klaidų.* Ne visi galimai įvykdę konkretų nusikaltimą tikrinami poligrafu. Pasitikrinti poligrafu paprašytas nekaltas įtariamasis žino, jog policija jį įtardama suklydo, ir tai jau pakenkė šio žmogaus reputacijai. Jis jau paaiškino policijai,

* Iš tikrųjų užduodamas ne vienas tiesiogiai su nusikaltimu susijęs klausimas, tačiau mano analizės esmės tai nekeičia.

** Kontrolinio klausimo metodo šalininkas pasakys, kad įgudęs poligrafo operatorius gali priversti įtariamąjį jaustis kaltu dėl praeities, taip patikėti, jog praeities klaidos paveiks jo vertinimą, ir taip nervintis, kad nepagautų meluojant, jei neprisipažins, kad atsakydamas į kontrolinį klausimą reaguos žymiai emocingiau nei atsakydamas į pagrindinį.

kodėl jis neįvykdė nusikaltimo, kodėl negalėjo jo įvykdyti ir niekada neįvykdytų. Akivaizdu, kad policija juo nepatikėjo, nors patikėti turėjo. Galimybę pasitikrinti poligrafu šis žmogus turėtų laikyti palankia proga įrodyti savo nekaltumą, bet jis nuogąstauja, kad tie, kurie suklydo jį įtardami, gali padaryti ir daugiau klaidų. Jeigu policija gali šitaip klysti, jų patikrinimas poligrafu irgi gali būti klaidingas.

2. *Policija nėra teisinga.* Gal dar žmogus iki įtarimo nusikaltimu nemėgo teisėtvarkos pareigūnų ir jais nepasitikėjo. Jei nekaltas įtariamasis priklauso etninėms mažumoms ar subkultūros grupei, niekinančiai policiją ir ja nepasitikinčiai, jis ko gera tikėsis ir bijos, kad poligrafo operatorius ir jį įvertins neteisingai.

3. *Technika gali suklysti.* Gal žmogui pasirodys visai suprantama, kad policija apklausia žmogų dėl nusikaltimo, kurio jis nepadarė. Bet net ir taip nusiteikęs asmuo nebūtinai pasitiki poligrafu. Gali būti, kad jis apskritai nepasitiki tokia technologija, gal jam į rankas jau buvo patekęs vienas iš tų gausių poligrafą kritikuojančių straipsnių ar žurnalų, gal matė tokią televizijos laidą.

4. Įtariamasis *gali būti išsigandęs, jaustis prasikaltęs, priešiškai nusiteikęs.* Kas linkęs nuogąstauti ar jaustis kaltas, gali smarkiau reaguoti į konkrečius, su dabartimi susijusius ir jam grėsmę keliančius klausimus, panašiai reaguos ir priešiškų nuostatų, ypač ant valdžios niršti linkęs žmogus. Visas šias emocijas užregistruos poligrafas.

5. *Įtariamajam, net ir nekaltam, gali sukelti emocijas su nusikaltimu susiję įvykiai.* Emocingesnė reakcija į nusikaltimo įvykius, ne į kontrolinį klausimą, kartais būdinga ne tik kaltajam. Pavyzdžiui, nekaltas asmuo, įtariamas bendradarbio nužudymu, iki šiol pavydėjo jam sėkmingesnės karjeros. Dabar, kai konkurentas miręs, įtariamasis jaučia sąžinės priekaištus dėl savo pavydo, šiokį tokį pranašumo džiaugsmą, kaltę dėl to džiūgavimo ir kitus jausmus. Ar, pavyzdžiui, nekaltas įtariamasis buvo nepaprastai sukrėstas, kai rado kruviną suniokotą bendradarbio kūną. Kvota apie nužudymą vėl tai primena, vėl sukelia panašius jausmus, bet žmogaus išdidumas neleidžia to prisipažinti. Visų šių jausmų pats įtariamasis gali nesuvokti. Poligrafas užregistruos, kad jis meluoja, tačiau juk slepia jis ne nužudymą, o

prieštaringus jausmus ar puikybę. Kitame skyriuje aptarsiu atsitikimą, kai patikrintas poligrafu nekaltas įtariamasis pripažintas kaltu ir nuteistas už nužudymą.

Kontrolinio klausimo metodo nusikaltimams tirti šalininkai pripažįsta visus šiuos klaidų šaltinius, tačiau teigia, kad suklystama nedažnai. O jo kritikai tvirtina, kad dideliam procentui nekaltų įtariamųjų – aršiausiųjų teigimu, 50% – kilo didesnė emocinė reakcija į pagrindinį klausimą nei į kontrolinius. Kai taip atsitinka, poligrafas padaro klaidų. Tai Otelo klaida, kai nepatikima tiesą sakančiu žmogumi.

Kaltininko žinių testas

Šeštame skyriuje aprašytas kaltininko žinių testas sumažina galimybių padaryti netikėjimo tiesa klaidų. Kad galėtų panaudoti šį apklausos metodą, melo tikrintojas privalo apie nusikaltimą turėti tokios informacijos, kokios turi tik kaltas asmuo. Pavyzdžiui, niekas, išskyrus vagį ir poligrafo operatorių, nežino, kiek buvo pavogta pinigų, nežino, kad visi banknotai buvo po 50 dolerių. Įtariamasis bus paklaustas: „Jei jūs pavogėte iš kasos pinigus, žinote, kiek buvo pavogta. Ar 150, ar 350, ar 550, ar 750, ar 950 dolerių?" Ir: „Pavogti pinigai buvo vieno nominalo. Jei paėmėte pinigus, žinote, kokio nominalo jie buvo. Ar 5, ar 10, ar 20, ar 50, ar 100 nominalo banknotai?"

„Nekaltas žmogus turi tik vieną šansą iš penkių stipriausiai sureaguoti į vieno klausimo vieną teisingą atsakymą, tik vieną šansą iš dvidešimt penkių smarkiausiai sureaguoti į vieną teisingą atsakymą iš dviejų pateiktų klausimų ir tik vieną šansą iš dešimties milijonų smarkiau sureaguoti į teisingą klausimą, jei pateikiama dešimt klausimų apie nusikaltimą."[101] „Svarbus psichologinis kalto ir nekalto įtariamojo skirtumas, kad vienas buvo nusikaltimo vietoje, žino, kas ten įvyko, jo sąmonėje liko vaizdinių, kurių nekaltas žmogui neturi... Kaip tik dėl šių žinių kaltas įtariamasis pažins su nusikaltimu susijusius žmones, objektus ir įvykius... Tai paskatins jį susijaudinti..."[102]

[101] Iš asmeninio susirašinėjimo su Davidu T. Lykkenu.
[102] Lykken, *Tremor in the Blood*, p. 251.

Vienas kaltininko žinių testo trūkumų, kad net nusikaltimams tirti jį ne visada galima panaudoti. Informacija apie nusikaltimą kartais būna taip plačiai pagarsinama, kad visus faktus sužino ir nekaltieji, ir kaltieji. Jei tos informacijos neatskleidžia laikraščiai, apklausdama įtariamuosius dažnai ją pagarsina policija. Yra nusikaltimų, kuriems taip paprastai kaltininko žinių testo nepritaikysi. Pavyzdžiui, būtų nelengva įvertinti, ar nužudymu įtariamas asmuo meluoja tvirtindamas, kad tai buvusi savigyna. O kartais ir nekaltas įtariamasis, buvęs nusikaltimo vietoje, žino visas smulkmenas ne prasčiau už policiją.

Kontrolinio klausimo metodo šalininkas Raskinas teigia, kad naudojant kaltininko žinių testą padaroma daugiau patikėjimo melu klaidų: „... tariama, kad kaltininkas neva žino nusikaltimo detales, kurias stengiamasi išaiškinti jam užduodamais klausimais. Bet jeigu įtariamas nusikaltimu asmuo neatkreipė tinkamo dėmesio į tas detales, jeigu neturėjo galimybių tas smulkmenas pastebėti, o gal įvykio metu buvo apsvaigęs, slepiamos informacijos testas tokiam subjektui netinka."[103]

Kaltininko žinių testas neduos naudos, kai įtariamąjį tikrinant poligrafu aparatas neužfiksuoja jokios autonominės nervų sistemos reakcijos. Kaip minėjau šeštame skyriuje, aptardamas iš elgesio pastebimas apgaulės užuominas, individų emocinis elgesys smarkiai skiriasi. *Nėra* tokių emocinio sujaudinimo ženklų, kurie būtų visiškai patikimi ir nėra tokių apgaulės požymių, kurie būtų būdingi kiekvienam asmeniui. Nesvarbu, ką analizuotume – veido išraišką, gestus, balsą, širdies ritmą, kvėpavimą – bus žmonių, kurių nė vienas šis požymis jokių emocinių pokyčių neparodys. Jau anksčiau pabrėžiau, kad kalbos klaidų ar emblemos funkciją atliekančių gestų klaidų nedarymas dar neįrodo, jog įtariamasis nekaltas. Panašiai ir autonominės nervų sistemos veiklos pokyčių nebuvimas – juos paprastai tikrina poligrafas – ne visais atvejais rodo, kad asmuo nėra emociškai sujaudintas. Žmonių, kurių autonominė nervų sistema emociškai susijaudinus daug aktyvumo neparodo, šio testo rezultatai bus nepatikimi. Lykkenas sako, kad taip įvyksta itin retai, tačiau

[103] Raskin, "Scientific Basis," p. 341.

tirta per mažai, kad žinotume, kaip dažnai šis testas neduoda rezultatų tikrinant asmenis, įtariamus nusikaltimais ar šnipinėjimu. Žmonių, kurie autonominė nervų sistema nerodo didelio aktyvumo, kontrolinio klausimo testo rezultatai irgi bus gana nepatikimi, nes tiek į kontrolinius, tiek į klausimus, susijusius su nusikaltimu, jie atsakys vienodai.

Be to, įvairūs vaistai, taip pat narkotikai, slopina autonominės nervų sistemos veiklą, tad tikrinant poligrafu rezultatai gaunami netikslūs tiek taikant kaltininko žinių, tiek kontrolinio klausimo metodą. Vėliau apibendrinsiu šiuos klausimus ir aptarsiu, ar psichopatai gali išsisukti tikrinami šiais metodais.

Technologinio vertinimo biuro ataskaitoje, kurioje kritiškai įvertinti visi įrodymai, nustatyta, kad abu apklausos metodai neapsaugoti nuo kritikų nurodomų klaidų. Vertinant kaltininko žinių testą paprastai padaroma daugiau tikėjimo melu klaidų, o kontrolinio klausimo testą – daugiau netikėjimo tiesa klaidų. Tačiau kai kurie poligrafo operatoriai ir tyrėjai nepritaria net ir šiai išvadai. Taip yra ir dėl to, kad dar nedaug atlikta tyrimų* ir kad poligrafo tikslumą įvertinančius tyrimus atlikti sunku. Iki šiol nėra nė vienos studijos, kuri neturėtų ydų. Ypač svarbi vadinamoji *pamatinė tiesa* (*ground truth*) – koks nors būdas, kokiu, neatsižvelgiant į poligrafo duomenis, būtų įmanoma sužinoti tiesą – ar tas asmuo melavo, ar sakė tiesą. Jeigu tyrėjas šios tiesos nežino, jei nežino, kuris melavo, o kuris sakė tiesą, nėra būdo, kuriuo būtų įmanoma įvertinti poligrafo tikslumą.

Poligrafo tikslumo tyrimas

Tyrėjų požiūriai į poligrafo tikslumo tyrimą skiriasi pagal tai, kiek jie gali būti pagrįsti pamatine tiesa. *Realiomis sąlygomis* vykdomi tyrimai nagrinėja faktinius realaus gyvenimo epizodus. Analoginiuose arba realias sąlygas imituojančiuose tyrimuose nagrinėjamas koks nors, dažniausiai tyrėjo parengtas, eksperi-

* Nors apie poligrafą parašyta tūkstančiai straipsnių, tyrimais paremti tik nedaugelis. TVB peržiūrėjo 3200 straipsnių ir knygų, iš kurių tik 320 paremti tyrimais. Dauguma iš jų neatitiko minimalių mokslinių reikalavimų. Technologinio vertinimo biuro tyrėjų manymu, tik apie 30 poligrafo tikslumą vertinančių mokslinių tyrimų buvo atlikti sąžiningai.

mentas. Realių sąlygų ir eksperimento situacijos tyrimai atspindi vieni kitų stipriąsias ir silpnąsias puses. Atliekant realių situacijų tyrimus įtariamieji iš tiesų jaudinasi dėl patikrinimo poligrafu rezultatų, todėl reikia tikėtis intensyvių emocijų pasirodymo. Kitas tokio tyrimo pranašumas yra tai, kad tiriami tinkami subjektai – tikri įtariamieji, ne koledžo pirmakursiai. Tokių praktinių tyrimų silpnoji pusė yra pamatinės tiesos dviprasmiškumas. Tikras pamatinės tiesos žinojimas yra realias sąlygas imituojančių (analoginių) tyrimų stiprioji pusė; šią tiesą nesunku sužinoti, nes tyrėjas susitaria, kas meluos, kas sakys tiesą. Šio eksperimento trūkumas yra tai, kad „įtariamieji" paprastai mažai kuo ar niekuo nerizikuoja, tad veikiausiai intensyvių emocijų sužadinta nebus. Tikrinami asmenys šiuo atveju mažai primins tuos, kurie realiame gyvenime dažniausiai tikrinami poligrafu.

Realiomis sąlygomis vykdomi tyrimai

Pirmiausia aptarkime, kodėl realiomis sąlygomis atliekant tyrimus taip sunku nustatyti tiesą. Žmonės, kurie faktiškai įtariami nusikaltimu, tikrinami poligrafu ne tyrimo tikslais, bet tik siejant tai su nusikaltimo tyrimu. Vėliau jau galima sužinoti, ar jie prisipažino, ar buvo pripažinti kaltais ar nekaltais, ar kaltinimai buvo atmesti. Atrodytų, jog turint visą tą informaciją nebūtų sunku nustatyti pamatinę tiesą, tačiau taip nėra. Pacituosiu Technologinio vertinimo biuro ataskaitą:

> Kaltinimai gali būti atmesti ne dėl nekaltumo, bet kad trūksta pakankamų įrodymų. Jei prisiekusieji išteisina kaltinamąjį, neįmanoma nustatyti, kiek iš tiesų jie buvo įsitikinę jo faktiniu nekaltumu, o gal jiems tiesiog nepakako įrodymų neabejotinai pripažinti jį kaltu. Daugelis prisipažinusiųjų faktiškai pripažįsta mažesnę kaltę nei jiems inkriminuojama, kaip pažymi Raskinas, tad sunku paaiškinti, kaip tokių prisipažinimų turinys susijęs su nusikaltimu, kuriuo įtariamasis visų pirma kaltinamas. Taigi naudojant poligrafą baudžiamosios teisės sistemoje padaroma daug [netikėjimo tiesa] klaidų kaltinamąjį išteisinant ir [tikėjimo melu] klaidų bylas nutraukiant.[104]

[104] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 50.

Atrodytų, kad šias problemas būtų galima išspręsti sušaukus ekspertų komisiją, kuri peržiūrėtų visus įrodymus ir nuspręstų, kaltas asmuo ar ne, vis dėlto čia susiduriame su dvejopos prigimties esminiais sunkumais. Ekspertai ne visuomet sutaria, o kai sutaria, nėra kaip įsitikinti, ar jie neklysta. Juk net prisipažinimai ne visada viską išsprendžia. Prisipažįsta ir nekalti žmonės, ir net jei prisipažinimai pagrįsti, jie tampa pagrindine tiesa tik nedidelei, galėtume sakyti, ypatingai kaltinimų daliai, dėl kurių tikrinama poligrafu. Beveik visų realiomis sąlygomis atliktų eksperimentų trūkumas dar ir tas, kad nežinoma, kaip tiems tyrimams buvo pasirinkti žmonės.

Analoginiai tyrimai

Analoginių tyrimų problemų ne mažiau, tik jos kitokios. Šiuo atveju dėl pagrindinės tiesos galima neabejoti, nes tyrėjai liepia vieniems tiriamiesiems „įvykdyti" nusikaltimą, kitiems ne. Netikra tik tai, ar toks nusikaltimo imitavimas kada nors bus rimtai priimtas kaip tikras nusikaltimas. Tyrėjai sukūrė imitacinius nusikaltimų modelius, kurie sudomintų tiriamuosius, nes jie motyvuojami apdovanojimais, jei poligrafas jų nepagaus meluojant. Kartkartėmis tyrimo subjektams net būdavo grasinama bausmėmis, jei jų melą išaiškintų, tačiau dėl etinių priežasčių tokios bausmės nedidelės (tarkime, už nesėkmingą dalyvavimą eksperimente bus neužskaitytas kursas). Beveik visi, taikiusieji kontrolinio klausimo metodą, panaudojo toliau aprašytą Raskino pasiūlytą imituojamo nusikaltimo situaciją.

Pusė tiriamųjų iš įrašo sužino, kad kažkuriame pastato kabinete pavogtas žiedas ir jiems teks pasitikrinti melo detektoriumi, kuris nustatytų, ar neigdami dalyvavę vagystėje jie sako tiesą. Jiems pasakyta, kad jei tikrinant paaiškės, jog jie sako tiesą, gaus gana solidžią piniginę premiją. Kitai tiriamųjų daliai buvo nurodyta, kaip įvykdyti jiems paskirtą nusikaltimą. Tad jie nuėjo į kabinetą kitame aukšte, išviliojo iš jo sekretorę, surado jos rašomojo stalo stalčiuose grynųjų pinigų dėžutę, kurioje buvo žiedas, užmovė jį vienam eksperimento

dalyviui ant piršto ir grįžo į laboratoriją pasitikrinti poligrafu. Jiems buvo liepta niekam nesakyti, kad dalyvauja eksperimente, parengti alibi, jei kas netyčia aptiktų juos sekretorės kabinete. Dar buvo įspėti neatskleisti jokių nusikaltimo detalių poligrafo operatoriui, nes jei jis sužinos, jie praras ir pinigus, kuriuos jiems žadėta sumokėti, ir dešimties dolerių premiją.[105]

Bandymas imituoti tikrą nusikaltimą įspūdingas, bet kyla klausimas, ar meluojant tokiomis aplinkybėmis sužadinamos kokios nors emocijos. Poligrafas fiksuoja emocinį susijaudinimą, tad nusikaltimo imitacija galėtų parodyti, ar poligrafo duomenys tikslūs tik tada, jei būtų sužadintos tos pačios ir tokio pat intensyvumo emocijos, kaip įvykdžius tikrą nusikaltimą.

Trečiame skyriuje paaiškinau, kokios trejopos emocijos sužadinamos meluojant, aptariau kiekvieną jų, paaiškinau, kas nulems vienos ar kitos jaučiamų emocijų intensyvumą. Aptarkime, ar tikrinant poligrafo tikslumą šios emocijos bus jaučiamos ir įvykdžius imituojamą nusikaltimą.

Išaiškinimo baimė. Tai labai svarbus veiksnys, kuriuo įtariamasis rizikuoja, jei bus išaiškintas meluojant. Trečiame skyriuje minėjau, kad kuo didesnis atlygis už sėkmingą sumelavimą, kuo didesnė bausmė už nesėkmingą melą, tuo didesnę išaiškinimo baimę žmogus jaus. Daugiausia, matyt, lemia bausmės už nesėkmę sunkumas. Sunki bausmė ir teisiam žmogui sukels ne mažesnę baimę būti neteisingai įvertintam, negu melagiui baimę būti išaiškintam – juk padariniai abiem vienodi. Imituojant nusikaltimus atpildas menkas, bausmių nėra, tad nei teisus žmogus, nei melagis neturėtų jausti baimės, kad jį gali sugauti meluojant. Gal tiriamieji šiek tiek ir susijaudins, kad jie daro tai, už ką jiems mokama, bet tai beveik be abejonių ne toks stiprus jausmas kaip baimė, kurią nekaltas ar kaltas asmuo jaučia tiriant tikrą nusikaltimą.

Kaltė dėl apgaulės. Kaltės jausmas apima, kai melagį ir auką sieja bendros vertybės. Imituojant nusikaltimus kaltė sumažėja, nes meluoti leidžiama, melui pritariama, to reikalauja tyrimas. Imituojamuose nusikaltimuose melagiui liepiama me-

[105] Raskin, "Scientific Basis," p. 330.

luoti, meluodamas jis padeda mokslui. Žmonės, meluojantys imituojamuose nusikaltimuose, tikrai neturėtų jausti ypatingos kaltės.

Džiaugsmas apgavus. Iššūkio džiaugsmą, malonumą apmauti melagis jaus daug stipriau, jei jis turi kieto riešutėlio reputaciją. Apkvailinti poligrafą yra tikras iššūkis, šis jausmas turėtų būti itin stiprus, jei nesusimaišo su jokiomis kitomis emocijos, pavyzdžiui, baime ar kalte.* Tad džiaugsmą apgavus jaus tik melagis, ne teisus žmogus.

Iš to, kas nagrinėta anksčiau, galima spręsti, kad imituojami nusikaltimai sukels tik vieną iš tų trijų emocijų, kurias jaučia tikrai nusikaltęs asmuo, – džiaugsmą apgavus. Šią emociją jaus tik melagis, ne teisus žmogus. Veikiausiai tik melagis susijaudins emociškai, tad jį išaiškinti imituojant realų nusikaltimą bus lengviau nei aiškinant iš tikrųjų padarytą nusikaltimą, kai teisų žmogų gali apimti tie patys jausmai kaip ir melagį. Taigi, iš viso to, kas pasakyta, galima daryti išvadą, kad tyrimams, kurie poligrafo tikslumą vertins remdamiesi realų nusikaltimą imituojančiomis situacijomis, bus būdingas polinkis jį pervertinti.

Mišrūs tyrimai

Yra dar vienas tyrimo būdas, kuriuo stengiamasi išvengti realių ir jas imituojančių situacijų tyrimo metodo silpnųjų pusių, suderinant abiejų geriausias ypatybes. Dėl tiesos čia neabejojama, kaip ir realius nusikaltimus imituojančių tyrimų atvejais – ir teisūs, ir įtariami daug kuo rizikuoja, kaip ir realiomis sąlygomis vykdomuose eksperimentuose. Netzeris Daie, Izraelio Jeruzalės miesto policijos Mokslinių tyrimų skyriaus darbuotojas, rengdamas daktaro disertaciją atliko tokį tyrimą. Melas buvo „... tikras, žmonės neapsimetinėjo; ...tyrimo subjektai tikėjo, kad kvotėjas nežino, kas įvykdė nusikalstamą poelgį; tyrimo subjektams...

* Dar nesusipažinęs su mano poligrafo testo analize Raskinas man sakė, kad, jo manymu, melagį išduoda ne tiek išaiškinimo baimė ar džiaugsmas apgauti, kiek iššūkio priėmimas. Nors tai ir nepatvirtina mano teiginių, bet sustiprina argumentus, kad netikri nusikaltimai nėra pats geriausias būdas pasireikšti visai tai skalei emocijų, kurios jaučiamos įvykdžius tikrą nusikaltimą, kai tiek kaltas, tiek nekaltas turi kuo rizikuoti.

nuoširdžiai rūpėjo patikrinimo poligrafu rezultatai; ...o poligrafo operatorius nežinojo, kurie atrinktieji tirti yra kalti, kurie nekalti."[106] Tikrinta dvidešimt vienas Izraelio policininkas. Jie rašė rašomąjį pieštuku ant popieriaus, neva tinkamumo darbui testą. Tiriamieji buvo paprašyti įvertinti savo pačių rašomuosius, o tai suteikė galimybę sukčiauti, pataisyti iš pradžių parašytus atsakymus. Rašomųjų lapai buvo apdoroti specialia chemine medžiaga, kad nesąžiningi taisymai būtų matyti. Septyni iš dvidešimt vieno policininko pataisė pradinius savo atsakymus. Vėliau tiriamiesiems buvo pranešta, kad juos įtaria sukčiavimu, todėl pasiūlyta pasitikrinti poligrafu. Jie įspėti, kad nuo rezultatų gali priklausyti tolesnė jų karjera.[107]

Realiame gyvenime policininkams suteikiama galimybė atsisakyti tikrintis poligrafu – baudžiamosiose bylose tikrinti įtariamuosius poligrafu tėra viena iš galimybių, tačiau nereikalaujama, kad įtariamasis tai būtinai darytų. Trys iš septynių policininkų prisipažino. Vienas prisipažinęs sukčiavimu ir kiti du, kurie teigė nesukčiavę, atsisakė tikrintis poligrafu, o trečiasis apgavikas neatėjo į patikrinimą poligrafu.* Tad iš rašomąjį rašiusių dvidešimt vieno policininko tik penkiolika tikrinosi poligrafu – du sukčiavę ir trylika nesukčiavusių. Taikytas kontrolinio klausimo metodas, abu sukčiavusieji policininkai tiksliai nustatyti. Du iš trylikos nesukčiavusių buvo klaidingai nustatyti kaip sukčiavę.

Tad iš šio eksperimento neįmanoma padaryti jokių išvadų, nes patikrintas nedidelis skaičius žmonių. Bet tokie mišrūs tyrimai gali būti labai naudingi, yra tik etikos problema – žmonės skatinami apgaudinėti ir meluoti. Izraelio tyrėjai mano, kad tai pateisinama, nes svarbiau įsitikinti, kaip teisingai galima nustatyti melą. „Tūkstančiai žmonių kasmet patikrinami poligrafu...

[106] Avital Ginton, Netzer Daie, Eitan Ellad, and Gershon Ben-Shakhar, "A Method of Evaluating the Use of the Polygraph in a Real-Life Situation," *Journal of Applied Psychology* 67, 1982, p. 132.
[107] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 132.

* Šie skaičiai rodo tą patį, ką teigia poligrafo operatoriai, kad patikrinimo poligrafu grėsmė paskatina kai kuriuos kaltus asmenis prisipažinti. Tačiau atsisakymas tikrintis poligrafu tikrai nėra kaltės įrodymas.

ir patikrinimo rezultatais pagrindžiami svarbūs sprendimai. Tačiau tikrasis šio instrumento patikimumas dar nežinomas..."[108] Galbūt tokį tikrinimo būdą būtų galima dažniau siūlyti policijai, nes policininkų darbas susijęs su ypatinga rizika, jie dažniau susiję su aplinkybėmis, kai poligrafu teisingai arba ne įvertinami žmonės. Šio mišraus eksperimento vertingas aspektas yra tai, kad jis tikroviškas. Tikrai, yra policininkų, kurie sukčiauja laikydami egzaminus. „Ypač slaptas aukšto lygio pareigūnų patikrinimas FTB leido įsitikinti, kaip plačiai paplitęs apgaudinėjimas – keli šimtai šio biuro darbuotojų sukčiavo laikydami egzaminus, turinčius lemti, kam teks taip trokštamas ypatingojo agento darbas."[109] Taigi Izraelio policijos mišrus eksperimentas nebuvo žaidimas. Tai nebuvo ir vien iššūkis, skirtas sėkmingai apkvailinti eksperimentuotoją. Policininkai turėjo labai bijoti, kad pagaus sukčiaujant, jausti kaltę dėl melo, nes rizikavo ne tik reputacija, bet, ko gero, ir visa savo karjera.

Tyrimų išvados

Minimalius mokslinius reikalavimus atitiko dešimt realiomis sąlygomis atliktų eksperimentų ir keturiolika šias sąlygas imituojančių (analoginių) eksperimentų, kuriuose pritaikytas kontrolinio klausimo metodas, bei šeši realias sąlygas imituojantys (analoginiai) eksperimentai, kuriuose panaudotas kaltininko žinių testas.* Toliau pateiktas šiais eksperimentais paremtas gra-

[108] Ginton et al., "Method for Evaluating," p. 136.
[109] Jack Anderson, *San Francisco Chronicle*, May 21, 1984.

* Apie tai, kurie realiomis sąlygomis atlikti ir kurie analoginiai kontrolinio klausimo metodą taikę eksperimentai atitiko mokslinius kriterijus, rėmiausi Technologinio vertinimo biuro ataskaita. Lykkenas man sakė, kad jis pasitiki tais realiomis sąlygomis atliktais tyrimais, kuriuos kaip pavyzdinius atrinko Technologinio vertinimo biuras, tačiau mano, kad realiomis sąlygomis atliktų tyrimų rezultatai šiek tiek pagerinti. Į galutinius apibendrinimus TVB neįtraukė kaltojo žinių testo rezultatų. Aš juos įtraukiau, kad skaitytojas galėtų palyginti juos su kontrolinio klausimo testo rezultatais. Nepateikiau tik Timmo eksperimento, kuriame nebuvo nekaltų subjektų, rezultatų. Panaudojau ir pirmojo testo rezultatus, gautus iš Ballouno ir Holmes tyrimo bei EDT duomenis iš Bradley ir Janisse studijos (H. W. Timm, "Analyzing Deception from the Respiration Patterns," *Journal of Political Science and Administration* 10, 1982, p. 47–51; K. D. Balloun and D.S. Holmes, "Effects of Repeated Examination on the Ability to Detect Guilt with a Polygraphic Examination: A Laboratory Experiment with a Real Crime," *Journal of Applied Psychology* 64, 1979: p. 316–322; M. T. Bradley and M. P. Janisse, Accuracy Demonstrations, Threat, and the Detection of Deception: Cardiovascular, Electrodermal, and Pupillary Measures," *Psychophysiology* 18, 1981, p. 307–314.

fikas rodo, kad poligrafas naudingas. Jis padeda melą išaiškinti dažniau, tačiau tikrinant juo ir suklystama. Kiek padaroma klaidų, kokios jos, priklauso nuo to, ar šie eksperimentai atlikti realiomis sąlygomis ar jas imituojančiomis, ar panaudotas kontrolinio klausimo ir kaltojo žinių metodas, taip pat nuo konkretaus eksperimento detalių.

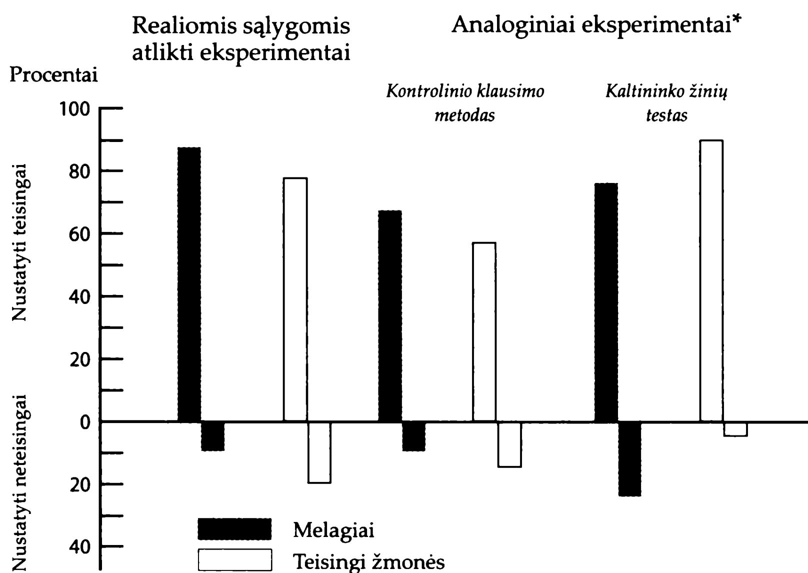
Štai kelios bendros išvados:

1. Didesnio tikslumo pasiekiama realiomis sąlygomis atliekamais eksperimentais nei realias sąlygas imituojančiais (analoginiai eksperimentai). Tai gali lemti keletas veiksnių. Realiomis sąlygomis atliekamuose eksperimentuose sukeliamas didesnis emocinis sujaudinimas, įtariamieji mažiau apmokyti, bet pamatinė tiesa ne tokia tikra, nes mažiau tikros informacijos turima apie eksperimentui parinktus asmenis.

2. Daug padaroma netikėjimo tiesa klaidų, kai tikrinama kaltojo žinių analogijos testu. Dar reikia atlikti daugiau tyrimų, ypač eksperimentų realiomis sąlygomis, taip pat mišrių, pritaikant kaltojo žinių testą.

3. Daug padaroma tikėjimo melu klaidų, daugiausia naudojant kaltojo žinių testą.

Poligrafo tikslumas

Nors Raskinas mano, kad skaičiai grafike poligrafo tikslumą sumažina, o Lykkenas teigia, kad padidina, trims bendroms čia pateikiamoms išvadoms neprieštarauja nei vienas, nei kitas. Vis dėlto dar nesutariama dėl daugelio problemų, susijusių su poligrafo rezultatų patikimumu. Ar psichopatai gali lengviau išvengti išaiškinimo tikrinami poligrafu? Išvados prieštaringos, kai tikrinant taikomas kontrolinio klausimo metodas. Lykkenas neabejoja, kad kaltininko žinių testas turėtų išaiškinti ir meluojančius psichopatus. Jis samprotauja, nors jie ir nerodo jokios baimės, kad gali būti išaiškinti, nei to, ką pavadinau džiaugsmu apgauti, paprasčiausiai teisingo atsakymo žinojimas iš teste pateiktų atsakymų jau sukels autonominės nervų sistemos veiklos pokyčius. Tačiau iki šiol neatlikta tyrimų, ar psichopatams taikomas kaltininko žinių testas tikrinant poligrafu duos kokių rezultatų. Reikia atliktų daugiau psichopatų tyrimų, taip pat pasistengti nustatyti kitas grupes žmonių, kuriems tikrinimas poligrafu sukelia minimalią reakciją.

Ar gali būti sėkmingos kontrpriemonės – sąmoningos melagio pastangos išvengti apgaulės išaiškinimo? Ir vėl tam reikia daugiau tyrimų. Manau, sveikas protas verčia sutikti, kad naudojant kontrpriemones kažkokiam skaičiui melagių pasiseks išvengti išaiškinimo. Manau, tai pavyktų, jei būtų sudarytos galimybės keletą mėnesių apmokyti melagį, kaip naudojantis sudėtinga technologija pritaikyti kontrpriemones. Niekas nežino, ar šiuo metu to mokomi šnipai, mano supratimu, būtų neprotinga manyti, kad nemokomi. Kalbama, kad tokia ypatingo parengimo mokykla, kurioje agentai mokomi pergudrauti poligrafą, yra

* Grafike pateikti vidurkiai, kurie ne visada tiksliai atspindi tyrimų rezultatų skalę. Skalės nurodomos toliau. Teisingai nustatytų melagių realiomis sąlygomis atliktuose eksperimentuose 71–99%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kontrolinio klausimo metodą, 35–100%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kaltojo žinių testą, 61–95%. Teisingai nustatytų asmenų: realiomis sąlygomis atliktuose eksperimentuose 13–94%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kontrolinio klausimo metodą, 32–91%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kaltojo žinių testą, 80–100%. Neteisingai nustatytų teisių asmenų: realiomis sąlygomis atliktuose eksperimentuose 0–75%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kontrolinio klausimo metodą, 2–51%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kaltininko žinių testą, 0–12%. Neteisingai nustatytų melagių: realiomis sąlygomis atliktuose eksperimentuose 0–29%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kontrolinio klausimo techniką, 0–29%; analoginiuose eksperimentuose, naudojant kaltininko žinių testą, 5–39%.

kažkurioje Rytų bloko šalių. Sakoma, kad tai savo prisipažinime parodė KGB agentas, kuris ne itin sėkmingai išmoko toje mokykloje dėstytų dalykų.

TVB ataskaitos baigiamajame paragrafe teigiama, kad poligrafo tyrimai pateikia „...tam tikrų įrodymų, kad tikrinimas poligrafu gali būti pagrįstas kaip įprastų baudžiamųjų tyrimų papildymas konkretiems nusikaltimams atskleisti...[110] Tačiau aš tikiu, kad įmanoma žengtelėti ir truputėlį toliau tos atsargios išvados, išsaugant šiokį tokį įtakingiausių poligrafo šalininkų ir kritikų sutarimą.

Daugiau reikšmės reikėtų teikti poligrafo testo rezultatams, kuriais patvirtinama, kad įtariamasis sako tiesą, nei kad meluoja. Jei kitais aspektais įrodymai nėra įtikinami, tardytojai galėtų apsispręsti atmesti įtariamajam iškeltus kaltinimus, kai paaiškėja, kad jis sako tiesą. Raskinas ir kiti tokią priemonę siūlo taikyti ypač tais atvejais, kai atliekamas kontrolinio klausimo testas poligrafu, nes jį taikant padaroma tik nedaug tikėjimo melu klaidų. Lykkenas įsitikinęs, kad kontrolinio klausimo testas apskritai *neturėtų* būti taikomas, ir kad tik kaltininko žinių metodas yra vaisingiausias nagrinėjant baudžiamuosius nusikaltimus.

Kai įtariamojo patikrinimas poligrafu rodo jį meluojant, tai neturėtų būti laikoma „pakankamu pagrindu jį nuteisti ar net patraukti baudžiamojon atsakomybėn... apgaulę rodantys poligrafo testo rezultatai tiesiog taptų priežastimi toliau tęsti tyrimą..."[111] Lykkenas pritaria šiai Raskino minčiai, bet tik tuomet, kai tikrinant poligrafu naudojamas kaltininko žinių testas, ne kontrolinio klausimo metodas.

Aštuntame skyriuje paaiškinsiu, ką vadinu *melo tikrinimu, arba verifikacija,* o priede 4 lentelėje išvardiju trisdešimt aštuonis klausimus, kuriuos galima užduoti apie melą norint įvertinti jo išaiškinimo galimybes poligrafu arba iš elgesio užuominų. Viena mano melo patikrinimo iliustracijų yra įtariamo žmogžudyste asmens tikrinimo poligrafu smulkus aprašymas. Tas pavyzdys suteikia dar vieną galimybę apsvarstyti klausimą, kaip patikrinimas poligrafu gali būti panaudotas tiriant kriminalinius

[110] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 102.

[111] Davido C. Raskino pareiškimas (1845) Konstitucijos pakomitečiui Jungtinių Amerikos Valstijų Senate, 1978, rugsėjo 19, p. 14.

nusikaltimus. Dabar aptarkime, kur dar gali būti panaudotas poligrafo testas, nes kaip tik dėl tų dalykų šiuo metu daugiausia nesutariama.

Tikrinimas poligrafu priimant i darbą

TVB ataskaitos rengėjai ir Raskinas su Lykkenu nepritaria, kad kandidatai į darbą būtų tikrinami poligrafu. Tačiau tokiam patikrinimui pritaria daugybė darbdavių, profesionalių poligrafo operatorių, kai kurie vyriausybės pareigūnai, ypač dirbantys žvalgybos tarnybose. Poligrafas labai dažnai naudojamas tikrinant kandidatus į darbą, bet dar neatlikta jokių mokslinių tyrimų, kaip tiksliai poligrafas nustato, kurie kandidatai sumeluoja tokius dalykus, kuriems paaiškėjus jų į darbą nepriimtų. Nesunku suprasti, kodėl tokių eksperimentų neatlikta. Atliekant juos realiomis sąlygomis pamatinę tiesą nustatyti būtų sunku. Tiesą nustatyti būtų galima tik tokiu eksperimentu, kai į darbą būtų priimti visi kandidatai, neatsižvelgiant į patikrinimo poligrafu rezultatus, o paskui stebint juos darbo vietose būtų tikrinamos ir išaiškinamos vagystės ar kitokia žalinga veikla. Kitas būdas nustatyti tiesą būtų stropiai ištirti visų kandidatų darbinės veiklos istoriją ir išsiaiškinti, kurie iš jų apie savo praeitį meluoja. Atlikti tai stropiai, padarant kuo mažiau klaidų, būtų labai brangu. Įvykdyti tik du realias sąlygas imituojantys eksperimentai – vienas patvirtino, kad poligrafo vertinimas buvo labai tikslus, kitas ne, tačiau tų eksperimentų duomenys daugeliu atžvilgiu nesutampa, kiekvieno jų vykdytojams iškilo sunkumų, dėl kurių buvo sunku padaryti išvadas.*

Kandidatų į darbą patikrinimo poligrafu tikslumo neįmanoma įvertinti, jeigu manysime, kad jis bus toks pats kaip eksperimentuose, tiriančiuose poligrafo naudojimą kriminaliniams

* Aš naudojausi TVB pateiktu šių dviejų eksperimentų įvertinimu.[112] Tikrinimo poligrafu šalininkai šias studijas laiko patikimomis ir svarbiomis. Net jeigu jų rezultatus priimtume, vis tiek manyčiau, kad kol kas pagrįstai galima tvirtinti, jog daryti išvadas apie kandidatų į darbą tikrinimo poligrafu tikslumą mokslinio pagrindo nėra. Tokiam svarbiam ir prieštaringam dalykui pagrįsti reikia daugiau nei dviejų eksperimentų.

[112] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 75–76.

įvykiams nagrinėti (žr. grafiką). Tikrinami asmenys, kaip ir egzaminuotojai bei egzaminavimo technikos, gali labai skirtis. Kandidatuojantis į darbą turi pasitikrinti poligrafu, kad galėtų užimti pareigas, o įtariamieji nusikaltimu turi galimybę nesitikrinti poligrafu ir toks atsisakymas nebus laikomas įrodymu prieš juos. Raskinas tikina, kad kandidatų į darbą patikrinimas poligrafu yra „... prievartinis ir veikiausiai sukels pasipiktinimą, kuris smarkiai trukdys gauti tikslius tikrinimo poligrafu rezultatus."[113] Tikrinami asmenys rizikuoja skirtingais dalykais. Bausmė poligrafo testu nustačius melą turėtų būti mažesnė tikrinant būsimuosius darbuotojus nei nusikaltimu įtariamus asmenis. Dėl mažesnės rizikos melagiai turėtų jausti mažesnę išaiškinimo baimę, tad juos ir pagauti meluojant sunkiau. Tačiau niekuo nenusikaltę, tik labiausiai norintys gauti darbą bijos būti neteisingai įvertinti, ir kaip tik dėl šios baimės jie ir bus neteisingai įvertinti.

Pritariančių tikrinimui poligrafu kontrargumentas yra tai, kad šis patikrinimas vis dėlto duoda vaisių. Daugelis poligrafu patikrintų kandidatų prisipažino apie jiems pakenkusius dalykus – pasisakė įvykdę tokius nusižengimus, apie kuriuos nebuvo užsiminę prieš tikrinami poligrafu. Tad tai *praktinis* argumentas. Nesvarbu, ar poligrafas tiksliai padeda pagauti meluojančius, jeigu tie, kurie neturėtų būti priimti į darbą, identifikuojami tokiu būdu patikrinus. Lykkenas mano, kad tvirtinimai apie praktiškumą patys savaime nėra pagrįsti.[114] Jo manymu, pranešimų apie sau pakenkusius kandidatus prisipažinimų skaičius padidinamas, o kai kurie jų gali būti ir melagingi, išgauti darant spaudimą. Negana to, asmenys, padarę tokius dalykus, dėl kurių galėtų būti nepriimti į darbą, patikrinimo poligrafu gali nebijoti tiek, kad prisipažintų. Be tikslių tyrimų nėra kaip sužinoti, kiek asmenų, neišlaikiusių poligrafo testo, būtų buvę ištikimi darbuotojai nei kiek poligrafo testą išlaikiusių vogs.

Raskino išugdytas psichologas Gordonas Barlandas, kuris atlieka kandidatų į darbą patikrinimą poligrafu, pateikia dar vieną

[113] Raskin, Statement, p. 17.
[114] Lykken, *Tremor in the Blood*, chap. 15.

argumentą, patvirtinantį poligrafo testo naudingumą. Barlandas susipažino su keturiais šimtais kandidatų į tokius darbus, kaip sunkvežimio vairuotojas, kasininkas, sandėlių darbininkas ir kitais, kuriuos darbdaviai atsiuntė į privačią patikrinimo poligrafu firmą. Pusė iš 155 pareiškimus į darbą padavusių kandidatų, sužinoję, kad poligrafo testo rezultatai parodė juos melavus, prisipažino. Tačiau Barlandas sužinojo, kad darbdaviai pasamdė 58% iš tų melu prisipažinusių žmonių. „Daugeliui darbdavių patikrinimo poligrafu rezultatai reikalingi ne tiek tam, kad apsispręstų, ar priimti asmenį į darbą, kiek kad galėtų išsiaiškinti, kokį darbą jis galėtų dirbti. Pavyzdžiui, jeigu nustatyta, kad kandidatas į darbą alkoholikas, jis galbūt bus pasamdytas dirbti kroviku, ne vairuotoju."[115]

Barlandas teisingai nurodo, kad ypač turėtų dominti tų septyniasdešimt aštuonių asmenų, kuriuos poligrafas parodė melavus, tačiau jie paneigė, likimas, nes tai gali būti netikėjimo tiesa klaidų aukos. Barlandas įrodinėja, kad 66% iš jų vis dėlto buvo priimti į darbą. Bet nėra kaip įsitikinti, ar jie pasamdyti dirbti tokius darbus, kokių būtų pageidavę, ir kokius būtų gavę, jei ne patikrinimo poligrafu rezultatai. Diduma nepasamdytų, kurie neigė melavę, nors poligrafas tai patvirtinta, buvo nepriimti dėl to, kuo prisipažino per pokalbį prieš poligrafo testą. „Tik labai nedidelė dalis (mažiau negu 10%) kandidatų, kurie nustatyti kaip melavę, bet neprisipažinę, potencialių darbdavių buvo atmesti būtent dėl tos priežasties."[116]

Vertinimas to *mažiau nei 10% skaičiaus,* kiek žalos juo galima padaryti, priklauso nuo *bazinės melo normos.* Ji yra statistinis veiklos rodiklis, pavyzdžiui, poligrafu tikrinamų įtariamų nusikaltimais asmenų bazinė melo norma veikiausiai gana aukšta, ko gero, 50%. Atliekant kriminalinius tyrimus poligrafu tikrinami ne visi, tik maža įtariamųjų grupelė. Barlando studija leidžia prieiti prie išvados, kad kandidatų į darbą bazinė melo norma yra apie 20%. Maždaug vienas iš penkių kandidatų pameluos ką nors, kam paaiškėjus jis nebūtų pasamdytas į šią tarnybą.

[115] Gordon H. Barland, "A Survey of the Effect of the Polygraph in Screening Job Applicants: Preliminary Results," *Polygraph* 6, December 1977, p. 321.
[116] Ibid.

Net jei pripažinsime, kad poligrafo testas tikslesnis nei iš tikrųjų, 20% bazinė melo norma vis vien jau gali sukelti nelemtų padarinių. Nors Raskinas prieštarauja, kad kandidatai į darbą būtų tikrinami poligrafu, vis dėlto daro prielaidą, kad tikrinimo poligrafu rezultatų tikslumas yra 90%.

> Tad remiantis šiomis prielaidomis kandidatų į darbą tikrinimas poligrafu duos tokius rezultatus: iš 200 apgauti linkusių subjektų 180 bus teisingai nustatyti kaip apgavikai, o 20 bus neteisingai nustatyti kaip teisūs; iš 800 sakančių tiesą subjektų 720 bus teisingai nustatyti kaip sakantys tiesą, o 80 bus neteisingai nustatyti kaip apgaudinėjantys. Iš 260 subjektų, nustatytų kaip melagiai, 80 faktiškai sakys tiesą. Tad iš tų, kurie bus įvertinti kaip apgavikai, 31% faktiškai bus teisingi žmonės. Tai labai aukšta [netikėjimo tiesa klaidų] norma, dėl kurios žmonės nebus priimti į darbą, jei sprendimai bus daromi remiantis tikrinimo poligrafu rezultatais. Tiriant baudžiamuosius nusikaltimus rezultatai bus kitokie, nes čia apgaulės bazinė norma veikiausiai yra 50% ar aukštesnė, o didesnis technikos tikslumas neleis padaryti tiek daug klaidų.[117]

Tad kontrargumentas prieš poligrafą gali būti toks:

Bazinės melo normos tikrinant kandidatus į darbą įvertinimas 20% yra per žemas. Šis argumentas paremtas tik viena kandidatų į darbą Jutos valstijoje tyrimo studija. Gal valstijose, kur mormonų procentas mažesnis, melagių pasitaikys daugiau. Net jei jis būtų ir 50%, poligrafo testo priimant į darbą priešininkai sakys, kad tikrinimas poligrafu neturėtų būti atliekamas neįvertinus jo tikslumo. O tas tikslumas, matyt, daug mažesnis nei 90% .

Tačiau poligrafo testo tikslumas iš tiesų nėra toks jau svarbus. Patikrinimas ar patikrinimo grėsmė priverčia žmones prisipažinti apie jiems patiems galinčius pakenkti dalykus, ko kitomis aplinkybėmis nepripažintų. Vėlgi reikėtų pasakyti, kad neatlikus tikslumo analizės nėra būdų sužinoti, kiek žmonių neprisipažįsta kada nors padarę tokius dalykus, dėl kurių darbdaviai vėliau galėtų nukentėti.

[117] Raskin, Statement, p. 21.

Reikia pasakyti, kad poligrafu periodiškai tikrinami dirbantys asmenys. Tokiam poligrafo naudojimui tinka visa ta kritika, kuri jau išsakyta dėl kandidatų į darbą tikrinimo.

Tikrinimas poligrafu priimant į darbą policijoje

Tai dar viena sritis, kurioje plačiai taikomas tikrinimas poligrafu. Visi argumentai, kuriuos ką tik aptariau kalbėdamas apie kandidatų į kitus darbus tikrinimą poligrafu tinka ir šioje srityje. Tačiau norinčius dirbti policijoje aptariu atskirai, nes yra duomenų apie jų tikrinimo poligrafu naudą, be to, policijos darbo specifika leidžia pateikti naujų argumentų, paremiančių kandidatų į darbą tikrinimą poligrafu.

Richardo Artherio, profesionalaus poligrafo operatoriaus, straipsnio pavadinimas „Kiek plėšikų, įsilaužėlių, seksualinių nusikaltėlių jūsų departamentas pasamdys šįmet? (Tikėkimės, kad tik 10% visų naujai priimtų darbuotojų!)"[118] atspindi visų šių argumentų esmę. Artherio išvados, padarytos pagal apklausas, gautas iš trisdešimt dviejų skirtingų teisėsaugos institucijų. Jis nepateikia informacijos, koks procentas teisėsaugos institucijų į tas anketas atsakė. Artheris praneša, kad 1970 m. į jo apklausą atsiliepę teisėsaugos pareigūnai teigė atlikę 6524 kandidatų į darbą patikrinimą poligrafu. „Svarbi kandidatus žeminanti informacija jau pirmą kartą patikrinus gauta iš 2119 padavusiųjų dokumentus gauti darbą. Tai 32%. Dar svarbiau, kad daugumos šių 6524 poligrafo testą laikiusių asmenų jau buvo atliktas detalus biografijos patikrinimas." Artheris savo argumentus paremia cituodamas įvairius pavyzdžius, kaip svarbu buvo panaudoti poligrafą. Štai vieną atsiuntė Normanas Luckay, Ohajo valstijos Klivlendo policijos departamento poligrafo operatorius: „[Tas] asmuo buvo vienas iš dešimties geriausių kandidatų, kuris prieš priimant į tarnybą buvo patikrintas poligrafu. Prisipažino dalyvavęs neišaiškintame ginkluotame apiplėšime."[119]

[118] Arther, "How Many," puslapiai nesunumeruoti.
[119] Ibid.

Kad ir kokios tai būtų įspūdingos istorijos ir meluojančių policininkų stulbinami skaičiai, vis viena negalime užmiršti, kad vis dar nėra mokslinių įrodymų apie kandidatų į policijos tarnybą tikrinimo poligrafu tikslumą. Tuo sunku patikėti tik dėl to, kad taip paprasta supainioti naudą su tikslumu. Artherio duomenys patvirtina poligrafo naudą. Apsvarstykime, ko jis nepasakė.

Kiek kandidatų į policijos darbą, kuriuos poligrafas parodė meluojant, to neprisipažino, nepasakė kuo nors nusižengę? Kas įvyko su jais? Tai irgi svarbu, tačiau diduma kandidatų į darbą tikrinimo poligrafu šalininkų šių skaičių nemini.

Kiek tų, kurie nustatyti melavę, bet tai neigę, faktiškai sakė teisybę ir turėjo būti priimti į darbą? Kad atsakytume į šį klausimą – kiek netikėjimo tiesa klaidų buvo padaryta – reikia poligrafo tikslumo vertinimo studijų.

Kiek tų, kurie nustatyti nemelavę, iš tiesų melavo? Kiek plėšikų, įsilaužėlių, prievartautojų ir kitų apkvailino poligrafą? Kad atsakytume į šį klausimą – kiek tikėjimo melu klaidų buvo padaryta – taip pat reikia tikslumo vertinimo studijų.

Mane stebina, kad šioje srityje nėra jokių praktinių duomenų. Aišku, sukaupti jų nebūtų nei paprasta, nei pigu, tačiau ir jų nepakanka. Per daug rizikuojama nežinant, kiek padaroma tikėjimo melu klaidų, jau nekalbant apie netikėjimo tiesa klaidas. Taigi, kol bus padaryti tokie tyrimai, kandidatų dirbti policijoje tikrinimas poligrafu vis viena gali būti pateisinamas, kad ir kiek klaidų būtų padaroma, nes taip tikrinant įmanoma atsijoti ne taip jau mažai nepageidaujamų asmenų. Net jei poligrafu neatmetami visi, kuriuos reikėtų, net jei kai kurie asmenys, kurie būtų tapę gerais policininkais, į darbą nepriimami (jie tampa netikėjimo tiesa aukomis), vis viena ši kaina nėra per didelė palyginus su rezultatais.

Tai socialinis ir politinis sprendimas. Jį padaryti privalu žinant, kad nėra mokslinių įrodymų apie poligrafo tikslumą tikrinant juo kandidatus į policininko pareigas. Esu įsitikinęs, kad pritariantys tikrinimui poligrafu, nes taip atsijojami bent kai kurie nepageidaujami kandidatai, turėtų pasirūpinti, kad tikrinant poligrafu būtų atliekami ir tikslumo nustatymo tyrimai sten-

giantis išaiškinti bent jau tai, kaip dažnai žmonės nepriimami į darbą neteisėtai.

Tikrinimas poligrafu šnipams susekti

Armijos seržantas, dirbęs su slapta informacija, norėjo gauti postą civilinėje tarnyboje, susijusioje su žvalgyba. Tikrinant poligrafu jis reagavo į įvairius svarbius klausimus. Per pokalbį po patikrinimo poligrafu jis prisipažino padaręs smulkių nusikaltimų, šiokių tokių nusižengimų. Poligrafo operatorius pastebėjo, kad jis nuosekliai labiau reaguoja į specifinius pagrindinius klausimus; tas pats pasikartojo po keleto savaičių seržantą dar kartą patikrinus poligrafu. Jam buvo atimta teisė dirbti su slapta informacija, pradėtas tyrimas. Tyrimo dar nebaigus seržantas rastas negyvas automobilyje. Vėliau paaiškėjo, kad jis šnipinėjo Sovietų Sąjungai.[120]

Nacionalinės saugumo agentūros ataskaita apie poligrafo panaudojimą pateikia šį ir daug kitų pavyzdžių, kaip priimamus žmones į darbą įprastai tikrinant poligrafu buvo išaiškinti šnipai. Aišku, gali būti, kad ir kai kurie ne šnipai ir visiškai tinkami darbui žmonės neišlaikė poligrafo testo. NSA nepateikia informacijos, kiek ji išaiškina šnipų, kiek, kaip išaiškėja vėliau, poligrafas neatspėja. Bet NSA praneša, kiek žmonių nepriimta dėl įvairių prisipažinimų, tokių, kaip teistumas už praeityje padarytus nusikaltimus. Pavyzdžiui, apie 2902 kandidatus, kurių darbui reikėjo specialaus įgaliojimo dirbti su slapta informacija, tikrinimą poligrafu paskelbti tokie duomenys – 43% nustatyti kaip sakantys tiesą, bet vėlesnė informacija parodė, kad 17 iš 2902 slėpė nepalankią sau informaciją. Tad tikėjimo melu klaidų *žinomas* procentas buvo mažesnis nei 1% (17 iš 2902 patikrintų poligrafu asmenų). 21% neišlaikė patikrinimo poligrafu ir tada prisipažino padarę didelius nusižengimus, dėl kurių jie nepriimti į darbą. 24% neišlaikė poligrafo testo ir prisipažino įvykdę mažesnius nusižengimus, kurie netapo kliūtimi juos pasamdyti į darbą. 8% neišlaikė patikrinimo poligrafu, tačiau niekuo neprisipažino.

[120] Garwood and Ansley, *Accuracy and Utility*, puslapiai nesužymėti.

Tie 8% galėtų būti netikėjimo tiesa klaidos. NSA ataskaitoje pabrėžta, jog poligrafas nėra nei vienintelis instrumentas, naudojamas nusprendžiant, kas bus priimtas į darbą, nei galutinis arbitras. Patikrinimo poligrafu neišlaikiusieji asmenys paskui kviečiami pokalbiui, stengiamasi išsiaiškinti, kodėl tikrinamas poligrafu žmogus emociškai sureagavo į konkretų klausimą. Gordonas Barlandas man sakė, kad nepavykus išsiaiškinti, kodėl kandidatas susikirto tikrinamas poligrafu, NSA į darbą jis nepriimamas.

Ir dar kartą tenka priminti, kad šie skaičiai rodo tik naudingumą, ne tikslumą. Neturint duomenų apie tikslumą, neįmanoma atsakyti į tokį klausimą, pavyzdžiui, kiek dar neišaiškintų melagių gali būti likę Nacionalinio saugumo agentūroje? NSA mano, kad jų skaičius mažesnis nei 1%, tačiau jokių tikslesnių tyrimų tam patvirtinti nėra. Nors jiems ir gali atrodyti, kad poligrafas išaiškina visus meluojančius asmenis, labai tikri tuo būti jie negali. Technologinio vertinimo biuro ataskaitoje pažymėta, kad „tie individai, kuriuos federalinė vyriausybė labiausiai norėtų išaiškinti (už nacionalinio saugumo pažeidimus), gali būti labiausiai motyvuoti ir geriausiai parengti neįkliūti tikrinant."[121] Neatlikus tikslumo tyrimų nėra kaip įsitikinti, kiek patikėjimo melu klaidų padaroma. Poligrafo tikslumo tyrimus atlikti, be abejo, būtų sunku, tačiau nėra neįmanoma. Mišrius eksperimentus, tokius kaip mano aprašytas Izraelio policijos atliktas tyrimas, tikriausiai būtų įmanoma padaryti.

Ar atsakomosios priemonės galėtų apgauti poligrafą? Prie jų priskirtini tokie fiziniai veiksmai, kaip liežuvio kramtymas, narkotikų vartojimas, hipnozė, grįžtamasis ryšys. Atlikti tyrimai rodo, kad tam tikru laipsniu atsakomosios priemonės gali duoti rezultatų; tačiau turint galvoje, kokią žalą nacionaliniam saugumui gali padaryti bent vienas nenustatytas šnipas, jei bus padaryta bent viena tikėjimo melu klaida, tyrimų turėtų būti atliekama kur kas daugiau. Šių tyrimų objektas turėtų būti tariamieji agentai, naudojantys atsakomąsias priemones stengdamiesi apgauti poligrafą, kai jiems padeda ekspertai, kai prieinama

[121] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 100.

techninė įranga, kai jiems parengti skiriami ištisi mėnesiai, o kaip tik tokias galimybes veikiausiai ir turės tikrasis agentas. Dr. Johnas Beary III, buvęs gynybos sekretoriaus padėjėjas sveikatos apsaugos reikalams, „...įspėjo Pentagoną, kad jų pasikliovimas poligrafu ne stiprina nacionalinį saugumą, o kelia jam grėsmę. Jis girdėjęs apie tai, kad kažkurioje Rytų bloko šalyje sovietai turi mokyklą, kurioje agentus moko apgauti poligrafą. Daugelis mūsų Gynybos departamento atsakingų pareigūnų įsitikinę, kad poligrafu galima pasitikėti, jie jaučiasi apgaulingai saugūs ir palengvina sovietiniam šnipui, išlaikiusiam patikrinimą poligrafu, prasigauti į Pentagoną."[122] Turint galvoje šią galimybę stebina tai, kad, pasak Technologinio vertinimo biuro, NSA vykdo nedaug tokių poligrafo apgavimo priemonių bandomųjų tyrimų.

Kiek iš tų 8%, kuriuos nustatė meluojant, nors jie tai paneigė, mano skaičiavimais, 245 žmonės (iš tiesų melagiai), ir kiek teisingų žmonių neteisingai įvertino poligrafas? Ir vėl, atsakyti galėtų poligrafo tikslumo tyrimas.

Tiek Nacionalinėje saugumo agentūroje, tiek Centrinėje žvalgybos tarnyboje, užklausus Technologinio vertinimo biurui, atlikti tik *vieni* poligrafo tikslumo tyrimai – atliktas sąlygas imituojantis eksperimentas, kuriame dalyvavo studentai. Šio eksperimento tiesos nustatymo kriterijai abejotini, o suformuluoti klausimai mažai susiję su nacionaliniu saugumu! Ir vėl stebina, kad tokiais svarbiais klausimais atlikta tiek nedaug tyrimų. Net jei atmestume netikėjimo tiesa klaidas, kai rizikuojama tokiais svarbiais dalykais, ypač svarbu išvengti tikėjimo melu klaidų.

Be abejo, nors nėra duomenų apie poligrafo testo tikslumą, reikėtų rekomenduoti patikrinimą poligrafu parenkant kandidatus į pareigas, susijusias su slapta informacija, kuri patekusi į priešų rankas sukeltų grėsmę nacionaliniam saugumui. Generalinio prokuroro padėjėjas Richardas K. Willardas reziumuoja: „Net jei tikrinant poligrafu klaidingai atmetami kai kurie iš tiesų kvalifikuoti kandidatai, mūsų manymu, svarbiau išvengti klaidos priimti į darbą tuos, kurie keltų grėsmę nacionaliniam sau-

[122] Daniel Rapoport, "To Tell the Truth," *The Washingtonian*, February 1984, p. 80.

gumui."[123] Lykkenas argumentuotai prieštarauja Didžiojoje Britanijoje neseniai priimtam nutarimui taikyti tikrinimą poligrafu institucijose, kurių darbuotojams prieinama slapta informacija: „Jau nekalbant apie žalą nekaltų asmenų karjerai ir reputacijai, šiuo sprendimu vyriausybė tikriausiai praras pačius ištikimiausius valstybės tarnautojus. ...[Ir] dėl tos tendencijos ignoruoti šiek tiek brangesnes, bet veiksmingesnes saugumo procedūras, priėmus šį sprendimą ir įvedus tikrinimą poligrafu, į slaptąsias tarnybas bus atvertos durys užsienio agentams, išmokytiems apgauti poligrafą."[124]

Darbuotojų tikrinimas poligrafu

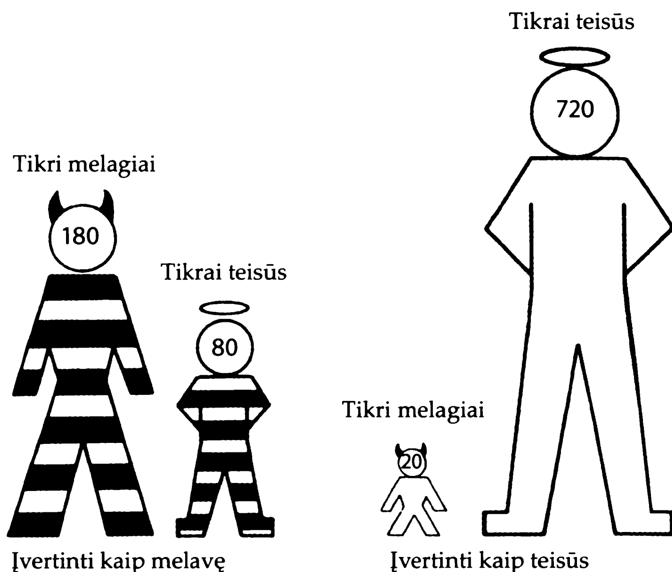
Neabejotinai svarbu, kad nepageidaujami asmenys netaptų žvalgybos tarnybų darbuotojais, deimantų pirkliais ar prekybos centro pardavėjais, bet, atrodytų, akivaizdžiai naudinga būtų ir jau dirbančius žmones kartkartėmis patikrinti, ar jie kartais nepaslydo. Taip daro daugelis verslininkų. Ir vėl nėra duomenų, ar taip pritaikomas poligrafas duotų tikslius rezultatus. Čia bazinės melo normos tikriausiai žemesnės: juk tikrinant prieš priimant į darbą, diduma „supuvusių obuolių" nupurtyti; lyginant su kandidatais į darbą, dirbantys asmenys mažiau turi ką slėpti. Kuo žemesnė bazinė melo norma, tuo daugiau pasitaikys klaidingų įvertinimų. Grįžkime prie ankstesnio pavyzdžio apie tūkstantį darbuotojų, kai tarėme, kad poligrafo tikslumas bus 90%, tik šį sykį sakykime, kad bazinė melo norma yra ne 20%, bet 5%, tad rezultatai bus tokie: 45 melagiai bus teisingai identifikuoti, bet 95 teisūs asmenys bus identifikuoti neteisingai kaip melavę, 855 teisūs asmenys bus identifikuoti teisingai, bet 5 melagiai prasmuks, klaidingai nustatyti kaip teisūs.

7 ir 8 grafikuose pateikiami tokios žemos bazinės melo normos rezultatai. Kad parodyčiau, kaip pakitusi bazinė melo norma pakeičia klaidingai melagiais identifikuotų žmonių skaičių,

[123] Willard, *ibid.*, p. 36.
[124] Lykken, "Polygraphic Interrogation," p. 684.

įvertinimo tikslumą palikau nepakeistą – tą patį 90%.* Kai melo norma 20%, išaiškinimo santykis yra vidutiniškai du melagiai ir vienas neteisingai įvertintas asmuo. Kai bazinė melo norma 5%, santykis atvirkščias – kiekvienam sugautam melagiui tenka du teisingi žmonės, įvertinti klaidingai.

Čia nereikėtų pamiršti ir to, kad dėl pasipiktinimo, kurį jaučia tikrintis poligrafu verčiami asmenys, tikslius rezultatus gauti sunkiau. Dirbantys žmonės gali net ir labiau piktintis, kad verčiami tikrintis melo detektoriumi, nei tada, kai siekė gauti šį darbą.

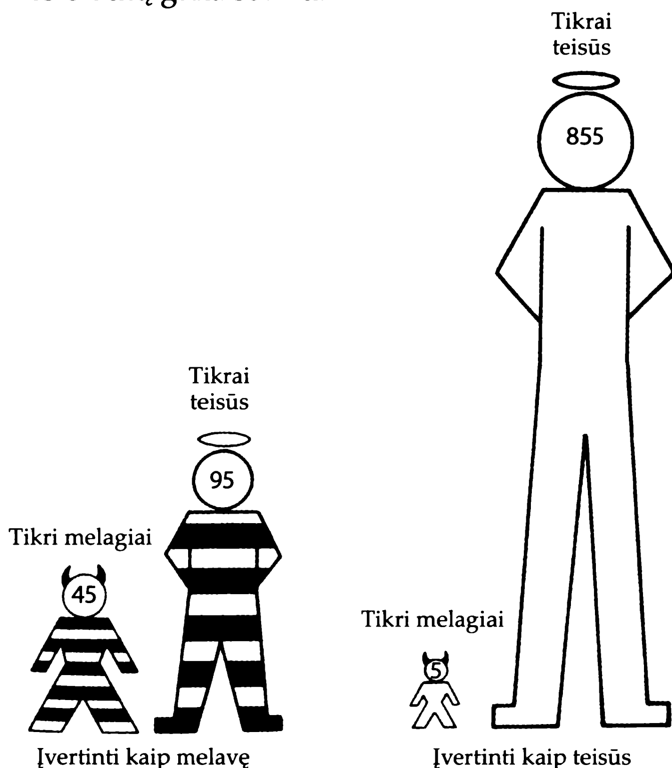

7 pav.
Poligrafo testo rezultatai
Iš tikrintų 1000 asmenų 20% (200) yra melagiai

Tiek policininkų, tiek tokios tarnybos kaip Nacionalinė saugumo agentūra darbuotojų tikrinimą poligrafu galima pateisinti. Policijos darbuotojai tikrinami retai, nors turint galvoje jų darbe tykančias pagundas, korupcijos paplitimą, toks tikrinimas tikrai atrodytų pateisinamas. NSA poligrafu tikrina dirbančius darbuotojus. Jei darbuotojas neišlaiko poligrafo testo ir vėliau pokalbis nepadeda išsiaiškinti to priežasties, atliekamas

* Kadangi tai tinkamai neištirta, nėra kaip išsiaiškinti, koks kiekvienu atveju būtų tikslumas. Tačiau vargu ar jis galėtų būti aukštesnis nei 90%.

saugumo tyrimas. Į mano klausimą, kas nutinka, jei klausimo nepavyksta išspręsti, jei darbuotojas keliskart neišlaiko poligrafo testo, tačiau nieko neteisėto neatskleidžiama, man atsakė, kad to dar nėra atsitikę, tad nėra jokios kitos taktikos, kaip kiekvieną atvejį spręsti individualiai – tokio sprendimo nėra tekę priimti. Tai būtų gana kebli situacija. Būtų nelengva atleisti iš darbo ilgametį darbuotoją, jei nėra jokių nusižengimų įrodymų, išskyrus keliskart neišlaikytą poligrafo testą. Jei asmuo būtų nekaltas, įniršis dėl to, kad išmetė iš darbo, gali paskatinti jį išduoti slaptą informaciją, kurią sužinojo dirbdamas. Tačiau jei kaskart šį asmenį paklausus, ar per pastaruosius metus jis išdavė informaciją kokios nors šalies agentams, jam atsakant neigiamai poligrafas užregistruos smarkesnę jo emocinę reakciją, nekreipti į tai dėmesio būtų gana sunku.

8 pav.
Poligrafo testo rezultatai
Iš tikrintų 1000 asmenų 5% (50) yra melagiai

Viena iš siūlomų naujų poligrafo panaudojimo sričių yra neįtraukiant Gynybos departamento identifikuoti vyriausybėje dirbančius žmones, kurie neteisėtai atskleidė slaptą informaciją. Iki šiol visi tokie tyrimai būdavo prilyginami baudžiamosioms byloms. Jei Reagano administracijos pasiūlyti 1983 m. pakeitimai įsigaliotų, neteisėtus informacijos atskleidimo atvejus būtų galima nagrinėti kaip „administracinius". Bet kurios vyriausybinės institucijos viršininkas, manantis, kad jo darbuotojas paskleidė informaciją, gali paprašyti jį pasitikrinti poligrafu. Neaišku, ar to būtų reikalaujama visų, kuriems buvo prieinamas paviešintas dokumentas, – tuomet bazinė melo norma būtų žema, o klaidų norma vertinant poligrafu aukšta, – ar tik tų, kurie tyrimu prieš tai nustatyti kaip galimi įtariamieji.

Technologinio vertinimo biuro ataskaitoje pabrėžiama, kad neatlikta jokių tyrimų vertinant poligrafo tikslumą, kai jis naudojamas aiškinantis neteisėtą informacijos atskleidimą. Tiesa, Federalinis tyrimų biuras pateikė duomenis, kad per ketverius metus jie sėkmingai panaudojo poligrafą dvidešimt šešiems tokiems atvejams, kurie pasirodė sėkmingi, nes dauguma neišlaikiusiųjų poligrafo testo, prisipažino.[125] Bet Federaliniame tyrimų biure poligrafo panaudojimas skiriasi nuo to, kas bus leidžiama pagal naujus vyriausybės nurodymus. FTB netikrindavo visų, kurie galėtų būti prisidėję prie neteisėto informacijos atskleidimo. Tokia procedūra buvo pavadinta poligrafo panaudojimas nusikaltėliams gaudyti. Tikrindavo mažesnę grupelę įtariamųjų, išaiškintų prieš tai vykdytu tyrimu, tad bazinė melo norma būdavo aukštesnė, o klaidų pasitaikydavo mažiau nei tikrinant pagal nusikaltėlių gaudymo sistemą. FTB nurodymai draudžia taikyti „nusikaltėlių išaiškinimo poligrafo testą dideliam skaičiui individų tikrinti arba panaudoti jį kaip logiško tyrimo įprastomis priemonėmis pakaitą."[126] Bet 1983 m. siūlomi priimti nauji nuostatai legalizuotų nusikaltėlių išaiškinimui naudoti poligrafo testą.

[125] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 109–110.
[126] Technologinio vertinimo biuro ataskaita, p. 99.

Tikrinami asmenys, poligrafo testo turinys, testavimo procedūros administraciniais tikrinimo poligrafu atvejais veikiausiai skirsis nuo kriminaliniais poelgiais įtariamų asmenų tikrinimo poligrafu. Administraciniais atvejais pasipiktinimo lygis, matyt, bus aukštas, nes nepasitikrinęs poligrafu darbuotojas rizikuotų prarasti teisę savo darbe naudotis slapta informacija. NSA, atlikusi darbuotojų apklausą, nustatė, kad darbuotojai įsitikinę, jog tikrinimas poligrafu pateisinamas. Tai gal ir tiesa, bet jei apklausa nebuvo anoniminė, tie, kurie nepritaria tikrinimui poligrafu, to nepripažins. Manau, kitų vyriausybės institucijų darbuotojai neabejoja, jog tikrinimas poligrafu pateisinamas nustatant informacijos nutekėjimą, ypač jei atrodo, kad tikslas – užslaptinti informaciją, kurios pagarsinimas pavojingesnis pačiai institucijai nei nacionaliniam saugumui.

JAV generalinio prokuroro pavaduotojas Willardas, atsiskaitydamas Kongresui, pateikė dar vieną tikrinimo poligrafu netikėtą pagrindimą: „Papildoma poligrafo nauda yra atgrasymas nuo konkretaus žalingo elgesio, kurį būtų nelengva atskleisti kitomis priemonėmis. Žinodami, kad gali būti patikrinti poligrafu, darbuotojai veikiausiai susilaikys nuo žalingo elgesio."[127] Tačiau ne visada viskas čia taip gerai, kaip galėtų atrodyti. Kai darbuotojai nedirba žvalgybos tarnyboje, tikrinant poligrafu veikiausiai bus padaroma kur kas daugiau klaidų stengiantis išaiškinti asmenis, meluojančius apie slaptos informacijos pagarsinimą, tačiau net jei taip ir nėra – niekas iš tiesų nežino, – jei tikrinami žmonės viliasi ar net žino, jog tiesos niekas nesužinos, atgrasymas gali ir nesuveikti. Poligrafas duoda gerus rezultatus tik tada, jeigu dauguma juo tikrinamų žmonių tiki. Tiriant neteisėtą informacijos atskleidimą pareikalavus tikrintis poligrafu nekalti darbuotojai gali išsigąsti, ne mažiau nei kalti, o supykti irgi gali ne mažiau už kaltus.

Galima ginčytis, kad ne taip svarbu tikrinimo poligrafu rezultatai, nes bus žmonių, kuriems tai vis viena turės atgrasomąjį poveikį. O jei neskirsime bausmės susikirtusiems tikrinant poligrafu, išvengsime etinės dilemos ir nenubausime neteisingai įvertintų nekaltų asmenų. Tačiau jei poligrafu nustačius melą jo

[127] Willard, Statement, p. 17.

pasekmės nereikšmingos, tikrinimas veikiausiai jokių rezultatų neduos, o žinant, kad poligrafo testo neišlaikę nėra baudžiami, didelio atgrasomojo poveikio toks tikrinimas irgi neturės.

Poligrafo duomenų ir elgesio teikiamų apgaulės užuominų palyginimas

Poligrafo operatoriai apie įtariamojo melą sprendžia ne vien iš poligrafo grafiko. Operatorius žino, kas paaiškėjo prieš tai vykusio nagrinėjimo metu. Per pokalbį prieš tikrinant poligrafu aiškindamas tiriamajam procedūrą ir rengdamas klausimus, kurie bus pateikti tikrinant, operatorius gauna daugiau informacijos. Poligrafo operatorius taip pat susikuria tam tikrą įspūdį iš tyrimo subjekto veido išraiškų, balso, gestų, kalbėdamasis su juo prieš poligrafo testą – jį sustiprina tikrindamas poligrafu ir per pokalbį po patikrinimo. Į tai, ar poligrafo operatorius savo vertinimą – meluoja įtariamasis ar ne – turėtų pagrįsti ir elgesio užuominomis, ne tik poligrafo brėžiniu, žiūrima dvejopai. Mokomoji medžiaga, kurią man teko matyti, naudojama tų, kurie remiasi ir elgesio apgaulės užuominomis, apverktinai pasenusi, neparemta naujausiais tyrimais. Joje daugybė neteisingų minčių ir viena kita teisinga, kaip interpretuoti elgesio suteikiamas apgaulės užuominas.

Tik keturiuose darbuose palyginti poligrafo testais *ir* elgesio užuominomis paremti vertinimai su poligrafo operatorių, netyrusių pačių subjektų, bet nagrinėjusių tik poligrafo duomenis pateiktais vertinimais. Dviejuose darbuose nurodyta, kad tikslumas remiantis vien elgesio užuominomis prilygsta tikslumui, pagrįstam vien poligrafo duomenimis, viename nustatyta, jog elgesio užuominos suteikė įrodymų, kurie buvo tikslūs, tačiau ne tokie tikslūs, kaip patikrinus poligrafu. Visi trys darbai turėjo didelių trūkumų: nebuvo apibrėžta pagrindinė tiesa, patikrinta per mažai įtariamųjų arba per mažai poligrafo operatorių atliko įvertinimus.[128] Šie trūkumai buvo pašalinti ketvirtajame dar

[128] Ginton et al., "Method for Evaluating." Taip pat: John A. Podlesny and David C. Raskin, "Effectiveness of Techniques and Physiological Measures in the Detection of Deception," *Psychophysiology* 15, 1978, p. 344–359 and Frank Horvath, "Verbal and Nonverbal Clues to Truth and Deception During Polygraph Examinations," *Journal of Police Science and Administration* 1, 1973, p. 138–152.

nepublikuotame Raskino ir Kircherio darbe.[129] Jie parodė, kad elgesio užuominomis paremti vertinimai nėra tikslesni nei spėjimas, o tik poligrafo duomenimis paremti vertinimai, be kontakto su įtariamaisiais, daug tikslesni nei spėjimas.

Interpretuodami elgesio teikiamas apgaulės užuominas žmonės dažnai apsirinka. Prisiminkime ketvirtojo skyriaus pradžioje mano aprašytą eksperimentą, kuriuo įrodyta, kad vien iš videojuostų žmonės neįstengdavo atspėti, ar slaugos studentės meluoja, ar savo emocijas nusako teisingai. Mes žinome, kad toje situacijoje būta nepastebėtų apgaulės užuominų. Kai studentės melavo slėpdamos neigiamas emocijas, kurias patyrė žiūrėdamos filmus su operacinės scenomis, jų balsai tapdavo aukštesni, žodžius jos mažiau iliustruodavo, dažniau trūkčiodavo pečiu padarydamos simbolinio gesto klaidą. Mes neseniai baigėme šių tyrimo subjektų veido išraiškų vertinimą, nors dar neturėjome laiko šiuos rezultatus paskelbti, jie teikia didelių vilčių identifikuojant melą. Išraiškingiausias iš visų mimikos įrodymų yra pastebėti subtilūs veido raumenų judėjimo ženklai, išduodantys pasibjaurėjimą ar panieką, kurie pasirodydavo sumišę su tariamai laimingomis šypsenomis.

Mums reikėtų ištirti informaciją, kuri žmonėms arba nežinoma, *arba* neįžvelgiama. Kitąmet ketiname išsiaiškinti, kaip iš tiesų yra. Mes apmokysime grupę žmonių paaiškindami jiems, į ką atkreipti dėmesį, tada parodysime jiems tas videojuostas. Jei jų vertinimai ir tuomet bus klaidingi, žinosime, kad norint tiksliau pastebėti elgesio užuominas, tas videojuostas būtina peržiūrėti daugelį kartų ir sulėtinus, atidžiai vertinant. Galiu lažintis, kad tie asmenys atspės taip, kaip juos parengsime, bet ne taip tiksliai, kaip specialiai tiriant.

Tokiame darbe kaip Raskino ir Kircherio būtų svarbu palyginti vertinimų, atliktų remiantis elgesio užuominų stebėjimu ir suderintų su poligrafo duomenimis tikslumą su apmokytų, nenaivių stebėtojų vertinimais. Tikiuosi, kad bent kai kurių įtariamųjų elgesio stebėjimas derinant jį su poligrafo duomenimis

[129] David C. Raskin and John C. Kircher, "Accuracy of Diagnosing Truth and Deception from Behavioral Observation and Polygraph Recordings," rengiama.

paremtu vertinimu gerokai padidins galimybę tiksliau atskleisti melą. Elgesio užuominos gali suteikti informaciją, kokia emocija jaučiama, ar poligrafo rezultatus nulemia baimė, pyktis, nuostaba, sielvartas ar susijaudinimas.

Konkrečią informaciją, kokia emocija jaučiama, būtų galima gauti ir iš pačių poligrafo duomenų. Prisiminkime mūsų atradimus, aprašytus ketvirto skyriaus pabaigoje, apie tai, kad kiekvienai emocijai būdingas kitoks autonominės nervų sistemos veiklos modelis. Niekas dar nemėgino šito pritaikyti interpretuojant poligrafo parodymus melui aiškinti. Informacija apie konkrečias emocijas – gauta tiek iš elgesio užuominų, tiek iš poligrafo duomenų – padėtų sumažinti ir pasitaikančių netikėjimo tiesa, ir patikėjimo melu klaidų. Kitas svarbus dalykas, kurį reikia nustatyti – kaip sėkmingai galima pastebėti melo išaiškinimui sutrukdyti skirtas kontrpriemones iš elgesio užuominų ir konkrečias emocijas atitinkančių poligrafo grafikų.

Poligrafu įmanoma tikrinti tik bendradarbiauti linkusius, sutinkančius su tuo asmenis. Bet elgesio užuominas galima pastebėti bet kada, be jokio leidimo, be išankstinio įspėjimo, įtariamajam nežinant, kad jis įtariamas. Nors ir būtų galima įstatymu uždrausti tikrinimą poligrafu tam tikrose srityse, kažin ar kada pavyktų uždrausti interpretuoti elgesio požymius aiškinant apgaulę. Net jei poligrafas ir nebūtų legalizuotas išaiškinti paslaptis pagarsinantiems valstybės darbuotojams, tiesos aiškintojai gali tirti ir tirs jiems įtarimą keliantį elgesį.

Daugelyje sričių, kai įtariama apgaule – santuokoje, diplomatijoje ar derybose – apie poligrafo panaudojimą negali būti nė kalbos. Net nesvarbu, kad nesitikima išgirsti tiesos, tokiose srityse neįmanoma pateikti klausimų kaip per apklausą. Kai tikimasi pasitikėjimo, pavyzdžiui, sutuoktinių, draugų, tėvo ir vaiko, tokie tiesioginiai klausimai net be poligrafo jau kelia pavojų santykiams. Net tėvai, kurie turi daugiau valdžios savo vaikui nei dauguma melo tikrintojų įtariamiesiems, gali nepakelti tokios kvotos įtampos. Nepajėgdami patikėti vaiko nekaltumu tėvai gali visam laikui pakenkti jų santykiams, net jei vaikas ir nusileistų, o nusileis ne kiekvienas.

Kai kurie žmonės jausis dori ir nenusižengiantys moralei tik stengdamiesi nepastebėti melo, patikėti žmonėmis, kliaudamiesi jų šnekomis, priimdami gyvenimą tokį, koks jis atrodo, nedaryti visiškai nieko, kad juos bent truputėlį mažiau apgaudinėtų. Jie verčiau renkasi nerizikuoti, kad kartais nepagrįstai neapkaltintų kitų melu, net jei ir rizikuoja patys būti apgauti. Kartais nieko geresnio ir negali pasirinkti. Priklauso nuo to, kuo rizikuojama, kas gali būti įtariamas, kokia galimybė suklysti, koks melo tikrintojo požiūris į kitus. Pavyzdžiui, ką Updike romane *Susituokime* prarastų Džeris patikėjęs, kad žmona Ruta sako tiesą, nors ji apie savo romaną meluoja, ir kaip galėtume palyginti su tuo, ką jis pralaimėtų ar laimėtų patikėjęs, jog žmona meluoja, nors ji yra ištikima? Kai kuriose santuokose nepagrįstų kaltinimų padaroma žala gali būti didesnė nei leidžiant klestėti apgaulei, jos neatskleidžiant tol, kol įrodymai nepasipila it kruša. Tačiau taip yra ne visada, viskas priklauso nuo kiekvienos situacijos konkrečių detalių. Kartais didelio pasirinkimo nėra, gal žmogus tiesiog per daug įtarus, kad rizikuotų galimybe patikėti melu, tad jis verčiau pasirinks nepagrįstai apkaltinti kitą, nei rizikuoti pats būti apgautas.

Vienas pasiūlymas, į ką visuomet derėtų atkreipti dėmesį nusprendžiant, kuo rizikuoti, būtų toks: *niekada nesistenkime padaryti galutinės išvados, meluoja įtariamasis ar sako tiesą, remdamiesi vien tik poligrafu ar vien tik apgaulės užuominomis iš elgesio.* Šeštame skyriuje paaiškinau galimus pavojus interpretuojant elgesio teikiamas apgaulės užuominas ir kaip jų galima išvengti. Iš šio skyriaus turėjo paaiškėti, kokios galimos klaidos interpretuojant poligrafo duomenis kaip melo įrodymus. Melo tikrintojas visuomet turėtų pradėti nuo *prielaidos,* kad gestas, išraiška, poligrafo ženklas, bylojantys apie emocinį sujaudinimą, rodo arba melą arba tiesą; absoliučiai *tikri* jie būna retai. Tais retais atvejais, kai neigiant melą atitinkamai pasikeis veido išraiška, kai kokią nuslėptos informacijos dalį išduos žodžių tirada, tai suvokęs ir pats įtariamasis prisipažins. Tačiau daug dažniau, kad ir su poligrafo pagalba, įžvelgę iš elgesio matomas apgaulės ar teisingo elgesio užuominas, lengviau apsispręsime, tęsti tyrimą ar ne.

Melo verifikuotojas turėtų įvertinti konkretų melo atvejį, neužmiršti, kad melagis gali nepadaryti jokių klaidų. Kartais apgauti taip lengva, kad beveik neįmanoma tikėtis pasirodysiant kokių nors išdavikiškų elgesio užuominų. O kitu kartu sumeluoti bus taip sunku, jog apgaulę rodančių elgesio požymių bus gausybė. Kitame skyriuje aptarsime, į ką atkreipti dėmesį nustatant, ar melą pažinti bus lengva ar sunku.

AŠTUNTAS SKYRIUS

Melo tikrinimas

Melagiams dažnai sumeluoti pavyksta, nes niekas nesivargina aiškintis, kaip juos pagauti. Paprastai tai nėra labai svarbu. Bet kai ant kortos pastatyti rimti dalykai – kai patikėjusi melu auka smarkiai nukentėtų, kai sugautam melagiui gresia rimti padariniai arba būtų atlyginta, jei jį klaidingai palaikytų teisiu, tuomet verta šį darbą atlikti. Melo patikrinimas nėra paprasta, greitai atliekama užduotis. Tenka apsvarstyti daugelį klausimų, kad įvertintume, ar galime tikėtis meluojančio klaidų, kokių klaidų ir kaip jas įžvelgti iš konkrečių elgesio požymių. Reikia aiškintis ir melo pobūdį, konkretaus melagio ir konkretaus melo tikrintojo savybes. Niekas negali būti *absoliučiai tikras,* kad melagis susikirs arba teisus žmogus bus išteisintas. Melo patikrinimo rezultatas – ne daugiau negu žiniomis pagrįstas spėjimas. Bet jei pasistengtume bent prielaidomis *įvertinti,* turėtų sumažėti tikėjimo melu ir netikėjimo tiesa klaidų. Bent jau tiek melagiui, tiek melo tikrintojui turėtų paaiškėti, kaip sunku prognozuoti melagio sugavimo sėkmę.

Melo tikrinimas sudarys sąlygas įtarimą pajutusiam žmogui įvertinti savo įtarinėjimo patvirtinimo ar atmetimo galimybes. Kartais jam tik paaiškės, kad išsiaiškinti tiesos nepavyks. O, kad tai būtų žinojęs Otelas. Būna, kad pavyksta išsiaiškinti, kokių klaidų galima tikėtis, į ką reikia atkreipti dėmesį, ką išgirsti. Melo tikrinimas gali būti naudingas ir melagiui. Kai kurie sumanę meluoti gali suprasti, kad šansų turi nedaug ir nesigriebti melo arba liautis melavus. Kiti gali pasijusti drąsiau, jei pasirodo, kad ne taip sunku išplaukti sausam, arba išmokti išvengti klaidų, kurias kitaip veikiausiai padarytų. Kitame skyriuje paaiškinsiu, kodėl šiame ir kituose skyriuose pateikta informacija melo tikrintojui padės labiau nei melagiui.

Tikrinant melą reikia atsakyti į trisdešimt aštuonis klausimus. Daugelis jų jau buvo minėti ankstesniuose skyriuose aiškinant kitus dalykus. Dabar aš juos sudėjau į vieną vietą, pridėjau dar keletą kitų, kurių dar neturėjau progos aprašyti. Išnagrinėsiu keletą skirtingų melo atvejų pagal šiuos klausimus ir parodysiu, kodėl vieni melai lengvi, o kiti – sunkūs. (Visas trisdešimt aštuonių klausimų sąrašas pateiktas priede 4 lentelėje).

Kai melagiui *lengvai* sekasi meluoti, jis neturėtų daryti daug klaidų, dėl to melo tikrintojui jį būtų *sunku* susekti, o jei melagiui *sunkiai* einasi meluoti, melo tikrintojas turėtų *lengvai* jį atskleisti. Lengvas melas nereikalauja slėpti ar klastoti emocijų, melagis turi pakankamai laiko pasitreniruoti, kaip konkrečiai jis meluos, jam netrūksta melavimo patirties, ir nei tas, kam meluojama, nei potencialus melo tikrintojas įtarimo nepajus. Laikraščio straipsnyje „Kaip kvalifikuotų darbuotojų medžiotojai korporacijų džiunglėse persekioja vykdomuosius direktorius"[130] aprašoma nemažai tokių labai lengvų melų.

Kvalifikuotų darbuotojų medžiotojai susiranda vykdomuosius direktorius, kuriuos būtų galima pervilioti iš vienos bendrovės į kitą konkuruojančią bendrovę. Nė viena bendrovė nenori prarasti talentingų darbuotojų ir atiduoti jų konkurentams, tad darbuotojų medžiotojai, bandydami sužinoti apie verbavimo galimybes, negali klausinėti tiesiai. Vienoje Niujorko bendrovių dirbanti medžiotoja Sara Jones pasakojo, kaip dėdamasi pramonės tyrinėtoja surenka jai reikiamą informaciją iš „taikinio". Ji sako: „Mes atliekame žmogaus studijų tyrimą – kaip karjera koreliuoja su išsilavinimu. Ar galėčiau pateikti porą klausimų? Manęs nedomina jūsų vardas, tik statistiniai duomenys apie jūsų karjerą ir išsilavinimą. Taip vyruką išklausinėju visko: kiek uždirba, ar susituokęs, kokio amžiaus, kiek turi vaikų... Galvų medžioklė – tai manipuliacija žmonėmis, siekiant išpešti iš jų informaciją. Kalbant tiesiai šviesiai, mes tai ir darome."[131] Kitas galvų medžiotojas savo darbą apibūdino taip: „Kai žmonės va-

[130] Randall Rothenberg, "Bagging the Big Shot," *San Francisco Chronicle*, January 3, 1983, p. 12–15.
[131] Ibid.

karėlyje manęs klausia, iš ko gyvenu, atsakau jiems, kad meluoju, apgaudinėju ir vagiu."[132]

Pirmame skyriuje aprašytas pokalbis su psichiatrijos paciente Marija yra labai sunkaus melo pavyzdys:

GYDYTOJAS: Na, Marija, kaip jūs šiandien jaučiatės?

MARIJA: Gerai, daktare. Norėčiau praleisti savaitgalį su šeima, na, žinote. Jau penketą savaičių praleidau ligoninėje.

GYDYTOJAS: Ar jau niekas nebeslegia, Marija? Ar tikrai negalvojate apie savižudybę?

MARIJA: Dabar man net drovu dėl to. Dabar jau taip nesijaučiu, tikrai ne. Tik norėčiau vykti namo, pabūti su vyru.

Ir Marijai, ir Sarai pavyksta sumeluoti. Nė viena nepagauta, bet Mariją galėjo ir pagauti. Visais požiūriais Marijos melas pasmerktas, o Sarai visos aplinkybės palankios. Marijos *melas* daug sunkesnis. Ji mažiau patyrusi melagė, o gydytojas kaip *melo tikrintojas* turėjo daugiau pranašumų. Pirmiausia pasvarstykime, kuo šių moterų melas skiriasi pats savaime, nesiejant su meluojančiomis ir tą melą tikrinančiomis asmenybėmis.

Marijai tenka meluoti apie jausmus, Sarai – ne. Marija slepia sielvartą, dėl kurio ji kuria savižudiškus planus. Šie jausmai gali prasiveržti, ji gali palūžti nuo jų slėpimo naštos ir atskleisti, kad tie teigiami jausmai yra melagingi. Marijai, kitaip nei Sarai, tenka ne tik meluoti apie jausmus – pats melas jai irgi sukelia didelių emocijų, kurias taip pat tenka slėpti. Saros melas įteisintas – tai jos darbo dalis, tad kalta dėl melo ji nesijaučia. Neteisėtas Marijos melas sukelia kaltės jausmą. Pacientas turėtų sąžiningai elgtis su gydytoju, kuris bando jai padėti – dar daugiau, Marija mėgsta savo gydytoją. Marija jaučia ir gėdą – dėl melo, dėl savo savižudybės planų. *Sunkiausia meluoti apie jausmus, kurie patiriami žmogui meluojant; kuo šie jausmai stipresni, kuo daugiau įvairių slėptinų jausmų apima, tuo sunkesnis bus melas.* Kol kas paaiškinau, kodėl Marija, apimta sielvarto, jaučia dar ir kaltę bei gėdą. Kai dabar, apsvarstę šių melų prigimtį, išanalizuosime melages, suprasime, kodėl Marija patiria dar ir ketvirtą emociją, kurią jai tenka slėpti.

[132] Ibid.

Marija turi mažiau melavimo įgūdžių ir patirties. Anksčiau ji nebandė slėpti nerimo ir savižudybės planų, neturi patirties, kaip meluoti psichiatrui. Patirties stoka kelia baimę, kad ją pagaus meluojant, tad ir ši baimė gali išryškėti – taip ji pasunkina jos slepiamų jausmų naštą. Dėl psichikos ligos ji tampa ypač pažeidžiama baimės, kaltės ir gėdos. Dar blogiau, veikiausiai ji nepajėgs šių jausmų nuslėpti.

Marija nesitikėjo visų klausimų, kuriuos gydytojas galėtų užduoti, tad atsakymus jai tenka kurti iškart paklaustai. Saros padėtis visai priešinga. Ji tokio melo srityje patyrusi, darė tai daugelį kartų, pasitiki savo gebėjimais, pagrįstais praeities sėkme, paruošusi gerai surepetuotus, išbandytus žodžius. Sara turi ir kitą pranašumą, ji užima aktyvią poziciją, tad savo vaidmenį atlieka meistriškai, kartais patikėdama tuo pati.

Gydytojas kaip melo tikrintojas trimis aspektais pranašesnis už vykdomąjį direktorių. Tai ne pirmas jų susitikimas ir tai, kad jis pažįsta Mariją, sudaro jam geresnę galimybę išvengti Brokaw spąstų, kai suklystama nepajėgus įvertinti individualių skirtybių. Nors ne visi psichiatrai apmokyti pastebėti slepiamos emocijos ženklus, jis tokį įgūdį turi. Kitaip nei vykdomasis direktorius, gydytojas yra atidus. Jis budriai numato apgaulės galimybę, yra pasimokęs, kad į savižudybę linkę pacientai po kelių savaičių ligoninėje gali imti slėpti tikruosius jausmus siekdami pasprukti iš ligoninės ir nusižudyti.

Marijos klaidos akivaizdžiai pastebimos iš jos kalbos, balso, kūno, išraiškų. Ji nepatyrusi melagė, nesugeba sklandžiai kalbėti: jos balsas, žodžių parinkimas, kalbos klaidos, kalbėjimas užuolankomis, frazių nenuoseklumas, pauzės – jau yra apgaulės užuominos. Šias kalbos klaidas lemia stiprios tuo metu išgyvenamos neigiamos emocijos, ji kalba pakeltu balsu. Šias paslėptas keturias emocijas rodo užuominos, slypinčios būdinguose informacijos nutekėjimo ženkluose – simboliniuose gestuose. Tai gūžtelėjimas, kūno manipuliacijos, retesnės iliustracijos ir visas šias keturias emocijas patvirtinančios veido mikroišraiškos. Visas keturias emocijas parodė patikimi raumenų judesiai, nors Marija ir stengėsi jas paslėpti. Gydytojas jau pažįsta Mari-

ją, tad jis turėjo sugebėti geriau interpretuoti jos iliustracijas ir manipuliacijas, kurias, pavyzdžiui, per pirmą susitikimą dėl individualių skirtybių būtų galėjęs interpretuoti klaidingai. Tiesą sakant, gydytojas neperskaitė Marijos apgaulės užuominų, nors aš manau, kad jei būtų kreipęs dėmesį į tai, ką aš aprašiau, jis ir dauguma kitų būtų šią apgaulę pastebėję.

Saros padėtis beveik idealiai tinka melui: jausmų slėpti jai nereikia, ji turi tokio melo patirties ir laiko parepetuoti, praeities sėkmė teikia jai pasitikėjimo, o vaidindama kliaujasi prigimtiniais ir susikurtais įgūdžiais, jos melas įteisintas, auka nieko neįtaria, nes tai pirmas jų susitikimas, be to, neturi ypatingo talento spręsti apie žmones. Žinoma, aš negalėjau išnagrinėti Saros situacijos, kitaip negu Marijos, pažiūrėti vaizdo įrašo, ar jame pastebimos apgaulės užuominos, nes remiuosi tik laikraščio straipsniu. Galiu tik tarti, kad nei aš, nei kas kitas nepastebėtų jokių apgaulės ženklų. Tai buvo labai lengva apgaulė, suklysti nebuvo jokios priežasties.

Vienintelis kitas pranašumas, kurį dar Sara būtų galėjusi turėti, būtų aktyviai apgaulės procese bendradarbiaujanti auka, dėl asmeninių priežasčių linkusi leistis klaidinama. Šio pranašumo neturėjo nei Sara, nei Marija. Jį turėjo Ruta, kuri flirtavo su draugužiu, iš ankstesniuose knygos skyriuose mano cituoto Updike romano *Susituokime* epizodo. Rutos melas labai sunkus, veikiausiai ji darė daug klaidų, bet apgaulei pasiduodanti auka jų nepastebėjo. Prisiminkime, Džeris, Rutos vyras, nugirsta ją telefonu kalbantis su meilužiu. Pastebėjęs, kad jos balsas skamba kitaip, Džeris klausia Rutą, su kuo kalbėjosi. Pagauta Ruta sukuria pasiteisinimą, kad skambino iš sekmadieninės mokyklos, bet Džeris tuo suabejoja, nes ši versija nedera su jo išgirstais žodžiais. Bet toliau šios situacijos nenarplioja. Updike nori parodyti, kad Džeris neatskleidžia Rutos apgaulės, nes pats turi priežastį – jis irgi slepia romaną, ir, kaip paaiškėja, su Rutos meilužio žmona!

Palyginkime labai sunkų, bet neatskleistą Rutos melą su itin lengvu, kuris irgi praslysta neatskleistas, bet dėl visai skirtingų priežasčių. Šis lengvas melas paimtas iš apgaulės triukų meistrų technikos analizės:

„Veidrodžio žaidime" ... triukų meistras puola auką garsiai išrėždamas šios slaptą mintį ir pajutęs auką ruošiantis konfrontacijai, nuginkluoja ją. Johnas Hamrakas – vienas išradingiausių XX amžiaus pradžios triukų meistras Vengrijoje – ir techniku persirengęs jo bendrininkas atėjo į miesto rotušę, į miesto tarybos nario kabinetą. Hamrakas pranešė, kad jie atėję laikrodžio, kurį reikia pataisyti. Veikiausiai dėl to, kad laikrodis buvo labai vertingas, tarybos narys nenorėjo jo duoti. Hamrakas, užuot bandęs įtikinti, nukreipė tarybos nario dėmesį į ypatingą to laikrodžio vertę, sakydamas, kad kaip tik dėl šios priežasties jis atėjęs pats. Taigi apgaulės triukų meistrai nori nukreipti aukos dėmesį į jautriausią vietą – taip tariamai kenkdami savo tikslui jie padaro savo vaidmenį labai tikrovišką.[133]

Norint išsiaiškinti, ar galima tikėtis pastebimų apgaulės užuominų, pirmiausia reikia išsiaiškinti, ar melas susijęs su emocijomis, išgyvenamomis meluojant. Kaip paaiškinau trečiame skyriuje ir iliustravau psichiatrijos pacientės Marijos melo pavyzdžio analize, sunkiausias melas susijęs su meluojant patiriamomis emocijomis. Bet emocijos dar ne viskas: reikia klausti ir kitų klausimų, kad įvertintume, ar tas emocijas pavyks sėkmingai paslėpti. Tačiau darbą pradėti reikėtų nuo klausimų apie emocijas.

Paslėpti emocijas gali būti ir pagrindinis melo tikslas – taip atsitiko Marijai, bet ne Rutai. Netgi kai meluojama ne apie jausmus, gali įspinti su melu susiję jausmai. Pakankamai priežasčių Rutai jausti išaiškinimo baimę ir kaltę dėl apgaulės. Akivaizdu, kad ji bijotų pasekmių, jeigu jos pastangos slėpti romaną būtų atskleistos. Melui nepavykus Ruta ne tik negalėtų toliau tęsti malonaus romano, bet, ko gero, būtų net nubausta. Atskleidęs neištikimybę vyras Džeris gali Rutą palikti, o jeigu skirsis, liudijimas apie jos neištikimybę gali neigiamai paveikti skyrybų finansines sąlygas (Updike romanas parašytas tuo metu, kai skyrybų, neapkaltinant nė vieno sutuoktinio, samprata dar nebuvo prigijusi). Ir netgi tose šalyse, kuriose skiriamasi ir be tokios kal-

[133] Agness Hankiss, "Games Con Men Play: The Semiosis of Deceptive Interaction," *Journal of Communication* 3, 1980, p. 104–112.

tės, svetimavimas gali neigiamai lemti klausimo, kuriam tėvų teks vaiko globa, sprendimą. O jei santuoka ir neiširs, bent jau kurį laiką ji bus sugadinta.

Ne kiekvienas sugautas melagis nubaudžiamas – nei darbuotojų medžiotoja Sara, nei psichiatrijos pacientė Marija jų melui žlugus nebūtų susilaukusios jokios bausmės. Triukų meistras Hamrakas, kaip ir Ruta, būtų nubaustas, jo atskleidimo baimę silpnina kiti dalykai. Hamrakas įgudęs taip meluoti, žino turįs asmeninių išteklių, kurie jam kaip melagiui padeda. Ruta sėkmingai apgaudinėja vyrą, bet ji nėra labai patyrusi, kad žinotų tiksliai, ko reikia būtent šiam melui – kaip pridengti nugirstą pokalbį telefonu. Dėl savo, kaip melagės, talento Ruta nėra itin tikra.

Supratimas, kad melui išaiškėjus bus nubausta, yra tik viena priežastis Rutai nuogąstauti dėl melo išaiškinimo. Ji bijo ir bausmės. Jeigu Džeris sužinos, kad Ruta norėjo ir sugebėjo jį apgauti, jo nepasitikėjimas, be neištikimybės, gali atsirasti ir dėl kito dalyko. Kai kurie apgauti sutuoktiniai teigia, jog atleisti negali ne tiek neištikimybės, kiek sugriauto pasitikėjimo. Ir vėl, atkreipkite dėmesį, kad ne kiekvienas melagis nubaudžiamas už melą. Taip yra tik tuomet, kai melagis ir auka ketina turėti bendrų reikalų ateityje, ir nepasitikėjimas kelia tai ateičiai pavojų. Pagauta meluojant darbuotojų medžiotoja Sara viso labo negalėtų gauti informacijos iš konkretaus „taikinio". Hamrakas būtų nubaustas ne už vaidybą, bet už vagystę arba mėginimą apvogti. Net psichiatrijos pacientė Marija už melą, kaip atskirą prasižengimą, baudžiama nebūtų. Išsiaiškinęs, kad ji meluoja, gydytojas tiesiog taptų apdairesnis. Ne iš kiekvieno ilgalaikio santykio tikimasi ar reikalaujama kito žmogaus teisingumo, šitoks pasitikėjimas būdingas net ne kiekvienai santuokai.

Džerio įtarimas turi padidinti Rutos baimę, kad jos melą gali išaiškinti. Hamrako aukai, miesto tarybos nariui jo vertingą laikrodį norintis pasiimti žmogus irgi kelia įtarimą. „Veidrodžio žaidimas" žavus tuo, kad tiesiai ir viešai įvardijus slaptai jaučiamą įtarimą, jis sumažinamas. Auka pamano, kad vagis niekada nebūtų toks įžūlus, jog pripažintų kaip tik tai, ko auka bijo. Tokia logika gali paskatinti melo tikrintoją atmesti šį požymį kaip

apgaulės ženklą, jam turėtų būti nelengva patikėti, kad melagis padarytų tokią klaidą. Analizuodami karines apgaules Donaldas Danielis ir Katherine Herbig pastebi, kad „... kuo didesnis informacijos nutekėjimas, tuo mažesnė tikimybė, kad auka juo patikės, nes atrodo per daug gerai, kad tai būtų tikra. [Daugeliu atvejų karo specialistai atmetė tokiu būdu paaiškėjusią tiesą]... kaip pernelyg akivaizdžią, kad ji galėtų būti ne apgaulė."[134]

Rutą, kaip ir psichiatrijos pacientę Mariją, su auka sieja bendros vertybės, todėl meluodama gali jautis kalta. Tačiau nėra pakankamai aišku, ar Rutai atrodo, kad jos romano slapstymas yra teisėtas. Netgi smerkiantys svetimavimą žmonės ne visada mano, kad neištikimi sutuoktiniai ir sutuoktinės turėtų atskleisti savo neištikimybę. Su Hamraku viskas papraščiau. Kaip ir galvų medžiotoja Sara, kaltės jis nejaučia – melas jo darbas, iš kurio pragyvena. Galbūt Hamrakas yra melagis iš prigimties arba psichopatas – tai dar sumažina tikimybę, kad meluodamas galėtų jausti kaltę. Hamrako bendraminčiai mano, kad meluoti apgaulės objektams yra teisėta.

Rutos ir Hamrako melas iliustruoja dar du dalykus. Ruta nenumato, kada jai prireiks meluoti, todėl nepasirengia ir nesurepetuoja žodžių. Pradėjusiai meluoti Rutai gali padidėti pagavimo baimė, nes ji žino, kad negalės pasinaudoti paruoštais atsakymais. Net jeigu Hamraką būtų sugavę tokiomis aplinkybėmis – profesionaliam melagiui tai nedažnai pasitaiko – šis artistas dar gali improvizuoti, tuo tarpu Ruta tokio talento neturi. Bet, palyginti su Hamraku, Ruta turi vieną didelį pranašumą – jos auka sutinka būti apgauta, nes dėl savų priežasčių nenori iškelti aikštėn jos melo. Kartais tokia auka gali net nesuvokti, kad tarsi slaptas bendrininkas ji palaiko apgaulę. Updike skaitytojui aiškiai nepasako, ar Džeris suvokia tapęs bendrininku ir ar Ruta tą suvokia. Melagio užduotį aukos palengvina dviem būdais. Melagiai mažiau bijo būti pagauti, jeigu žino, kad aukos aklos jų klaidoms. Apgavę tokias aukas melagiai jaučiasi mažiau kalti, nes gali manyti, kad daro tik tai, ko iš jų nori aukos.

[134] Donald C. Daniel and Katherine L. Herbig, "Propositions on Military Deception", in *Strategic Military Deception*, ed. Daniel and Herbig, New York: Pergamon Press, 1982, p. 17.

Kol kas išanalizavome keturis melo atvejus nurodydami, kodėl Marijai ir Rutai meluojant gali pasirodyti apgaulės užuominos ir kodėl tų užuominų nebūtų meluojant Sarai ar Hamrakui. Dabar panagrinėkime situaciją, kai tiesą sakęs žmogus palaikytas melagiu, kad pamatytume, kaip melo patikrinimas būtų galėjęs padėti išvengti tokių klaidų.

Geraldas Andersonas buvo apkaltintas išprievartavęs ir nužudęs Nancy Johnson, artimiausių kaimynų žmoną. Sugrįžęs namo vidury nakties Nancy vyras aptiko ją negyvą, nubėgęs į Andersonų namus pranešė šią žinią, sakė, neranda sūnaus ir paprašė poną Andersoną iškviesti policiją.

Andersonas tapo įtariamuoju dėl keleto epizodų. Kitą dieną po nužudymo jis nėjo į darbą, liko namuose, daug gėrė gretimame bare, kalbėjo apie nužudymus, o kai jį pargabeno namo, žmonės nugirdo jį verkiant ir sakant žmonai, kad nenorėjęs to daryti, bet privalėjęs. Vėlesniu jo teiginiu – esą jis kalbėjęs ne apie nužudymą, o apie tai, kad prisigėrė, – niekas nepatikėjo. Policijai paklausus apie dėmę ant jo automobilio sėdynės, jis atsakė, kad dėmė buvo jau jam perkant šį automobilį. Vėliau tardomas Andersonas pripažino melavęs, nes jam buvo gėda pasakyti, kad susiginčijęs su žmona taip skėlė jai, kad iš nosies pliūptelėjo kraujas. Tardytojai kelis kartus pakartojo, kad šis epizodas liudija, jog jis yra smurtaujantis žmogus, kuris galėtų nužudyti, ir melagis, kuris tai padaręs neigtų. Tardomas Andersonas prisipažino, kad dvylikos metų buvo įpainiotas į smulkų seksualinį nusižengimą, kuriuo mergina nebuvo nuskriausta, ir toks jo elgesys daugiau nepasikartojo. Vėliau paaiškėjo, kad tuo metu jam buvo ne dvylika, o penkiolika metų. Tai, pasak tardytojo, buvo dar vienas įrodymas, kad jis melagis ir kad turi seksualinių problemų, todėl ir galėtų būti savo kaimynės Nancy prievartautojas ir žudikas.

Buvo pakviestas Joe Townsendas, profesionalus poligrafo operatorius, kurį tardytojai pažinojo kaip neklystantį melagių identifikavimo specialistą.

Iš pradžių Townsendas patikrino Andersoną, atlikdamas dvi ilgas serijas testų ir gavo gluminančius, prieštaringus atsakymus. Andersonui liudijant poligrafo brėžinyje buvo matyti ženklai, parodantys, kad neigdamas kaltę jis apgaudinėja. Tačiau pateikus klausimus apie nužudymo ginklą, kaip ir kur jis jo atsikratė, poligrafo įrašas rodė, kad įtariamasis „švarus". Paprasčiau tariant, Andersono rezultatai rodė jį esant „kaltą" Nancy nužudymu, bet „nekaltą" dėl ginklo, kuriuo ji buvo žiauriai nudurta ir subadyta. Kai jam pateikė klausimą, kur jis gavęs peilį, koks buvo tas peilis ir kur jis juo nusikratė, Andersonas sakė „nežinau", o įrašas nefiksavo pokyčių... Townsendas tris kartus klausinėjo Andersoną apie nužudymo ginklą – rezultatai buvo tie patys. Kai jis baigė, Joe Townsendas pasakė Andersonui, kad jis neišlaikė melo detektoriaus testo.[135]

Poligrafo operatoriaus sprendimas sutapo su tardytojų įsitikinimu, kad jie surado žudiką. Jie tardė Andersoną ištisas šešias dienas. Tardymo garso įrašai liudija, kad Andersonas išseko ir galiausiai prisipažino nusikaltimu, kurio įvykdęs nebuvo. Beveik iki pat pabaigos tvirtino esąs nekaltas, protestavo, kad negalėjęs to padaryti, nes neprisimenąs, kad būtų prievartavęs ar užmušęs Nancy. Tardytojai pateikė kontrargumentų, kad jam galėjo būti aptemusi sąmonė. Tai, kad jis neprisimena žudęs, sakė jie, dar neįrodo, kad to nepadarė. Andersonas pasirašė prisipažinimą po to, kai tardytojai jam patvirtino, neva jo žmona sakė žinanti, kad jis nužudė Nancy; nors vėliau žmona paneigė tai sakiusi. Po kelių dienų Andersonas paneigė savo prisipažinimą, o po septynių mėnesių tikrasis žudikas, kaltinamas ir kitu išprievartavimu bei nužudymu, prisipažino nužudęs Nancy Johnson.

Mano analizė rodo, kad Andersono emocines reakcijas į klausimus apie nužudymą tikrinant poligrafu sukėlė kiti veiksniai, ne tik galimas melas, kai jis tvirtino nežudęs. Prisiminkime, kad poligrafas *nėra* melo verifikuotojas. Jis fiksuoja tik emocinį susi-

[135] Pavyzdį paėmiau iš Johno Phelano, ši nuostabi istorija aprašyta knygos *Scandals, Scamps and Scoundrels* (New York: Random House, 1982, p. 114) šeštame skyriuje. Papasakojau tik jos dalį. Kam įdomu, kaip atskleidžiamas nusikaltimus įvykdžiusių asmenų melas, turėtų perskaityti šį skyrių. Jame aptarta ir daugiau kliūčių, kurios gali atsirasti kvočiant ir aiškinant melą.

jaudinimą. Kyla klausimas, ar tardomas dėl nužudymo Andersonas galėjo susijaudinti *tik tuomet*, jei būtų nužudęs Nancy. Ar yra kitų priežasčių, dėl kurių Andersonas, net nepadaręs nusikaltimo, galėjo emociškai susijaudinti minint nužudymą? Jeigu tokių priežasčių buvo, tai reikštų, kad poligrafo testas buvo netikslus.

Čia ant kortos buvo pastatyta labai daug – bausmė tokia griežta, kad *dauguma** taip nusikaltusių įtariamųjų jaustų baimę, bet tokią pat baimę jaustų ir kai kurie nekalti. Poligrafo operatoriai bando sumažinti nekaltųjų baimę, kad jais nepatikės, ir padidinti kaltojo baimę, kad jį pagaus, sakydami įtariamajam, jog mašina neklysta. Viena priežasčių, dėl kurių Andersonas bijojo, kad juo nepatikės, buvo prieš poligrafo testą vykusio tardymo pobūdis. Policijos ekspertai[136] skiria pokalbius, skirtus informacijai gauti, nuo tardymų, kurie vykdomi pareiškus įtarimą ir yra skirti išgauti prisipažinimą. Tardytojai dažnai daro spaudimą atvirai kalbėdami apie aiškią įtariamojo kaltę, kaip darė ir su Andersonu, kad priverstų jį atsiimti nekaltumo pareiškimą. Nors galima įbauginti kaltą, kad jis prisipažintų, to pasiekiama nekaltojo įbauginimu, jo suvokimu, kad tardytojai nėra objektyvūs jo atžvilgiu. Andersonas poligrafo testą atliko po dvidešimt keturių valandų tardymo be pertraukos.

Poligrafo užfiksuotos Andersono emocinės reakcijos į klausimus apie nužudymą galėjo būti sukeltos ne tik baimės, kad juo nepatikės, bet ir gėdos bei kaltės jausmų. Nors Andersonas nenužudė, jam buvo gėda dėl kitų dviejų nusikaltimų. Jo tardytojai žinojo, kad jis gėdijasi sudavęs žmonai ir kad paauglystėje padarė seksualinį nusižengimą. Jis jautė kaltę dėl apgaulės, kai stengėsi nuslėpti ir neteisingai pavaizduoti šiuos įvykius. Tardytojai priminė jam tai, grįžo prie šių įvykių ir pateikė juos taip, kad įtikintų Andersoną, jog jis esąs tokio tipo žmogus, kuris ga-

* Sakau, *dauguma* kaltų įtariamųjų jaustų baimę, nes ne kiekvienas žudikas bijo būti sugautas. Nei profesionalas, nei psichopatas to nebijotų.

[136] Už šią informaciją apie kvotas dėkoju Rossiteriui C. Mullaney, 1948–1971 m. dirbusiam FTB agentu, paskui iki 1981 m. Šiaurės Centrinio Teksaso regioninės policijos akademijos tardymo programų koordinatoriumi. Žr. jo straipsnį "Wanted! Performance Standards for Interrogation and Interview," *The Police Chief*, June 1977, p. 77–80.

lėtų žudyti ir prievartauti. Tai irgi galėjo padidinti jo gėdos ir kaltės jausmus ir susieti su nusikaltimu, kurio įvykdymu buvo kaltinamas.

Melo verifikavimas paaiškina, kodėl tokie baimės, gėdos ar kaltės jausmo ženklai, kuriuos pastebime iš Anderseno išraiškos, gestų, balso, kalbos, poligrafo užregistruotos autonominės nervų sistemos veiklos, yra dviprasmiškos apgaulės užuominos. Šios emocijos galėjo sukilti ir jei Andersonas būtų nekaltas, ir jei jis būtų žudikas. Iš Anderseno reakcijų, meluoja jis ar ne, nuspręsti tardytojams sutrukdė dar vienas jiems nežinomas įvykis. Kai Andersonas išėjo iš kalėjimo, Jamesas Phelanas, žurnalistas, kurio straipsnis pagreitino Andersono išlaisvinimą, paklausė jo, dėl ko galėjęs „neišlaikyti" poligrafo testo. Andersonas atskleidė dar vieną šaltinį emocijų, susietų su nusikaltimu, kurio jis nepadarė. Nancy nužudymo naktį, kai Andersonas su policija nuėjo į kaimyno namus, jis keliskart žvilgtelėjo į nuogą nužudytosios kūną. Jautėsi padaręs baisų dalyką. Savo mintyse įvykdė nusikaltimą, kitokį nei nužudymas, bet vis tiek dėl to jautė kaltę ir gėdą, o prietaisas tai fiksavo. Slėpdamas šį baisų poelgį nuo tardytojų ir nuo poligrafo operatoriaus jis melavo, ir, žinoma, jautėsi dėl to kaltas.

Andersono kvotėjai padarė Otelo klaidą. Kaip ir Otelas, jie teisingai suprato, kad jų įtariamasis emociškai sujaudintas. Suklydo jie neteisingai nustatydami emocijos priežastį, nesuprasdami, kad tiek kaltas, tiek nekaltas įtariamasis galėjo patirti vienodai identifikuojamas emocijas. Kaip Dezdemona sielojosi ne dėl to, kad prarado tariamąjį mylimąjį, taip ir Andersono gėda, kaltė ir baimė buvo susijusios ne su nužudymu, bet su kitais jo nusikaltimais. Kaip ir Otelas, tardytojai tapo išankstinių nuostatų apie savo įtariamąjį aukomis. Jie irgi negalėjo pripažinti, kad tikrai nežino, meluoja įtariamasis ar ne. Atsitiktinai kvotėjai turėjo informacijos ir žinojo detales apie nužudymo ginklą – informacijos, kurią galėtų žinoti tik kaltas žmogus, bet ne nekaltas. Matant, jog tikrinamas poligrafu Andersonas nereagavo į klausimus apie peilį, poligrafo operatoriui derėjo pagalvoti, kad Andersonas gali būti nekaltas. Užuot kartojęs testą tris kartus poli-

grafo specialistas turėjo parengti kaltininko žinių testą, kuriame būtų tik nusikaltėliui žinoma informacija apie nusikaltimą.

Apgavikas Hamrakas ir žmogaus nužudymu kaltinamas Andersonas iliustruoja dviejų tipų klaidas, kurios sumenkina pastangas pagauti melagius nusikaltėlius. Tardomas arba tikrinamas poligrafu Hamrakas veikiausiai emociškai nesusijaudintų, atrodytų, kad jis visiškai nekaltas. Melo verifikacija paaiškina, kodėl patyrę profesionalūs melagiai iš prigimties arba psichopatai meluodami klysta retai. Hamrakas yra tipiškas žmogus, kurių melu tikima. Andersonas visiškai priešingas pavyzdys. Jis buvo nekaltas žmogus, bet dėl visų aukščiau išdėstytų priežasčių buvo palaikytas kaltu – padaryta netikėjimo tiesa klaida.

Šiuos du pavyzdžius nagrinėju ne siekdamas, kad apklausiant nusikalstamais poelgiais įtariamus asmenis būtų uždrausta naudoti poligrafą, arba raginu nepasikliauti apgaulės požymiais, pastebimais iš žmogaus išraiškos. Kiekvieno žmogaus nuomonė apie kitą iš dalies pagrįsta kito žmogaus elgesio raiška, kuri sukuria vaizdą apie daug daugiau dalykų nei tik to žmogaus teisumas. Elgesio raiška yra pagrindinis šaltinis, iš kurio susidarome įspūdį, ar žmogus draugiškas, atviras, dominuojantis, patrauklus, mokantis patraukti kitus, intelektualus, ar domisi tuo, ką šneka kitas, ar tai supranta, ir daug kitų dalykų. Paprastai tokie įspūdžiai susiformuoja savaime, žmogui negalvojant, į kokį elgesio požymį jis atkreipė dėmesį. Šeštame skyriuje jau paaiškinau, kodėl klaidų pasitaikys mažiau, jeigu tokie vertinimai bus tikslesni. Jei žmogus suvokia, iš kokio šaltinio kilo tas įspūdis, jei žino taisykles, kuriomis reikia vadovautis analizuojant tokį elgesį, galima tikėtis, kad klaidos bus ištaisytos. Tuomet tokie vertinimai bus atviresni ir kolegų, ir vertinamo žmogaus kritikai, o remiantis patirtimi bus lengviau pasverti, kurie iš jų buvo teisingi, kurie klaidingi. Dažniausiai rengiant policininkus iš elgesio pastebimoms apgaulės užuominoms dėmesio neskiriama. Darau prielaidą, kad detektyvai dažniausiai aiškiai nežino, kuo remiasi jų nuojauta, kad šis įtariamasis kaltas, o anas – ne. Nors dabartiniame poligrafo operatorių mokymo kurse pabrėžiama neverbalinių apgaulės požymių svarba, jų žinios, kokie apgau-

lės požymiai nustatomi iš elgesio, yra pasenusios arba nepagrįstos, per mažai teikiama reikšmės supratimui, kada tokie požymiai neduoda naudos arba klaidina.

Baudžiamųjų bylų kvotėjams neįmanoma uždrausti remtis iš elgesio pastebimomis apgaulės užuominomis ir nesu tikras, kad tai pasitarnautų teisingumui. Kai gali būti prarasta gyvybė, kai už nusikaltimą gali būti neteisingai įkalintas arba mirties bausme nubaustas nekaltas žmogus, kai gresia, kad meluojantis žudikas paspruks nenuteistas, turi būti panaudota kiekviena teisėta priemonė tiesai išaiškinti. Aš linkęs skatinti, kad tokių apgaulės užuominų interpretavimo procesas būtų kuo atviresnis, labiau apgalvotas ir atsargesnis. Jau pabrėžiau klaidų galimybę, ir kaip melo tikrintojas, apsvarstydamas kiekvieną klausimą iš mano melo tikrinimo klausimyno (pateiktas priede 4 lentelėje), gali įvertinti šansus atskleisti melą arba sužinoti tiesą. Tikiu, kad mokymas, kaip pastebėti apgaulės užuominas, klaidų pavojų, ir atsargumo priemonių aiškinimasis, melo verifikavimo praktika išugdytų kruopštesnius detektyvus, sumažintų tiek netikėjimo tiesa, tiek tikėjimo melu klaidų. Bet tam reikėtų tyrimų realiomis sąlygomis, kuriuose dalyvautų policijos tardytojai ir nusikaltimais įtariami asmenys. Toks darbas buvo pradėtas ir rezultatai teikė vilčių, deja, jis nebaigtas.[137]

Kai ištikus tarptautinei krizei susitinka priešiškų valstybių vadovai, apgaulė gali sukelti dar rimtesnius mirtinus padarinius nei policijos darbe, o ją atskleisti būtų dar pavojingiau ir sunkiau. Čia klaidingo sprendimo – netikėjimo tiesa ar tikėjimo melu – kaina yra didesnė nei baisiausių kriminalinių apgaulių atvejais. Vos keli mokslininkai politologai yra rašę apie melo ir apgaulės atskleidimo svarbą per valstybės vadovų arba aukšto lygio pareigūnų asmeninius susitikimus. Alexanderis Grothas sako: „Perprasti kitos pusės nuostatas, ketinimus ir nuoširdumą yra svarbiausia bet kurioje politikos srityje."[138] Nors joks valsty-

[137] Mullaney pradėjo itin sėkmingą seriją mokymų, kurie turėjo parengti tardytojus remtis apgaulės požymiais atpažįstant melą ir sykiu įvertinti šių mokymų naudingumą, tačiau neužbaigęs darbo išėjo į pensiją.
[138] Alexander J. Groth, "On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy," *Orbis* 7, 1964, p. 848.

bės vadovas nenori pelnyti akiplėšiško melagio reputacijos, tai gali būti atlyginta, kai, pasak Roberto Jerviso, „sėkminga apgaulė įstengia pakeisti pagrindinį tarptautinės jėgos santykį. Nes jeigu melas gali padėti valstybei įgyti dominuojančią pasaulyje padėtį, ne taip jau svarbu, kad ji įgyja melagės reputaciją."[139]

Henry Kissingeris, regis, su tuo nesutinka, jis mano, kad melas ir gudrybės – neprotinga politika: „Tik romantikai tikisi, kad derybose gali paimti viršų gudrybėmis... Diplomatui gudrybės yra ne išminties, bet pražūties kelias. Kadangi tenka daug kartų turėti reikalų su tuo pačiu žmogumi, tad išsisukti geriausiu atveju pavyktų vieną kartą, ir tai tik [nuolatinių] slogių santykių sąskaita."[140] Gal diplomatas gali pripažinti apgaulės svarbą tik baigęs savo karjerą, bet toli gražu neatrodo, kad Kissingeris ją jau baigė. Kaip ten bebūtų, jo pasakojime apie savo diplomatines pastangas gausu pavyzdžių, kai jis ėmėsi to, ką vadinu melu nuslepiant ar pusiau nuslepiant, ir ne mažiau svarstymų, ar jo kolegos kitoje pusėje slepia tiesą ar pateikia suklastotą melą.

Stalinas tai suformulavo labai tiesmukai: „Diplomato žodžiai turi visiškai nesisieti su veiksmais – kitaip kokia gi tai diplomatija?... Geri žodžiai skirti paslėpti blogus darbus. Nuoširdi diplomatija įmanoma ne daugiau nei sausas vanduo arba geležinis medis."[141] Akivaizdu, kad tai pernelyg radikalus teiginys. Kartais diplomatai kalba tiesą, tačiau, be abejonės, ne visada, o sakydami tiesą savo tautos interesams pakenkia retai. Kai nelieka abejonių, kad būtent tokia politika gali padėti įgyvendinti valstybės interesus, kitos valstybės jau žino, ko iš jos tikėtis ir niekas nesijaudina dėl melo, veikiausiai jo net nesiimama, nes apgaulė būtų akivaizdi. Bet dažnai nebūna taip paprasta. Viena šalis mano, kad kita viliasi turėti naudos iš slaptų veiksmų, apgaulių arba klaidinančių pareiškimų, net jeigu jos negarbingi veiksmai vėliau bus atskleisti. Tuomet nepakanka įvertinti nacionalinius interesus, nieko nereiškia nė nepasitikėjimą sukėlusios šalies žodžiai ar veiksmai. Apgaule įtariama šalis dėsis tokia pat teisinga,

[139] Robert Jarvis, *The Logic of Images in International Relations,* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970, p. 67–68.
[140] Henry Kissinger, *Years of Upheaval,* Boston: Little, Brown and Company, 1982, p. 214, 485.
[141] Jervis, *Logic,* p. 69–70.

kaip ir teisingai besielgianti. Jervisas pažymi: „Rusai tiek ketindami apgauti (dėl atominio ginklo bandymo uždraudimo), tiek kalbėti tiesą sukurdavo sąžiningo derybininko įspūdį. Paklaustas, ar sakys tiesą, tiek sąžiningas žmogus, tiek melagis atsako teigiamai."[142]

Todėl nieko keista, kad vyriausybės ieško būdų atskleisti savo priešininkų melą. Tarptautinė apgaulė galima daugybėje įvairių kontekstų, gali tarnauti visiškai skirtingiems nacionaliniams tikslams. Vienas jau paminėtas kontekstas – kai lyderiai arba lyderiui atstovaujantys aukšto rango pareigūnai derasi siekdami išspręsti tarptautinę krizę. Abi pusės gali norėti dumti viena kitai akis, teikti negalutinius pasiūlymus, bet turėti vilties, kad jie bus priimti, neatskleisti tikrų ketinimų. Abi pusės kartais nori įsitikinti, kad priešininkas gerai supranta jų įvardijamas grėsmes, kad jos nėra išgalvotos, tuos pasiūlymus, kurie tikrai galutiniai, ketinimus, kurie bus vykdyti.

Melo ir melo verifikavimo įgūdžiai svarbūs ir kai reikia paslėpti arba atskleisti netikėtą užpuolimą. Politologas Michaelis Handelis aprašo tokį pavyzdį: „Iki birželio 2 d. [1967 m.] Izraelio vyriausybei tapo aišku, kad karas neišvengiamas. Jiems iškilo problema, kaip parengti sėkmingą netikėtą puolimą, kai *abi* pusės mobilizavo kariuomenę ir laiko ją parengties būsenoje. Sumanęs apgaulę, kuri turėjo nuslėpti Izraelio ketinimą kariauti, Dayanas [Izraelio gynybos ministras] birželio 2 d. vienam britų žurnalistui pasakė, kad Izraeliui dabar pradėti karą būtų per anksti ir per vėlu. Šį teiginį jis pakartojo per spaudos konferenciją birželio 3 d."[143] Nors tai nebuvo vienintelė priemonė, kurios Izraelis ėmėsi savo priešininkams apkvailinti, Dayano melas padėjo birželio 5 d. Izraeliui sėkmingai pradėti visiškai netikėtą puolimą.

Kitas apgaulės panaudojimo būdas – priešininko klaidinimas apie savo karinius išteklius. Bartono Whaley atlikta slapto Vokietijos persiginklavimo nuo 1919 iki 1939 metų analizė duoda daugybę pavyzdžių, kaip meistriškai tai darė vokiečiai.

[142] Ibid., p. 67–68.
[143] Michael I. Handel, "Intelligence and Deception," *Journal of Strategic Studies* 5, 1982, p. 123–153.

... 1938 m. rugpjūtį, kai Hitleriui spaudžiant Čekoslovakijos krizė vis labiau aštrėjo [Vokietijos karinių oro pajėgų maršalas], Hermannas Göringas pakvietė Prancūzijos karinių oro pajėgų viršininkus apžiūrėti vokiečių karinių oro pajėgų. Generolas Josephas Vuilleminas, karinių oro pajėgų generalinio štabo vadas, nedelsdamas priėmė kvietimą... [Vokiečių generolas Ernstas Udetas] nuskraidino Vuilleminą asmeniniu kurjerio lėktuvu. ... Kai Udetas ėmė dar labiau lėtinti ir taip lėtą lėktuvą..., atėjo kruopščiai jo suplanuota akimirka. Staiga visu greičiu pro šalį nėrė „Heinkel He-100", jie pamatė tik dūmus ir išgirdo šnypštimą. Abu lėktuvai nusileido, ir vokiečiai nuvedė išsigandusius lankytojus pažiūrėti... „Klausyk, Udetai, – su apsimestiniu abejingumu paklausė [vokiečių generolas] Milchas – o kiek mes pasistūmėjome su jų gamyba?" Udetas atsakė ta pačia gaidele: „O, parengta antra gamybos linija, trečia bus po poros savaičių." Sumišęs Vuilleminas leptelėjo Milchui, esąs „sukrėstas." Prancūzų delegacija grįžo į Paryžių nusiteikę pralaimėti, jiems pasirodė, kad vokiečių karinės oro pajėgos nenugalimos.[144]

„He-100" naikintuvas, kurio greitį padidino triukas, buvo tik vienas iš trijų pagamintų. Toks akių dūmimas, vaidyba, kad turi nesunaikinamas karines oro pajėgas, „...tapo svarbia dalimi Hitlerio diplomatinių derybų, pasibaigusių serija jo pergalių – nuolaidžiavimo politika iš dalies buvo pagrįsta vokiečių karinių oro pajėgų baime."[145]

Nors apgaulei tarptautiniuose santykiuose ne visada būtinai reikia tiesioginio melagio ir aukos kontakto (tai gali būti maskuotė, suklastoti komunikatai ir kiti dalykai), šie pavyzdžiai rodo, kad kartais meluojama ir akis į akį. Tokiais atvejais neįmanoma panaudoti poligrafo ar kokios nors kitos intervencinės priemonės, kurioms reikia oponento sutikimo. Taigi pastaraisiais dešimt metų jau domėtasi ir aiškinamasi, gal šioje srityje būtų galima pritaikyti elgesio suteikiamų apgaulės užuominų mokslinius tyrimus. Įvade paaiškinau, kad man susitikus su savo

[144] Barton Whaley, "Covert Rearmament in Germany, 1919–1939: Deception and Mismanagement," *Journal of Strategic Studies* 5, 1982, p. 26–27.
[145] Handel, "Intelligence", p. 129.

vyriausybės ir kitų šalių vyriausybių pareigūnais, įspėjimai apie klaidų pavojus jiems tarsi nepadarė jokio įspūdžio. Vienas mano motyvų rašant šią knygą yra dar kartą išdėstyti savo raginimą melą aiškintis labai atsargiai, kruopščiai ir išsamiai, pasistengti, kad šios žinios būtų prieinamos plačiau, o ne tik keliems pareigūnams, su kuriais teko kalbėtis. Kaip ir kriminalinės apgaulės atvejais, pasirinkti nėra paprasta. Kartais iš elgesio matomi apgaulės požymiai gali padėti nustatyti, ar vadovas arba kitas valstybei atstovaujantis asmuo meluoja. Sudėtinga atskirti, kada tai įmanoma, o kada ne, ir kada vadovus gali suklaidinti savo pačių ar jų ekspertų pateikti apgaulės užuominų vertinimai.

Grįžkime prie šios knygos pradžioje mano pateikto pavyzdžio, kai 1938 m. rugsėjo 15 d., penkiolika dienų prieš Miuncheno konferenciją Berchtesgadene, Chamberlainas pirmą kartą susitinka su Hitleriu.* Hitleris stengėsi įtikinti Chamberlainą, kad neplanuoja karo prieš Europą, o tik siekia išspręsti Sudetų vokiečių problemas Čekoslovakijoje. Jeigu Didžioji Britanija pritartų jo planui, Čekoslovakijos teritorijose, kuriose gyventojų daugumą sudaro Sudetų vokiečiai, turėtų būti surengtas plebiscitas, ir jei žmonės pritartų, tos teritorijos turėtų būti prijungtos prie Vokietijos. Slapta Hitleris jau buvo pradėjęs rengtis karui. Jis jau spalio 1-ąją prie Čekoslovakijos sienos buvo sutelkęs armiją, ir jo planai tuo nesibaigė. Prisiminkime mano anksčiau cituotą Chamberlaino laišką seseriai po pirmojo susitikimo su Hitleriu: „[Hitleris] tai žmogus, kurio žodžiu galima pasitikėti."[146] Atsakydamas į opozicinės leiboristų partijos lyderių kritiką Chamberlainas Hitlerį apibūdino kaip „keisčiausią būtybę", „žmogų, kuris daug geresnis nei gali spręsti iš jo žodžių."[147]

Po savaitės Chamberlainas Bad Godesberge susitiko su Hitleriu antrą kartą. Dabar Hitleris pateikė naujus reikalavimus – vokiečių daliniai turi nedelsiant užimti teritorijas, kuriose gyvena Sudetų vokiečiai, plebiscitas bus surengtas ne prieš, bet po Vo-

[146] Ši citata analizuota Grotho "Intelligence Aspects."
* Šias žinias apie Chamberlainą ir Hitlerį paėmiau iš Telfordo Tayloro knygos *Miunchenas* (žr. išnašą). Esu dėkingas p. Taylorui, kad patikrino mano interpretacijos ir medžiagos panaudojimo tikslumą.
[147] Cit.: Groth, "Intelligence Aspects."

kietijos aneksijos, teritorijų šį kartą pareikalauta didesnių negu anąsyk. Įtikinęs ministrų kabinetą priimti šiuos reikalavimus, Chamberlainas kalbėjo: „Kad suprastume žmonių veiksmus, būtina suprasti jų motyvus ir ką apie tai galvoja... Ponas Hitleris buvo ribotas žmogus, kai kuriais klausimais įnirtingai gynė savo požiūrį, bet niekada sąmoningai neapgautų žmogaus, kurį gerbė ir su kuriuo derėjosi. O mane jis gerbia. Kai ponas Hitleris paskelbia, kad ketina ką nors daryti, nelieka jokių abejonių, kad jis tai ir padarys."[148] Pacitavęs šiuos Chamberlaino žodžius istorikas Telfordas Tayloras klausia: „Ar Hitleris tikrai taip tobulai apgavo Chamberlainą, o gal šis, paklusdamas Hitlerio reikalavimams, apgaudinėjo kolegas?"[149] Kartu su Tayloru darykime prielaidą, kad Chamberlainas patikėjo Hitleriu, bent jau per pirmą jų susitikimą Berchtesgadene.*

Dėl tokios itin didelės rizikos Hitleris galėjo jausti melo išaiškinimo baimę, bet tikriausiai nejautė. Jo auka sutiko būti apgauta. Hitleris suvokė, kad perkandęs jo melą Chamberlainas suprastų, jog visa jo nuolaidžiavimo Hitleriui politika žlugo. Tuo metu *nuolaidžiavimo* politika nebuvo laikoma gėdinga, priešingai, kėlė susižavėjimą, tačiau po kelių savaičių šis požiūris pasikeitė, kai netikėtas Hitlerio puolimas aiškiai parodė, kad Chamberlainas buvo kvailinamas. Hitleris buvo užsimojęs paimti Europą jėga. Jeigu Hitleriu būtų buvę galima pasitikėti, jeigu jis būtų laikęsis savo susitarimų, Chamberlainui pasaulis būtų padėkojęs už Europos išgelbėjimą nuo karo. Chamberlainas norėjo tikėti Hitleriu, ir Hitleris tai žinojo. Kitas veiksnys, sumažinęs jo atskleidimo baimę, buvo tai, kad Hitleris tiksliai žinojo, kada jam reikės meluoti, ką sakyti, taigi tekstą galėjo paruošti ir surepetuoti. Hitleriui nebuvo pagrindo jaustis kaltam ar gėdintis apgaudinėjant – apgauti britus jam nebuvo negarbinga, to reikalavo jo misijos ir istorijos suvokimas. Ir ne tik toks niekingas lyderis

[148] Telford Taylor, *Munich*, New York: Vintage, 1980, p. 752.
[149] Ibid., p. 821.

* Nors visi tame susitikime dalyvavę žmonės taip ir vertina, yra viena išimtis – Josepho Cennedy pranešime apie jų susitikimą su Chamberlainu Vašingtonui teigiama, kad „Chamberlainas susidarė itin blogą nuomonę apie [Hitlerį]... jis žiaurus, primeta savo valią, kietas ir ... tikslų siekia negailestingiausiais metodais" (Taylor, *Munich*, p. 752).

kaip Hitleris meluodamas priešininkams nesigėdina ir nejaučia kaltės. Daugelio politologų akimis, tarptautinėje diplomatijoje ir reikia tikėtis melo, jis kelia abejonių tik tada, kai neatitinka nacionalinių interesų. Vienintelė emocija, kurią Hitleris patyrė ir kuria galėjo išsiduoti, buvo džiaugsmas apgavus. Kaip pasakojama, Hitleris itin mėgavosi savo gebėjimu suklaidinti britus, o tai, kad dalyvavo ir kiti vokiečiai, kurie matė jo sėkmingą apgaulę, tikriausiai padidino Hitlerio susijaudinimą ir džiaugsmą kvailinant Chamberlainą. Bet Hitleris buvo itin gabus melagis, ir, regis, pasistengė, kad šie jausmai nepasirodytų.

Kai melagis ir auka yra iš skirtingų kultūrų, kai kalba ne ta pačia kalba, atskleisti apgaulę dar sunkiau dėl keleto priežasčių.* Net jeigu Hitleris darė klaidų, o Chamberlainas nebuvo su melu susitaikanti auka, jam tas klaidas pastebėti buvo labai sunku. Viena priežasčių ta, kad jie kalbėjosi per vertėjus. Dėl to melagis įgauna du pranašumus, lyginant su tiesioginiu pokalbiu. Jeigu jis daro verbalinių klaidų – per ilgų pauzių, kalbos klaidų, apsirikimų – vertėjas jas gali pridengti. Be to, nuoseklusis vertimas suteikia kalbėtojui laiko, mat, kol verčiama kiekviena frazė, jis gali apgalvoti, kaip toliau meluos. Net jei klausytojas supranta melagio kalbą, bet ji nėra jo gimtoji, jis veikiausiai nepastebės subtilybių, kurios galėtų tapti apgaulės užuominomis.

Nacionaliniai ir kultūriniai skirtumai irgi gali sutrukdyti įžvelgti balso, veido ir kūno išraiškoje apgaulės užuominas, tik čia viskas dar painiau ir sudėtingiau. Kiekvienai kultūrai būdingos savitos taisyklės, tam tikra prasme reguliuojančios kalbos greitį, toną, garsą, rankų ir veido judesius, kuriais iliustruojama kalba. Emocijos ženklai, atsispindintys veide ir balse, irgi yra reguliuojami. Mano penktame skyriuje aprašytomis taisyklėmis pavadinti susitarimai diktuoja emocinės ekspresijos papročius – tam tikrose kultūrose jie nėra vienodi. Jeigu melo verifikuotojas nežino šių skirtumų ir jų neįvertina, jis bus labiau linkęs neteisingai interpretuoti visą elgesį ir daryti netikėjimo tiesa ir tikėjimo melu klaidas.

* Grothas pastebėjo šią problemą, nors jis nepaaiškino, kaip ir kodėl ji atsiranda: „... asmeniniai [lyderių] įspūdžiai veikiausiai bus vis labiau klaidinantys proporcingai didėjančiam politiniam, ideologiniam, socialiniam ir kultūriniam dalyvių atotrūkiui" (Groth „Intelligence Aspects", p. 848, žr. išnašą).

Žvalgybos tarnybos pareigūnas čia galėtų paklausti, kaip tiksliai tokia mano pateikta Hitlerio ir Chamberlaino susitikimų analizė galėjo būti padaryta anuomet. Jei tai įmanoma tik po daugelio metų, kai iškyla anksčiau nežinoti faktai, melo verifikacija neturėtų praktinės naudos pagrindiniams veikėjams arba jų patarėjams, kai jiems tokia pagalba reikalinga. Remdamasis to meto aprašymais, manyčiau, kad daugelis mano sprendimų ir tada buvo akivaizdūs, bent jau kai kam. 1938 m. Chamberlainas tiek daug statė ant kortos tikėdamas Hitleriu, kad jei jis ir nesuprato pats, kiti turėjo suvokti, jog derėjo atsargiau kliautis Hitlerio teisingumu. Sakoma, Chamberlainas jautėsi pranašesnis už savo politinius kolegas, žiūrėjo į juos iš aukšto,[150] ir gal nė nebūtų priėmęs raginimų elgtis atsargiau.

Iki Berchtesgadeno susitikimo Hitlerio nusiteikimas meluoti Anglijai jau buvo visiškai susikristalizavęs. Chamberlainui net nebūtų reikėję būti skaičius ir tikėti tuo, ką jis rašė savo knygoje *Mano kova*. Buvo daugybė pavyzdžių, tokių kaip jo slapti Anglijos–Vokietijos jūrų pakto pažeidimai arba melas apie Vokietijos ketinimus Austrijos atžvilgiu. Prieš susitikimą su Hitleriu Chamberlainas prasitarė įtariantis, kad Hitleris meluoja apie planus Čekoslovakijoje ir slepia siekį nukariauti Europą.[151] Buvo žinoma, kad Hitleris gabus melagis ir meluoja ne tik diplomatiniais ir kariniais kanalais, bet ir į akis aukai. Jis gebėjo greitai pereiti nuo susižavėjimo į įniršį, su dideliu meistriškumu sužavėti arba įbauginti, suklastoti jausmus ir planus.

Politologai ir istorikai, nagrinėjantys 1938 m. Anglijos ir Vokietijos santykius, turėtų įvertinti, ar aš teisus sakydamas, kad tada buvo žinoma pakankamai, jog būtų galima atsakyti į melo testo klausimus (žr. priedą). Vis dėlto netikiu, kad melo patikrinimą tuo metu būtų įmanoma atlikti taip patikimai, kad išaiškėtų Hitlerio ketinimas meluoti. Bet ši analizė gal parodytų, kad Chamberlainas jo melo neatpažintų. Iš Hitlerio ir Chamberlaino susitikimo galima pasimokyti kitų dalykų apie melą, bet juos geriau apsvarstyti nagrinėjant kitą pavyzdį, kai valstybės vadovo

[150] Ibid., p. 552.
[151] Ibid., p. 629.

melas galėjo būti atskleistas pagal patikimus apgaulės ženklus jo elgesyje.

Per Kubos raketų krizę, porą dienų prieš susitinkant prezidentui Johnui F. Kennedy ir sovietų užsienio reikalų ministrui Andrejui Gromykai,* 1962 m. spalio 14 d., antradienį, prezidentą Kennedy McGeorge Bundy informavo, kad U-2 praskridus virš Kubos gauta neginčijamų įrodymų, jog Sovietų Sąjunga dislokuoja Kuboje branduolines raketas. Paskui vėl pasigirdo tokių pat gandų, o lapkričio mėnesį artėjant rinkimams, Chruščiovas, pasak politologo Grahamo Allisono, „užtikrino prezidentą pačiais tiesiausiais asmeniniais kanalais, kad jis supranta Kennedy vidaus problemas, ir nedarys nieko, kas jas dar labiau sukomplikuotų. Chruščiovas prezidentą atsakingai užtikrino, kad Sovietų Sąjunga branduolinių raketų Kuboje nedislokuos."[152] Kennedy, anot Arthuro Schlesingerio,[153] buvo įtūžęs. „...Įpykęs dėl Chruščiovo pastangų jį apgauti...[jis]... išklausė naujienas ramiai, tačiau su nuostabos išraiška", sakė apie tuos įvykius Theodore Sorensonas.[154] Roberto Kennedy žodžiais, „... kai CŽV atstovai paaiškino tą rytą iš U-2 padarytas nuotraukas ... mes suvokėme, koks tai melas, – visas meno fabrikas."[155] Svarbiausi prezidento patarėjai tą dieną susirinko svarstyti, kokių veiksmų turėtų imtis vyriausybė. Prezidentas nusprendė, kad „kol nebus pasirinktas ir paruoštas vykdymui veiksmų planas, ... mes neturime viešai atskleisti, kad žinome apie sovietų raketas Kuboje... Svarbiausia buvo saugumas, ir prezidentas aiškiai pasakė pasieksiąs, kad bent vieną kartą Vašingtono istorijoje informacija nenutekėtų, kad ir kokių priemonių tam pri-

* Dėkoju Grahamui Allisonui, kuris peržiūrėjo Kennedy ir Gromykos susitikimo mano interpretaciją. Taip pat mano pateikimą patikrino kitas asmuo, buvęs Kennedy administracijos narys, tuo metu artimai bendravęs su visais su šiuo įvykiu susijusiais asmenimis.

[152] Graham T. Allison, *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis,* Boston: Little, Brown and Company, 1971, p. 193.

[153] Arthur M. Schlesinger, Jr., *A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House,* New York: Fawcett Premier Books, 1965, p. 734.

[154] Theodore C. Sorensen, *Kennedy,* New York: Harper and Row, 1965, p. 673.

[155] Robert F. Kennedy, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis,* New York: W.W. Norton, 1971, p. 5.

reiktų", prisimena tada Valstybės departamente dirbęs Rogeris Hilsmanas.[156]

Po poros dienų, spalio 16-ąją, antradienį, kol jo patarėjai vis dar diskutavo, kokią poziciją šalis turėtų užimti, prezidentas Kennedy susitiko su Gromyka. „Gromyka daugiau nei savaitę prabuvo Jungtinėse Valstijoje, bet nė vienas amerikiečių pareigūnas nežinojo, ko. ... Jis paprašė audiencijos Baltuosiuose Rūmuose. Šis kreipimasis gautas labai panašiu laiku, kaip ir ...[U-2 fotografijų įrodymai]. Gal rusai pastebėjo U-2 lėktuvą? O gal norėjo pasišnekėti su Kennedy tikėdamiesi patirti jo reakcijas? Ar šį pokalbį jie išnaudos informuoti Vašingtoną, jog Chruščiovas šiuo momentu visai atvirai prabyla apie raketas ir atskleidžia savo sąmokslą, kol Jungtinės Amerikos Valstijos nespėjo staiga sureaguoti?"[157] Pasak Siorenseno, Kennedy „... artėjant susitikimui buvo sunerimęs, bet pajėgė nusišypsoti sutikdamas Gromyką ir [Anatolijų] Dobryniną [sovietų ambasadorių] savo kabinete".[158] Dar neturėdamas konkretaus plano Kennedy manė, kad nuo Gromykos turėtų slėpti žinantis apie sovietų raketas, kad nesuteiktų sovietams pranašumo.* Susitikimas prasidėjo penktą po pietų ir truko iki penkiolikos po septynių. Valstybės sekretorius Deanas Ruskas, buvęs Jungtinių Valstijų ambasadorius Sovietų Sąjungoje Llewellynas Thompsonas ir Vokietijos reikalų departamento direktorius Martinas Hildebrandas atstovavo vienai pusei, o Dobryninas, sovietų užsienio reikalų ministro pavaduotojas Vladimiras Semenoras ir trečias sovietų pareigūnas atstovavo kitai šaliai. Dalyvavo abiejų pusių vertėjai. „Kennedy sėdėjo supamojoje kėdėje priešais židinį, Gromyka – jam iš dešinės ant vienos smėlio spalvos sofos. Įėjo fotografai, nuotrauka įamžino susitikimą [žr. nuotrauką] ir išėjo. Ruskas atsirėmė į dryžuotą pagalvėlę ir prabilo..."[159]

[156] Roger Hilsman, *To Move a Nation*, Garden City, N.Y.: Doubleday & Co., 1967, p. 98.
[157] David Detzer, *The Brink*, New York: Thomas Crowell, 1979.
[158] Sorensen, *Kennedy*, p. 690.
[159] Detzer, *Brink*, p. 142.

* Pasakojimai šiuo klausimu skiriasi. Sorensonas praneša, kad Kennedy neabejojo dėl būtinybės nepasakyti tiesos Gromykai, Elie Abelis (*The Missile Crisis*, p. 63, žr. išnašą) rašo, kad išsyk po to Kennedy paklausė Ruską ir Thompsoną, ar jis padarė klaidą nepasakydamas Gromykai tiesos.

Sėdi iš kairės į dešinę: Anatolijus Dobryninas, Andrejus Gromyka, Johnas F. Kennedy

Ilgokai šnekėjęs apie Berlyną Gromyka pagaliau pasuko kalbą apie Kubą. Kaip prisiminė Robertas Kennedy, „Gromyka pareiškė, kad nori kreiptis į Jungtines Amerikos Valstijas ir į prezidentą Kennedy premjero Chruščiovo ir Sovietų Sąjungos vardu, siekdamas sumažinti dėl Kubos atsiradusią įtampą. Prezidentas Kennedy klausėsi apstulbęs, bet sykiu ir gėrėdamasis Gromykos drąsa. ... [prezidentas atsakinėjo] ... tvirtai, bet tvardydamasis, nenorėdamas išprovokuoti ..."[160] Žurnalistas Elie Abelis pasakoja: „Prezidentas Gromykai suteikė progą visa išdėstyti tiesiai, grįždamas prie ne kartą Chruščiovo ir Dobrynino įtikinėjimų, kad raketos Kuboje yra ne kas kita, kaip priešlėktuvinė gynyba... Gromyka užsispyręs pakartojo senuosius įtikinėjimus, kurie, dabar jau prezidentas žinojo, buvo melas. Kennedy nepateikė prieštaraujančių faktų."[161] Kennedy „liko ramus... neparodė nė ženklo įtampos ar pykčio", tvirtino Sorensonas.[162]

[160] Robert F. Kennedy, *Thirteen Days*, p. 18.
[161] Elie Abel, *The Missile Crisis*, New York: Bantam Books, 1966, p. 63.
[162] Sorensen, *Kennedy*, p. 690.

Kaip prisimena Abelis, išvykdamas iš Baltųjų Rūmų Gromyka buvo „kaip reta džiugios nuotaikos".[163] Reporteriai paklausė, kas buvo kalbėta susitikime. „Gromyka, akivaizdžiai geros nuotaikos, nusišypsojo ir pasakė, kad pokalbis buvo 'naudingas, labai naudingas.'"[164] Robertas Kennedy pasakoja, „Aš atėjau netrukus po to, kai Gromyka išėjo iš Baltųjų rūmų. Galima sakyti, kad Jungtinių Amerikos Valstijų prezidentas buvo nepatenkintas Sovietų Sąjungos atstovu."[165] Kaip teigia politologas Davidas Detzeris, Kennedy pasakęs: „Nesitvėriau noru pateikti jam mūsų įrodymus."[166] Į jo kabinetą atėjusiems Robertui Lovettui ir Bundy Kennedy pakomentavo taip: „Gromyka... šiame kabinete vos prieš dešimtį minučių prišnekėjo man tiek gryniausio melo, kiek per tokį trumpą laiką dar niekada neteko girdėti. Visą tą laiką, kol jis neigė, ... kovojau su nežmoniška pagunda jam parodyti viduriniame rašomojo stalo stalčiuje esančias iš nedidelio aukščio padarytas nuotraukas."[167]

Pirmiausia aptarkime ambasadorių Dobryniną. Jis veikiausiai buvo vienintelis nemelavęs susitikimo dalyvis. Robertas Kennedy manė, kad sovietai pamelavo Dobryninui, nes nepasitikėjo jo melavimo įgūdžiais, taigi Dobryninas, ankstesniuose susitikimuose su Robertu Kennedy neigęs, kad Kuboje yra raketų, nemelavo, nes sakė, ką žinojo.* Tai nebūtų buvę visai neįprasta, kai dėl tokio tikslo šalies ambasadorių klaidina jo paties vyriausybė.

[163] Abel, *Missile*, p. 63.
[164] Detzer, *Brink*, p. 143.
[165] Kennedy, *Thirteen Days*, p. 20.
[166] Detzer, *Brink*, p. 143.
[167] Ibid., p. 144.

* Ginčai dėl Dobrynino tęsiasi: „Nuo šio susitikimo lieka vienas taip ir neišspręstas klausimas apie Dobryniną. Ar jis žinojo apie raketas, kai iš esmės padėjo savo užsienio reikalų ministrui apgauti JAV prezidentą? „Jis turėjo žinoti, – sako George W. Ballas, vėliau tapęs valstybės sekretoriaus pavaduotoju. – Juk turėjo meluoti gindamas savo šalies interesus." „Prezidentą ir jo brolį tam tikra prasme Dobryninas apgavo, – tvirtina buvęs Aukščiausiojo Teismo teisėjas Arthuras J. Goldbergas. – Neįmanoma įsivaizduoti, kad jis galėjo to nežinoti." Kiti nėra tokie tikri. Kennedy nacionalinio saugumo patarėjas McGeorge Bundy sakosi linkęs spėti, jog Dobryninas apie raketas nežinojo. Daugelis Amerikos specialistų su tuo sutinka aiškindami, kad sovietų sistemoje informacija kariniais klausimais buvo tokia slapta, kad Dobryninas galėjo ir nesuprasti, kokio pobūdžio yra Kuboje dislokuoti sovietų ginklai." (Madeline G. Kalb, "The Dobrynin Factor", *New York Times Magazine*, May 13, 1984, p. 63).

Johnas F. Kennedy lygiai taip buvo pasielgęs su Adlai Stevensonu, kai neinformavo jo apie Kiaulių įlanką, ir, kaip pabrėžia Allisonas, „panašiai japonų ambasadorius nebuvo informuotas apie Pearl Harborą; vokiečių ambasadorius Maskvoje nebuvo informuotas apie „Barbaros" [vokiečių planą pulti Rusiją]."[168] Visą tą laiką nuo 1962-ųjų birželio, kada, kaip manoma, sovietai nusprendė Kuboje dislokuoti raketas iki šio susitikimo spalio viduryje sovietai Dobrynino ir sovietų ambasados darbuotojo, atsakingo už viešąją informaciją Georgijaus Bolšakovo lūpomis keletą kartų užtikrino Kennedy administracijos narius (Robertą Kennedy, Chesterį Bowlesą ir Sorensoną), kad Kuboje nėra dislokuotų raketų su branduoliniu ginklu. Bolšakovui ir Dobryninui nereikėjo žinoti tiesos, tikriausiai jie jos ir nežinojo. Nei Chruščiovas, nei Gromyka, nei niekas kitas iš žinojusių tiesą nebuvo tiesiogiai susitikę su priešininkais iki spalio 14 d., likus porai dienų iki Gromykos ir Kennedy susitikimo. Chruščiovas susitiko Maskvoje su Amerikos ambasadoriumi Foy Kohleriu ir paneigė, kad Kuboje yra raketų. Tik tuomet sovietai pirmą kartą rizikavo, kad jų melas gali būti atskleistas, jeigu Chruščiovas arba po dviejų dienų Gromyka padarytų klaidą.

Per susitikimą Baltuosiuose Rūmuose melavo dviese – Kennedy ir Gromyka. Gal kai kurie skaitytojai nustebs, kad aš vartoju žodį *melas* kalbėdamas ir apie Kennedy, ne tik apie Gromyką. Dauguma žmonių nemėgsta vartoti šio žodžio, kai kalba apie asmenį, kuriuo žavisi, mat jie – bet ne aš – laiko melą prigimtiniu blogiu. Kennedy veiksmai tame susitikime atitinka mano melo nuslepiant apibrėžimą. Ir Kennedy, ir Gromyka nuslėpė vienas nuo kito tai, ką žinojo esant tiesa – kad Kuboje dislokuotos branduolinės raketos. Mano analizė siūlo paaiškinimą, kodėl yra didesnė tikimybė, kad Kennedy, o ne Gromyka pateikė apgaulės užuominų.

Jei abu iš anksto buvo išmokę tekstą, o abu šia galimybe galėjo pasinaudoti, veikiausiai neturėjo kilti problemų vienam nuo kito slepiant abiem žinomus faktus. Abu vyrai galėjo jausti melo atskleidimo baimę, nes rizikavo labai svarbiais dalykais. Galbūt

[168] Allison, *Essence*, p. 135.

nerimas, kaip pasakojama, apėmęs Kennedy prieš susitinkant Gromyką, ir buvo melo išaiškinimo baimė. Kennedy rizika ir sykiu išaiškinimo baimė veikiausiai buvo didesnė už Gromykos. Jungtinių Amerikos Valstijų vadovybė dar nebuvo nusprendusi, ką daryti. Net nebuvo išsamių žvalgybos duomenų, kiek raketų esama Kuboje, koks jų parengties lygis. Kennedy patarėjai manė, jog nereikia sovietams išsiduoti, kad raketos aptiktos, nes baiminosi, jei Chruščiovas sužinos apie tai prieš Jungtinėms Amerikos Valstijoms imantis kokių veiksmų, išsisukinėjimais ir grasinimais apsunkins amerikiečių veiksmus ir įgis taktinį pranašumą. Pasak McGeorge Bundy, „tai ir buvo svarbiausia. Aš ir tada jaučiau, ir iki šiol taip manau, jog rusai buvo pagauti nevykusiai apsimetinėjantys, kad nepadarė to, ką, kaip paaiškėjo visam pasauliui, jie iš tiesų padarė."[169] Sovietams irgi reikėjo laiko užbaigti statyti raketų bazes, tačiau tai, ar amerikiečiai išsiaiškins apie branduolines raketas dabar, nebuvo taip svarbu. Sovietai žinojo, kad amerikiečių žvalgybiniai lėktuvai U-2 netrukus jas suras, jei to dar nepadarė.

Net neįžvelgiant skirtumo, kuo kiekvienas jų rizikavo, Kennedy, matyt, turėjo jausti didesnę atskleidimo baimę nei Gromyka, nes veikiausiai nebuvo toks tikras dėl savo gebėjimo meluoti. Jis buvo mažiau patyręs už Gromyką. Be to, Gromyka galėjo labiau pasikliauti savimi, jei rėmėsi Chruščiovo nuomone, susidaryta prieš metus per Vienos viršūnių susitikimą, kad Kennedy nėra kietas riešutas.

Be to, kad Kennedy jautė didesnę melo išaiškinimo baimę negu Gromyka, jam, pasak liudininkų, teko slėpti daugiau kitų emocijų. Sakoma, kad susitikimo metu Kennedy buvo apstulbęs, susižavėjęs ir nepatenkintas. Bet kurios šios emocijos nutekėjimas būtų galėjęs jį išduoti, nes tokie jausmai būtų reiškę, kad Kennedy žino apie sovietų apgaulę. Antra vertus, Gromyka galėjo patirti net džiaugsmą apgavus. Tai būtų logiška, nes, anot liudininkų, po susitikimo jis atrodė linksmas.

Informacijos nuotėkio ir apgaulės užuominų galimybė nebūtų buvusi didelė, nes abu vyrai buvo įgudę ir turėjo asmeninių

[169] Abel, *Missile*, p. 64.

savybių, kurios padėjo jiems paslėpti patiriamas emocijas. Bet Kennedy našta buvo sunkesnė negu Gromykos, pasak aprašymų, jis patyrė daugiau emocijų, buvo menkiau patyręs ir mažiau pasitikintis apgavikas. Kultūros ir kalbos skirtumai galėjo pridengti apgaulės užuominas, vis dėlto ambasadorius Dobryninas turėjo sugebėti juos pastebėti. Daugelį metų praleidęs šioje šalyje jis puikiai nutuokė apie amerikiečių elgesį, gerai mokėjo kalbą, be to, Dobryninas turėjo pranašumą, nes buvo stebėtojas, o ne tiesioginis dalyvis, tad galėjo atidžiai stebėti įtariamąjį. Panašiai ir ambasadoriaus Thompsono padėtis teikė jam puikias galimybes iš Gromykos elgesio pastebėti apgaulės užuominas.

Turėjau galimybę naudotis daugeliu šio susitikimo aprašymų iš amerikiečių pusės, bet iš sovietų pusės nėra jokios informacijos nei būdo atspėti, ar Dobryninas iš tiesų nujautė tiesą. Pranešimai, kad Dobryninas atrodė priblokštas ir regimai sukrėstas, kai po keturių dienų valstybės sekretorius Ruskas informavo apie rastas raketas ir kad amerikiečiai pradeda laivyno blokadą, buvo interpretuojami kaip įrodymas, jog sovietai ligi tol nežinojo, kad amerikiečiai surado raketas.[170] Jeigu jo vyriausybė iki tol nuslėpė nuo jo paties apie dislokuotas branduolines raketas, tai turėjo būti pirmas kartas, kai Dobryninas apie tai išgirdo. Net jeigu jis apie raketas žinojo ir jeigu žinojo, kad Jungtinės Amerikos Valstijos jas aptiko, jis vis tiek galėjo būti apstulbintas ir sukrėstas amerikiečių sprendimu į šį „atradimą" reaguoti karinėmis priemonėmis.

Tačiau tuo siekiame ne nustatyti, ar kas nors atskleidė, ką nuslėpė Kennedy, bet kodėl tokia galimybė buvo, ir parodyti, jog net tada pažinti apgaulės užuominas nebūtų buvę paprasta. Remiantis pranešimais, Kennedy nepastebėjo kokių nors Gromykos melo klaidų. Kennedy tiesą jau žinojo, tad jam nereikėjo pastebėti apgaulės požymių. Apsiginklavęs tomis žiniomis jis galėjo žavėtis Gromykos meistryste.

Analizuodamas šiuos du tarptautinės apgaulės pavyzdžius sakiau, kad Hitleris, Kennedy ir Gromyka buvo melagiai iš prigimties – išradingi ir gudrūs, dėstė įtikinamai, kalbėjo sklan-

[170] Allison, *Essence*, p. 134.

džiai. Aš manau, kad kiekvienas iš dalies savo gebėjimu vesti debatus ir sakyti viešąsias kalbas į valdžią iškeltas politikas, puikiai susidorojantis su klausimais spaudos konferencijose, susikuriantis puikų įvaizdį televizijoje ar radijuje, turi melagio iš prigimties talentą. (Nors Gromyka tokiomis priemonėmis galios nepasiekė, jis ilgai išliko savo poste tuo metu, kai tai mažai kam pavykdavo, ir iki 1963 m. jau buvo gerai patyręs tiek diplomatijoje, tiek vidinėse Sovietų Sąjungos politikos kovose.) Tokie žmonės sugeba įtikinti, tai jų kasdienė duona. Ar jie nusprendžia meluoti, ar ne, sugebėjimai padaryti tai gerai jiems vis tiek padeda. Žinoma, yra ir kitų kelių politinei galiai pasiekti. Įgūdžiai, svarbūs tarpusavio santykių apgaulei, nėra būtini surengti valstybės perversmą. Taip pat ir lyderis, kuris pasiekia valdžios biurokratiniais gebėjimais, paveldėjimo keliu, pergudraudamas vietos konkurentus slaptais manevrais, nebūtinai turi būti melagis iš prigimties, talentingas oratorius.

Talentas kalbėti – gebėjimas slėpti ir iškreipti žodžius atitinkamomis išraiškomis ir gestais – nėra būtinas, jeigu melagiui nereikia susitikti ir kalbėtis su apgaulės auka. Apgauti galima raštu, per tarpininkus, per spaudos konferencijas, karinius veiksmus ir kitus dalykus. Tačiau bet kuri melo forma sužlugs, jeigu melagis neturi strateginių įgūdžių, nesugeba apgalvoti savo ir savo aukos ėjimų. Aš manau, kad visi politiniai vadovai turi būti apsukrūs strategai, bet tik kai kurie turi pokalbininko talentą, padedantį jam meluoti akis į akį savo pasirinktai aukai, kaip šioje knygoje aprašomų apgaulių pavyzdžiai.

Ne visi gali meluoti, ne visi ir nori. Manyčiau, kad dauguma politinių lyderių yra nusiteikę meluoti, bent jau tam tikriems asmenims ir tam tikromis aplinkybėmis. Netgi Jimmy Carteris, kuris per rinkiminę kampaniją žadėjo niekada nemeluoti Amerikos žmonėms ir pademonstravo tai prisipažindamas apie savo geidulingas fantazijas interviu „Playboy" žurnalui, vėliau melavo slėpdamas planus jėga išlaisvinti įkaitus Irane. Karines apgaules tyrinėjantys analitikai bandė nustatyti, kurie vadovai labiau pasirengę ar geriau sugeba meluoti. Galima manyti, kad jie priklauso kultūroms, kuriose apgaulė toleruo-

jama,[171] tačiau įrodymų, kad tokių kultūrų yra, nedaug.* Kita nepatvirtinta mintis yra ta, kad labiau linkę meluoti lyderiai tų šalių (ypač jeigu jos diktatūriškos), kurių vadovams tenka svarbus vaidmuo priimant karinius sprendimus.[172] Pastangos istorijoje atrasti apgaulingos asmenybės tipą, charakterizuojantį apsimelavusius vadovus, vaisių nedavė, tačiau neturiu informacijos, kodėl nepavyko.[173]

Nėra aiškių įrodymų, nei patvirtinančių, nei paneigiančių, kad politiniai lyderiai paprastai būna gabūs melagiai, meluojantys meistriškiau ir noriau negu, pavyzdžiui, vykdomieji direktoriai, verslininkai. Jeigu taip yra iš tikrųjų, tarptautinės apgaulės tampa dar sunkesnės, o melo verifikuotojui dar svarbiau atskirti tuos valstybių vadovus, kurie garsėja kaip neturintys įprastų melagio įgūdžių.

Dabar pažvelkime į kitą monetos pusę – ar valstybių vadovai yra gabesni už kitus melo tikrintojai. Tyrimai atskleidė, kad kai kurie žmonės yra neįprastai gabūs melo tikrintojai ir šis sugebėjimas nėra susijęs su gebėjimu meluoti.[174] Deja, į šį tyrimą daugiausia buvo įtraukti koledžo studentai. Niekas netyrinėjo kokiose nors organizacijose vadovaujamus postus užimančių žmonių. Jeigu tokių žmonių testavimas parodytų, kad kai kurie jų yra gabūs melo tikrintojai, tuomet kiltų klausimas, ar galėtu-

[171] Daniel and Herbig, "Propositions," p. 13.

[172] Herbert Goldhamer, 24 nuoroda, cit.: Daniel and Herbig, "Propositions."

[173] Barton Whaley, 2 nuoroda, cit.: Daniel and Herbig, "Propositions."

[174] Maureen O'Sullivan, "Measuring the Ability to Recognize Facial Expressions of Emotion," in *Emotion in the Human Face*, ed. Paul Edman, New York Cambridge University Press, 1982.

* Sakoma, kad sovietai yra ir didžiausi slapukai, ir teisingesni negu kitų šalių žmonės. Sovietologas Walteris Hahas teigia, kad slaptumas turi seną istoriją ir yra rusų, ne sovietų savybė („The Mainsprings of Soviet Secrecy," *Orbis*, 1964, p. 719–747). Ronaldas Hinglly teigia, kad rusai greičiau neprašyti papasakoja asmeninio gyvenimo detales, jie labiau linkę svetimiems rodyti emocijas. Tai nereiškia, kad jie teisingesni arba mažiau teisingi už kitas tautas. „Jie gali būti sausi, atšiaurūs, rezervuoti kaip legendiniai nekalbūs ir griežti anglosaksai, mat, rusų tautos psichologija tokia pat įvairialypė, kaip ir bet kurios kitos tautos. Sweetser įsitikinimu, kultūros skiriasi tik tuo, kokio tipo informacija tampa apgaulės objektu, o ne tuo, kad kuri nors tauta daugiau apgaudinėja už kitas („The Definition of a Lie," in *Cultural Models in Language and Thought*, ed. Naomi Quinn and Dorothy Holland). Kadangi aš neturiu pagrindo ginčytis, bet kokia išvada šiuo metu būtų ankstyva, nes nacionaliniai melavimo ir melo patikrinimo skirtumai dar tiek mažai tyrinėti.

me nustatyti juos nuotoliniu būdu, netestuodami. Jei neįprastai talentingus melo tikrintojus galima nustatyti remiantis informacija, paprastai prieinama apie viešuosius asmenis, politinis vadovas, kuris laikomas meluojančiu, galėtų tiksliau pasverti savo priešininko šansus pastebėti informacijos nutekėjimą arba apgaulės užuominas.

Politologas Grothas teigia ir, mano galva, įtikinamai, kad valstybės vadovai yra labai *nevykę* melo tikrintojai, kur kas neatsargiau vertinantys savo gebėjimą perprasti priešininko charakterį ir jo patikimumą negu profesionalūs diplomatai. „Valstybių vadovams ir užsienio reikalų ministrams dažnai trūksta paprasčiausių derybų ir komunikacijos įgūdžių, apie savo priešininkus jie neturi biografinių žinių, kurios padėtų kompetentingai juos įvertinti."[175] Jervisas pritaria pažymėdamas, kad valstybių galvos gali pervertinti savo kaip melo tikrintojų gebėjimą, jeigu „jie iškilo į valdžią iš dalies ir dėl savo aštrios įžvalgos vertinant kitus."[176] Net jeigu vadovas teisingai mano esantis itin talentingas melo tikrintojas, jam gali nepavykti įvertinti, kaip šią užduotį pasunkina kitos kultūros ir kita kalba kalbantis įtariamasis.

Aš Chamberlainą įvertinau kaip apgaulės auką savo noru – jį taip įkvėpė siekis išvengti karo, jei tai apskritai buvo įmanoma, taip beviltiškai norėjo patikėti Hitleriu, kad pervertino savo gebėjimą perprasti Hitlerio charakterį. Chamberlainas nebuvo kvailas žmogus, kad nenumanytų Hitlerį meluojant. Bet Chamberlainas turėjo labai stiprų motyvą Hitleriu tikėti, nes jei būtų negalėjęs to daryti, būtų tekę išsyk pradėti karą. Tokios valstybės galvų sprendimuose pasitaikančios klaidos, klaidingas pasitikėjimas savo kaip tiesos aiškintojo savybėmis, pasak Grotho, nėra neįprastas dalykas. Mano akimis, jos itin tikėtinos, kai rizikuojama ypač svarbiais dalykais. Kaip tik gresiant didžiausiam pavojui valstybės galva tampa pažeidžiama ir sutinka tapti priešininko apgaulės auka.

Paimkime kitą aukos savo noru pavyzdį. Kad išlyginčiau rezultatą, šį kartą iš daugelio Grotho pateiktų pavyzdžių parinkau

[175] Groth, "Intelligence Aspects," p. 847.
[176] Jervis, *Logic*, p. 33.

Chamberlaino oponentą Winstoną Churchillį. Jis teigia, jog tai, kad Stalinas „žodį 'Rusiją' tardavo taip pat dažnai, kaip 'Sovietų Sąjungą' ir minėjo Dievą"[177] sukėlė jam abejonių, ar Stalinas neturi kokių nors religinių įsitikinimų.* Kitas epizodas – 1945 m. grįžęs iš Jaltos Churchillis šitaip gynė savo tikėjimą Stalino pažadais: „Aš jaučiu, kad jo žodis tvirtas. Nežinau kitos vyriausybės, kuri laikytųsi savo pareigų net patirdama nuostolių tvirčiau negu Rusijos vyriausybė."[178] Vienas biografų apie Churchillį rašė: „... nors ir puikiai žinodamas sovietų praeitį, Winstonas buvo pasirengęs galimybę abejoti perleisti Stalinui, o pats buvo linkęs pasitikėti jo ketinimais. Jam buvo sunku nepatikėti aukštas pareigas užimančių asmenų, su kuriais turėdavo reikalų, sąžiningumu."[179] Stalinas tuo pačiu jam neatsakė. Milovanas Djilasas cituoja 1944 m. Stalino pasakytus žodžius: „Gal manote, kad vien todėl, jog esame anglų sąjungininkai ... pamiršome, kas jie yra, ir kas yra Churchillis. Jiems nėra nieko saldžiau nei apmauti sąjungininkus. Churchillis iš tų, kurie, jei tik akis nuleisi, ištrauks ir kapeiką tau iš kišenės..."[180] Gal dėl to, kad Churchillis taip siekė sunaikinti Hitlerį, o tam jam būtinai reikėjo pasitelkti Staliną, jis tapo Stalino apgaulės nuolankia auka.

Lyginant su visomis kitomis apgaulės formomis, kurias nagrinėjau šiame skyriuje, valstybės vadovų savitarpio apgaulę aptariau plačiausiai. Ir ne dėl to, kad tai būtų sritis, kurioje galima atskleisti daugiausia apgaulę išduodančių elgesio požymių, bet kad tai pavojingiausia sritis, kurioje klaidingi sprendimai

[177] Winston Churchill, *The Hinge of Fate*, Boston: Houghton Mifflin, 1950, p. 481, 493, cit.: Groth, ibid., p. 841.

[178] Lewis Broad, *The War Churchill Waged*, London: Hutchison and Company, 1960, p. 356, cit.: Groth, "Intelligence Aspects," p. 846.

[179] Broad, *War*, p. 358, cit.: Groth, "Intelligence Aspects," p. 846.

[180] Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1962, p. 73, cit.: Groth, ibid., p. 846.

* Jimmy Carteriui irgi panašiai pasirodė. Aprašydamas pirmąjį susitikimą su sovietų prezidentu Leonidu Brežnevu Carteris pacitavo savo įžanginį atsakymą, kurį kitą dieną pateikė Brežnevui: "Šis susitikimas buvo per ilgai atidėliotas, bet dabar, kai mes pagaliau susitikome, turime kuo labiau pasistūmėti į priekį. Vakar man tikrai padarė įspūdį, kai prezidentas Brežnevas man tarė 'Jeigu mums nepavyks, Dievas mums neatleis'"! Carterio komentaras, kad „Brežnevas atrodė šiek tiek susidrovėjęs" dėl šios pastabos, reiškia, kad Carteris, kaip ir Churchillis, šį Dievo paminėjimą priėmė rimtai (Carter, *Keeping the Faith*, New York: Bantam Books, 1982, p. 248).

gali kainuoti brangiausiai, nes tokios apgaulės gali kelti mirtiną pavojų. Tačiau kaip ir atskleidžiant kriminaliniais nusikaltimais įtariamų asmenų apgaulę, nėra reikalo įrodinėti, kad negalima atmesti galimybės iš elgesio požymių atskleisti apgaulę. Nėra tokios šalies, kuri tai uždraustų. Rinkti tokią informaciją, bent jau laisva forma, žmogaus prigimčiai būdinga. Ir, kaip sakiau aptarinėdamas pavojus, kylančius atskleidžiant apgaulę kvotų metu, geriausiai apsisaugos nuo klaidų, jeigu tiesioginiai dalyviai ir jiems patariantys žinos, kaip vertinti apgaulės užuominas žmogaus išraiškose, negu kad pasikliautų vien nuojauta ir intuicija.

Tai, ką pastebėjau kalbėdamas apie apgaulės aptikimą nagrinėjant kriminalines bylas, pritaikysiu ir tarptautiniams susitikimams, nes nemanau, kad šiais atvejais nebūtų įmanoma iš elgesio pastebimų apgaulės užuominų interpretacija. Juk istorijos metraščiuose įamžintos liūdnai pagarsėjusios visai nesenos praeities apgaulės. Kas nenorėtų, kad jų šalis geriau pajėgtų pastebėti tokį melą? Problema viena – kaip tai padaryti nepadidinat klaidingų sprendimų tikimybės. Bijau, kad perdėta Chamberlaino bei Churchillio savikliova, esą jie pajėgia įžvelgti apgaulę ir įvertinti savo partnerių charakterį, nublanktų šalia psichologo bihevioristo puikavimosi, kuris pragyvena iš to, kad neva sugeba atpažinti užsienio lyderių apgaulės požymius.

Nors ir netiesiogiai, bandžiau mesti iššūkį visiems biheviorizmo ekspertams, kad ir kokioje šalyje jie dirbtų neva melo aiškintojais, bandydamas jiems parodyti jų užduoties sudėtingumą, o jų klientus, tuos, kuriems jie teikia patarimus, norėjau paraginti žvelgti skeptiškiau. Mano iššūkis netiesioginis, nes šie ekspertai, jei jų esama, dirba slapta,* kaip ir tie kiti, kurie atlieka slaptus tyrimus, kaip atskleisti derybininkų ir valstybių vadovų apgaulę. Aš tikiuosi, kad tokie anonimiški tyrėjai taps atsargesni, o tie, kurie už jų darbą moka, bus reiklesni ir kritiškiau vertins savo darbuotojų tvirtinimus apie jų darbo naudą.

* Nors niekas neprisipažins, kad gilinasi į šią problemą, iš susirašinėjimo su Gynybos departamento darbuotojais bei pokalbių telefonu su CŽV, pavyko suprasti, kad yra žmonių, kurie kontržvalgybos ir diplomatijos srityse tyrinėja apgaulės požymius. Vienas toks neslaptas mano matytas Gynybos departamento darbas buvo pasibaisėtinas ir neatitiko įprastų mokslinių reikalavimų.

Nesupraskite manęs neteisingai. Aš noriu, kad tokie tyrimai būtų vykdomi, manau, kad to reikia, ir sugebėčiau suprasti, kodėl kuri nors šalis bent dalį jų atliktų slapta. Galbūt tyrimas, kas iš tų, kurie tampa valstybių vardu priimamus sprendimus lemiančiomis asmenybėmis, yra vykę, o kas nevykę melagiai bei melo tikrintojai, parodys, kad misija neįmanoma, bet stengtis aiškintis tai reikia.

Panašiai manau, kad tyrimai, imituojantys viršūnių susitikimus arba derybas krizių metu, kai dalyvauja itin patyrę skirtingų valstybių atstovai, ir kai subjektai rizikuoja svarbiais dalykais (o ne įprastinis laboratorinis eksperimentas su koledžo pirmakursiais), parodytų, kad nauda jų menka. Bet tokius tyrimus reikia daryti, o jų rezultatai neturi būti slepiami, turi būti prienami visiems.

Šiame skyriuje atskleidėme, kad apgaulės sėkmė nepriklauso nuo to, kurioje srityje meluojama. Nebūtinai visi sutuoktinių tarpusavio melai sužlunga, o visi verslo, nusikaltimų ir tarptautiniai pavyksta. Nesėkmė arba sėkmė priklauso nuo melo, melagio ir nuo melo tikrintojo ypatybių. Tarptautiniu lygiu melas daug sudėtingesnis negu melas tarp tėvų ir vaikų, bet kiekvienas tėvas ar mama žino, kad net ir jie neapsaugoti nuo klaidos.

Priedų 4 lentelėje išvardyti visi trisdešimt aštuoni melo tikrinimo klausimai. Beveik pusė – aštuoniolika – padeda nustatyti, ar melagiui teks slėpti arba klastoti emocijas, atskleisti, ar jis meluoja apie patiriamus jausmus.

Atsakymais į šiuos klausimus ne visada pavyks pagrįsti vertinimą. Gali būti, kad pritruks žinių atsakyti į daugelį klausimų, arba atsakymai bus mišrūs – iš vienų atrodys, kad šį melą bus lengva atskleisti, iš kitų – kad sunku. Tačiau tai žinoti pravartu. Netgi kai galima įvertinti, ar melas bus sunkiai ar lengvai atskleidžiamas, prognozuojant galima suklysti, nes melagius gali išduoti ne tik jų, bet ir trečiosios pusės elgesys, o akivaizdžiausios apgaulės užuominos atsitiktinai gali praslysti nepastebėtos. Bet tiek melagis, tiek melo tikrintojas norėtų žinoti šį įvertinimą. Kam šios žinios labiau padeda – melagiui ar melo tikrintojui? Tai pirmasis klausimas, kurį aptarsiu kitame skyriuje.

DEVINTAS SKYRIUS

Melo ir melagių aiškinimas 1990-aisiais

Pradėjau šią knygą aprašydamas 1938 m. vykusį pirmąjį Vokietijos kanclerio Adolfo Hitlerio ir Didžiosios Britanijos ministro pirmininko Neville Chamberlaino susitikimą. Šį įvykį pasirinkau kaip vieną didžiausių istorijos apgavysčių, suteikiančių svarbią pamoką, kodėl melas pasiseka. Prisiminkime – slapta Hitleris jau buvo įsakęs Vokietijos kariuomenei pulti Čekoslovakiją. Tačiau praeis dar keletas savaičių, kol jo armija bus visiškai mobilizuota pulti. Norėdamas užpulti netikėtai Hitleris nuslėpė sprendimą pradėti karą. Jis pranešė Chamberlainui, kad yra pasirengęs išsaugoti taiką, jeigu čekai įvykdys jo reikalavimus ir peržiūrės dviejų valstybių sienas. Chamberlainas patikėjo Hitlerio melu ir pasistengė įtikinti čekų vyriausybę nemobilizuoti armijos, kol dar yra šansų išsaugoti taiką.

Tam tikra prasme Chamberlainas buvo savanoriška auka, sutinkanti būti suklaidinta. Kitaip jam būtų tekę pripažinti, kad jo politika su Vokietija visiškai sužlugo, ir jis sukėlė grėsmę savo šalies saugumui. Ši melo pamoka mus įspėja, jog gali būti aukų, kurios nesąmoningai bendradarbiauja rezgant joms pačioms skirtas apgaulės pinkles. Kritiškas vertinimas nuslopinamas, prieštaringos informacijos nepaisoma, nes išsiaiškinti tiesą yra skausmingiau nei patikėti melu, bent jau tuo momentu.

Nors aš tebetikiu, kad tai itin svarbi pamoka, kurią galima pritaikyti ir daugeliui kitų melo situacijų, ne tik toms, kai meluoja valstybės vadovai, dabar, praėjus septynetui metų nuo pirmojo šios knygos leidimo, jaudinuosi dėl to, kad Hitlerio ir Chamberlaino susitikimas neduotų kitų dviejų neteisingų pamokų apie melą. Gali pasirodyti, kad jei Chamberlainas nebūtų norėjęs būti apgautas, Hitleriui nebūtų pasisekę. Mūsų tyrimai po 1985 m., kai pirmąkart pasirodė ši knyga, leidžia manyti, kad net Wins-

tonas Churchillis, Chamberlaino konkurentas, įspėjęs saugotis Hitlerio, ko gero, nebūtų įstengęs perprasti Hitlerio melo. Net jei Chamberlainas būtų atsivežęs ekspertus iš Skotland Jardo ar britų žvalgybos – turbūt ir jiems nebūtų pasisekę.

Šiame skyriuje paaiškinu naujus mūsų tyrimų duomenis, kurie leido man padaryti naujas išvadas. Aprašysiu, kas dar sužinota apie galimybes išaiškinti melagius, pateiksiu kai kurių naujų melo aiškinimo įrodymų. Pateiksiu ir patarimų, paremtų tuo, ką naujo sužinojau apie mūsų tiriamojo eksperimento pritaikymą aiškinantis realaus gyvenimo melus, daugiausia kliaujuosi savo patirtimi, kurią sukaupiau per penkerius metus mokydamas kasdien su melu įtariamais žmonėmis susiduriančius profesionalus.

Hitleris buvo įsikūnijęs blogis, tad šis pavyzdys, žinia, gali pamokyti ir to, kad valstybių vadovams meluoti nedera. Tačiau tokia išvada būtų pernelyg paprasta. Dešimtame skyriuje pagal žinomus melo pavyzdžius iš šiuolaikinės Amerikos politinės istorijos pasigilinsiu į argumentus, kada melas visuomenės gyvenime gali būti pateisintas. Aptardamas buvusio prezidento Lyndono Johnsono melagingus teiginius apie amerikiečių karinių pajėgų tariamą sėkmę Vietnamo kare bei Nacionalinės aeronautikos ir kosmoso administracijos (NASA) sprendimą paleisti kosminį laivą *Challenger* gresiant nemenkam jo sprogimo pavojui, paliesiu ir klausimą, ar šie melo pavyzdžiai buvo ir saviapgaulės pavyzdžiai. O jei buvo, ar tie, kurie melavo patys sau, vis tiek turėtų būti laikomi atsakingais už savo veiksmus?

Kas gali sugauti melagius?

Kai rašiau šią knygą, maniau, kad melas, į kokį gilinausi aš, – apgaulė, kurios žmogus griebiasi, kad nuslėptų jam meluojant patiriamas stiprias emocijas – mažai tegali būti susijęs su tomis situacijomis, kai meluoja diplomatai, politikai, nusikaltėliai ar šnipai. Nuogąstavau, kad profesionalūs melo verifikuotojai – policija, Centrinės žvalgybos valdybos agentai, teisėjai ir su vyriausybe bendradarbiaujantys psichologijos ar psichiatrijos eks-

pertai – galbūt per daug optimistiškai vertina savo gebėjimą iš elgesio užuominų nustatyti, ar asmuo meluoja. Norėjau įspėti tuos, kurių darbas reikalauja spręsti apie melą ir tiesą, nepasikliauti niekuo, kas tvirtina gebantis išaiškinti apgaulę iš elgesio užuominų, kurias vadinu *elgsena*. Norėjau įspėti juos, kad per daug nepasikliautų savo gebėjimu pastebėti melagį.

Dabar jau yra tvirtų įrodymų, kad buvau teisus įspėdamas profesionalius melo tikrintojus dėl to, kad diduma jų turėtų mažiau pasikliauti savo gebėjimais. Tačiau supratau, kad gal per daug nuogąstavau. Gerokai nustebau sužinojęs, kad kai kurie profesionalūs melagių gaudytojai itin talentingai pažįsta melus iš elgesio požymių. Šį tą sužinojau, kas jie yra ir kodėl jie šioje srityje taip įgudę. O dabar jau turiu priežasčių manyti, kad tai, ką sužinojau apie melagingas emocijas, galima pritaikyti atskleidžiant kai kurių rūšių melą politinėje, baudžiamojoje bei kontržvalgybos srityse.

Šito turbūt niekuomet nebūčiau sužinojęs, jeigu jau nebūčiau parašęs knygos *Žinau, kad meluoji*. Psichologijos profesorius, kuris laboratorijoje atlieka melo ir emocijų eksperimentus, paprastai nesutinka visų tų žmonių, dirbančių baudžiamojo teisingumo sistemoje ar žvalgyboje bei kontržvalgyboje. Šie profesionalūs melo gaudytojai sužinojo apie mane ne iš mano mokslinių publikacijų, pasirodžiusių per pastaruosius trisdešimt metų, bet per žiniasklaidos paskelbtus mano darbo, susijusio su knyga *Žinau, kad meluoji*, vertinimus. Netrukus mane pakvietė vesti seminarų miesto, valstijos, federaliniams teisėjams, advokatams, policijai, poligrafo operatoriams iš Federalinio tyrimų biuro, Centrinės žvalgybos valdybos, Nacionalinio saugumo agentūros, Kovos su narkotikais agentūros, Slaptosios tarnybos, armijos, laivyno ir karinių oro pajėgų.

Melas šiems žmonėms nėra akademinis dalykas. Į savo darbą ir tai, ką aš galiu jiems pasakyti, jie žiūri baisiai rimtai. Tai ne studentai, kurie priima profesoriaus žodį, nes šis juos vertina pažymiu, jis yra knygą parašęs autoritetas. Šioms specialistų grupėms mano akademinės kvalifikacijos veikiau yra trūkumas. Jie prašo pavyzdžių iš realaus gyvenimo, kad palyginčiau jų

patirtį, susipažinčiau su jų sunkumais ir pateikčiau jiems ką nors, ką galėtų pritaikyti jau rytoj. Galėčiau papasakoti, kaip sunku išaiškinti melagį, tačiau sprendimus jiems teks priimti nedelsiant, tad tolesnių tyrinėjimų laukti jie negali. Jie nori tiek pagalbos, kiek įstengiu jiems suteikti, ne tik įspėjimo būti labai atsargiems, ir kartu jie be galo skeptiški, kritiški.

Savo nuostabai išsiaiškinau, kad jie daug paslankesni nei akademinis pasaulis. Lyginant su daugumos universitetų mokslo programų komitetais, jie pasirodė labiau pasirengę peržiūrėti savo darbo organizavimo principus. Per pietų pertrauką vienas teisėjas manęs paklausė, gal jam pertvarkyti teismo salę, kad matytų liudininkų veidus, o ne jų pakaušius. Apie tokį paprastą dalyką nebuvau nė pagalvojęs. Nuo tada kalbėdamas su teisėjais visada tai jiems pasiūlydavau, ir daugelis taip pertvarkė teismų sales.

Vienas Slaptosios tarnybos agentas man guodėsi, kaip sunku atskirti, ar į prezidentą pabandęs pasikėsinti asmuo meluoja ar sako tiesą, kai tikina, jog tai nebuvo rimtas pasikėsinimas, jis tenorėjęs padaryti įspūdį draugui. Šis agentas su siaubu prisiminė, kaip jiems nusprendus, kad Sarah Jane Moore nesanti tikra žudikė, kad ji tik „kuoktelėjusi", per klaidą paleista į laisvę vos po keleto valandų, 1975 m. rugsėjo 22 d., šovė į prezidentą Geraldą Fordą. Pasakiau agentui, kad seminaras, kurį galiu pasiūlyti, suteiks jiems tik itin kuklių papildomų žinių, kurios gal kokiu 1% padidins jų spėjimų tikslumą. „Puiku, – tarė jis, – tuomet rengiam tą seminarą."

Mudu su kolege Maureen O`Sullivan[181] visuomet pradėdavome seminarus trumpu testu, kuriuo patikrindavome, kaip kiekvienas dalyvių iš elgsenos sugeba pažinti melą. Parodome dešimt skirtingų žmonių, slaugos studenčių, kurios dalyvavo antrame skyriuje aprašytame eksperimente. Visos studentės teigia žiūrėjusios filmą su nuostabiais gamtos vaizdais, žaidžiančiais gyvulėliais. Penkios moterys sako tiesą, kitos penkios meluoja. Meluojančios iš tikrųjų žiūrėjo šiurpius filmus

[181] Su kolege ir bičiule Maureen O'Sullivan iš San Fransisko universiteto drauge dirbau daugelį metų kurdamas šį testą, su ja bendradarbiavau tirdamas profesionalius melo tikrintojus, drauge vedėme ne vieną seminarą.

su vaizdais iš operacinės, tačiau stengiasi nuslėpti, kaip tas vaizdas jas prislėgė, įtikinti pašnekovą, kad žiūrėti filmai buvę malonūs.

Šį gebėjimo pažinti melą testą atlieku dėl dviejų priežasčių. Negaliu praleisti progos pasižiūrėti, kaip tiksliai žmonės, kasdien susiduriantys su pačiomis baisiausiomis apgaulėmis, iš tikrųjų sugeba pažinti melą. Be to, neabejoju, kad toks melo pažinimo patikrinimo testas yra puikus būdas pradėti seminarą. Jis iškart parodo mano auditorijai, kaip sunku pasakyti, ar žmogus meluoja. Sugundydavau klausytojus sakydamas, kad jiems suteikiama unikali galimybė sužinoti, kaip jie sugeba pažinti melą. Juk šiems žmonėms įvertinti melą ar tiesą tenka nuolatos, tai negi jie nenorėtų iš tiesų sužinoti, ar tai daro tiksliai? Štai dabar jie gali tuo įsitikinti. Vos jie pasitikrina, aš iškart pasakau teisingus atsakymus. Tada paprašau pakelti rankas teisingai atspėjusius visus dešimt kartų, paskui tuos, kurie atspėjo devynis kartus ir taip toliau. Rezultatus surašau ant lentos, kad visi galėtų įvertinti, kaip kiekvienam sekėsi, palyginti savo rezultatus su grupės. Nors tokio tikslo ir neturėjau, bet ši procedūra parodydavo ir tai, kaip kiekvienam jų pavyko.

Didumai, kaip ir tikėjausi, tiksliai įvertinti nepavykdavo. Šis liūdnas pavyzdys puikiai atitiko mano tikslą įspėti šiuos žmones atsargiau nuspręsti, ar žmogus meluoja. Per pirmuosius kelis seminarus aš jaudindavausi, kad mano „studentai" prieštaraus, nenorės, kad viešai išaiškėtų, jeigu pažinti meluojančių jiems nepavyko. Kai sužinodavo, kaip prastai kai kuriems iš jų pasisekė, laukiau, kad suabejos mano patikrinimo pagrįstumu, ginčysis, kad mano parodytas melas visiškai nesusijęs su tokiu, kokiu tenka susidurti jiems. Tačiau to niekada nebuvo. Šie vyrai ir moterys iš baudžiamojo teisingumo ir žvalgybos bendruomenių mielai sutikdavo, kad jų gebėjimas pažinti melą būtų pagarsintas kolegoms. Tad jie parodė daugiau drąsos nei mano akademinių sluoksnių kolegos, kai pasiūliau jiems tą pačią galimybę – viešai, studentų ir dėstytojų akivaizdoje išsiaiškinti, kaip jiems pavyks pažinti melą.

Išsiaiškinę, kaip prastai jie įstengia pažinti melą, kai kurie iš

šių profesionalių melo tikrintojų buvo priversti atsisakyti tam tikrų bendriausių principų, kuriais iki šiol kliaudavosi savo darbe. Jie ėmė kur kas atsargiau spręsti apie apgaulę iš elgsenos. Įspėjau juos vengti ir tų gausių stereotipų, kuriais žmonės vadovaujasi neva išsiaiškinti, ar kitas meluoja, kaip, pavyzdžiui, įsitikinimo, kad tie asmenys, kurie nenustygsta vietoje ar dažnai nukreipia žvilgsnį į šoną, paprastai meluoja.

Norėdamas patarti jiems ką nors teigiamo parodžiau, kaip naudoti melo patikrinimo klausimyną, aprašytą aštuntame skyriuje, su kai kuriais realaus gyvenimo pavyzdžiais. Pabrėžiau, kaip ir ankstesniuose šios knygos skyriuose, kaip melą gali išduoti emocijos, kaip pastebėti tų emocijų ženklus. Aš parodžiau jiems tuzinus veido išraiškų, trunkančių labai trumpai, gal šimtąją sekundės dalį, kad jie išmoktų lengviau pastebėti veido mikroišraiškas. Parodydavau į videojuostą įrašytus įvairių melo rūšių pavyzdžius, kad jie galėtų pritaikyti naujai įgytus įgūdžius.

1991 m. rugsėjo mėnesį buvo publikuoti mūsų duomenys apie šiuos profesionalius melo tikrintojus.[182] Paaiškėjo, kad tik viena profesinė grupė, JAV Slaptoji tarnyba, vertindama melą parodė geresnius nei atsitiktinis spėjimas rezultatus. Šiek tiek daugiau nei pusės jų tikslumas buvo per 70%, o kone kas trečias pasiekė 80% ir daugiau. Nors tiksliai negaliu pasakyti, kodėl Slaptoji tarnyba pasirodė daug geriau už kitas grupes, spėčiau, galbūt dėl to, kad daugumos darbas buvo susijęs su apsauga – jie stebi minią ir pagal įmanomus ženklus identifikuoja tuos, kurie galėtų kelti grėsmę jų saugomam asmeniui. Tokia budrumo praktika turėtų būti ypač geras pasirengimas tiems, kurie nori išsiugdyti pastabumą subtilioms elgesio teikiamoms apgaulės užuominoms.

Daugelis nustebo sužinoję, kad visų kitų dažnai su melu susiduriančių grupių – teisėjų, advokatų, policijos, poligrafo operatorių, dirbančių Centrinės žvalgybos valdyboje, Federaliniame tyrimų biure ar Nacionalinėje saugumo agentūroje, karinėse tar-

[182] Straipsnyje "Who Can Catch a Liar" Paulio Ekmano ir Maureen O'Sullivan keliama problema pasirodė 1991 rugsėjo mėnesį žurnale *American Psychologist*.

nybose, net psichiatrų, dirbančių teismo medicinos srityje – rezultatai nebuvo geresni nei atsitiktinis spėjimas. Ne mažiau nustebino ir tai, kad diduma jų nežinojo nesugebantys pažinti melo iš elgesio. Jų atsakymas į klausimą, kurį uždavėme prieš patikrinimą, kaip mano, ar jiems seksis spėti, visiškai neatspindėjo to, kaip gerai ar prastai jie pasirodė iš tiesų, to neatspindėjo ir jų atsakymas į tą patį klausimą, kurį uždavėme iškart po patikrinimo.

Mane nustebino, kad *kai kurie* šių profesionalių melo aiškintojų tiksliai pastebėjo melą, nors jie nieko nežinojo nei apie konkrečią situaciją, nei apie savybes melavusių asmenų, kuriuos išvydo. Videojuostoje situaciją aš sumodeliavau taip, kad ji primintų psichiatrinės ligoninės pacientės, slepiančios savo planą nusižudyti, kai tik ištruks į laisvę nuo medikų priežiūros. Ji privalo slėpti sielvartą ir elgtis įtikinamai, tarsi jos jau nebeslegia depresija. Stiprias tuo metu jaučiamas neigiamas emocijas ji slėpė po teigiamomis emocijomis. Su tokiomis situacijomis dažnai susiduria psichiatrai ir psichologai, tačiau ir jie kaip grupė nenustebino geresniais nei atsitiktinio spėjimo rezultatais. Kodėl Slaptoji tarnyba gerai pažino tokio pobūdžio apgaulę?*

Tada to aš dar nesuvokiau, tačiau apmąstant šių mūsų tyrimų rezultatus, man gimė nauja idėja, kada būtų įmanoma aptikti apgaulę iš elgesio suteikiamų užuominų. Melo tikrintojui nereikia daug žinoti nei apie įtariamąjį melu, nei apie situaciją, *jei* sužadinamos stiprios emocijos. Kai žmogus atrodo išsigandęs, kaltas ar susijaudinęs, kai tos išraiškos nesutampa su tuo, ką jis sako, galima lažintis, kad šis asmuo meluoja. Kai žmogaus kalba dažnai pertraukiama pauzių, tokių įterpimų, kaip „hmm“, kai, atrodo, nėra jokios priežasties, kodėl įtariamasis nežinotų, ką pasakyti, kai įtariamasis kalba ne taip, kaip paprastai, jis veikiausiai meluoja. Tokių elgsenos suteikiamų apgaulės užuomi-

* Gal profesinės grupės tikrinamos būtų pasirodžiusios daug geriau, jeigu jų nariai būtų paprašyti įvertinti melą, kuris būdingas tai situacijai, su kuria jiems tenka susidurti dažniau. Gal mums pavyko išsiaiškinti tik gerus verifikuotojus, neatsižvelgiant į tai, ar jie veikia pažįstamoje situacijoje, o ne tuos, kurie gerai atpažįsta melą tada, kai veikia įprastoje savo teritorijoje. Aš nemanau, kad taip yra, tačiau tokią galimybę galėtų paneigti tik tolesni tyrimai.

nų bus kur kas mažiau, kai nesužadinamos emocijos. Jeigu melagis neslepia stiprių emocijų, norint sėkmingiau atskleisti melą melo verifikuotojui teks geriau susipažinti su konkrečiomis situacijos detalėmis bei melagio asmeninėmis savybėmis.

Kai meluojantis asmuo daug kuo rizikuoja, labai gali būti, kad baimė būti sugautam, troškimas pergudrauti melo tikrintoją (šį jausmą pavadinau džiaugsmu apgauti) leis gana tiksliai išaiškinti melą, ir melo tikrintojui net nebereikės daugiau kokių detalių apie situaciją ar apie įtariamąjį melu. Bet, ir šis „bet" gana svarbus, didelė rizika ne kiekvieną meluojantį privers išsigąsti, kad jis gali būti sugautas. Tokios baimės nejaus nusikaltėliai, kurie pripratę išsisukti, nei mergininkas, kuriam jau ne vieną kartą pavyko nuslėpti romanus, nei patyręs derybininkas. O su didele rizika susijęs melas ir nekaltus įtariamuosius, bijančius, kad jais nepatikės, privers atrodyti taip, tarsi jie meluoja (žr. Otelo klaidos aptartį). Jeigu melagį su melo auka sieja bendros vertybės ir pagarba, gali būti, kad melagis jausis kaltas dėl melo ir tos kaltės požymiai elgesyje išduos melą arba motyvuos prisipažinimą. Tačiau melo tikrintojas turėtų atsispirti pagundai galvoti apie save per gerai tikėdamasis pagarbos, kurios nenusipelnė. Nepasitikinti ar pernelyg kritiška motina turėtų pažinti save, kad suvoktų, jog negali kliautis prielaida, kad dukra jausis kalta jai meluodama. Neteisingas darbdavys turėtų žinoti, kad darbuotojai laiko jį neteisingu, tad jam nevertėtų pasikliauti kaltės požymiais, kurie išduotų jų apgaulę.

Paprastai neprotinga pasikliauti vertinimais, ar žmogus meluoja, visiškai *nieko* nežinant apie įtariamąjį ar apie situaciją. Mano melo aiškinimo testas melo tikrintojui nesuteikė jokios galimybės susipažinti su kiekvienu asmeniu, kurio melą jam teko įvertinti. Nuspręsti, žmogus meluoja ar sako tiesą, reikėjo pamačius asmenį vos vieną kartą, neturint apie jį daugiau jokios informacijos. Tokiomis aplinkybėmis meluojančius asmenis teisingai įvertino tik labai nedaug žmonių. Tai nebuvo neįmanoma, tačiau daugumai sunku. (Vėliau aš paaiškinsiu, kaip tie, kurie įvertino tiksliai, pajėgė padaryti šį sprendimą remdamiesi tokia menka informacija). Mes esame parengę dar kitą šio patikrinimo

versiją, kurioje parodomi to paties asmens du elgesio variantai. Kai melo tikrintojas gali palyginti to paties asmens elgesį dviejose situacijose, jų vertinimai tikslesni, nors ir tada daugelis įvertina tik šiek tiek tiksliau, negu paprastai spėdami.[183]

Aštuntame skyriuje aprašytas melo tikrinimo klausimynas turėtų padėti įvertinti, ar esant didelei rizikai pasirodys akivaizdūs, klaidinantys, ar vienas kitas apgaulę rodantis elgesio požymis. Tai turėtų padėti įvertinti, ar melagis jaus išaiškinimo baimę, kaltę dėl apgaulės ar džiaugsmą apgavus. Melo tikrintojas niekada neturėtų paprasčiausiai remtis prielaida, kad iš elgesio požymių visuomet įmanoma apgaulę atskleisti. Jis privalo atsispirti pagundai ir nepervertinti savo gebėjimo pastebėti melą.

Slaptoji tarnyba buvo vienintelė profesinė grupė, kurios melo vertinimo rezultatai pranoko paprasto spėjimo rezultatus, vienas kitas žmogus kiekvienoje kitoje grupėje taip pat labai tiksliai įvertino meluojančius asmenis. Aš toliau tęsiu tiriamąjį darbą, kuris turėtų išaiškinti, kodėl kai kurie žmonės sugeba taip tiksliai pažinti apgaulę. Kaip jie šito išmoko? Kodėl visi kiti negalėtų išmokti tiksliau pažinti melą? Ar šis įgūdis tikrai išmokstamas, o gal tai galėtų būti talentas, kažkas, ką turi arba ne? Ši keista mintis man dingtelėjo, kai paaiškėjo, jog mano vienuolikmetė duktė pažino meluojančius asmenis kone taip pat tiksliai, kaip geriausi JAV Slaptosios tarnybos agentai. Ji juk neskaitė mano knygų ar straipsnių. Gal mano duktė ir nėra niekuo ypatinga, gal dauguma vaikų geriau nei suaugusieji pažįsta melą? Pradedame tyrimus išaiškinti ir tai.

Gal lengviau atsakytume į šį klausimą, kodėl vieni žmonės tiksliau pažįsta melą, jei pažiūrėtume, ką mūsų testą laikiusieji asmenys parašė paklausti, kokiomis užuominomis jie vadovavosi vertindami, ar žmogus meluoja. Lygindami visus įvairių profesinių grupių atstovus, kurie atspėjo tiksliai, su atspėjusiais ne taip tiksliai, išaiškinome, jog tiksliai atspėję asmenys paminėjo gavę informacijos iš veido, balso, kūno, o atspėjusieji netiksliai paminėjo kreipę dėmesį tik į tariamus žodžius. Šie duome-

[183] Šie atradimai aprašomi: "The Effect of Comparisons on Detecting Deceit" by M. O'Sullivan, P. Ekman, and W.V. Friesen, *Journal of Nonverbal Behavior* 12, 1988, p. 203–215.

nys, žinia, puikiai patvirtina tai, ką sakiau anksčiau, pradiniuose knygos *Žinau, kad meluoji* skyriuose, tačiau niekas iš mūsų eksperimente dalyvavusių asmenų prieš tai šios knygos nebuvo skaitę. Kai kas iš tiksliau atpažinusių melą asmenų žinojo, kad žodžiais tiesą daug lengviau užmaskuoti negu veido išraiškomis, balsu ar kūno judesiais. Nesakau, kad žodžiai nesvarbūs – labai dažnai žodžiuose išryškėjantys prieštaravimai gali daug atskleisti, o sudėtinga kalbos analizė ko gera taip pat padėtų išaiškinti melą,[184] bet dėmesį reikėtų kreipti ne tik į turinį. Mums dar teks paaiškinti, kodėl ne visi žmonės lygina žodžius su veido išraiškomis, balsu.

Nauji duomenys apie elgesio suteikiamas apgaulės užuominas

Kiti per pastaruosius porą metų užbaigti tyrimai patvirtina ir papildo tai, kas knygoje *Žinau, kad meluoji* pasakyta apie veido ir balso svarbą išsiaiškinant apgaulę. Įvertindami veido išraiškas, įrašytas videojuostoje, kurioje matėme meluojančias ir tiesą sakančias slaugos studentes, pastebėjome dviejų skirtingų rūšių šypsenas. Kai jos iš tiesų džiaugėsi, daugelis jų šypsojosi nuoširdžia šypsena (5a pav. penktame skyriuje), o meluodamos šypsojosi tokiomis šypsenomis, kurias pavadinome „maskuojančiomis". („Maskuojančioje" šypsenoje matyti ne tik besišypsančios lūpos, bet ir liūdesio [3a pav.], baimės [3b pav.], pykčio [3c ar 4 pav.] ar paniekos ženklai.)[185]

Tokie šių šypsenų rūšių skirtingumai patvirtinti stebint ne tik meluojančius vaikus ir suaugusiuosius tiek mūsų šalyje, tiek užsienyje įvairiomis aplinkybėmis. Išaiškinome skirtumus tarp to, kas vyksta smegenyse, ir ką žmonės teigia jaučiantys, kai šypsosi tikromis šypsenomis ir palyginome jas su kitomis šypsenų rūšimis. Patikimiausia užuomina, rodanti, kad šypso-

[184] Mokslininkas Udo Undeutschas iš Vokietijos sukūrė procedūrą, vadinamą teiginių analize, kurios pagrįstumą vertindami vaikų liudijimus šiuo metu tikrina nemažai amerikiečių.
[185] Šie duomenys pateikiami: "Face, Voice, and Body in Detecting Deceit" by Paul Edman, Maureen O'Sullivan, Wallace V. Friesen, and Klaus C. Scherer, *Journal of Nonverbal Behavior*, vol. 15, 1991, p. 203–215.

damasis asmuo tikrai jaučia džiaugsmą, yra žiedinio akies raumens dalyvavimas šypsenoje, ne vien šypsojimasis lūpomis.[186] Nepakanka vien pastebėti raukšleles išoriniuose akių kampuose, nes ir jos dar nėra galutinis įrodymas. Raukšlelės po akimis yra nuoširdžios šypsenos užuomina, kai šypsomasi neplačiai, kai džiugesys nėra itin didelis. Šypsantis didele plačia šypsena lūpos pačios suformuoja raukšleles, bet dar reikia atkreipti dėmesį į antakius. Jei tai nuoširdi šypsena, kurioje dalyvauja žiedinis akies raumuo, antakiai šiek tiek nusileis žemyn. Tai subtili užuomina, tačiau, kaip išsiaiškinome, žmonės pajėgūs ją pastebėti be jokio specialaus mokymo.[187]

Išsiaiškinome, kad kai būsimosios slaugytojos meluodavo, jos imdavo šnekėti aukštesniais balsais. Toks balso aukščio pokytis rodo intensyvesnį emocinį sujaudinimą, tačiau pats savaime jis nėra melo įrodymas. Jeigu moteris sako gėrisi malonia, raminama scena, jos balsas neturėtų tapti aukštesnis. Tačiau ne kiekvieno melagio veidas ar balsas suteiks užuominų, kad jis meluoja. Kreipiant dėmesį į abu šiuos užuominų apie melą šaltinius, melo aiškinimo rezultatai buvo rekordiniai – 86%. Tačiau vis dėlto 14% visų spėjimų buvo klaidingi – pasikliaudami veido ir balso požymiais manėme, kad asmuo sako tiesą, kai jis melavo, ir manėme, kad meluoja, kai jis sakė tiesą. Tad nors šie požymiai tinka aiškinant didumą žmonių, visiems jie netinka. Aš ir nesitikiu, kad kada nors pavyktų sukaupti tokį elgesio požymių rinkinį, kurį būtų galima pritaikyti kiekvienam žmogui. Juk iš prigimties talentingi melagiai niekada nebus sugauti meluojant, o asmenų, pasižyminčių ypatingomis individualiomis raiškomis, taip pat nepavyks įvertinti pagal kitiems taikomus bendresnius požymius.

Iš tyrimų, kuriuos kaip tik atliekame su dr. Marku Franku, gavome mano idėją paremiančius pirmuosius patvirtinimus, kad yra nepaprastai talentingų melagių iš prigimties, bet yra žmo-

[186] "The Duchenne Smile: Emotional Expression and Brain Physiology II" by P. Ekman, R. J. Davidson, and W.V. Friesen, *Journal of Personality and Social Psychology* 58, 1990.
[187] M. G. Frank, P. Ekman, and W.V. Friesen "Behavioral Markers and Recognizability of the Smile of Enjoyment," *Journal of Personality and Social Psychology* 64, 1993, p. 83–93.

nių, kurie meluoja itin nevykusiai, kuriems niekada nepavyks nieko apgauti. Mudu su dr. Franku paprašėme žmones sumeluoti arba pasakyti tiesą pagal du apgaulės scenarijus. Pagal vieną scenarijų jie galėjo padaryti „nusikaltimą" paimdami iš portfelio 50 dolerių, kuriuos galėtų pasilikti, jeigu pavyktų įtikinti kvotėją, jog tvirtindami nepaėmę pinigų sako tiesą. Pagal kitą scenarijų jiems reikėjo meluoti arba sakyti tiesą išdėstant savo nuomonę tokiomis opiomis temomis, kaip abortai arba mirties bausmė. Frankas nustatė, kad tiems, kurie sėkmingai sumelavo pagal pirmąjį scenarijų, gerai pasisekė ir meluojant pagal antrąjį, o tie, kuriuos buvo lengva išaiškinti meluojant, kai dėstė neva savo nuomones, buvo be vargo išaiškinti ir kai melavo apie vagystę.[188]

Galbūt šie samprotavimai pasirodys savaime suprantami, tačiau daug kas iš pasakyto ankstesniuose skyriuose tarsi ir leidžia manyti, kad tai, ar konkreti apgaulė pavyks, nulemia konkretaus melo ypatybės, ne meluojančio asmens gebėjimas. Veikiausiai svarbus ir vienas, ir kitas veiksnys. Yra žmonių, kurie meluoja taip puikiai ar taip prastai, kad konkretaus melo situacija ir detalės didelės reikšmės neturi. Gabieji paprastai išsisuks, o mažiau gabius išaiškins. Tačiau ar sėkmingai pameluos didžioji dauguma, priklausys nuo to, kam meluoja, apie ką meluoja, kuo rizikuoja, jei išaiškintų.

Ar įmanoma pažinti melagį teismo salėje?

Per pastaruosius penkerius metus mokydamas policiją, teisėjus ir advokatus, supratau vieną dalyką ir dabar dažnai per seminarus paminiu jį kaip pokštą: baudžiamojo teisingumo sistema aiškiai buvo sukurta kažkieno, kuris siekė, kad pažinti apgaulę iš elgesio būtų neįmanoma. Nusikaltimu įtariamam asmeniui suteikiama daugybė galimybių pasirengti ir surepetuoti atsakymus, kol jo byla bus išnagrinėta prisiekusiųjų komisijos arba teisėjo. Taigi, jam suteikiama pasitikėjimo sumažinant baimę, kad galėtų būti išaiškintas. Taigi vienas nulis

[188] M.G. Frank and P. Ekman, "The Ability to Detect Deceit Generalizes across Different Types of High-Stake Lies," *Journal of Personality and Social Psychology* 72, 1997, p. 1429-1439.

teisėjo ir prisiekusiųjų žiuri nenaudai. Tiesioginės ir kryžminės apklausos trunka mėnesių mėnesius, jei ne metus, ir taip atbunka įtariamojo emocijos, susijusios su baudžiamuoju įvykiu. Taigi, du nulis teisėjo ir prisiekusiųjų nenaudai. Dėl to, kokia galybė laiko praeina, kol prasideda bylos svarstymas teisme, įtariamasis jau būna pakartojęs melagingą savo istoriją apie įvykį tiek kartų, kad jis gali imti ir *patikėti* savo paties pramanytu pasakojimu, o kai tai įvyksta, liudydamas jis jau tam tikra prasme nebemeluoja. Tad trys nulis teisėjo ir prisiekusiųjų nenaudai. Kai vyksta kryžminė apklausa, kaltinamąjį jau būna parengęs advokatas, o gal net kartu jie surepetuoja atsakymus, tad į klausimus gali atsakyti paprastai – taip arba ne. Taigi jau ir keturi nulis teisėjo ir prisiekusiųjų nenaudai. Na o dabar įsivaizduokime *nekaltą* kaltinamąjį, kuris atvyksta į teismą išsigandęs, kad juo nepatikės. Kodėl prisiekusieji ir teisėjas turėtų juo patikėti, jei nepatikėjo policija, kaltintojas, teisėjas, kai jis iki teismo prašėsi paleidžiamas? Baimės, kad juo nepatikės, požymiai gali būti neteisingai interpretuoti kaip kalto asmens baimė būti sugautam. Taigi, ir penki vienas teisėjo ir prisiekusiųjų nenaudai.

Įkalčių ieškotojai, kaip vadiname teisėją ir prisiekusiuosius, turi mažai šansų pasikliauti elgesio užuominomis, bet didelius šansus turi tie asmenys, kurie atlieka pirminę apklausą arba kvotą. Kartais tai policija, o tiriant smurtą prieš vaikus ir socialinis darbuotojas. Šie žmonės turi geriausias galimybes iš elgesio užuominų nustatyti, ar asmuo meluoja. Melagis čia jau neturi jokių šansų surepetuoti, ir veikiausiai jis bijos būti sugautas arba jausis kaltas dėl padaryto blogio. Nors policija ir socialiniai darbuotojai gali turėti gerų ketinimų, dauguma jų nėra tinkamai apmokyti, kaip užduoti netiesioginius ir į atsakymą nenukreipiančius klausimus. Jie nėra išmokyti įžvelgti elgesio užuominų, įvertinti, kas teisus, kas meluoja, jie šališki ir linkę daryti tipiškas prielaidas.[189] Jiems atrodo, kad kone visi, su kuriais jie susiduria, yra kalti, visi meluoja ir su tokia nuostata jie kone vi-

[189] Profesorius Johnas Yuille, dirbantis Britų Kolumbijos universitete, vadovauja programai, pagal kurią socialiniai darbuotojai mokomi geresnių pokalbių su vaikais metodų.

sus apklausia. Pirmą kartą tikrinant mano testu policininkus, kai jie turėjo pažinti meluojančias studentes, paaiškėjo, jog daugelis kiekvieną vaizdo juostoje išvystą asmenį palaikė melagiu. „Niekas niekada nesako tiesos", aiškino jie man. Laimei, prisiekusieji ne visuomet susiduria tik su nusikaltusiais įtariamaisiais, dėl to nėra linkę pradėti nuo prielaidos, kad įtariamasis būtinai kaltas.

Signalinės vėliavėlės admirolo Poindexterio byloje

Elgesio užuominos, kurias išduoda veidas, kūnas, balsas, kalbėjimo maniera, savaime dar nėra melo ženklai. Tačiau jos gali būti emocijų, nederančių su tuo, kas sakoma, ženklai. Ar tai gali būti ženklai, kad įtariamasis prieš pasakydamas galvoja, ką reikėtų pasakyti. Šios užuominos tai tarsi vėliavėlės, žyminčios sritis, kurias reikia tyrinėti. Jos melo tikrintoją įspėja, kad čia kažkas vyksta, kad tai jis turėtų išsiaiškinti užduodamas daugiau klausimų, patikrindamas kitą informaciją. Pažvelkime į vieną pavyzdį, kuris rodo, kaip „veikia" šios vėliavėlės.

Prisiminkime, kaip 1986 m. viduryje Jungtinės Amerikos Valstijos pardavė ginklų Iranui tikėdamosi, kad už tai bus paleisti Irano siųstų ar jam prijaučiančių grupuočių pagrobti Libane laikomi amerikiečių įkaitai. Reagano administracija tvirtino, kad tai buvo ne paprastas ginklų keitimas į įkaitus, o pastangos atkurti geresnius santykius su ajatola Chomeini Irane pakeitusia nauja nuosaikia islamiška vyriausybe. Tačiau kilo didžiulis skandalas paaiškėjus, kad dalis pelno už parduotus Iranui ginklus, pažeidžiant Kongrese priimtas Bolando pataisas, buvo slapta panaudota nupirkti ginklų „kontroms"– proamerikietiškai Nikaragvos sukilėlių grupei, kovojančiai su nauja prosovietine sandinistine šios Centrinės Amerikos šalies vyriausybe. 1986 m. spaudos konferencijoje prezidentas Ronaldas Reaganas ir generalinis prokuroras Edwinas Meese patys atskleidė, kad lėšos buvo nukreiptos sukilėliams. Kartu jie teigė nieko apie tai nežinoję. Jie informavo, kad viceadmirolas Johnas Poindexteris, patarėjas nacionalinio saugumo klausimais, atsistatydino, o jo kolega jūrų pėstininkų pulkininkas leitenantas Oliveris Northas

atleistas iš pareigų Nacionalinėje saugumo taryboje. Žiniasklaida plačiai komentavo Irano ir „kontrų" skandalą, o viešosios nuomonės apklausos rodė, jog dauguma amerikiečių netiki prezidentu Reaganu, kad jis nežinojo apie nelegalų pelno už ginklus nukreipimą sukilėliams.

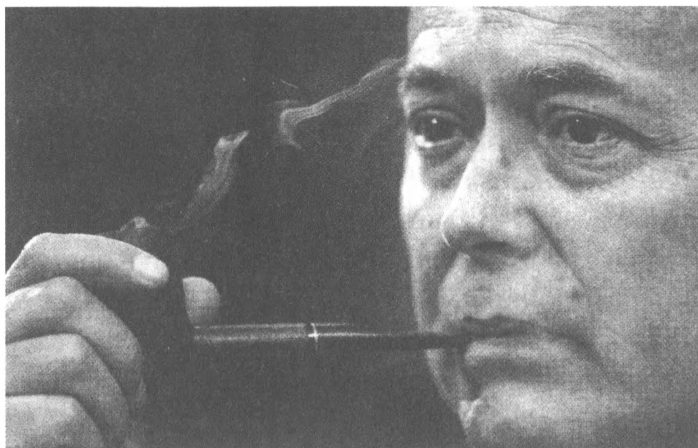
Po aštuonių mėnesių pulkininkas leitenantas Northas davė parodymus Irano ir „kontrų" klausimą nagrinėjusiam Kongreso komitetui. Jis patvirtino dažnai svarstęs šį reikalą su Centrinės žvalgybos valdybos direktoriumi Williamu Casey. Tačiau Casey mirė likus trejetui mėnesių iki jo parodymų davimo. Northas Kongreso komitetui pasakė, jog Casey buvo jį įspėjęs, kad jam teks būti tuo „mušamu" ir tuo „mušamo" vaidmeniu, apsaugant prezidentą, su juo gali tekti pasidalinti Poindexteriui.

Liudydamas Kongreso komitetui dabar jau Poindexteris sakė, kad jis vienintelis patvirtino pulkininko Northo planą už ginklų pardavimą gautą pelną nukreipti sukilėliams. „Jis patvirtina pasinaudojęs savo įgaliojimais, nesakęs prezidentui norėdamas apginti Reaganą nuo 'politiniu sprogimu gresiančios virsti problemos', kuri paskui tikrai sukėlė didžiulį triukšmą. 'Sprendimą priėmiau aš', pasakė jis dalykišku tonu."[190]

Kai liudijant buvo paklaustas apie priešpiečius, kuriuos valgęs su velioniu CŽV direktoriumi Williamu Casey, Poindexteris pareiškė neprisimenąs, kas per tuos priešpiečius šnekėta, prisimenąs tik kad valgę sumuštinius. Senatorius Samas Nunnas smarkiai užsipuola Poindexterį dėl tokios susilpnėjusios jo atminties ir per kitas dvi minutes Poindexterio veide atsiranda dvi itin trumpos pykčio mikroišraiškos, jo balso tonas pakyla, jis keturiskart nuryja seiles, padaro daug pauzių, kartoja tuos pačius žodžius. Šis Poindexterio liudijimo momentas pailiustruoja keturis svarbius melo aptikimo principus.

1. Kai elgesio pokyčiai neapsiriboja vienu modalumu (veido, balso ar autonominės nervų sistemos veiklos, kuri pasireiškia, pavyzdžiui, seilių rijimu), tai svarbus ženklas, kad vyksta kažkas svarbaus, ką dar reikėtų patyrinėti. Nereikia ignoruoti ir tokių požymių, kuriuos rodo vienos rūšies elgesys, nes tai gali

[190] *Time*, July 27, 1987, p. 10.

Buvęs patarėjas nacionalinio saugumo klausimais viceadmirolas Johnas Poindexteris

būti vienintelė turima užuomina, nors patikimiau, – o emocijai stiprėjant tokių intensyvesnių pokyčių bus, – jei tokie požymiai išryškės keliais elgesio aspektais.

2. Mažiau rizikinga interpretuoti elgesio *pokytį* nei kokį žmogaus elgesio ypatumą, kuris nuolat pasikartoja. Poindexteris ne taip dažnai dvejodavo šnekėdamas, įterpdavo pauzių, rydavo seiles. Tad melo tikrintojas, vengdamas Brokaw spąstų (juos aprašiau ketvirtame skyriuje), paprastai turėtų stebėti, ar elgesys keičiasi. Jei kreipsime dėmesį į šias elgesio teikiamas užuominas, neapsigausime, mūsų nesuklaidins atskiro asmens ypatingos individualios savybės.

3. Kai reaguojant į konkretų klausimą ar temą elgesys keičiasi, melo tikrintojas turėtų suprasti, jog paliesta svarbi sritis, į kurią reikia atkreipti dėmesį. Nors senatorius Nunnas ir kiti kongresmenai spaudė Poindexterį daugeliu klausimų, jo elgesys nedavė jokių užuominų, kol senatorius neėmė klausinėti jo apie priešpiečius su Casey. Poindexterio elgesio pokyčiai išnyko senatoriui liovusis klausinėti apie priešpiečius ir perėjus prie kitos temos. Kai elgesio pokyčiai atsiranda užkliudžius tam tikrą temą, melo tikrintojas turėtų patikrinti, ar šiuos pokyčius sukėlė būtent ji. Vienas būdas, kaip tai padaryti, – pereiti prie kitos temos, taip padarė Nunnas, o paskui vėl grįžti prie to paties klausimo įsitikinant, ar tie elgesio pokyčiai vėl pasikartos.

4. Melo tikrintojas turėtų pabandyti sužinoti ir kitus galimus elgesio pokyčių paaiškinimus, apsvarstyti, ar nėra kitų alternatyvų, vien tik apgaulės požymiai. Jei paklaustas apie priešpiečius Poindexteris būtų melavęs, jis veikiausiai susinervintų. Jį žmonės pažinojo kaip religingą žmogų, kurio žmona buvo jų bažnyčios diakonė. Veikiausiai jis būtų kankinęsis meluodamas, net ir įsitikinęs, kad jo melą pateisina šalies interesai. Tačiau jei meluotų, dar tikriausiai lygiai taip pat bijotų, kad jį gali išaiškinti. Vis dėlto reikia apsvarstyti ir kitas alternatyvas.

Poindexteris davė parodymus daugelį dienų. Gal per pietų pertrauką jis paprastai tardavosi su advokatais valgydamas žmonos suteptą sumuštinį. Tarkime, šiandien, kai paklausė žmoną, ar sutepė sumuštinį, ji suirzusi atsakė: „Johnai, aš negaliu diena iš dienos tau sutepti sumuštinio, juk man dar tiek daug kuo reikia pasirūpinti." Ir jei jie pykstasi retai, Poindexterį kaip tik tai galėjo sunervinti. Tą rytą senatoriui Nunnui uždavus klausimą apie priešpiečius, kai Poindexteris pamini, kad jie valgę sumuštinius, vėl iškyla dėl ginčo su žmona susikaupusios emocijos, gal mes kaip tik ir pastebime šiuos jausmus, o ne kaltę, kad pamelavo dėl kurio nors Irano ir „kontrų" aspekto, ne baimę, kad jį gali pagauti meluojant. Neturiu galimybių patikrinti, ar mano samprotavimai pagrįsti, bet noriu pasakyti štai ką. Melo tikrintojas visuomet privalo apsvarstyti ir kitus galimus paaiškinimus, ne vien melą, jis turėtų surinkti informaciją, kuri padėtų tuos kitus spėjimus atmesti. Iš Poindexterio elgesio tik paaiškėjo, kad per priešpiečius su direktoriumi Cassey kalbėta opia tema, bet mes nežinome kokia. Tad neatmetus kitų galimybių nereikėtų skubėti padaryti išvadų, jog jis meluoja.

Oliverio Northo artisto talentas

Pulkininko leitenanto Northo liudijimas nagrinėjant Irano ir „kontrų" klausimą pailiustruoja dar vieną šioje knygoje išdėstytą mintį. Northas puikus artisto iš prigimties pavyzdys.[191] Neno-

[191] Ankstesniuose skyriuose vartojau frazę *melagis iš prigimties,* tačiau ji tarsi implikuoja, kad šie žmonės meluos daugiau už kitus, nors tokių įrodymų neturiu. Frazė *artistas iš prigimties* geriau išreiškia tai, ką turiu galvoje, tai yra, kad jei jie meluoja, daro tai meistriškai.

Buvęs pulkininkas leitenantas Oliveris Northas

riu pasakyti, kad Northas iš tikrųjų melavo (nors jis buvo pripažintas kaltu, kad melavo anksčiau liudydamas Kongrese), sakau tik tai, kad jei būtų melavęs, iš jo elgsenos to nebūtų įmanoma suprasti. Jei būtų melavęs, jo melas būtų be galo įtikinamas. Jo, kaip artisto, pasirodymas akiai buvo malonus.[192]

Tuo metu atlikta nuomonių apklausa parodė, kad dauguma Amerikos žmonių Northu žavėjosi. Gal net matė jį kaip Dovydą, stojusį į kovą su galinga valstybe Galijotu, Kongreso komitetu. Kai kam įspūdį darė ir jo uniforma. Galėjo, aišku, jis būti ir tas „nekaltai mušamas" – nekaltas, bet prisiimantis kaltę už prezidentą ar Centrinės žvalgybos valdybos direktorių. Jo patrauklumą lėmė ir manieros, elgsena. Vienas iš prigimtinio artisto talento įrodymų yra tai, kad jo elgesį malonu stebėti, jo pasirodymu žavimasi. Nėra jokios priežasties manyti, kad tokie žmonės meluoja daugiau už kitus (nors gal jiems galėtų kilti daugiau pagundų, nes žino, kad pavyks išsisukti), tačiau meluoja jie tobulai.

Northo liudijimas iškelia ir etinių bei politinių klausimų apie valstybės atstovo melą. Kitame skyriuje aptariu ir tą, ir kitus istorinius pavyzdžius.

[192] Kadangi neturėjau galimybės sutikti Northą ir pats tiesiogiai jo paklausinėti, nesu tikras, kad mano vertinimas teisingas. Tačiau jo pasirodymas per televiziją tiksliai atitinka mano aprašymą.

DEŠIMTAS SKYRIUS

Melas viešajame gyvenime

Ankstesniame skyriuje aprašiau naujausių ir dar vykdomų tyrimų rezultatus remdamasis patirtimi, kurią sukaupiau mokydamas profesionalius melo tikrintojus. Šis skyrius nepagrįstas jokiais moksliniais įrodymais. Jame remiuosi asmeniniais įvertinimais, kuriuos padariau apmąstydamas melo prigimtį, ir pastangomis pritaikyti savo tyrinėjimus visuomenės, kurioje gyvenu, geresniam supratimui.

Oliverio Northo melo pateisinimas

Duodamas parodymus pulkininkas leitenantas Northas vienu metu pripažino, kad prieš keletą metų melavo Kongresui apie gautų lėšų, pardavus Iranui ginklus, paskyrimą proamerikietiškiems Nikaragvos sukilėliams. „Meluoti man nelengva, – pasakė jis. – Tačiau mums teko įvertinti, kas svarbiau, žmonių gyvybės ar melas." Northas pacitavo klasikinį melo pateisinimą, kuris filosofijoje žinomas ne vieną amžių. Ką pasakytumėte ginklą žvanginančiam žmogui, kuris klausia: „Kur tavo brolis? Aš jį nudėsiu." Juk tokios aplinkybės mums nesukelia jokių dilemų. Meluosime, pasakysime jam melagingą vietą. Kaip sako Oliveris Northas, jei pavojuje atsiduria gyvybė, tenka meluoti. Štai ir proziškesnis pavyzdys – užšovę duris tėvai nurodo vaikams, ką pasakyti, jei pasibelstų nepažįstamas žmogus. Jiems juk liepia nesakyti, kad jie namuose vieni, bet pameluoti neva tėvai atsigulė nusnūsti.

Knygoje, kurią Northas išleido praėjus ketveriems metams po liudijimo Kongresui, jis aprašė, ką jautė apklausiamas Kongrese, paaiškino, kodėl savo reikalą laikė teisiu: „Man dauguma senatorių, kongresmenų ir net jų samdomi darbuotojai atrodė

privilegijuoti žmonės, kurie begėdiškai apleido Nikaragvos pasipriešinimo judėjimą, paliko sukilėlius kariauti su galingu ir gerai ginkluotu priešu. O paskui jie dar norėjo pažeminti mane už tai, kad padariau tai, ką *jie* turėjo padaryti! ... Niekada nelaikiau savęs aukščiau įstatymo, niekada neketinau daryti ko nors nelegalaus. Visada tikėjau ir tebetikiu, kad Bolando pataisos neuždraudė Nacionalinei saugumo tarybai paremti kontrrevoliucionierių. Net ir griežčiausiose pataisose buvo galima rasti spragų, kuriomis pasinaudojome, kad padėtume Nikaragvos pasipriešinimo kovotojams."[193] Savo knygoje Northas prisipažino, kad 1986 m. suklaidino Kongreso narius, kai šie bandė išsiaiškinti, ar jis tiesiogiai teikė pagalbą sukilėliams.

Northo paaiškinimas, kad melavo gelbėdamas gyvybes, nepateisinamas visų pirma dėl neaiškumo, ar tikrai gelbėjo gyvybes. Jis teigė, kad dėl Bolando pataisų revoliucionieriai bus išžudyti, mat, jomis buvo uždrausta toliau teikti jiems „mirtį nešančią" pagalbą. Tačiau ekspertai nesutarė, ar tokios pagalbos sustabdymas sukilėliams reikštų mirtį. Tai buvo politinis sprendimas, dėl kurio diduma demokratų ir respublikonų smarkiai nesutarė. Jie tikrai nepasiekė tokio tikrumo, koks būtų viešai tai pripažįstančio žudiko grasinimas nužudyti.

Antras prieštaravimas pateisinti Northo melą, neva jis gelbėjęs gyvybes, kad jis supainiojo melo aukas. Jis melavo ne tam asmeniui, kuris pareiškė apie savo ketinimą nužudyti, – jeigu kas ir žudytų, tai Nikaragvos armija, ne Kongreso nariai. Nors Bolando pataisų priešininkai galėtų tvirtinti, kad kaip tik tokios ir būtų pasekmės, tačiau balsavusieji už Bolando pataisas apie tokį ketinimą tikrai nebuvo pareiškę, tad negalima teigti, kad šiomis įstatymų pataisomis to buvo siekta, jau nekalbant, kad tai nebuvo ir paskelbta.

Išmintingi ir, reikia manyti, tokie pat dorovingi žmonės nesutarė, kokios galėtų būti „mirtį nešančios" pagalbos sustabdymo pasekmės, ir ar Bolando įstatymų pataisos uždaro visas spragas tai pagalbai. Užsidegęs Northas neįžvelgė, o jei ir įžvelgė, nekreipė į tai dėmesio, kad vieningo sprendimo, dėl kurio visi

[193] Oliver L. North, *Under Fire*, New York: Harper Collins, 1991, p. 66.

racionalūs žmonės būtų sutikę, šiuo klausimu nebuvo. Northo puikybė pastūmėjo jį savo sprendimą laikyti svarbesniu negu Kongreso daugumos ir neabejoti, kad tai pakankamas Kongreso klaidinimo pateisinimas.

Trečias Northo pasiteisinimo prieštaravimas, kad melavo gelbėdamas gyvybes, būtų tai, jog jis pažeidė sutartį, kurią buvo sudaręs su Kongresu ir kuri jam draudė meluoti. Juk niekas neįpareigotas sąžiningai atsakyti grasinančiam nužudyti asmeniui. Paskelbdamas apie savo ketinimą žudikas sulaužo įstatymą, kuriam ir mes, ir jis paklūstame. Mūsų vaikai nėra įpareigoti sąžiningai elgtis su beldžiančiu į duris nepažįstamu asmeniu, nors, žinoma, reikalai susikomplikuoja, jeigu jis sakosi ištiktas bėdos. Tačiau visi esame įpareigoti teisingai liudyti Kongreso komitetui ir už melą galime būti nuteisti. Northas turėjo ir papildomų priežasčių būti teisingu, juk to reikalavo karininko statusas. Pulkininkas leitenantas Northas buvo prisiekęs laikytis Konstitucijos. Meluodamas Kongresui Northas pažeidė Konstitucijos skirsnį apie dviejų valstybės valdžių atsakomybę, konkrečiai, biudžeto ir vykdomosios valdžios kontrolę, kurią Konstitucija suteikia Kongresui.[194] Juk Northas galėjo rasti kitų būdų prieštarauti, jei jautėsi suvaržytas politikos, kuri savo nemoralumu, kaip jam atrodė, kėlė grėsmę kitiems. Jis galėjo atsistatydinti ir viešai reikšti savo protestą prieš Bolando pataisas.

Ginčai tęsiasi ir dabar, kai patraukiami teisinėn atsakomybėn CŽV pareigūnai, tariamai melavę Kongresui. Vienas spaudoje neseniai nagrinėtas klausimas, ar CŽV pareigūnams galioja ypatingos taisyklės, ar jie dėl savo darbo slaptumo gali būti įgalioti Kongresui neatskleisti tiesos. Northas gaudavo įsakymus tiesiai iš CŽV direktoriaus Cassey, jo veiksmus būtų galima pateisinti sakant, kad laikėsi valdybos darbuotojams taikomų normų. Davidas Whipple, buvusių CŽV darbuotojų asociacijos direktorius, sakė: „Mano manymu, jei darbuotojai sugeba prieš Kongresą išsisukti tepasakydami tik tiek, kiek būtina, nieko blogo čia nėra. Man būtų sunku tuos vyrus už ką nors kaltin-

[194] Su Konstitucija susijusių panašių problemų aptartis neseniai pateikta straipsnyje: Edwin M. Yoder, Jr., "A Poor Substitute for an Impeachment Proceeding," *International Herald Tribune*, July 23, 1991.

ti."[195] Ray Cline, irgi išėjęs į pensiją CŽV pareigūnas, pasakojo: „Pagal senas CŽV tradicijas vadovybė turėtų būti apsaugota nuo demaskavimo."[196] Stansfieldas Turneris, kuris 1977–1981 m., prezidento Jimmy Carterio laikais, buvo CŽV direktoriumi, teigia, kad prezidentas neturėtų suteikti CŽV jokių įgaliojimų meluoti Kongresui, anot jo, valdybos darbuotojai turėtų žinoti, kad niekas jų neužstos, jeigu meluos.[197]

Būtent tai ir rodo Northo, Poindexterio, o neseniai ir CŽV pareigūnų Alano Fierso ir Clairo George patraukimas baudžiamojon atsakomybėn. George yra aukščiausias CŽV pareigūnas, patrauktas teisminėn atsakomybėn už tai, kad 1987 m. melavo Kongreso komitetui, nagrinėjusiam Irano ir Nikaragvos sukilėlių klausimą. Gerai žinoma, kad CŽV direktorius Cassey reikalavimo nemeluoti Kongresui per daug nepaisė, tad būtų galima ginčytis, ar teisinga bausti žmones, kurie buvo paskatinti manyti, kad ne tik daro tai, ko nori prezidentas, bet išaiškinus bus ginami.

Prezidentas Richardas Nixonas ir Votergeito skandalas

Buvęs prezidentas Richardas Nixonas yra, matyt, dažniausiai melu kaltintas valstybės pareigūnas. Jis buvo pirmasis atsistatydinęs prezidentas, bet ne vien dėl to, kad paprasčiausiai melavo. Atsistatydinti priverstas jis buvo ne dėl to, kad 1972 m. birželio mėnesį Baltųjų Rūmų darbuotojai buvo sugauti Votergeito viešbutyje, kai mėgino įsilaužti į Demokratų partijos būstinę. Svarbiausia buvo tų įvykių dengimas, melai, kuriuos prezidentas skleidė tam įvykiui pridengti. Vėliau iš Nixono pokalbių Baltuosiuose Rūmuose paskelbtų garso įrašų sužinota, jog jis sakęs: „Man nerūpi, kas įvyko, išsisukite, kaip išmanote, prisidenkite penktąja pataisa, jei tai padės, – bet situacija turi būti išgelbėta."

Ir pridengti pavyko, tikrojo įsilaužimo masto neišaiškino kone metus, kol Jamesas McCordas, vienas nuteistųjų už įsilau-

[195] Stansfield Turner, "Purge the CIA of KGB Types," *New York Times*, October 2, 1991, p. 21.
[196] Ibid.
[197] Ibid.

žimą, teisėjui pasakė, jog tai buvę kur kas didesnis sąmokslas. Tada paaiškėjo, kad Nixonas įrašė visus Ovaliniame kabinete vykusius pokalbius. Nors prezidentas stengėsi nuslėpti labiausiai kompromituojančią informaciją, Rūmų Teisės komitetui pakako įrodymų, kad galėtų pritaikyti apkaltos straipsnį. Kai Aukščiausiojo Teismo nurodymu Nixono pareikalauta perduoti įrašus didžiajai prisiekusiųjų žiuri, 1974 m. rugpjūčio 9 d. prezidentas atsistatydino.

Bėda, man atrodo, čia ne ta, kad Nixonas melavo, nes, manau, valstybių lyderiai kartais priversti meluoti, svarbiau, apie ką Nixonas melavo, jo melo motyvacija, kam melavo. Jis nebandė suklaidinti kitos vyriausybės, Nixono melo auka tapo Amerikos tauta. Sunku būtų buvę sugalvoti kokį įmanomą paaiškinimą, pavyzdžiui, kad to reikėję kažkokiems užsienio politikos tikslams. Nixonas nuslėpė, ką žinojo apie nusikaltimą, kad įsilaužta siekiant pavogti dokumentus iš Demokratų partijos būstinės Votergeite. Jis stengėsi išsaugoti postą, nerizikuoti prarasti už jį balsavusiųjų palaikymą, jei kartais paaiškėtų, kad jis žinojęs, jog jo darbuotojai, siekdami jo pranašumo artėjančiuose rinkimuose, sulaužė įstatymą. Pirmasis apkaltos straipsnis kaltino Nixoną nusižengus įstatymams, antrasis už piktnaudžiavimą valdžia, nesugebėjimą užtikrinti, kad būtų laikomasi įstatymų. Pagal trečiąjį straipsnį Nixonas buvo apkaltintas sąmoningu nepaklusimu Teisės komiteto reikalavimui pateikti teismui įrašus ir kitus dokumentus. Nixono negalime taip paprastai pasmerkti už melą, nors jo nekentę asmenys dažniausiai džiugiai kartodavo kaip tik šį kaltinimą. Tačiau valstybių vadovai tikrai negalėtų atlikti savo darbo, jeigu bet kokiomis aplinkybėmis jiems būtų uždrausta meluoti.

Prezidento Jimmy Carterio melo pateisinimas

Gerą pavyzdį, kokiomis aplinkybėmis valstybės pareigūno melas gali būti pateisintas, galėtume pateikti iš Jimmy Carterio prezidentavimo laikotarpio. 1976 m. įveikęs Geraldą Fordą, užėmusį prezidento postą po Nixono atsistatydinimo, buvęs Džor-

džijos valstijos gubernatorius Jimmy Carteris išrinktas prezidentu. Per rinkimų kampaniją Carteris pažadėjo po varginančių ir skandalingų Votergeito metų sugrąžinti į Baltuosius Rūmus moralę. Jimmy Carteris prieš televizijos kameras nuoširdžiai sakė niekada Amerikos žmonėms nemeluosiąs. Tačiau jau po trejų metų šiam prezidentui ne kartą teko meluoti slepiant amerikiečių įkaitų gelbėjimo iš Irano planą.

Pirmaisiais Carterio prezidentavimo metais islamiškoji fundamentalizmo revoliucija Irano šachą nuvertė nuo sosto. JAV visuomet rėmė šachą, tad kai jį ištrėmė iš Irano, Carteris leido jam atvykti į Jungtines Amerikos Valstijas pataisyti sveikatos. Įniršę dėl to Irano kariškiai užgrobė JAV ambasadą Teherane ir paėmė įkaitais 60 asmenų. Diplomatų bandymai įveikti įkaitų krizę truko ištisus mėnesius, bet jokių rezultatų nedavė. Televizijos žinių laidų vedėjai kiekvieną vakarą skaičiuodavo krizės dienas, paskui jau ėmė skaičiuoti ir mėnesius, o įkaitai amerikiečiai buvo toliau kalinami.

Netrukus po įkaitų pagrobimo Carteris slapta įsakė kariškiams ruoštis gelbėjimo operacijai. Pasiruošimas buvo ne šiaip paprastai nuslėptas – administracijos atstovai daug kartų skelbė melagingus pareiškimus, kurie turėjo sumažinti bet kokius įtarimus apie pasiruošimą. Ne vieną mėnesį Pentagonas, Valstybės departamentas ir Baltieji Rūmai kartojo, kad įkaitų gelbėjimo misija logiškai neįmanoma. 1980 m. sausio 8 d. prezidentas Carteris melavo spaudos konferencijoje sakydamas, kad „karinė gelbėjimo operacija tikrų tikriausiai žlugtų ir beveik be abejonių baigtųsi įkaitų mirtimi." Tuo tarpu „Delta" karinės pajėgos, paslėptos pietvakarinėje Jungtinių Amerikos Valstijų dykumoje, jau rengėsi gelbėjimo operacijai.

Carteris melavo Amerikos žmonėms, nes žinojo, kad ir Iranas klauso, ką jis kalba, tad norėjo suteikti jų kariniams vadeivoms apgaulingo saugumo jausmą. Carterio nurodymu, jau vykstant gelbėjimo misijai, spaudos sekretorius Jody Powellas paneigė, kad vyriausybė planuoja įkaitų gelbėjimą. Carteris savo memuaruose rašė: „Bet koks jų kariškių įtarimas, kad gali būti mėginama gelbėti įkaitus, grėsė sužlugdyti mūsų planus... Sėkmė

priklausė nuo visiško netikėtumo."[198] Prisiminkime, kad Hitleris irgi melavo siekdamas įgyti netikėto puolimo pranašumą. Hitlerį smerkiame ne už tai, kad melavo, bet už jo tikslus ir poelgius. Valstybės vadovui meluoti, kad įgytų pranašumą prieš priešą, savaime dar nėra blogis.

Carteris melavo visų pirma iraniečiams, kurie sulaužė tarptautinius įstatymus pagrobdami įkaitais JAV ambasados darbuotojus. Neapgavus Amerikos žmonių ir Kongreso nebuvo kito būdo apgauti Iraną. Prezidento melo motyvas dar buvo ir apsaugoti amerikietiškąsias karines pajėgas. Melas buvo trumpalaikis. Nors kai kurie Kongreso nariai kėlė klausimą, ar Carteris turėjo teisę taip elgtis, iš anksto jų neįspėjęs, kaip reikalaujama Karo galių rezoliucijoje, Carteris atsakė, jog ši gelbėjimo operacija buvo malonės, o ne karo aktas. Carteris buvo pasmerktas dėl žlugusios gelbėjimo misijos, o ne todėl, kad sulaužė pažadą nemeluoti.

Stansfieldas Turneris, CŽV direktorius Carterio prezidentavimo laikotarpiu, rašydamas apie Irano ir Nikaragvos sukilėlių situaciją ir apie tai, kad CŽV pareigūnai turėtų būti sąžiningi Kongresui, iškelia klausimą, ką jis būtų daręs Kongreso paklaustas, ar CŽV rengia gelbėjimo operaciją: „Būčiau nežinojęs, ką atsakyti. Tikiuosi, būčiau pasakęs ką nors, pavyzdžiui, – manau, nepatartina šnekėti apie kokius nors įkaitų problemos sprendimo būdus, kad nebūtų padaryta neteisingų išvadų, ir ta informacija, ko gero, pasiektų Iraną. O paskui būčiau pasikonsultavęs su prezidentu, ar man grįžti ir tiesiai atsakyti į šį klausimą."[199] Stansfieldas nepasako, ką būtų daręs, jei prezidentas Carteris būtų liepęs jam grįžti į Kongreso posėdžių salę ir paneigti, kad yra planų gelbėti įkaitus.

Prezidento Lyndono Johnsono melas apie Vietnamo karą

Kur kas pavojingesnis buvo prezidento Lyndono Johnsono melas, kuriuo jis nuslėpė nuo visuomenės nepalankią informaciją apie karo Vietname eigą. Johnsonas užėmė prezidento postą po 1963 m. Johno F. Kennedy nužudymo, tačiau 1964 m. pats da-

[198] Jimmy Carter, *Keeping Faith: Memoirs of a President*, New York: Bantam Books, 1982, p. 511.
[199] Žr. 3 išnašą.

lyvavo rinkimuose. Per rinkimų kampaniją Johnsono oponentas Arizonos senatorius Barry Goldwateris pareiškė, jog karui laimėti pasirengęs panaudoti branduolinius ginklus. Johnsonas laikėsi priešingos taktikos: „Mes nesiųsime amerikiečių vaikinų už dešimties ar devynių tūkstančių mylių, kad jie padarytų tai, ką azijiečiai vaikinai turėtų atlikti patys." Tačiau išrinktas ir įsitikinęs, kad laimėtų karą Vietname, teks pasiųsti karinius dalinius, Johnsonas per keletą ateinančių metų į Vietnamą išsiuntė apie pusę milijono amerikiečių vaikinų. Amerika numetė ant Vietnamo daugiau bombų nei per visą Antrąjį pasaulinį karą buvo numesta apskritai.

Johnsonas buvo įsitikinęs, kad jam pavyks išsiderėti tinkamą sau karo Vietname pabaigą tik tada, jei šiaurės vietnamiečiai tikės, kad jį palaiko Amerikos visuomenė. Tad Johnsonas atrinkdavo informaciją, kurią apie karo eigą derėtų pateikti Amerikos žmonėms. Karo vadai netrukus suprato, kad jis norėjo gauti tik pačius palankiausius pranešimus apie amerikiečių pergales ir Vietnamo bei nacionalinio išsivadavimo fronto Vietkongo pralaimėjimus. Tačiau ši apgaulė išaiškėjo 1968 m. sausio mėnesį, kai vietnamiečiams švenčiant Naujųjų metų šventę Tet Šiaurės Vietnamas ir Vietkongas perėjo į triuškinamą puolimą, kuris amerikiečiams ir pasauliui parodė, kad JAV toli gražu karo nelaimi. Tet puolimas vyko naujos JAV prezidento rinkiminės kampanijos metu. Senatorius Robertas Kennedy, rimčiausias Demokratų partijos Johnsono varžovas rinkimuose, pasakė, kad Tet puolimas „nuplėšė oficialių iliuzijų kaukę, po kuria net nuo savęs slėpėme tikrąją padėtį." Po keleto mėnesių Lyndonas Johnsonas paskelbė savo sprendimą nesivaržyti dėl prezidento posto antrai kadencijai.

Demokratijos sąlygomis nėra paprastų būdų, kuriais būtų galima apgauti kitą tautą neapgaunant savosios, tad ilgą laiką palaikoma apgaulė tampa pavojinga politika. Johnsonas savo tautą apgaudinėjo ne dienas ir ne savaites, net ne mėnesius. Sukūręs iliuziją, kad pergalė čia pat, Johnsonas atėmė iš rinkėjų informaciją, kuri jiems buvo reikalinga, kad galėtų pasirinkti, už kurį kandidatą balsuoti. Demokratija negali gyvuoti, jeigu viena

politinė partija kontroliuoja tą rinkėjams teikiamą informaciją, kuri lemia jų balsą.

Kaip pastebėjo senatorius Kennedy, ir įtariu aš, dar vienas šios apgaulės aspektas, kad Johnsonas ir kai kurie jo patarėjai beveik patikėjo savo pačių melais. Į šiuos spąstus patenka ne vien valstybės pareigūnai. Man atrodo, kad kuo dažniau žmogus kartoja melą, tuo lengviau patiki juo pats. Kaskart melą kartojant, vis mažiau dvejojama, ar teisinga apgaudinėti. Daugelį kartų melą pakartojęs melagis gali taip su juo susitaikyti, kad nė nebegalvos meluojąs. Ir tik bakštinamas ar išgirdęs abejones melu prisimins sumelavęs. Nors Johnsonas ir norėjo patikėti apgaulingais tvirtinimais, kaip gerai jam sekasi karas, kartais gal jam net pasirodydavo, kad tai tiesa, vis dėlto abejoju, ar jam kada nors pavyko pačiam visiškai apsigauti.

Erdvėlaivis „Challenger", tragedija ir saviapgaulė

Sakydami, kad žmogus apgavo pats save, susiduriame jau su kitokiu reiškiniu. Saviapgaulės auka tapęs žmogus nesuvokia, kad meluoja sau. Jis neturi ir saviapgaulės motyvo. Saviapgaulės, neabejoju, pasitaiko kur kas mažiau nei teigia kaltinami žmonės, norėdami, kad jiems būtų atleista už blogus poelgius. Veiksmai, kurie vedė į erdvėlaivio „Challenger" tragediją, kelia klausimą, ar priėmusieji sprendimus, nepaisydami perspėjimų apie galimus pavojus, galėjo būti saviapgaulės aukos? Kaip kitaip paaiškinti sprendimą žmonių, kurie žinodami apie pavojų rizikavo erdvėlaivį paleisti?

Erdvėlaivio paleidimą 1986 m. sausį per televiziją žiūrėjo milijonai žmonių. Apie šio erdvėlaivio startą buvo daug kalbama viešai, nes įguloje buvo mokytoja Christa McAuliffe. Per televiziją šį įvykį žiūėjo daugybė vaikų, taip pat Christos McAuliffe klasės mokiniai. Ji turėjo vesti jiems pamoką iš kosmoso. Tačiau tepraėjus septyniasdešimt trims sekundėms nuo starto erdvėlaivis sprogo, visi septyni įgulos nariai žuvo.

Vakare prieš erdvėlaivio paleidimą bendrovės „Morton Thiokol", gaminusios paleidimo variklius, inžinierių grupė oficialiai

Erdvėlaivio „Challenger" ekipažas

rekomendavo atidėti paleidimą, nes naktį pranašaujamas šaltis grėsė smarkiai sumažinti guminių izoliacinių žiedų elastingumą. Jeigu tai įvyktų, dėl ištekėjusio kuro gali sprogti paleidimo varikliai. „Morton Thiokol" inžinieriai paskambino į Nacionalinę aeronautikos ir kosmoso administraciją (NASA), vieningai ragino numatyto pakilimo datą perkelti į kitos dienos rytą.

Pakilimo data jau tris kartus buvo atidėta pažeidžiant NASA pažadą, kad erdvėlaivio paleidimas vyks pagal numatytą tvarkaraštį. Lawrence Mulloy, NASA raketų projektų vadovas, nesutiko su „Morton Thiokol" inžinieriais, jis sakė, neva nėra pakankamų įrodymų, kad šaltis gali pakenkti izoliaciniams žiedams. Tą vakarą Mulloy kalbėjosi su „Morton Thiokol" vadybininku Bobu Lundu, kuris vėliau davė parodymus „Challenger" tragediją nagrinėti prezidento paskirtai komisijai. Lundas paliudijo, kad tą vakarą Mulloy paragino jį pasijusti ne inžinieriumi, bet vadybininku. Matyt, taip ir pasielgęs Lundas nebesipriešino erdvėlaivio paleidimui, įtikino ir savo inžinierius. Mulloy kreipėsi ir į Joe Kilministerį, vieną „Morton Thiokol" vicepre-

zidentų prašydamas jį pasirašyti erdvėlaivio paleidimo dokumentą. Likus penkiolikai minučių iki pusiaunakčio jis taip ir padarė, o faksą su paleidimo rekomendacijomis nusiuntė NASA. „Morton Thiokol" raketų projektų direktorius Allanas McDonaldas atsisakė pasirašyti oficialų erdvėlaivio paleidimo dokumentą. Po dviejų mėnesių McDonaldas buvo priverstas palikti tarnybą.

Vėliau prezidento sudaryta komisija išsiaiškino, kad keturi iš svarbiausių NASA vyriausiųjų vykdomųjų pareigūnų, atsakingų už kiekvieno erdvėlaivio startą, tą vakarą, kai buvo priimtas sprendimas paleisti erdvėlaivį, nebuvo informuoti apie nesutarimą tarp „Morton Thiokol" inžinierių ir NASA raketų valdymo vadybininkų. Kennedy kosmoso skrydžių centro erdvėlaivių vadybininkas Robertas Sieckas, Kennedy kosmoso skrydžių centro „Challenger" paleidimo direktorius Gene Thomas, Johnsono kosmoso skrydžių centro Hjustone transportavimo sistemų vadybininkas Arnoldas Aldrichas ir erdvėlaivių direktorius Moore – visi jie paliudijo, kad nebuvo informuoti apie „Morton Thiokol" inžinierių prieštaravimą paleisti erdvėlaivį.

Kaip galėjo Mulloy paleisti erdvėlaivį, jei žinojo, kad jis gali susprogti? Vienas paaiškinimas galėtų būti, kad spaudžiamas inžinierių jis tapo saviapgaulės auka. Jis buvo įsitikinęs, kad inžinieriai per daug nuogąstauja dėl nereikšmingų dalykų. Tad jei Mulloy iš tiesų tapo saviapgaulės auka, ar jis atsakingas už neteisingą sprendimą? Pavyzdžiui, Mulloy būtų pamelavęs ir pasakęs, kad jokios rizikos nėra. Juk tuomet tikrai jo nekaltintume, kad padarė neteisingą sprendimą. Ar skiriasi ši situacija nuo tos, kai jis pats apsigavo? Tikriausiai ne, jei Mulloy iš tiesų apgavo pats save. Klausimas tik, ar tai buvo saviapgaulė, ar netinkamas, gerai racionalizuotas sprendimas?

Kad atsakytume į šį klausimą, palyginkime, ką žinome apie Mulloy, su vienu iš tų itin aiškių pavyzdžių, kurį dažnai pateikia saviapgaulę nagrinėjantys ekspertai.[200] Nepagydoma vėžio

[200] Šiuolaikinę įvairių požiūrių į saviapgaulę aptartį žr.: *Self-Deception: An Adaptive Mechanism?* ed. by Joan S. Lockard and Delroy L. Paulhus, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1988.

forma sergantis pacientas tikisi pasveikti – nors yra daugybė požymių, kad jo auglys piktybinis, sparčiai progresuojantis, jis puoselėja klaidingas viltis. Mulloy irgi puoselėjo klaidingą viltį, kad erdvėlaivis gali būti paleistas saugiai. (Kad Mulloy galėjo tikrai žinoti, jog šis susprogs, manau, reikėtų atmesti). Sergantis vėžiu žmogus yra įsitikinęs, kad pasveiks, nepaisydamas kuo tvirčiausių priešingų įrodymų. Vėžininkas žino, kad jis silpsta, kad jam vis labiau skauda, tačiau viliasi, kad tai tik laikinai. Nors buvo informuotas, Mulloy irgi laikėsi klaidingo įsitikinimo. Jis žinojo inžinierių perspėjimą, kad šaltis gali sumažinti apsauginių žiedų elastingumą, ir jei kuras ištekės, erdvėlaivis gali sprogti, tačiau jų susirūpinimą palaikė perdėtu.

Tai, ką iki šiol aptariau, vis dar nepaaiškina, ar vėžininkas ir Mulloy yra sąmoningi melagiai, ar saviapgaulės aukos. Saviapgaulės svarbiausia ypatybė, kad auka nesuvokia savo motyvacijos, verčiančios ją laikytis tokio klaidingo įsitikinimo.* Vėžiu sergantis žmogus sąmoningai nesuvokia, kad jo saviapgaulę motyvuoja negalėjimas įveikti artėjančios mirties baimės. Šio elemento, nesuvokimo, kokia jo saviapgaulės motyvacija, kaip tik ir trūksta Mulloy. Kai jis liepia Lundui pasijusti vadybininku, jis parodo, kaip puikiai suvokia, ką privalo daryti, kad nesuabejotų savo įsitikinimu, jog erdvėlaivis turi būti paleistas.

Richardas Feynmanas, fizikas, Nobelio premijos laureatas, paskirtas į prezidento suformuotą „Challenger" katastrofos priežastis nagrinėjusią komisiją, apie valdymo mentalitetą, kuriam pasidavė ir Mulloy, rašė taip: „Kai buvo baigtas mėnulio projektas, NASA ... turėjo įtikinti Kongresą, kad tokius užmojus įvykdyti tegali jie. Kad Kongresą tuo įtikintų, iš visko sprendžiant, atrodė būtina pabrėžti, koks ekonomiškas bus erdvėlaivis, išpūsti, kaip dažnai jis galės skristi, perdėti, koks jis bus saugus, sureikšminti svarbiausius mokslinius faktus, kurie bus atrasti."[201]

* Galėtų atrodyti, jog saviapgaulė tėra kitas Freudo slopinimo teorijos terminas. Tačiau reikėtų nurodyti bent du jų skirtumus. Slopinant nuo savęs slepiama informacija kyla iš gilumines reikmės asmenybės sanklodoje, bet saviapgaulei tai nebūdinga. Kai kas teigia, kad jeigu save apgaudinėjančiam asmeniui atversi tiesą, jam tai padės išsivaduoti nuo saviapgaulės, o slopinant toks akivaizdus tiesos iškėlimas neprivers asmens pripažinti tiesos. Šių klausimų aptartį žr.: Lockard and Paulhus, *Self-Deception.*

[201] Richard Feynman, *What Do You Care What Other People Think? Further Adventures of a Curious Character,* New York: W.W. Norton, 1988.

Newsweek žurnalas rašė: „Administracija tarsi tapo savo pačios reklamos auka, jie ėmė elgtis taip, tarsi kelionė į kosmosą būtų toks įprastas dalykas, kaip pavažiavimas autobusu."

Mulloy buvo tik vienas iš daugelio NASA darbuotojų, palaikiusių tuos sutirštinimus. Tad jis veikiausiai bijojo Kongreso reakcijos, jeigu erdvėlaivio paleidimą tektų atidėti ketvirtą kartą. Prasta šlovė, kuri prieštaravo išpūstoms, su erdvėlaiviais siejamoms NASA ambicijoms, galėjo neigiamai atsiliepti tolesniam darbų finansavimui. Dar vieną kartą atidėta erdvėlaivio paleidimo data, be abejonių, reiškė tik nieko gero nežadantį triukšmą. O rizika dėl oro sąlygų buvo tik galimybė, ne tikra. Net startui nepritariantys inžinieriai nebuvo absoliučiai tikri, kad sprogimas įvyks. Kai kurie iš jų vėliau sakė, jog likus sekundėms iki sprogimo dar vylėsi, kad viskas bus gerai.

Taigi Mulloy turėtų būti pasmerktas už ydingą sprendimą, kad nutarė vadovo rūpestį paleisti erdvėlaivį laiku laikyti svarbesniu už inžinierių susirūpinimą saugumu. Erdvėlaivių saugumo ekspertas Hankas Shuey, kuris NASA pareikalavus peržiūrėjo įrodymus, padarė tokią išvadą: „Tai ne konstrukcijos klaida. Padarytas neteisingas sprendimas." Tad aiškinti ar teisinti šį klaidingą sprendimą kaip saviapgaulę nereikėtų. Reikėtų smerkti Mulloy, kad apie tai, ką darė ar ko nedarė, nepranešė savo vyresnybei, kuri turėjo tarti paskutinį žodį – paleisti erdvėlaivį ar ne. Feynmanas pateikia įtikinamą paaiškinimą, kodėl Mulloy nusprendė pats prisiimti atsakomybę: „Vaikinai, kurie stengiasi gauti Kongreso pritarimą savo darbams, tokios kalbos [apie problemas, riziką, panašius dalykus] girdėti nenori. Geriau, jeigu jie to negirdi, tada gali būti 'sąžiningesni' ir su Kongresu – jie juk nenori atsidurti tokioje padėtyje, kai reikės Kongresui meluoti! Tad gana greitai nuostatos pakinta: nemaloni informacija iš apačios, – na, kad ir tokia, 'turime bėdų su izoliaciniais žiedais, reikėtų juos sutvarkyti, iki skrydžio,' – didelių viršininkų ir tarpininkų būna nuslopinama, jie tepasako: 'Jei aiškinsite apie tuos netikusius žiedus, tai teks patupdyti erdvėlaivį ant žemės ir remontuoti.' O gal: 'Ne, ne, skriskite, nes neskrisdami prastai pasirodysime.' O gal tiesiog: 'Gali man nepasakoti,

nieko nenoriu girdėti.' Gal jie taip tiesiai ir nepasako, kad nenori nieko girdėti, bet neskatina ir neigiamų pranešimų, o tai juk prilygsta tokiam pasakymui."[202]

Mulloy sprendimas neinformuoti vyresnybės apie didelius nesutarimus dėl erdvėlaivio paleidimo galėtų būti laikomas melu nutylint. Prisiminkime mano melo apibrėžimą antrame skyriuje. Meluojama, kai vienas asmuo sąmoningai suklaidina kitą neįspėdamas apie šią apgaulę. Nesvarbu, ar sumeluojama pasakant ką neteisingą, ar praleidžiant (nepasakant) itin svarbios informacijos. Tai tik technikos skirtumai, o rezultatas toks pat.

Svarbiausia yra įspėjimas. Aktoriai nėra melagiai, jie – vaidmenų imituotojai, nes auditorija žino, kad aktorius vaidins. Gal šiek tiek dviprasmiškesnis yra pokerio lošimas, kai taisyklės leidžia kai kurių rūšių apgaulę, pavyzdžiui, akių dūmimą, ir nekilnojamojo turto pardavimas, kai niekas nesitiki, kad pardavėjas iš pat pradžių pasakys tikrąją pardavimo kainą. Jeigu Feynmanas teisus, jeigu NASA vadovaujantys darbuotojai iš tiesų neskatino komunikacijos, iš esmės pasakydami nenorintys nieko girdėti, tai gali būti laikoma įspėjimu, jog sutinka būti apgauti. Mulloy, kaip, matyt, ir kiti NASA organizacijoje, žinojo, kad blogos naujienos ir sudėtingi sprendimai viršenybės neturėtų pasiekti. Jeigu taip iš tiesų buvo, tuomet Mulloy negalėtų būti laikomas melagiu už tai, kad neinformavo vyresnybės, nes jie suteikė teisę apgaudinėti, tad ir žinojo, kad visko jiems pasakyta nebus. Mano vertinimu, vyresnybė, kuriai jis nepranešė, lygiai taip pat, kaip ir apie ją neįspėjęs Mulloy, turėtų būti kaltinama dėl tos nelaimės. Viršininkai juk atsako ne tik už galutinio sprendimo paleisti erdvėlaivį priėmimą, bet ir už tokių aplinkybių, kuriomis veikė Mulloy, sukūrimą.

Feynmanas atkreipė dėmesį į panašumus NASA situacijos ir to, kaip elgėsi vidutinio rango pareigūnai, pavyzdžiui, Poindexteris per Irano ir Nikaragvos sukilėlių skandalą, kai nepranešė prezidentui apie savo veiksmus. Valdžia griaunama, jei sukuriama atmosfera, kurioje pavaldiniai įsitikina, jog tie, kuriems priklauso aukščiausia sprendimų galia, neturėtų būti in-

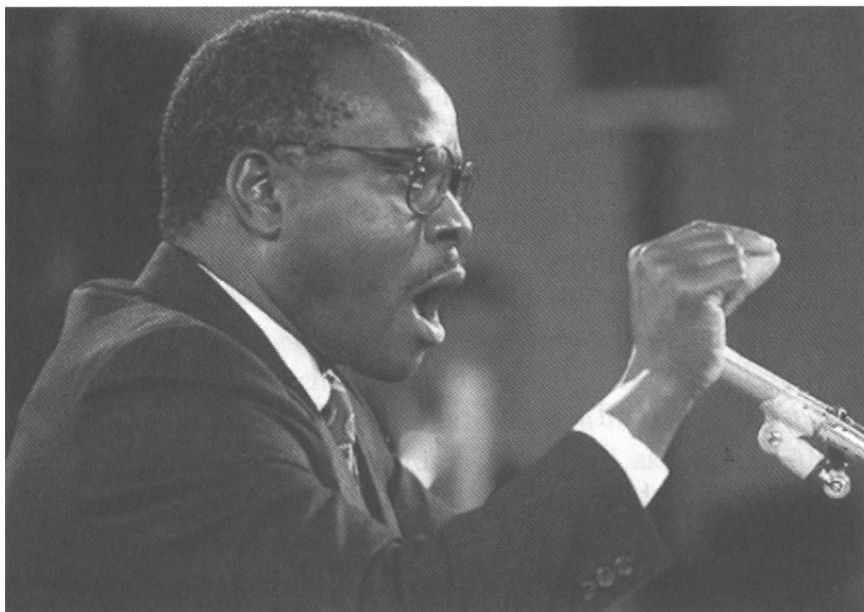
[202] Ibid., p. 214.

formuojami apie dalykus, už kuriuos jie galėtų būti apkaltinti, taip paliekant jiems, šiuokart prezidentui, galimybę paneigti ką nors žinojus. Buvęs prezidentas Harry Trumanas teisingai pastebėjo, kad „čia atsakomybė ir pasibaigia." O juk prezidentas ar vyriausiasis vykdomasis pareigūnas privalėtų stebėti, įvertinti, nuspręsti ir būti atsakingas už padarytus sprendimus. Kitas būdas būtų gal ir parankesnė trumpalaikė išeitis, bet ji kenkia organizacijos hierarchijai, nes sukelia netikėtus „sprogimus" ir sukuria įteisinto apgaudinėjimo atmosferą.

Teisėjas Clarence Thomasas ir profesorė Anita Hill

Nemažai prablaivančių pamokų melo tema 1991 m. rudenį davė labai prieštaringi kandidato į Aukščiausiąjį Teismą Clarence Thomaso ir teisės profesorės Anitos Hill liudijimai. Dramatiška per televiziją transliuojama akistata prasidėjo prieš pat Senatui patvirtinant Thomaso kandidatūrą į Aukščiausiąjį Teismą. Profesorė Hil paliudijo Senato Teismų komitetui, kad 1981–1983 m. laikotarpiu, kai dirbusi Clarense Thomaso padėjėja, iš pradžių Švietimo departamento Pilietinių teisių biure, paskui Thomasui vadovaujant Lygių įsidarbinimo galimybių komisijai, ji buvusi seksualinio priekabiavimo auka. „Jis pasakodavo apie pornografiniuose filmuose matytus seksualinius aktus, scenas, kaip moterys santykiauja su gyvuliais, grupinį seksą ar prievartavimą... Šnekėdavo apie vyrus su didžiuliais peniais ar moteris milžiniškomis krūtimis, dalyvaujančius įvairiuose seksualiniuose aktuose. Keletą kartų Thomasas jai vaizdingai pasakojo apie savo paties seksualinį pajėgumą... Sakė, jeigu kam nors apie tai užsiminčiau, sugriautų jo karjerą." Ji kalbėjo visiškai ramiai, nuosekliai, stebėtojams pasirodė be galo įtikinama.

Netrukus po jos liudijimo Thomasas visiškai paneigė jos kaltinimus: „Aš nesakiau ir nedariau nė vieno to dalyko, apie kuriuos kalba Anita Hill." Po Hill liudijimo Thomasas pareiškė: „Norėčiau pradėti kuo tvirčiausiai pareikšdamas, kad neigiu visus ir kiekvieną atskirai man pareikštą įtarimą." Teisėtai įpykęs ant komiteto, kad suteršė jo reputaciją, Thomasas tvirtino esąs

Clarence Thomasas

rasistinių paskatų motyvuoto puolimo auka. Jis tęsė: „Aš negaliu nusimesti visų šių kaltinimų, nes jie atitinka nepalankiausius stereotipus, kurie šioje šalyje taikomi juodaodžiams." Skųsdamasis dėl to, ką jį privertęs iškęsti Senatas, Thomasas pasakė: „Verčiau jau žudikas būtų paleidęs į mane kulką nei šitas gyvas pragaras." Šis parodymų teikimas, jo manymu, „rafinuotas linčas, surengtas juodaodžių aukštuomenei."

Tos savaitės *Time* žurnale didelė antraštė skelbė: „Tautai stebint, du patikimi, puikiai mintis dėstantys liudininkai pateikia prieštaringus liudijimus apie prieš dešimtį metų vykusius įvykius." Skilties redaktorė žurnalistė Nancy Gibbs *Time* žurnale rašė: „Net ir išklausius visų tų skaudžių liudijimų, kas dabar galėtų pasakyti žinantis, kaip buvo iš tiesų? Kuris iš šių dviejų epinio masto melagis?"

Aš sutelkiu dėmesį į šiek tiek siauresnį reiškinį, į Hill ir Thomaso elgesį, kai kiekvienas jų liudijo komitetui dar prieš Anitai iškeliant bylą, ne į kiekvieno jų gyvenimo istoriją, ne į liudininkų parodymus apie vieną ar kitą. Įvertindamas tik elgesį jokios

ypatingos informacijos negavau. Pastebėjau tik ką rašė ir spauda, kad kiekvienas šnekėjo ir elgėsi tikrai įtikinamai. Tačiau iš šios konfrontacijos galima padaryti svarbių išvadų apie melą ir elgseną.

Nė vienam iš jų nebūtų buvę lengva sąmoningai meluoti stebint visai tautai. Abu tikrai daug kuo rizikavo. Tereikia pagalvoti, kaip būtų pasibaigę, jeigu bent vienas būtų elgęsis taip, kad tiesiogiai ar ne, žiniasklaidos ar Amerikos žmonių būtų įvertintas kaip melagis. Bet to neįvyko – abu atrodė taip, lyg sakytų tiesą.

Sakykime, teisi buvo Hill, ir Thomasas sąmoningai nusprendė meluoti. Jei jis būtų susipažinęs su šios knygos antru skyriumi, ten būtų radęs mano patarimą, kad baimės išaiškinimo jausmą geriausia nuslėpti pridengiant apsimestine kita emocija. Pateikdamas pavyzdį iš Johno Updike romano *Susituokime*, aprašiau, kaip neištikima žmona Ruta galėtų apkvailinti įtarų vyrą pati jį užsipuldama, pati pratrūkdama pykčiu ir priversdama jį gintis, kodėl ja netiki. Kaip tik taip ir pasielgė Clarense Thomasas. Jo pyktis išsiveržė galingai, pykčio taikiniu tapo ne Anita Hill, bet Senatas. Jam padėjo ir tai, kad pavyko sužadinti visų įpykusių ant politikų užuojautą ir pasirodyti jų akyse tarsi Dovydu, stojančiu į kovą su Galijoto galybe.

Kaip Thomasas, užsipuldamas Hill, būtų praradęs visų prijaučiančių simpatiją, taip pat ir senatoriai būtų praradę tautos palankumą, jei būtų užsipuolę Thomasą, juodąjį, teigiantį, neva jis linčiuojamas už priklausomybę aukštuomenei. Jei jis ketino meluoti, jam būtų buvę geriau nežiūrėti Anitos liudijimų, kad senatoriams nebūtų buvę galimybės tiesiogiai apie tai jam užduoti klausimų.

Nors tokie samprotavimai patiktų tiems, kurie iki jam liudijant buvo Thomaso priešininkai, tai dar neįrodo, kad jis melavo. Jis galėjo užpulti Senato komitetą ir sakydamas tiesą. Jei melavo Hill, tuomet Thomasas turi teisę pagrįstai pykti ant Senato, kam klausė jos istorijų, kurias ši iškėlė į viešumą paskutinę akimirką, kai politiniai priešininkai, besistengiantys sutrukdyti jo paskyrimui į Aukščiausiąjį Teismą, rodos, jau pralaimėjo. Jei Hill melavo, Thomasas galėjo taip nervintis ir pykti, kad nebūtų galėjęs žiūrėti, kaip ji liudija per televiziją.

Anita Hill

Ar galėjo meluoti Anita Hill? Menka tikimybė, nes jei ji būtų melavusi, būtų bijojusi, kad melas gali išaiškėti, tačiau ji neparodė nė trupučio baimės dėl to. Ji liudijo šaltakraujiškai, ramiai, beveik be jokių emocijų. Tačiau apgaulės užuominų nebuvimas elgesyje dar nereiškia, kad asmuo sako tiesą. Anita Hill turėjo laiko pasiruošti ir surepetuoti savo istoriją. Dėl to ji galėjo meluoti įtikinamai, nors mažai tikėtina.

Labiau tikėtina, kad melavo ne Anita, o Thomasas, bet yra dar trečia galimybė, kuri, man atrodo, labiausiai įtikina. Galėjo nė vienas nesakyti tiesos, tačiau galėjo nė vienas ir nemeluoti. Pavyzdžiui, įvyko kažkas, bet ne tiek, kiek pasakoja profesorė Anita Hill, ir daugiau, nei prisipažįsta teisėjas Thomasas. Jei iki liudijimo ji savo išpūstus kaltinimus, o jis neigimus kartojo daug kartų, mažai šansų, kad nors vienas iš jų prisimins, jog jų žodžiai nėra visiška tiesa.

Thomasas gal jau ir pamiršo, ką jis iš tiesų sakė, o jei ir prisimena, tai padailintą versiją. Tada jo pyktis dėl profesorės kaltinimų būtų visiškai pateisintas. Jis nemeluoja, jis sako tiesą, kaip

pats mato ir prisimena. O jei Hill dėl kokios nors priežasties, nepagarbos ar įžeidimo, tikro ar prasimanyto, ant jo pyksta, jei tebeniršta dėl kokios kitos priežasties, per tiek laiko ji jau galėjo pagražinti, pridėti detalių, padidinti, kas iš tiesų buvo sakoma. Ji irgi sako tiesą, tokią, kokią ją prisimena, kokia tiki. Tai panašu į saviapgaulę, tik pagrindinis skirtumas, kad čia neteisingas įsitikinimas susiklosto per ilgesnį laiką, kaskart pakartotas jis vis po truputėlį patobulinamas. Kai kurie apie saviapgaulę rašę autoriai neatkreipė dėmesio į šį svarbų skirtumą.

Iš jų elgsenos neįmanoma pasakyti, kuris pasakojimas teisingas, – meluoja jis ar ji, ar nė vienas nesako tikros tiesos? Tačiau, kai žmonių įsitikinimai tvirti, – o jie tvirti tokiais klausimais, kaip seksualinis priekabiavimas, kokios asmenybės turi teisę patekti į Aukščiausiąjį Teismą, kokie turi būti senatoriai, kokie yra vyrai ir apie kitus dalykus, – jiems sunku pripažinti, kad nežino, kokias padaryti išvadas. Kai susiduriama su tokia dviprasmiška situacija, dauguma žmonių stengiasi įveikti ją manydami, kad iš elgsenos gali atspėti, kas sako tiesą. Ir paprastai jie nusprendžia, kad teisus tas žmogus, kuriam palankumą pajuto iš pat pradžių.

Tad nereikėtų manyti, jog elgesio užuominos nenaudingos, reikėtų tik žinoti, kada jos tokios naudos duos, kada ne, o kada teks susitaikyti, jog negalėsime pasakyti, ar žmogus meluoja, ar ne. Kaltinimams seksualiniu priekabiavimu galioja senaties įstatymas, juos reikalaujama pateikti per 90 dienų. Viena to priežasčių, kad per tiek laiko įvykiai dar nepasensta, o geriau pastebimos elgesio teikiamos apgaulės užuominos. Jei būtume galėję kiekvieną jų stebėti praėjus vos kelioms savaitėms po tariamo seksualinio priekabiavimo, iš jų elgesio būtų lengviau įvertinti, kas sako tiesą. Tada gal ir kaltinimai bei jų neigimas skambėtų kitaip.

Melo šalis

Prieš keletą metų maniau, kad Amerika tapo melų šalimi: Lyndonas Johnsonas melavo apie Vietnamo karą, Nixonas liūdnai pagarsėjo dėl Votergeito skandalo, Reaganas dėl Irano ir

Nikaragvos sukilėlių peripetijų, taip ir neišaiškintas paslaptingas senatoriaus Edvardo Kennedy vaidmuo, susijęs su jo pažįstamos moters mirties Čapakidike aplinkybėmis; senatoriaus Baideno plagiatas, buvusio senatoriaus Gary Harto melas 1984 m. per prezidentinę kampaniją apie meilės romaną. Ir tai jau ne tik politika: melai versle perduodami iš kartos į kartą, Volstryto skandalai, taip pat skandalai dėl santaupų ir paskolų, melas sporte, pavyzdžiui, žymus beisbolininkas Pete Rose slėpė, kad lošia azartinius lošimus, o olimpinis sportininkas Benas Johnsonas, kad vartojo narkotikus. Bet 1990 m. gegužės mėnesį man teko penketą savaičių skaityti paskaitas Rusijoje.

Jau buvau Rusijoje lankęsis 1979 m. kaip Fulbraito akademinių mainų programos profesorius, tad nustebau pamatęs, kad 1990 m. žmonės tapo daug atviresni. Jie jau nebijojo šnekėtis su amerikiečiais ar kritikuoti savo vyriausybę. „Jūs atvykote būtent į tą šalį, – dažnai jie kartodavo man. – Čia juk melo šalis! Septyniasdešimt melo metų!" Taigi rusai man nuolat kartojo visuomet žinoję, kad jų vyriausybė jiems meluoja. Per penketą ten praleistų savaičių pamačiau, kad jie apstulbę klausosi apie naujus melus, kokių anksčiau nė neįtarė. Skaudus pavyzdys buvo tiesa apie Leningrado žmonių kančias per Antrąjį pasaulinį karą.

Vos nacistinė Vokietija 1941 m. įsiveržė į Rusiją, nacių daliniai apsupo Leningradą (dabar Sankt Peterburgas). Apgultis truko 900 dienų. Tada Leningrade mirė pusantro milijono žmonių, daugiausia iš bado. Beveik kiekvienas suaugusysis, kuriuos man teko sutikti, pasakodavo apie žuvusius šeimos narius per Leningrado blokadą. Tačiau tuo metu vyriausybė pranešė, kad žuvusiųjų per blokadą civilių skaičiai padidinti. Gegužės mėnesį, kai visa šalis šventė pergalę prieš nacius, sovietų vyriausybė pranešė, kad kare žuvo tiek daug todėl, kad trūko karininkų vadovauti sovietų daliniams. Sovietų vadas Stalinas, tvirtino vyriausybė, išžudė daugybę savų karininkų dar prieš prasidedant karui.

Tad iškyla ne tik seni praeities melai, jis klesti ir šiandien. Praėjus vos metams po Michailo Gorbačiovo atėjimo į valdžią Černobylio atominėje elektrinėje įvyko katastrofinis sprogimas. Radiacijos debesis nuplaukė virš Vakarų ir Rytų Europos šalių

teritorijų, tačiau sovietų vyriausybė iš pradžių nieko nepranešė apie avariją. Skandinavijos šalių mokslininkai užregistravo aukštą radiacijos lygį atmosferoje. Po trijų dienų sovietų pareigūnai pripažino, kad įvyko didžiulė avarija, patvirtino mirus trisdešimt du žmones. Gorbačiovas apie tai prabilo viešai praėjus kelioms savaitėms. Daugiausia dėmesio jo kalboje buvo skiriama Vakarų reakcijai. Vyriausybė taip niekada ir neprisipažino, kad žmonės iš tų teritorijų nebuvo pakankamai anksti evakuoti, kad daugelis susirgo spinduline liga. Šiuolaikinių rusų mokslininkų apskaičiavimu dėl Černobylio avarijos pasekmių gali mirti iki 10 000 žmonių.

Visa tai aš sužinojau iš ukrainiečių gydytojo, su kuriuo vienoje naktinio traukinio kupė vykau į Kijevą. Komunistų partijos nariai išgabeno savo šeimas, pasakojo jis, tačiau visiems kitiems pranešė, kad pasilikti visiškai saugu. Šis gydytojas dabar gydo jaunas kiaušidžių vėžiu sergančias merginas, o anksčiau jaunos moterys paprastai tokiomis ligomis nesirgdavo. Spinduline liga sergančių vaikų palatoje kūneliai naktį švyti. Susikalbėti mums buvo nelengva, aš taip ir nesupratau, ar jis kalbėjo rimtai, ar metaforiškai. „Gorbačiovas meluoja mums lygiai tai pat, kaip ir visi kiti, – tarė jis. – Jis žino, kas įvyko, žino ir tai, kad mes jo melus perprantame."

Susitikau su psichologu, kuris buvo paskirtas kalbėtis su Černobylio apylinkėse gyvenančiais žmonėmis, kad įvertintų, kaip po trejų metų jie įveikia streso dėl šio įvykio padarinius. Jo nuomone, padariniai būtų lengvesni, jeigu nesijaustų taip savo vyriausybės užmiršti. Jis oficialiai rekomendavo Gorbačiovui kreiptis į tautą ir pasakyti: „Mes padarėme baisią klaidą neįvertindami, koks aukštas buvo radiacijos lygis. Mes privalėjome evakuoti jūsų kur kas daugiau ir kur kas greičiau, tačiau neturėjome kur jūsų dėti. Sužinoję apie savo klaidą privalėjome pasakyti jums tiesą, tačiau to nepadarėme. Dabar norime, kad jūs žinotumėte tiesą, kad žinotumėte, jog tauta jus užjaučia. Mes pasirūpinsime jūsų sveikata ir tikimės, kad jums viskas bus gerai." Tačiau ši rekomendacija atsako nesulaukė.

Pyktis dėl melo apie Černobylį dar neužgeso. 1991 m. gruodžio pradžioje, praėjus daugiau kaip penkeriems metams po

Černobylio avarijos, Ukrainos parlamentas pareikalavo, kad Michailas Gorbačiovas ir septyniolika kitų sąjungos ir ukrainiečių pareigūnų būtų patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Ukrainos parlamento komisijos, tyrusios avariją, pirmininkas Volodimiras Javorivskis sakė: „Visa vadovybė, pradedant Gorbačiovu ir baigiant koduotų telegramų šifruotojais, žinojo radioaktyvaus užterštumo lygį." Ukrainos vadovai sakė, kad prezidentas Gorbačiovas „pats asmeniškai nuslėpė radiacijos mastą."

Ištisus dešimtmečius sovietų žmonės mokėsi, kad norint ką pasiekti būtina palenkti arba apeiti įstatymus. Šioje šalyje melas ir apgaulė tapo įprastais dalykais, visi žinojo, kad sistema korumpuota, įstatymai neteisingi, kad norint išgyventi juos tenka apeiti. Visuomenės institucijos negali funkcionuoti, jeigu visi mano, kad bet kokius įstatymus reikia sulaužyti arba apeiti. Nesu įsitikinęs, kad kokios nors permainos vyriausybėje tokias nuostatas galėtų sparčiai pakeisti. Šiuo metu niekas netiki, kad dabartine vyriausybe galima tikėti. Nedaug sutikau, kurie tikėtų Gorbačiovu, o juk buvo likę metai iki nepavykusio 1991 m. rugpjūčio pučo. Tauta negali išlikti, jei niekas netiki, ką sako vadai. Gal dėl to gyventojų dauguma pasirengusi, netgi trokšta turėti stiprų lyderį, kurio tvirtinimai drąsūs, o veiksmai pakankamai tikri, kad galėtų palenkti masių pasitikėjimą.

Amerikiečiai pajuokauja apie meluojančius politikus: „Kaip žinoti, kada politikas meluoja? – Kai tik jis judina lūpas!" Tačiau vizitas į Rusiją mane įtikino, kad mes, kitaip nei jie, dar tikimės, kad mūsų lyderiai elgsis teisingai, nors ir įtariame, kad jie taip nesielgs. Įstatymai veikia, kai dauguma žmonių įsitikinę jų teisingumu, tik mažuma įsitikinusi, kad įstatymą pažeisti yra teisinga. Demokratijos sąlygomis vyriausybė funkcionuoja tik tada, kai dauguma žmonių tiki, kad dažniausiai jiems sakoma tiesa, kai yra pagrindo tikėtis tiesos ir teisingumo.

Nė vieni svarbesni santykiai ilgiau netvers, jeigu nebus pasitikėjimo. Jei išsiaiškinate, kad jūsų draugas jus išdavė, kad jis ne kartą savanaudiškai melavo, tokia draugystė tęstis negali. Negali ir santuoka būti ne daugiau nei didelis nesusipratimų kamuolys, jei vienas sutuoktinis išsiaiškina, kad kitas apgaudinėjo jį, ir

ne vieną, bet daug kartų. Nemanau, kad kokia nors vyriausybės forma galėtų ilgai išsilaikyti, nebent panaudotų jėgą savo tautą prispausti, jei žmonės neabejotų, kad vadai visada meluoja.

Nemanau, kad mes jau šito pasiekėme. Valstybės pareigūnų melas ir toliau traukia žiniasklaidos dėmesį, jis smerkiamas, o ne garbstomas. Melas ir korupcija jau mūsų istorijos dalis. Jie jokia naujiena, tačiau ir toliau laikomi nukrypimu nuo normos, o ne norma. Mes ir toliau tikime, kad niekšais pajėgsime nusikratyti.

Nors Votergeito skandalas ir Irano bei Nikaragvos sukilėlių krizė galėtų būti laikomi įrodymu, kad amerikietiškoji sistema žlugo, tuo pat metu šiuos įvykius galima vertinti ir kaip priešingo įrodymus. Nixonui teko atsistatydinti. Kai Aukščiausiojo Teismo pirmininkas Warrenas Burgeris prisaikdino Nixoną pakeitusį prezidentą Geraldą Fordą, vienam iš dalyvaujančių senatorių jis pasakė: „Tai suveikė, ačiū Dievui, [sistema] suveikė."[203] Northas, Poindexteris, dabar kiti traukiami baudžiamojon atsakomybėn už tai, kad melavo Kongresui. Kongrese svarstant Irano bei Nikaragvos sukilėlių klausimą, kongresmenas Lee Hamiltonas įspėjo Oliverį Northą tokia Tomo Jeffersono citata: „Menas valdyti yra menas būti sąžiningam."

[203] *Time*, August 19, 1974, p. 9.

Nauji duomenys apie melą ir melo tikrinimą

Šį skyrių parašiau leisdamas šios knygos trečiąjį leidimą ir sudėjau į jį naują medžiagą, kurios nėra paskutiniame 1992 m. amerikietiškajame leidime. Visų pirma jame aprašau melo ir kitų neteisingo informavimo formų naujus rastus skirtumus. Antra, aptariu žmogų meluoti skatinančius motyvus. Pagaliau apsvarstau gausias priežastis, kurios galėtų paaiškinti, kodėl žmonėms ir toliau nelabai sekasi išaiškinti melagius. Šiame skirsnyje papasakosiu du naujus atradimus – jog mes jau daug sėkmingiau pažįstame melą iš veido išraiškų nei aprašyta ankstesniuose skyriuose, taip pat išaiškinome, kad yra ir kitų profesijų grupių, kurios atskiria melą iš elgsenos užuominų taip pat gerai, kaip Slaptosios tarnybos darbuotojai.*

Nauji skirtumai

Sisela Bok[204] sąmoningą nuslėpimą vadina *slapumu.* Manau, kad tai reikalą tik supainioja, nes slapumą nuo melo nuslėpimo skiria įspėjimas. Aš slapumo terminu apibūdinčiau tokią situaciją, kai įspėja apie ketinimą neatskleisti informacijos. Pavadindami ką nors paslaptimi mes pareiškiame savo teisę šito neatskleisti, išsaugoti jo slaptumą. Paslaptį gali saugoti vienas asmuo, o kartais du ar daugiau žmonių gali nuo kitų slėpti informaciją, kurią laiko slapta. Jeigu klausiu dukrą, ar ji turi vaikiną, ji gali visai teisėtai man pasakyti, kad „tai paslaptis". Jei

* Esu dėkingas Helenai Kroninai iš Londono ekonomikos mokyklos už klausimą, kodėl evoliucija neparengė mūsų geriau pažinti melą, taip pat Markui Frankui iš Ratgerso universiteto ir Richardui Schusteriui iš Haifos universiteto už daugybę naudingų šio rankraščio komentarų.

[204] S. Bok, *Secrets,* New York: Pantheon, 1982.

ji iš tiesų turi vaikiną, tuomet nuo manęs tai nuslėpė, tačiau tai jau pripažinta paslaptis. Sakykime, aš nebūčiau jos apie tai paklausęs, bet iš ankstesnių pokalbių ji žino, kad mane tai domina. Jeigu ji turi vaikiną, tačiau man nesako, vadinasi, nuo manęs tai slepia, bet tai ne paslaptis, nes ji nepareiškė savo teisės slėpti tiesą, bet tai ir ne melas, nes man nebuvo pažadėjusi būtinai pranešti apie savo romantiškus susižavėjimus.

Sulaužytas pažadas nėra melas. Likus savaitei iki prezidento Clintono atėjimo į valdžią reporteris apkaltino jį sulaužius pažadą dėl emigracijos iš Haičio, mat, dabar jis jau žiūri į šį klausimą taip, kaip ir ankstesnis prezidentas Bushas, o juk jo politiką kritikavo per rinkimų kampaniją. Clintonas pyktelėjęs pareiškė, kad amerikiečiai laikytų jį kvailiu, jeigu aplinkybėms pasikeitus jis nepakeistų savo politikos. Mano požiūriu, Clintonas būtų melavęs tik tada, jeigu kritikuodamas Bushą būtų žinojęs, kad pats ketina laikytis tokios pačios politikos. Tada ir Bushą, kuris baigiantis kadencijai padidino mokesčius, galėtume pavadinti melagiu. Ir tikrai, juk per rinkimų kampaniją buvo pažadėjęs mokesčių nedidinti, tačiau meluojant jį būtų galima apkaltinti tik tada, jei būtų įrodyta, kad duodamas tokį pažadą ketino jį sulaužyti.

Negalėjimas prisiminti nėra melas, nors išaiškinti melagiai dažnai bando pateisinti savo melus skųsdamiesi sušlubavusia atmintimi. Nieko neįprasta užmiršti veiksmus, dėl kurių apgailestaujame, bet iš tikrųjų užmiršus jie nebeturėtų būti laikomi melu, nes nebėra iš ko rinktis. Dažnai neįmanoma įsitikinti, ar žmogus tikrai pamiršo, ar skundas nusilpusia atmintimi pats savaime yra melas.

Jei asmuo neteisingai praneša apie tai, kas iš tiesų įvyko, tai nebūtinai reiškia, kad jis ketino suklaidinti, ir jei sąmoningai neketino suklaidinti, neteisingas tvirtinimas neturėtų būti laikomas melu. Kodėl turėtų būti svarbu, ką galime vadinti neteisingu tvirtinimu? Tai nėra vien semantikos ar apibrėžimo klausimas. Jei asmuo nemeluoja, jei nemano, kad jis apgaudinėja, nors iš tikrųjų taip yra, manyčiau, kad jo elgsena bus teisaus žmogaus elgsena. Neturėtų atsirasti jokių elgesio užuominų, rodan-

čių, kad jo informacija neteisinga, jei asmuo tuo momentu yra įsitikinęs, kad nemeluoja. Nors šio spėjimo tiesioginių įrodymų neturiu, jis neprieštarauja mano bendrajai teorijai apie tai, kada elgesys išduoda melą, ir šį tvirtinimą paremia kiti įrodymai.[205] Yra ne vienas būdas žmonėms suteikti melagingą informaciją, kurią jie laiko teisinga.

Žmonės neteisingai interpretuoja įvykius, ypač kitų žmonių veiksmų prasmę ir vienaip ar kitaip pasielgti paskatinusius kitų žmonių motyvus. Jei žmogus interpretuoja dalykus taip, kad jie teigiamai parodo jį patį, kad suteikia jam galimybę daryti, ko jis pageidauja, dar nereiškia, kad šis žmogus būtinai meluoja, o ne paprasčiausiai klaidingai interpretuoja. Tokį reiškinį nebūtinai laikysime saviapgaulės išraiška. Ne kiekvienas klaidingas supratimas arba klaidinga interpretacija yra saviapgaulė.

Štai įtariamas prievartavimu asmuo tikina, kad auka pati norėjusi su juo seksualinių santykių. Taip sako net tie prievartautojai, kurie puikiai žino, kad auka visiškai nenorėjo, jie meluoja stengdamiesi išvengti bausmės, ir toks tvirtinimas pats savaime nėra melagingas. Net jei tai ir neįtikėtina, galima įsivaizduoti, kad tai gali būti tiesa. Tarkime, auka buvo išprievartauta per pasimatymą, ji buvo drovi ar labai baili, protestavo tik vieną-kart, ne itin griežtai, o paskui nesipriešino. Prievartautojas galėtų klaidingai interpretuoti pradinį protestą, o tai, kad auka vėliau nebeprotestavo, jis gali klaidingai aiškinti kaip sutikimą. Ar prievartautojas būtų saviapgaulės auka? Manau, ne, išskyrus tuos atvejus, jei tikrai būtų žinoma, kai jis visiškai nesuvokė, jog klaidingą aukos elgesio interpretaciją nulėmė jo troškimas patenkinti savo poreikius. Tad ar buvo prievarta? Bijau, atsakyti reikėtų – taip, nors prievartautojui taip gali ir neatrodyti, jis gali ir toliau teigti, kad jo auka netiesiogiai sutiko. Viena priežasčių, kodėl šitaip tvirtinančio asmens elgesys gali pasirodyti įtikinamas, yra ta, kad jis nemano meluojąs, jis tuo tiki. (Žr. Crosso ir

[205] P. Ekman, W. V. Friesen, and M. O'Sullivan, "Smiles When Lying," *Journal of Personality and Social Psychology* 54, 1988, p. 414–430; P. Ekman, M. O'Sullivan, W. V. Friesen, and K. R. Scherer, "Face, Voice and Body in Detecting Deception," *Journal of Nonverbal Behavior*, 15, 1991, p. 125–135.

Saxe[206] šios problemos kritiką, kurią jie išdėsto aptardami liudininkų tikrinimą poligrafu vaikų seksualinės prievartos bylose).

Suprantama, tai ne vienintelė priežastis, kodėl vienas ar kitas asmuo gali visiškai įtikinti. Artistai iš prigimties turi gebėjimą susilieti su atliekamu vaidmeniu, akimirką visiškai tikėti tuo, ką sako, o kadangi jie tuo tiki, jų ir elgesys atrodo įtikinamas.

Patikėti, kad jos ar jo neteisingas tvirtinimas yra tiesa, asmuo gali ne tik klaidingai interpretuodamas. Iš pradžių žmogus gali žinoti, kad jis meluoja, tačiau paskui patiki savo melu. Kai tik jis patiki, kad jo melas yra tikras įvykio atpasakojimas, jis gali atrodyti teisingas. Štai vaiko tvirkintojas, kuris apkaltintas iš pradžių sako, jog tik glostė vaiką, iš tiesų nedarė nieko blogo, ko vaikas nebūtų norėjęs, kas jam nebūtų patikę. Nors iš pradžių jis žinojo meluojantis, per ilgesnį laiką daug sykių šį melą pakartojęs tvirkintojas, manau, patikės melagingo savo pasakojimo teisingumu. Gali būti, kad sąmonėje jis išsaugojęs ir prisiminimą apie tikrą įvykį – apie prievartą prieš vaiką – ir pramanytą įsitikinimą, kad jis tik glamonėjo tam neprieštaraujantį vaiką. Arba tikrą įvykį jis gali prisiminti vis menkiau už pramanytą, o gal jo visai neprisiminti.

O dabar tarkime, kad vaikas vaizduojasi, jog mokytoja jį seksualiai išnaudojo, nors žino, kad taip nebuvo. Gal jis turėjo motyvą nubausti mokytoją, pažeminusią jį prieš klasę už prastai parašytą rašomąjį. Jei vaikas jaučiasi turįs teisę keršyti, jis gali samprotauti, kad kaip tik ši mokytoja ir būtų galėjusi piktnaudžiauti, ji veikiausiai skriaudė ir kitus vaikus. Negalima atmesti galimybės, kad praeis daugiau laiko, ir šį vaizdinį kartodamas bei padailindamas vaikas patikės, jog jis buvo seksualiai nuskriaustas.

Šie pavyzdžiai kelia nerimą, nes nežinoma, ar dažnai tokie dalykai vyksta. Nežinome, ar vaikai labiau nei suaugę linkę patikėti tuo melu, neišsiaiškinome, ar esama konkrečių asmenybės požymių, kuriuos turintys žmonės labiau į tai linktų. Kol kas nėra ir tikrų būdų nustatyti, ar prisiminimas teisingas, ar jis iš dalies, o gal visas išgalvotas. Yra būdų pažinti melagingą įvykio

[206] T. P. Cross and L. Saxe, "A Critique of the Validity of Polygraph Testing in Child Sexual Abuse Cases," *Journal of Child Sexual Abuse* 1, 1992, p. 19–33.

pateikimą, juos pakomentuosiu vėliau, tačiau pažinti jį įmanoma tik tada, jei tokį melagingą pranešimą pateikęs asmuo žino, kad sako netiesą.

Melo motyvai

Iš pokalbių su vaikais[207] ir klausimynų suaugusiesiems man pavyko nustatyti devynis skirtingus melavimo motyvus.

1. Bausmės vengimas. Dažniausiai vaikų ir suaugusiųjų nurodomas motyvas. Bausmės žmogus gali bijoti už netinkamą elgesį ar už atsitiktinę klaidą.

2. Troškimas gauti kitaip nepasiekiamą atpildą. Tai antras dažniausiai minimas melo motyvas, nurodomas ir vaikų, ir suaugusiųjų.

3. Siekis apsaugoti nuo bausmės kitą žmogų.

4. Siekis apsisaugoti nuo fizinės skriaudos. Fizinė skriauda nėra tapati bausmei, paprastai ji atsiranda ne dėl nederamo poelgio. Pavyzdys galėtų būti vaikas, kai paliktas vienas namie sako svetimam, į duris beldžiančiam asmeniui, kad tėvas šiuo metu miega, kad ateitų vėliau.

5. Siekis įgyti kitų palankumą.

6. Siekis išsisukti iš nepalankios socialinės situacijos. Pavyzdys gali būti tvirtinimas, kad nėra kas prižiūri vaikus, norint paspukti iš nuobodaus vakarėlio, ar pokalbio telefonu užbaigimas, pareiškiant, kad kažkas skambina prie durų.

7. Siekis išvengti gėdos. Pavyzdys galėtų būti vaikas, kuris įrodinėja, jog sėdynė sušlapo dėl išpilto vandens, o ne dėl jo ar jos prišlapintų kelnių, – jeigu jis bijo tik gėdos, ne bausmės.

8. Siekis išsaugoti slaptumą, jei asmuo neįspėja apie ketinimą informaciją laikyti paslaptimi.

9. Siekis išlaikyti galią kitų atžvilgiu, kai meluojantis nori kontroliuoti informaciją.

Nesu tikras, kad šie devyni motyvai apima visas melo rūšis, bet būtent jie išryškėjo iš mano pokalbių su žmonėmis. Gali būti

[207] P. Ekman, *Why Kids Lie*, New York: Charles Scribner's Sons, 1989.

įvairių banalių melų, mandagumo ir takto melų, kurių taip lengvai šiais motyvais neapibendrinsi. Bet pagal mano apibrėžimą jie nėra melas, nes mandagumo etiketas pats savaime yra įspėjimas, kad bus meluojama. Daug sunkiau sumeluoti, pavyzdžiui, apie netikėtą, paslapčia surengtą gimtadienio vakarėlį. Gal net šiuo atveju lemia ne melo, o slapumo motyvas!

Nauji rezultatai

Visoje šioje knygoje akcentavau, kaip sunku pažinti melą iš elgsenos. Naujausi mūsų duomenys ir paremia šį požiūrį, ir jį paneigia. Analizuojant situacijas, kai meluojama apie pavogtus pinigus, ir situacijas, kai pateikiamos melagingos nuomonės, mums pavyko vien iš veido išraiškų atskirti 80% meluojančių nuo sakančių tiesą. Tikiuosi, kad pridėjus vertinimus, gaunamus iš kūno judesių, balso ir kalbos, ir visus 90% teisingai identifikuotume. Reikia turėti galvoje, kad šiems vertinimams atlikti prireikė daugelio valandų. Vis dar išsiaiškiname, kad daugelis žmonių, kurie vaizdo juostas matė tik vieną kartą nesugebėdavo tiksliau nei spėdami įvertinti, kas meluoja, kas sako tiesą.

Radome įrodymų, kad egzistuoja bendras gebėjimas atskirti meluojančius nuo sakančių tiesą. Tie tiksliai nustatę, kas melavo apie pavogtus pinigus, sugebėdavo tiksliai atspėti ir kas melavo išsakydami nuomones. Manau, taip yra dėl to, kad kai daug kuo rizikuojama, elgesio užuominos būna panašios, kad ir kas meluojama. Suprantama, melai yra įvairūs, kaip ir tam tikrų elgesio užuominų dažnumas. Pavyzdžiui, žmonėms išsakant melagingas nuomones, kalbos turinyje bus daugiau užuominų nei jiems meluojant apie pinigus. Nepaisant to, kuo daugiau žodžių žmonės pasakydavo meluodami apie bet ką, tuo tiksliau juos įvertindavo. Geri interviu vedėjai žino, kad jų pagrindinė užduotis yra kalbinamą asmenį prašnekinti. Kuo žmogus daugiau šneka, tuo geriau, kaip tik tai mūsų duomenys ir patvirtino. Ir ne vien todėl, kad daugiau užuominų atsiranda žodžiuose, bet ir dėl to, kad žmonėms kalbant daugiau užuominų pasirodo veide, kūne, balse.

Jau turime duomenų, kad gebėjimas sumeluoti nepriklauso nuo to, kas meluojama[208]. Tie asmenys, kurie sėkmingai sumelavo dėstydami nuomones, lygiai taip meistriškai melavo ir apie pavogtus pinigus.

Mes[209] nustatėme tris profesines grupes, kurios įstengia tiksliau negu spėdami atskirti tuos, kurie meluoja dėstydami nuomones, nuo tų, kurie sako tiesą. Vieną grupę sudaro įvairios federalinės agentūros, jų atstovai savo noru pasisiūlė dalyvauti vienos dienos seminare, kuriame mokiau, kaip pažinti melą iš elgsenos. Nė vienas į tą seminarą neatėjo verčiamas, visi savo noru. Jų gebėjimas pažinti melą buvo tikrinamas prieš seminarą, kaip ir kitų toliau aprašomų grupių. Šių federalinių institucijų darbuotojai buvo daug tikslesni nei kitų teisėsaugos grupių nariai ar federalinių teismų teisėjai.

Antrą tiksliai spėjančių grupę sudarė įvairių policijos departamentų darbuotojai, kurie savo noru sutiko išklausyti dviejų savaičių kursą, kaip mokyti kitus policininkus apklausos metodų. Tai daugiausia buvo sėkmingomis apklausomis garsėjantys policininkai. Jie melą identifikuodavo kur kas tiksliau negu įvairių teisėsaugos institucijų grupių atstovai. Trečia grupė tiksliai melą pažinusių asmenų buvo klinikiniai psichologai, besiverčiantys privačia praktika, ir nusprendę paaukoti dviejų savaičių uždarbį, kad išklausytų kursą apie apgaulę ir iš elgesio pažįstamus jos požymius. Jie melą identifikuodavo daug tiksliau negu lyginamoji klinikinių psichologų grupė, kuri šio kurso išklausyti nepanoro, ir tiksliau nei akademinių psichologų grupė.

Na o iš visų keturių tiksliau melą pažįstančių grupių – JAV Slaptosios tarnybos (apie ją rašiau devintame skyriuje), valstybės tarnautojų, Los Andželo šerifų ir praktikų psichologų – rezultatai faktiškai neprilygo atsitiktiniam spėjimui ar žemesniam rezultatui, daugiau kaip trečdalio tikslumas buvo 80% ar aukštesnis. Kitose grupėse tokių gerų rezultatų pasiekė mažiau

[208] M. Frank and P. Ekman, "The Ability to Detect Deceit Generalizes across Deception Situations," *Journal of Personality and Social Psychology* 72, 1997, p. 1429–1439.
[209] P. Ekman, M. O'Sullivan, and M. Frank, "A Few Can Catch a Liar," *Psychological Science* 10, 1999, p. 263–266.

kaip 10%, o daugelio rezultatai prilygo atsitiktiniam spėjimui ar buvo žemesni.

Vertindami visus mūsų analizuotus asmenis – psichiatrus, teisėjus, advokatus, policininkus, valstybės tarnautojus ir psichologus – nustatėme, kad amžius, lytis, darbo patirtis su melo identifikavimo tikslumu nesusiję. Tie, kuriems melą vertinti sekėsi tiksliausiai, šiuo savo gebėjimu pasitikėjo labiau nei kiti, tačiau bendras pasitikėjimas su tikslumu nedaug susijęs. Gebėjimas pastebėti mikroišraiškas buvo susijęs su tikslumu atskiriant melagį nuo teisaus asmens, kai žmonės apibūdindavo savo emocijas tiek situacijose su „pavogtais" pinigais, tiek pateikdami nuomones socialiniais klausimais.

Tiksliausiai spėjančių asmenų grupės melą pažino daug sėkmingiau už kitas, ne tiek daug nuo kitų jos skyrėsi ir atpažindamos tiesą. Tai tik dar kartą įrodo, kaip svarbu mokyti žmones pažinti melu įtariamą teisų asmenį.

Kodėl sunku pagauti melagį

Dabar pasvarstykime, ką žinome apie tai, kaip žmonėms sekasi įžvelgti melą iš melagio elgesio. Įrodymus, kad daugumai žmonių ne itin gerai sekasi pažinti melagius, gavome iš toliau aprašomo eksperimento. Eksperimentui surenkami studentai, vienų prašoma meluoti, kitų – sakyti tiesą apie menkai jiems rūpimus dalykus. Tai, apie ką jie kalba, niekaip nesusiję nei su jų praeities gyvenimu, nei su tikėtina ateitimi. Kartais imamasi menkų (mano manymu) pastangų juos motyvuoti, jiems sakoma, kad gebėjimas sumeluoti svarbus, arba kad sumaniems žmonėms ši užduotis gerai sekasi. Jų elgesio vaizdo įrašai rodomi kitiems studentams ir klausiama jų, kas meluoja, o kas sako tiesą. Paprastai daugumai bandančių pažinti melagius pasiseka pataikyti ne geriau nei atspėjant atsitiktinai arba vos šiek tiek geriau. Mūsų atliktas tyrimas skyrėsi keliais aspektais.

Mes stengiamės, kad melas būtų susietas su meluojančių gyvenimu, ir kad sėkmės arba nesėkmės kaina būtų itin didelė. To siekėme dėl dviejų priežasčių. Tik tas melas, kuriuo daug siekia-

ma arba rizikuojama daug netekti, sužadina su melavimu susijusias emocijas (baimę, kaltę, susijaudinimą arba tai, ką pavadinau džiaugsmu apgavus), galinčias išduoti melagį. Šios stiprios emocijos ne tik elgesyje sukels apgaulės požymių, bet jos gali suardyti melagio kognityvinį minties darbą, dėl to jis ima išsisukinėti, neįtikinamai, nesklandžiai pasakoti. Kita priežastis, dėl kurios tyrinėjame su didele rizika susijusį melą, kad visuomenei kaip tik toks melas kelia daugiausia rūpesčių.

Antrame skyriuje viename aprašytų eksperimentų tyrėme, kaip būsimosioms slaugytojoms sekėsi slėpti neigiamas *emocijas,* patiriamas žiūrint filmus apie amputacijas ir nudegimus. Jos buvo labai motyvuotos sėkmingai sumeluoti, nes manė, kad mūsų eksperimentas teikia joms galimybę susiformuoti įgūdį, kurio prireiks ateityje susidūrus su tokiais sukrečiamais vaizdais. Kito mūsų scenarijaus dalyviai turėjo galimybę pasiimti ir negrąžinti 50 dolerių, jei jiems pavyks įtikinti kvotėją, kad *pinigų* nepaėmė. Tie, kurie pinigų paėmę nebuvo, galėjo uždirbti 10 dolerių, jeigu juos apklausiantis asmuo patikėdavo jų tvirtinimu, kad 50 dolerių nepaėmę. Paskutinis scenarijaus tikslas – pirmiausia nustatyti, kokie socialiniai klausimai tyrimo subjektams labiausiai rūpi, tada paprašėme juos sąžiningai išdėstyti savo *nuomonę* ir sudarėme galimybę uždirbti 10 dolerių, jei jais patikės, arba pateikti priešingą tikrajai savo nuomonei ir uždirbti 50 dolerių, jei jais patikės.

Atlikdami naują tyrimą kai kuriems tiriamiesiems suteikėme galimybę rinktis – meluoti ar sakyti tiesą. Tokią galimybę žmonės turi realiame gyvenime. Yra daugybė priežasčių, dėl kurių kai kurie žmonės nusprendžia nemeluoti, viena iš jų gali būti ta, kad iš ankstesnės patirties žino, jog juos visą laiką išaiškina. Į melagių atranką įtraukus tokius prastus melagius, kurie verčiau nemeluos, jei jų nepriverčia eksperimento vykdytojas, melo išaiškinimo atvejų gali neproporcingai padaugėti. Faktiškai per visus praeityje atliktus tyrimus – tiek tarpusavio santykių srityje, tiek melo atskleidimo poligrafu – tyrimo subjektai neturėjo pasirinkimo meluoti ar sakyti tiesą. Viena išimtis buvo septintame skyriuje aprašytas Gintono, Daie, Ellado ir Ben-Shakharo

atliktas poligrafo tikslumo tyrimas – tąsyk tyrimo vykdytojai žinojo, kurie policininkai apgaudinėjo atsakydami į testo klausimus dėl paaukštinimo tarnyboje. Stiffas, Cormanas, Krizekas ir Snideris[210] irgi žinojo, kurie iš studentų apgaudinėjo per egzaminą. Bradley[211] taip pat leido savo tyrimo subjektams pasirinkti, meluoti ar sakyti tiesą atliekant tyrimą poligrafu.

Kita mūsų naujausių tyrimų ypatybė, kad mes pasakėme tiriamiesiems, jog jų laukia bausmė – ir nemenka, – jeigu kvotėjas nuspręs, kad jie meluoja. Sakę tiesą, bet klaidingai palaikyti meluojančiais, ir atskleistieji melagiai pelnys tą pačią bausmę. Taigi pirmą kartą atliekant melo tyrimus bijoti turėjo pagrindo ir teisūs, ir melagiai, kad jais nepatikės sakant tiesą arba pagaus meluojant. Jei būti apkaltintas melu bijotų tik melagis, melo tikrintojui tai būtų pernelyg paprasta, neatspindinti tikro gyvenimo situacija. O jei bausmės nebijotų nei melagis, nei teisus žmogus, tai mažai sietųsi su tokiu melu, su kuriuo susiduriama baudžiamosios teisenos arba nacionalinio saugumo srityje, jau nekalbant apie sutuoktinių ginčus, tėvų ir vaikų bei kitus konfliktus.

Nors mūsų naujieji bandymai galėtų pretenduoti į didesnį pritaikomumą realiam gyvenimui negu anksčiau atlikti tyrimai ar diduma tarpasmeninių santykių apgaulei ir melo atskleidimui poligrafu skirtos literatūros, duomenys apie melo atskleidžiamumą iš esmės nesiskiria. Dauguma asmenų, mačiusių įrašus ir vertinusių juose melavusius ar tiesą sakiusius asmenis, pataikydavo kaip ir spėdami atsitiktinai arba vos šiek tiek tiksliau. Mūsų eksperimentuose dalyvavo tūkstančiai žmonių ir, išskyrus keletą išimčių, – baudžiamojo teisingumo sistemos darbuotojų (policininkų, advokatų, teisėjų), žvalgybos darbuotojų ir psichoterapeutų – vertinimų tikslumas buvo vos aukštesnis už atsitiktinį spėjimą. Viena išimtis – policijos grupė, sudaryta iš skyriuose atrinktų kvotos ekspertų, kurių kiekvienas dalyvavo savaitės seminare, skirtame iš elgesio pastebimiems apgaulės

[210] J. Stiff, S. Corman, B. Krizek, and E. Snider, "Individual Differences and Changes in Nonverbal Behavior," *Communication Research* 21, 1994: p. 555–581.
[211] M. T. Bradley, "Choice and the Detection of Deception." *Perceptual and Motor Skills* 66, 1988, p. 43–48.

požymiams nustatyti. Jiems itin gerai sekėsi atskleisti melagingas nuomones dėstančius asmenis.

Imdamiesi svarstyti, kodėl žmonėms taip prastai sekasi atskleisti melą, atkreipkime dėmesį į tam tikrą mūsų tyrimo ribotumą, dėl kurio nepavyko visiškai įvertinti sugebėjimo pastebėti melą iš elgesio. Didžia dalimi stebėtojai, kurie vertino, kas meluoja ir kas sako tiesą, nebuvo gyvybiškai suinteresuoti nuspręsti kuo tiksliau. Už didesnį tikslumą jiems niekas nepasiūlė didesnio atlygio. Atskleisti melagius neturėta ir vidinės motyvacijos, nes daugumos tų žmonių melo atskleidimas nėra profesija. Šį ribotumą mes bandėme įveikti savo tyrimais,[212] bandė ir kitos mokslininkų grupės,[213] kurios sutelkė dėmesį daugiausia į melą aiškinančius profesionalus. Paaiškėjo, kad Federalinio tyrimų biuro, Centrinės žvalgybos valdybos, Alkoholio, tabako, šaunamųjų ginklų ir narkotikų tarnybos kvotėjų, teismo psichiatrų, muitinės pareigūnų, policininkų, pirmosios instancijos teismo teisėjų ir teismų advokatų vertinimo tikslumas nebuvo didesnis už atsitiktinį spėjimą.

Gal didesnio tikslumo būtų pasiekta, jeigu sprendimus priimantys asmenys, užuot pasyviai stebėję, būtų galėję pateikti klausimus. Negalėčiau tokios galimybės atmesti, nors abejoju, kad tikrai taip būtų buvę. Klausimų pateikimas veikiausiai trukdytų apdoroti vertinamo asmens pateikiamą informaciją. Būtent dėl šios priežasties daugelyje kvotų vienas asmuo pateikia klausimus, o kitas, nedalyvaujantis apklausoje, nagrinėja įtariamojo atsakymus. Būtų labai įdomu, jei profesionalūs kvotėjai galėtų pateikti klausimus mūsų eksperimentų dalyviams, o paskui nustatyti, ar tų, pažiūrėjusių šią vaizdo medžiagą, vertinimai būtų tikslesni nei ligi šiol.

Mūsų stebėtojai vertinamų žmonių nepažinojo, būtų galima manyti, kad jei jie būtų pažinę, vertinimas būtų tikslesnis. Ži-

[212] P. Ekman and M. O'Sullivan, "Who Can Catch a Liar," *American Psychologist* 46, p. 1991, p. 913–920.

[213] R. E. Kraut and E. Poe, "On the Line: The Deception Judgments of Customs Inspectors and Laymen," *Journal of Personality and Social Psychology* 39, 1980, p. 784–798; B. M. Depaulo and R. L. Pheifer, "On-the-job Experience and Skill at Detecting Deception," *Journal of Applied Social Psychology* 16, 1986, p. 249–267; G. Kohnken, "Training Police Officers to Detect Deceptive Eye-witness Statements: Does it Work?" *Social Behavior* 2, 1987, p. 1–17.

noma, pasitaiko daugybė situacijų, kai sprendimai dėl melo daromi vertinant nepažįstamus žmones, tad mūsų eksperimentai susiję būtent su tokiomis situacijomis. Tačiau nesu tikras, kad pažintis visada padeda atskleisti melą. Nors atsiranda galimybė atmesti išskirtines konkretaus asmens elgesio apraiškas, bet tai dar ne viskas. Mes linkę puoselėti savo draugystes, darbo santykius, tad noras juos išsaugoti gali paskatinti užsimerkti prieš tam tikrą tų žmonių elgesį, kuris galėtų juos suardyti. Pasitikintis žmogus lengviau suklaidinimas, nes sumažėja įprastinis budrumo lygis, o neaiškumus paprastai palenkiame įtariamo melu asmens naudai. Santykis su įtariamuoju gali paskatinti pasitikėjimą savo gebėjimu atskleisti apgaulę, o toks pasitikėjimas savaime daro žmogų labiau pažeidžiamą. Pažintis taptų neabejotinai naudinga aplinkybe tik tais atvejais, kai turima reikalo su žmonėmis, kuriais yra pagrindas nepasitikėti, ir apie kuriuos žinoma, kaip ir kada jie gali išduoti.

Mūsų eksperimentuose stebėtojams buvo parodytos tik kelios kiekvieno pokalbio minutės, po to juos reikėjo įvertinti. Tačiau ilgesni videoįrašo pavyzdžiai greičiausiai nebūtų labiau padėję atskleisti melą. Atlikome vieną bandymą ir parodėme dvigubai ilgesnius pavyzdžius, bet tikslumas nepadidėjo. Be to, iš atlikto elgesio vertinimo žinome, kad šiuose trumpesniuose pavyzdžiuose jau yra apgaulės užuominų. Tačiau tokio apribojimo visai atmesti negalime. Jeigu vertinama būtų remiantis daug ilgesniais pavyzdžiais, tarkime, valandos ar poros valandų ilgio epizodais, gal įvertinta ir būtų tiksliau.

Kritikui gali kilti klausimas, ar nedidelį tikslumą lėmė tai, kad būta mažai iš elgesio pastebimų apgaulės požymių, tačiau, kaip ką tik paminėjau, mūsų eksperimentams tai neturėjo trukdyti. Mūsų ir kolegų atlikti veido judesių, balso ir kalbos vertinimai rodo, kad įmanoma buvo pasiekti didelio, iki 80%, tikslumo atskiriant meluojančius nuo sakančių tiesą. Kadangi tokiems vertinimams prireikė sulėtinus kelis kartus atsukti įrašą, žinome, kad teisingi vertinimai įmanomi tik žiūrint šiuos vaizdo įrašus realiu laiku. Nedidelis mūsų tirtų asmenų skaičius pasiekė 80% ar net didesnio tikslumo, ir tai jiems pavyko vertinant daugiau

nei vieną scenarijų, tad nepanašu, kad tai tik laimingas atsitiktinumas. Be to, išaiškinome kelias profesines grupes, kurios vertino labai tiksliai. JAV Slaptosios tarnybos nariai itin tiksliai nustatė melą apie emocijas, nė vienas jų nesurinko spėjimui prilygstančio ar žemesnio balo, o trečdalis pasiekė 80% ir aukštesnį tikslumo lygį. Atrinkti savo įgūdžiais garsėjantys kvotėjai po savaitės mokymo melą nustatydavo ne tiksliau nei anksčiau.

Nors mūsų nagrinėtų melų rizika buvo didesnė negu kitų atliktų panašių eksperimentų, ji, suprantama, nebuvo tokia didelė kaip daugelio nusikaltimų ar su nacionaliniu saugumu susijusiais atvejais. Jei meluojant rizika būtų buvusi daug didesnė, gal vaizdo įrašuose matytųsi daug akivaizdžių apgaulės ženklų, tad ir melo spėjimas būtų buvęs tikslesnis. Tokios galimybės negalėčiau nuginčyti, tačiau, kaip jau rašiau anksčiau ir kaip matėme iš vaizdo medžiagos, kelios profesinės grupės spėdavo tiksliau. Tačiau taip ir liko neaišku, kodėl visos kitos grupės neįstengdavo melo pažinti tiksliau.

Juk informacijos apie melą tuose scenarijuose buvo, vieni ją pastebėdavo, bet daugelis ne. Tačiau prieš imantis svarstyti, kodėl didžioji dauguma melą pažindavo retai, atkreipkime dėmesį į dar vieną mūsų eksperimentų ypatybę, kuri galėjo padidinti spėjimų tikslumą. Dėl jos ir melo atpažinimo tikslumą įvertinome kaip didesnį, ne kaip mažesnį. Paskutiniuose atliktuose eksperimentuose stebėtojus įspėjome, kad apie 40–60% žmonių, kuriuos matys vaizdo juostoje, meluoja. Iš pradžių eksperimentuodami to nedarydavome ir paaiškėjo, kad policininkų grupė visus matytus vaizdo įrašuose asmenis palaikė meluojančiais.Vėliau jie paaiškino, kad meluoja visi, ypač policijai. Žinant bazinę melo normą meluojančius asmenis pažinti būtų lengviau, tačiau tokios galimybės dažnai neturime. Apie tai daugiau užsiminsiu vėliau.

Nors mūsų įrodymai ir nebuvo galutiniai, vaizdo įrašuose vis dėlto buvo iš elgesio pastebimų apgaulės užuominų. Kai kurie žmonės pastebi jas tiksliai, tačiau dauguma visai nepastebi. Tie dalykai rodo, kad realiame gyvenime didžioji dauguma žmonių iš elgesio nepastebi melo, kurio atskleidimas susijęs su didžiule rizika. Tad aš klausiu – kodėl jie to nepastebi, kodėl mums

visiems negalėtų sektis šiek tiek geriau? Juk nesakysime, kad mums visai tas pats. Viešosios nuomonės apklausos gana dažnai atskleidžia, kad sąžiningumas yra viena iš penkių svarbiausių pageidaujamų lyderio, draugo, mylimojo savybių. O pramogų pasaulyje gausybė istorijų, filmų ir dainų, kuriose vaizduojamos tragiškos išdavystės pasekmės.

Kodėl esame tokie nevykę melo tikrintojai aiškinčiau tuo, kad evoliucija neparengė mūsų nei meluoti, nei melo atskleisti. Numanau, kad mūsų protėviai gyveno tokioje aplinkoje, kur galėjai meluoti ir lengvai išsisukti. Sugautam melagiui veikiausiai grėsė gana žiauri bausmė. Jeigu ši prielaida teisinga, žmonėms, kurie buvo itin gabūs melo tikrintojai ar melagiai, nebuvo jokio pasirinkimo. Fosilijų duomenys nedaug ką pasako apie socialinį gyvenimą, taigi belieka spėlioti, koks galėjo būti medžioklių ir miško gėrybių rinkėjų gyvenimas. Prie šio įsivaizdavimo dar pridedu savo darbo patirtį prieš trisdešimt metų dabar Papua Naująja Gvinėja vadinamoje šalyje, kur tuo metu būta ikirašytinės akmens amžiaus kultūros.

Tame mažame kaimelyje nebuvo patalpų su durimis, labai mažai privatumo, visą dieną vieni kitus matė ir viską vieni apie kitus žinojo. Melą dažniausiai atskleisdavo auka ar koks nors kitas liudininkas, stebėjęs melui prieštaraujantį elgesį, ar kitokie fiziniai įrodymai. Kaimelyje, kuriame gyvenau, dažniausiai dangstyti melu mėgindavo svetimavimą. Tačiau toks melas būdavo atskleidžiamas ne tyrinėjant ištikimybę prisiekinėjančio svetimautojo elgesio ženklus, bet užklupus jį ar ją po krūmu.

Galbūt tokioje aplinkoje būtų sunkiau atskleisti melą apie įsitikinimus, emocijas ir planus. Tačiau kai kurie šių melų vis tiek galiausiai vestų į vienokį ar kitokį veiksmą, tuomet ir tiktų mano argumentas, kaip sunku paslėpti ar suklastoti veiksmus aplinkoje, kurioje nėra jokio privatumo.

Bendruomenėje, kurioje individas labai priklausomas nuo kitų narių, netekti gero vardo dėl to, kad sugavo meluojant svarbius dalykus, gali būti itin pavojinga. Gali būti, kad niekas nebenorės bendradarbiauti su žmogumi, kuris, kaip visi sužinos, rimtai apsimelavo. Keisti sutuoktinius, darbus ar kaimus ne taip lengva.

Cheney ir Seyfarthas[214] skyriuje apie gyvulių apgaulę dėsto labai panašias mintis. Svarbus nuo melo sulaikantis suvaržymas

> ...kyla iš rūšies socialinės sanklodos. Bandydami apgaulingai komunikuoti, pastoviomis socialinėmis grupėmis gyvenantys gyvuliai susiduria su ypatingomis problemomis... Tarp bendruomenėje gyvenančių gyvulių apgaulingi signalai tikriausiai turi būti subtilesni ir, kad jų neaptiktų, siunčiami žemesniais dažniais. Ne mažiau svarbu ir tai, kad jei gyvuliai gyvena socialinėmis grupėmis, kuriose išlikimui būtinas tam tikras bendradarbiavimas, poreikis dirbti drauge sumažina nepatikimų signalų siuntimo dažnumą.

Tokiomis aplinkybėmis ypatingo melo atskleidimo (arba melavimo) įgūdis nebūtų turėjęs didelės taikomosios vertės. Tikriausiai dėl svarbių dalykų nebūdavo meluojama taip dažnai, nes galimybių mažai, o melo kaina didžiulė. Veikiausiai ir įtariama melu ar jis atskleidžiamas buvo ne pagal elgesį. (Noriu atkreipti dėmesį, kad aš kalbu tik apie melą grupės viduje, neabejotinai melo galėjo pasitaikyti ir tarp grupių, tąsyk jo kaina ir atskleidimas galėtų būti visai kitoks.)

Yra ir altruistinis melas, bet mano tyrinėjimas skirtas ne draugiškam melui, bet kai meluojama vienam žmogui įgyjant pranašumą dažnai melo aukos sąskaita. Kai pranašumas įgyjamas pažeidžiant įstatymą arba nepateisinus lūkesčių, vadiname apgaule. Melo kartais prireikia apgaulei įtvirtinti, melas paprastai būtinas jai pridengti. Tie, kuriuos apgauna, paprastai dėkingi nebūna, juos tai paskatina atskleisti melą. Tačiau mūsų protėvių aplinkoje apgaulių veikiausiai nepasitaikydavo taip dažnai, kad itin gabūs apgavysčių aiškintojai būtų įgiję pranašumą. Ir kaip jau sakiau, tikriausiai būta tiek mažai privatumo, kad apgaulės būtų buvusios atskleistos kitomis priemonėmis, ne bandant nustatyti žmonių nusižengimus iš jų elgesio. Biologas Alanas Grafenas[215] rašė:

[214] D. L. Cheney and R. M. Seyfarth, *How Monkeys See the World*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1990, p. 189.
[215] A. Grafen, "Biological Signals as Handicaps," *Journal of Theoretical Biology* 144, 1990, p. 517–546.

Kol apgaulė nėra labai paplitusi, jos signalai daugmaž patikimi. Kai signalizuotojams tenka maksimaliai prisitaikyti, reiškia, kad aplinkybės, kuriomis apgaulė teikia pranašumo, ribotos. Gal signalizuotojų, kuriems naudinga sukčiauti, tėra mažuma, o gal signalo siuntėjui tik nedaugelyje situacijų verta apgaudinėti... Apgaulė tikėtina evoliucijos požiūriu stabiliose signalų sistemose, bet tokia sistema gali būti stabili tik tokiu atveju, jeigu susiklosto daugiausia tokios aplinkybės, kad sukčiauti neverta. Sukčiavimas prie signalo reikšmės tarsi prideda papildomą mokestį. Pagrindinė stabilių signalizavimo sistemų vertė yra garbingumas, o, kad stabilumas būtų išlaikytas, signalo prasmės nuvertinimas sukčiaujant turi būti apribotas. (p. 533)

Taigi, apgavikų signalai, kuriuos aš vadinu melu, dėl tokios priežasties turėtų būti ne itin paplitę. Anot L. Cosmides ir J. Tooby[216], mes išsiugdėme jautrumą taisyklių laužymui, ir apgavikai nėra gerbiami. Tai gali paaiškinti, kodėl apgaulės pasitaiko nedažnai. Mūsų tyrimų duomenys rodo, kad apgavikų mes nenustatysime vien iš jų elgesio, kad teks imtis kokių nors kitų priemonių.

Apibendrinant galima pasakyti, kad protėvių aplinka neparengė mūsų būti skvarbiais melo tikrintojais. Tie, kuriems būtų galėję geriausiai sektis nustatyti melagį iš elgesio, būtų turėję minimalios naudos tomis sąlygomis, kuriomis tikriausiai gyveno mūsų protėviai. Rimtai tikriausiai dažnai nemeluodavo, nes privatumo stygius būtų smarkiai padidinęs melagio atskleidimo šansus. Toks privatumo nebuvimas, matyt, reiškia, kad melą paprastai atskleisdavo tiesiog pamatę arba kitais fiziniais įrodymais, kad netekdavo kliautis elgesio požymiais. Galiausiai bendrai dirbančioje, uždaroje, mažoje bendruomenėje melagio išaiškinimas būtų neišvengiamas, o melagio vardas individui būtų per brangi kaina.

Modernių industrinių visuomenių situacija visiškai kitokia. Galimybių meluoti daugybė, už daugybės uždarų durų privatumo pasiekti nesunku. Melagio išaiškinimo pasekmės ne tokios

[216] L. Cosmides and J. Tooby, "Cognitive Adaptations for Social Exchange," in *The Adapted Mind*, ed. J. Barkow, L. Cosmides, and J. Tooby, New York: Oxford University Press, 1992.

tragiškos – juk galima pakeisti darbą, sutuoktinę, kaimą. Bloga reputacija tavęs nepersekios. Šitaip mąstydami susikuriame aplinką, kuri veikiau skatina, nei atgraso nuo melo, įrodymus ir veiklą nuslėpti daug lengviau, todėl sprendžiant melo problemą tenka daug labiau kliautis elgesio stebėjimu. O evoliucija mūsų neparengė pastebėti melagingų elgesio užuominų.

Jei pritariame, kad evoliucija neparengė mūsų susekti melo iš elgesio, kodėl mes to neišmokstame? Tikėtina – ir tai yra dar vienas mano paaiškinimas – kad tėvai moko mus *nepastebėti* jų melo. Jų gyvenimas dažnai priverčia klaidinti vaikus apie tai, ką jie daro, kada tai daro ir kodėl. Akivaizdu, kad šitaip melu dangstomi seksualiniai dalykai, tačiau gali būti ir kitokių dalykų, kuriuos tėvai nori nuslėpti nuo vaikų.

Trečiasis paaiškinimas – esame linkę apskritai melagių nepastebėti, nes gyvenimo vertybė yra pasitikėjimas, o ne įtarinėjimas, nors už tai ir gali tekti sumokėti. Nuolatinės abejonės, neteisingi kaltinimai ne tik nemalonūs abejojančiam, bet sumažina tikimybę užmegzti poros, draugų ar bendradarbių artimus santykius. Negalime sau leisti netikėti draugu, savo vaiku, sutuoktiniu, kai jie tikrai sako tiesą, todėl geriau klystame kitaip – patikėdami melu. Pasikliauti kitais ne tik reikalaujama – tai palengvina gyvenimą. Argi svarbu, kad nepastebime kažko, kas tuo pasitikėjimu naudojasi, jei to iš tikrųjų nepastebime. Tik paranoikas skuba prarasti dvasios ramybę arba tie žmonės, kurių gyvybei tikrai gresia pavojus, jei jie nėra gerai pasirengę pastebėti išdavystę. Laikydamiesi šios formuluotės mes (Bugentalis, Shennumas, Frankas ir Ekmanas[217]) surinkome pradinius įrodymus, kad globos ar priežiūros įstaigose gyvenantys vaikai, su kuriais elgiamasi šiurkščiai, taikliau negu kiti pastebi melą iš elgesio.

Kol kas paaiškinau tris priežastis, kodėl mes nepagauname melagių: tam mūsų neparengė mūsų evoliucija, tėvai neišmokė, mes labiau linkę tikėti nei įtarinėti. Ketvirtasis mano paaiškinimas – dažnai mes norime būti suklaidinti, nė nenumanydami

[217] D. B. Bugental, W. Shennum, M. Frank, and P. Ekman, "'True Lies': Children's Abuse History and Power Attributions as Influences on Deception Detection" (rankraštis).

slapta tampame melo bendrininkais, nes nežinoti tiesos mums vienaip ar kitaip naudinga. Pasvarstykime porą sutuoktinių pavyzdžių. Motina, auginanti labai mažus vaikus, nebus suinteresuota atskleisti sutuoktinio neištikimybę dengiantį melą, jei jis trumpam romanui nenaudoja jai ir jos vaikams skirtų išteklių. Merginininkas irgi nenori būti sugautas, taigi jiems abiem palankiau, kad melas nebūtų atskleistas. Panašia logika pagrįstas ir panašus, tik labiau altruistinis melas ir slaptas tikėjimas. Moteris klausia vyrą „Ar vakarėlyje buvo gražesnė už mane moteris?" Jis meluoja sakydamas, kad ji buvusi patraukliausia, nors tai netiesa. Jis nenori, kad ji imtų pavydėti, nenori patirti, ką jai sukeltų tokie jausmai, o ji veikiausiai linkusi tikėti, kad buvo pati patraukliausia.

Kai kuriais atvejais naudos iš melo siekianti auka gali tos naudos negauti arba gauti tik trumpalaikės. Pasvarstykime dar kartą apie bene prasčiausiai pagarsėjusį šio amžiaus pavyzdį, kai auka patikėjo melagiu, kuris siekė jam blogo. Kalbu apie britų premjero Neville Chamberlaino ir Adolfo Hitlerio, Vokietijos kanclerio 1938 m. rugsėjo 15 d. susitikimą, kurį aprašiau šios knygos pradžioje. Kodėl Chamberlainas patikėjo Hitleriu? Juk ne visi juo tikėjo, daugelis Didžiosios Britanijos opozicinės partijos narių ir kiti suprato, kad Hitleris nesilaiko žodžio. Aš manau, kad Chamberlainas nesuvokdamas tapo Hitlerio bendrininku, nes jis turėjo patikėti Hitleriu. Jei Chamberlainas būtų pripažinęs Hitlerio melą, jam būtų tekę pripažinti akivaizdų faktą, kad savo nuolaidžiavimo politika įstūmė kraštą į rimtą pavojų. Praėjus kelioms savaitėms jam vis tiek teko tai pripažinti, tad galėtume paklausti, kodėl to nepripažino per susitikimą su Hitleriu. Tai būtų buvęs logiškas žingsnis, bet psichologija veikia kitaip. Daugelis mūsų veikiame pagal nerašytą taisyklę, skatinančią atidėlioti akistatą su itin nemaloniais dalykais, šitai galime daryti ir dėdamiesi nepastebintys melagio klaidų.

Chamberlainas nebuvo išskirtinis. Melo aukos dažnai nė nenutuokia, kad padeda melagiui juo patikėdamos. Tas pats motyvas – nenoras pripažinti gresiančio pavojaus – paaiškina, kodėl verslininkas, per klaidą pasamdęs išeikvotoją, ir toliau

nepastebi švaistymo ženklų. Racionaliai galvojant – kuo greičiau jis atskleis išeikvojimą, tuo geriau, tačiau psichologiškai tai reiškia, kad teks pripažinti ne tik bendrovės nuostolius, bet ir savo klaidą, kad pasamdė tokį niekšą. Panašiai ir kai visi, išskyrus raguotą sutuoktinį, žino, kas vyksta. Arba dar paauglystės nesulaukusi stiprius narkotikus vartojanti mergaitė gali būti įsitikinusi, kad jos tėvai tikrai žino, ką ji daro, o tėvai patys to nesuvokdami stengiasi nepastebėti melo, kuris priverstų juos pripažinti, kad jiems, kaip tėvams, nepasisekė, dabar jų laukia sunki kova. Beveik visada renkamasi geriau trumpai neiškelti į viešumą melagio, net jei tai reiškia, kad rytoj pasekmės bus dar blogesnės.

Motyvai, skatinę auką nepričiupti melagio, akivaizdūs CŽV darbuotojo Aldricho Ames, 1994 m. areštuoto už šnipinėjimą, istorijoje. Devynerius metus Ames teikė KGB informaciją apie visus su CŽV bendradarbiavusius rusus, ir ne vienas jų buvo nužudytas. Ames nebuvo subtilus vyrukas ir sovietų duodamus pinigus leido nesivaržydamas – nusipirko namą ir automobilį, gerokai pranokstantį jo atlyginimą. Sandy Grimes, kontržvalgybos agentė, pagaliau sugavusi Amesą, taip apibūdino savo darbą: „Sėkmingiausi tavo ėjimai, nuostabiausios pergalės sykiu yra ir didžiausi pralaimėjimai... Kai sugauni šnipą, reiškia, kad tavo tarnyboje yra akivaizdžių trūkumų – nes kodėl to žmogaus nepagavai anksčiau!"

Penktąjį paaiškinimą pagrįsiu Ervingo Goffmano tekstu.[218] Mes išauklėti bendrauti mandagiai, nevogti informacijos. Ryškus to pavyzdys – kaip mes nė nenuvokdami nukreipiame žvilgsnį, kai kas nors kalbėdamasis su mumis krapštosi ausis ar nosį. Goffmanas sako ir tai, kad netiesa socialiniu požiūriu gali būti svarbesnė negu tiesa. Tai pripažinta informacija, kurią asmuo pateikia ir už ją imasi atsakomybės. Kai sekretorė, griauždamasi dėl vakarykščio ginčo su vyru, į viršininko klausimą „Kaip jautiesi šį rytą?" atsako „Gerai", šis neteisingas pranešimas aktualus jos bendravimui su viršininku. Tai reiškia, kad ji padarys savo darbą. Tiesa – kad ji jaučiasi nelaiminga – jam gali

[218] E. Goffman, *Frame Analysis*, New York: Harper and Row, 1974.

būti visai nesvarbi, jei tik ji neketina leisti, kad ši būsena sutrukdytų tinkamai atlikti darbą.

Nė vienas iki šiol mano pateiktų aiškinimų neatsako į klausimą, kodėl dauguma baudžiamosios teisės ir žvalgybos narių taip menkai sugeba atskleisti melagius iš jų elgesio. Policijos ir kontržvalgybos kvotėjai nėra nusiteikę pasitikėti įtariamaisiais, jie netampa slaptais bendrininkais, savo noru sutinkančiais su apgaule, jie pasirengę pavogti nesuteiktą informaciją. Tad kodėl jiems nesiseka geriau atskleisti melagius iš elgesio? Jiems trukdo aukštas bazinis melo lygis ir nepakankamas atsakomasis ryšys. Dauguma žmonių, su kuriais jie susiduria, tikriausiai jiems meluoja. Tie, su kuriais man teko kalbėtis, mano, kad bazinis melo lygis – trys ketvirtadaliai. Toks aukštas lygis nėra geras mokymuisi pastebėti subtilias apgaulę liudijančias elgesio užuominas. Pernelyg dažnai jų pastangos skirtos ne pastebėti melagį, bet išgauti įrodymams ir melagį prigriebti. O kai jie padaro klaidą ir sužino, kad kas nors buvo neteisingai nubaustas, ši grįžtamoji informacija būna pavėluota, per smarkiai nutolusi nuo klaidingo sprendimo, kad jį būtų galima ištaisyti.

Tai leidžia spręsti, kad jei bazinis melo lygis būtų žemesnis, pavyzdžiui, apie 50%, jei po kiekvieno padaryto sprendimo gautų patikslintą grįžtamąją informaciją, jie galėtų išmokti taikliai nustatyti melą iš elgesio. Šį eksperimentą dabar ir planuojame. Nesitikiu, kad pasiektume 100% tikslumo, ir dėl to nemanau, kad tokie sprendimai dėl melo galėtų būti teisme leistini kaip įrodymai. Tačiau tokie parodymai gali suteikti tvirtesnį pagrindą spręsti, bet jau tyrimo pradžioje, kurį asmenį tirti toliau, ir kada pateikti klausimus, kurie išaiškintų, kodėl jo elgesyje pastebėta kas nors neįprasta.[219]

[219] Nemažai pirmosios dalies teksto pasirodė skyriuje, kurį parašiau knygai *Memory for Everyday and Emotional Events*, red. N. L. Stein, P. A. Ornstein, B. Tversky, and C. Brainerd, Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1996. Paskutinė dalis buvo publikuota žurnale *Social Research*, 63 (3), Fall 1996, p. 801–817.

Epilogas

Visa, ką čia parašiau, turėtų būti naudingiau melo tikrintojams nei melagiams. Aš manau, kad lengviau išsiugdyti įgūdį pažinti melą negu meluoti. Lengviau išmokti, ką reikia suprasti. Nereikia jokio ypatingo talento suprasti mano idėjas, kaip atskirti melą. Kiekvienas kruopštus žmogus gali pasinaudoti priede pateiktu melo patikrinimo klausimynu ir įvertinti, ar galima tikėtis melagio klaidų. Norint išmokti pastebėti apgaulės užuominas, reikia daugiau nei vien suprasti tai, ką išdėsčiau – įgūdis formuojamas taikant jį praktiškai. Bet kiekvienas, kuris skiria laiko, kuris įdėmiai klauso bei stebi kreipdamas dėmesį į ketvirtame ir penktame skyriuose aprašytas užuominas gali padaryti pažangą. Mes ir kiti psichologai organizavome seminarus, kuriuose mokėme įdėmiau žiūrėti ir klausyti, daugeliui seminaro dalyvių tai tikrai buvo naudinga. Net ir nedalyvaudami seminaruose žmonės gali savarankiškai praktiškai pabandyti pastebėti apgaulės užuominas.

Galėtų būti įkurta melo tikrintojų mokykla, bet steigti melagių mokyklą nebūtų prasmės. Melagiams iš prigimties to nereikia, o kiti neturime talento, kad tokie mokslai teiktų naudos. Melagiai iš prigimties žino ir naudoja daugumą mano aprašytų dalykų kartais to gal nė nesuvokdami. Gerai meluoti – ypatingas talentas, ir jis nėra lengvai įgyjamas. Tam reikia prigimtinių vaidybos duomenų, savo pusėn patraukiančių ir žavinčių manierų. Tokie žmonės sugeba lengvai kontroliuoti veido išraiškas, sukurti tokį įspūdį, kokį jie nori perteikti. Jiems nereikalinga ypatinga pagalba.

Kitiems žmonėms pagalbos reikia, bet jei jie neturi prigimtinio artisto talento, niekuomet nesugebės meluoti gerai. Visa, ką paaiškinau, kas išduoda melą ir kas suteikia melui tikrovišku-

mo įspūdį, mažai jiems padės. O pakenkti gali. Žinodamas, ką daryti ir ko nedaryti, nepameluosi įtikinamiau. Rimtai abejoju, ar praktika galėtų duoti naudos. Susikaustęs melagis, kuris meluodamas dar planuoja kiekvieną žingsnį, primintų slidininką, kuris slysdamas nuo šlaito galvoja apie kiekvieną pasispyrimą.

Yra dvi išimtys – dvi melo pamokos, kurios gali padėti kiekvienam. Melagiai turėtų kruopščiau išplėtoti ir mintinai išmokti sugalvotos istorijos tekstą. Dauguma melagių negali numatyti visų klausimų, kurie bus pateikti, visų netikėtų epizodų, į kuriuos gali pakliūti. Melagis turi pasirengti, surepetuoti atsakymus didesniam skaičiui netikėtų situacijų nei jam veikiausiai teks patirti. Kad melagis užkluptas greitai ir įtikinamai sugalvotų atsakymą, tiksliai atitinkantį tai, kas jau buvo pasakyta, ir ką galbūt dar teks patvirtinti ateityje, reikia intelektinių gebėjimų, spaudžiamam neprasti savitvardos, o šiomis savybėmis pasižymi nedaugelis. Kita pamoka apie melą, kurią dabar jau bus išmokę visi skaitytojai, – kaip sunku meluojant nedaryti klaidų. Dauguma žmonių sumelavę išsisuka tik todėl, kad jų apgaulės aukos nesistengia jų melo atskleisti. Labai sunku išvengti, kad neprasprūstų tiesa, kad visos apgaulės užuominos būtų tinkamai paslėptos.

Tiesą sakant, niekada nebandžiau išmokyti ką nors meluoti geriau. Mano sprendimas, kad tikriausiai ne kažin kiek galėjau padėti, pagrįstas logika, ne įrodymais. Viliuosi, kad neklystu, nes labiau norėčiau, kad mano tyrimas padėtų melo tikrintojui negu melagiui. Vis dėlto aš nemanau, kad melas iš prigimties – blogis. Daugelis filosofų įtikinamai įrodinėjo, kad bent kai kurias melo rūšis galima pateisinti moraliniu požiūriu, o tiesa gali būti žiauri ir negailestinga.[220] Aš esu melo tikrintojo, o ne melagio pusėje. Galbūt todėl, kad mano mokslinis darbas sutelktas paieškoms požymių, atskleidžiančių tikrąją žmonių būseną. Man įdomus

[220] Argumentus prieš melą klastojant žr. Siselos Bok knygoje *Lying: Moral Choice in Public and Private Life,* New York: Pantheon, 1978. Argumentai už slaptumą asmeniniame, bet ne viešame gyvenime, pateikti knygoje *Secrets,* New York: Pantheon, 1982. Priešingą požiūrį, įžvelgiantį melo teigiamybių, rasite: Robert L. Walk and Arthur Henley, *The Right to Lie: A Psychological Guide to the Uses of Deceit in Everyday Life,* New York: Peter H. Wyden, 1970.

apsimetimas, tačiau tikrasis iššūkis – atskleisti tikrą, nuoširdžią, po kauke slepiamą emociją. Atradimas, kuo skiriasi tikra ir apsimestinė emocijos, kad tobulai nuslėpti nepavyksta, kad suklastota emocijos išraiška tik primena tikrąją, teikia pasitenkinimo. Šiuo požiūriu apgaulės tyrimai dar platesni. Jie teikia galimybę stebėti valingų ir nevalingų mūsų gyvenimo aspektų didelę vidinę kovą, sužinoti, kiek įstengiame apgalvotai kontroliuoti vidinio gyvenimo išorinius požymius.

Nors labiau simpatizuoju melo tikrinimui, palyginti su melavimu, suvokiu, kad melo atskleidimas ne visada teisuoliškas. Draugas, geraširdiškai slepiantis nuobodulį, teisėtai įsižeistų, jei jo apgaulė būtų atskleista. Vyras, apsimetantis, kad jam patinka žmonos nevykusiai papasakotas juokas, žmona, neva susidomėjusi sutuoktinio pasakojimu, kaip jis pataisė kokį įrenginį, pasijustų prastai, jei jų apgaulę imtųsi atskleisti. O karinės apgaulės atvejais nacionalinius interesus visai deramai gina melagis, ne melo tikrintojas. Tarkime, ar per Antrąjį pasaulinį karą bent viena iš Sąjungininkų nenorėjo, kad Hitleris būtų suklaidintas dėl to, kurioje pakrantėje – Normandijos ar Kalė – išsilaipins Sąjungininkų pajėgos?

Nors Hitleris akivaizdžiai turėjo visą teisę bandyti atskleisti Sąjungininkų melą, melo atskleidimas ne visada pateisinamas. Kartais tenka gerbti ketinimą, nesvarbu, ką išties manome ar jaučiame. Kartais žmogus turi teisę, kad jį priimtų pagal jo žodį. Melo atskleidimas pažeidžia privatumą, teisę kai kurias mintis ar jausmus pasilikti tik sau. Nors ir yra aplinkybių, kuriomis melas įteisintas – atliekant baudžiamąjį tyrimą, perkant automobilį, derantis dėl kontrakto, ir kitomis, – bet yra ir kitokių sričių, kai žmonės mano turį teisę, jei jie taip nusprendžia, neatskleisti kitiems savo asmeninių jausmų ir minčių, ir tikėtis, kad jie priims tai, ką jis sako.

Ne tik altruizmas ar privatumo gerbimas turėtų apmaldyti nerimstantį melo tikrintoją. Kartais būti suklaidintam žmogui tiesiog geriau. Šeimininkui geriau manyti, kad svečiui buvo smagu, žmonai geriau tikėti, kad ji vykusiai juokauja. Suklastota melagio žinia gali būti ne tik malonesnė, ji gali būti netgi nau-

dingesnė už tiesą. Melagingas staliaus atsakymas viršininkui „viskas gerai" į jo klausimą „kaip šiandien jautiesi?" gal suteikia svarbesnę informaciją, nei teiktų jo teisingas atsakymas „Dar vis jaučiuosi siaubingai po vakarykščio barnio namuose". Žmogaus melas teisingai atspindi jo ketinimą atlikti darbą nors ir yra prislėgtas. Žinoma, net šiomis geranoriškomis aplinkybėmis apgaulė turi tam tikrą kainą. Veikiausiai žinodamas apie staliaus susikrimtimą viršininkas geriau paskirstytų darbus. Įžvelgusi vyro apgaulę žmona gal išmoktų geriau pasakoti anekdotus, o gal nuspręstų ir visai nepasakoti. Esu įsitikinęs, kad reikia atkreipti dėmesį į tai, jog *kartais* melo atskleidimas pažeidžia santykį, išduoda pasitikėjimą, pavagia informaciją, kuri dėl rimtų priežasčių nebuvo pateikta. Melo tikrintojas turi žinoti, kad apgaulės požymių aiškinimas yra perdėtas pasitikėjimas savimi, nes informacija pasiimama be leidimo, nepaisant kito žmogaus norų.

Kai pradėjau tyrinėti apgaulę, negalėjau žinoti, ką atskleisiu. Būta prieštaringų tvirtinimų. Kažkada Freudas sakė: „Tas, kuris turi akis ir mato, ir kuris turi ausis ir girdi, gali įsitikinti, kad mirtingas žmogus negali išsaugoti paslapties. Jeigu tyli lūpos, jis plepa pirštų galiukais, per visas jo poras sunkiasi išdavystė".[221] Tačiau aš žinojau daugybę visai sėkmingų melų, o mano pirmieji tyrimai parodė, kad dauguma žmonių apgaulę pastebi atsitiktinai. Ne geriau tai sekėsi ir psichiatrams bei psichologams. Esu patenkintas rastu atsakymu. Kaip melagiai nesame nei tobuli, nei nevykėliai, atskleisti melą nėra nei taip lengva, kaip tvirtino Freudas, nei neįmanoma. Reikalas čia daug sudėtingesnis ir dėl to įdomesnis. Mūsų netobulas gebėjimas meluoti yra vienas kertinių – ir galbūt neišvengiamai būtinų – mūsų egzistencijos akmenų.

Pasvarstykime, koks būtų gyvenimas, jeigu kiekvienas galėtų tobulai meluoti arba niekas negalėtų sumeluoti. Apie tai daugiausia galvojau turėdamas omeny melą apie emocijas, nes tai sunkiausias melas, o emocijos mane domina labiausiai. Jei niekada negalėtume sužinoti, kaip kas nors jaučiasi, ir jei paaiškė-

[221] Sigmund Freud, "Fragment of an analysis of a case of hysteria" (1905), *Collected Papers*, vol. 3, New York: Basic Books, 1959, p. 94.

tų, kad sužinoti negalime, gyvenimas būtų ne toks jaudinantis. Tvirtai žinodami, kad kiekviena emocijos išraiška gali būti parodomoji, kad ja siekiama įsiteikti, manipuliuoti arba suklaidinti, žmonės gyventų atitrūkę vienas nuo kito, tvirčiau neprisirištų. Akimirkai įsivaizduokime, kokia dilema iškiltų tėvams, jei vieno mėnesio kūdikis sugebėtų taip slėpti ir klastoti emocijas, kaip gali dauguma suaugusiųjų. Kiekvienas pravirkimas būtų „vilko" stūgavimas. Mes gyvename tikėdami, kad egzistuoja emocinė tiesos šerdis, kad dauguma žmonių negali mūsų suklaidinti ir neklaidins sakydami, ką jie jaučia. Jeigu emocijas būtų taip lengva išduoti kaip idėjas, jeigu išraiškas ir gestus galėtume taip lengvai klastoti kaip žodžius, mūsų emocinis gyvenimas būtų kur kas skurdesnis ir uždaresnis nei yra.

Ir jei mes niekada negalėtume sumeluoti, jei kiekvienas šypsotųsi, kai jam malonu, ir nesišypsotų, jei jis iš tikrųjų nesidžiaugia, gyvenime būtų daug daugiau grubumo, daugelį santykių būtų gerokai sunkiau išsaugoti. Mandagumo, pastangų užglaistyti situaciją, paslėpti jausmus, kurių pats žmogus mieliau nepatirtų, – viso to neliktų. Neliktų būdo likti nepastebėtam, pakiurksoti paniurus ar išsilaižyti žaizdas kitaip, kaip tik vienumoje. Įsivaizduokite, kad turėtumėt draugą, bendradarbį ar mylimąjį, kuris nesugebėtų valdyti ir paslėpti emocijų kaip trijų mėnesių kūdikis, tačiau visais kitais požiūriais – išsilavinimo, įgūdžių ir kitais, – būtų visiškai subrendęs. Tai būtų gana skausminga.

Mes nesame nei peršviečiami kaip kūdikiai, nei tobulai užsislaptinę. Galime meluoti arba sakyti tiesą, pastebėti apgaulę arba leisti jai prasprūsti. Rinktis galime, nes tokia mūsų prigimtis.

Priedas

1 ir 2 lentelėse apibendrintai pateikta visa informacija apie apgaulės užuominas, aprašytas ketvirtame ir penktame skyriuose. 1 lentelė sudaryta pagal iš elgesio pastebimas užuominas, 2 lentelė – pagal perteikiamą informaciją. Norėdamas sužinoti, ką gali atskleisti tam tikra informacija apie tam tikrą elgesį, skaitytojas turėtų žiūrėti į 1 lentelę, o norėdamas išsiaiškinti, koks elgesys gali suteikti tam tikro tipo informaciją, turėtų pasigilinti į 2 lentelę.

Prisiminkime, kad yra du pagrindiniai melavimo būdai: slėpimas ir klastojimas. Abi 1 ir 2 lentelės apibūdina slėpimą. 3 lentelėje apibūdinti iš elgesio pastebimi melo klastojant požymiai. 4 lentelėje pateikiamas išsamus klausimynas, pagal kurį galima patikrinti, ar asmuo meluoja.

1 LENTELĖ

Slepiamos informacijos atskleidimas pagal iš elgesio pastebimus požymius

Apgaulės požymis	Atskleista informacija
Kalbos riktai	Gali būti susiję su konkrečia emocija, gali išduoti nesusijusią su emocija informaciją
Tirados	Gali būti susijusios su konkrečia emocija, gali išduoti nesusijusią su emocija informaciją
Kalba užuolankomis	Neparengtas tekstas; arba neigiamos emocijos, veikiausiai baimė
Pauzės ir kalbos klaidos	Neparengtas tekstas; arba neigiamos emocijos, veikiausiai baimė
Pakeltas balsas	Neigiama emocija, veikiausiai pyktis ir/arba baimė
Pažemėjęs balsas	Neigiama emocija, veikiausiai liūdesys

Garsesnė, greitesnė kalba	Tikriausiai pyktis, baimė ir/arba susijaudinimas
Lėtesnė, tylesnė kalba	Tikriausiai liūdesys ir/arba nuobodulys
Emblemos (simboliniai gestai)	Gali būti susieti su konkrečia emocija, gali atskleisti su emocija nesusijusią informaciją
Sumažėja iliustracijų	Nuobodulys, neparengtas tekstas arba sveriamas kiekvienas žodis
Padaugėja kūno manipuliacijų	Neigiama emocija
Greitas arba paviršutiniškas kvėpavimas	Neapibrėžta emocija
Prakaitavimas	Neapibrėžta emocija
Dažnas seilių rijimas	Neapibrėžta emocija
Mikroišraiška	Bet kuri konkreti emocija
Nuslopinta išraiška	Konkrečios emocijos; arba ji rodo, kad kokia nors emocija buvo nuslopinta, tačiau nerodo kokia
Patikimi veido raumenys	Baimė arba liūdesys
Patankėjęs mirksėjimas	Neapibrėžta emocija
Vyzdžių išsiplėtimas	Neapibrėžta emocija
Ašaros	Liūdesys, sukrėtimas, nekontroliuojamas juokas
Paraudęs veidas	Susidrovėjimas, gėda arba pyktis, galbūt kaltė
Išbalęs veidas	Baimė arba pyktis

2 LENTELĖ

Slepiamos informacijos nutekėjimas, sugrupuota pagal informacijos tipą

Informacijos tipas	Elgesio užuomina
Neparengtas tekstas	Kalbėjimas užuolankomis, pauzės, kalbos klaidos, mažiau iliustruojančių gestų
Neemocinė informacija (pvz., faktai, planai, fantazijos)	Kalbos riktas, tirada, simbolinis gestas, emblema[222]
Emocijos (pvz. laimė, nuostaba, sielvartas)	Kalbos riktas, tirada, mikroišraiška, užgniaužta išraiška
Baimė	Kalbėjimas užuolankomis, pauzės, kalbos klaidos, aukštesnis balso tonas, garsesnė ir greitesnė kalba, patikimų veido raumenų judesiai, išblyškęs veidas
Pyktis	Balso tonas pakeltas, garsesnė ir greitesnė kalba, paraudęs, išbalęs veidas
Liūdesys (gali būti kaltė arba gėda)	Balso tonas nuleistas, lėtesnė ir tylesnė kalba, patikimi veido raumenys, ašaros, žvilgsnis nuleistas, veidas paraudęs
Susidrovėjimas	Veidas paraudęs, žvilgsnis nuleistas arba nukreiptas į šalį
Susijaudinimas	Daugiau iliustracijų, balso tonas pakeltas, garsesnė ir greitesnė kalba
Nuobodulys	Mažiau iliustracijų, lėtesnė ir tylesnė kalba
Neigiamos emocijos	Netiesioginė kalba, pauzės, kalbos klaidos, balso tonas pakeltas arba nuleistas, daugiau manipuliacinių gestų
Bet kokios emocijos sužadinimas	Pasikeitęs kvėpavimas, prakaitavimas, seilių rijimas, užgniaužta išraiška, padažnėjęs mirksėjimas, išsiplėtę vyzdžiai

3 LENTELĖ

Apsimestinių išraiškų požymiai

Apsimesta emocija	Elgesio užuomina, rodanti apsimestą emociją
Baimė	Nėra aiškios kaktos išraiškos
Liūdesys	Nėra aiškios kaktos išraiškos
Laimė	Nedalyvauja akių raumenys
Entuziazmas ar susidomėjimas tuo, kas sakoma	Nepadaugėja iliustracijų, neteisingas iliustracijų laikas
Neigiamos emocijos	Nėra prakaitavimo, pakitusio kvėpavimo, nepadaugėja kūno manipuliacijų
Bet kokia emocija	Asimetrinė išraiška, emocija per staiga prasideda, per greitai arba netolygiai pranyksta, neteisingai įterpiama į kalbą

[222] Emblemos (simboliniai gestai) neperteikia tiek įvairios informacijos kaip kalbos riktai arba tirados. Amerikiečiai naudoja apie šešiasdešimt skirtingą reikšmę turinčių emblemų ar simbolinių gestų.

4 LENTELĖ

Melo tikrinimo klausimų sąrašas

	Apsimesta emocija	Elgesio užuomina, rodanti apsimestą emociją
KLAUSIMAI APIE MELĄ		
1. Ar melagis gali numatyti, kada tiksliai jam ar jai reikės meluoti?	TAIP: tekstas parengtas ir surepetuotas	NE: tekstas neparengtas
2. Ar meluojama tik slepiant, nereikia klastoti?	TAIP	NE
3. Ar melas susijęs su šiuo momentu patiriamomis emocijomis?	NE	TAIP: ypač sunku, jeigu a) tenka slėpti neigiamas emocijas, tokias kaip pyktį, baimę, sukrėtimą, b) melagis turi apsimesti, kad nepatiria jokių emocijų ir negali pasitelkti kitos emocijos, kuria pridengtų slėpdamas
4. Ar prisipažinęs melagis gali tikėtis atleidimo?	NE: sustiprina melagio motyvaciją siekti sėkmingai sumeluoti	TAIP: sudaro galimybę paskatinti prisipažinti
5. Ar melu tikimasi daug laimėti arba išvengti didelės bausmės?	Sunku prognozuoti: nors meluojant dėl svarbių dalykų turėtų padidėti melo išaiškinimo baimė, kita vertus, bausmės baimė melagį motyvuoja įtikinamiau meluoti	
6. Ar pagavus meluojant gresia didelė bausmė?	NE: tuomet melo išaiškinimo baimė nedidelė, dėl to net gali imti meluoti ne taip rūpestingai	TAIP: sustiprina melo išaiškinimo baimę, bet žmogus gali bijoti, kad juo nepatikės, iš to kyla neteisingo teigimo klaidos

7. Ar laukia bausmė už patį melo faktą, be to, kas lauktų už nepavykusį melą?	NE	TAIP: sustiprina melo išaiškinimo baimę; žmogus gali persigalvoti ir nemeluoti, jei jis ar ji žino, kad bausmė už bandymą meluoti bus didesnė negu praras nemeluodamas
8. Ar auka dėl melo nepatirs nuostolių, o gal net pasipelnys? Ar melas altruistinis, ar jis melagiui nėra naudingas?	TAIP: mažesnė kaltė dėl apgaulės, jeigu melagis tuo tiki	NE: padidina kaltę dėl apgaulės
9. Ar šioje situacijoje auka bus linkusi pasikliauti melagiu neįtardama, kad gali būti suklaidinta?	TAIP	NE
10. Ar melagiui anksčiau yra pavykę apgauti auką?	TAIP: sumažina melo išaiškinimo baimę; jei auka gėdinsis ar kitaip kentės turėdama pripažinti, kad ją apkvailino, gali tapti auka savo noru	NE
11. Ar melagį ir auką sieja bendros vertybės?	NE: sumažina kaltę dėl apgaulės	TAIP: padidina kaltę dėl apgaulės
12. Ar šis melas įteisintas?	TAIP: sumažina kaltę dėl apgaulės	NE: padidina kaltę dėl apgaulės
13. Ar melo auka anoniminė?	TAIP: sumažina kaltę dėl apgaulės	NE
14. Ar auka ir melagis asmeniškai pažįstami?	NE	TAIP: melo tikrintojas sėkmingiau išvengs klaidų dėl individualių melagio savybių
15. Ar melo tikrintojas turi slėpti savo įtarimus nuo melagio?	TAIP: melo tikrintojas gali slėpdamas susipainioti ir negalės budriai stebėti melagio elgesio	NE

16. Ar melo tikrintojas žino informaciją, kurią gali žinoti tik kaltas, bet negali nekaltas asmuo?	NE	TAIP: jeigu įtariamąjį galima apklausti, galima bandyti sudaryti kaltininko žinių testą
17. Ar yra auditorija, kuri žino arba įtaria, kad auka apgaudinėjama?	NE	TAIP: gali sustiprinti džiaugsmą apgauti, išaiškinimo baimę ar kaltę dėl apgaulės
18. Ar melagis ir melo tikrintojas kalba ta pačia kalba, ar juos sieja nacionalinis arba kultūrinis bendrumas?	NE: daugiau klaidų vertinant apgaulės užuominas	TAIP: pajėgs geriau interpretuoti apgaulės užuominas

KLAUSIMAI APIE MELAGĮ

19. Ar melagis patyręs?	TAIP: ypač jei dažnai meluoja tokiu būdu	NE
20. Ar melagis išradingas ir gudriai klastoja?	TAIP	NE
21. Ar melagio gera atmintis?	TAIP	NE
22. Ar melagis iškalbingas, kalba įtikinamai?	TAIP	NE
23. Ar melagis naudojasi patikimais raumenimis pokalbiui pabrėžti?	TAIP: geriau sugeba slėpti arba klastoti veido išraišką	NE
24. Ar melagis patyręs kaip aktorius, sugeba taikyti Stanislavskio metodą?	TAIP	NE
25. Ar melagis sugeba pats save įtikinti, kad tai, ką jis sako, yra tiesa?	TAIP	NE
26. Ar jis melagis iš prigimties arba psichopatas?	TAIP	NE

27. Ar dėl melagio asmenybės tipo jis yra pažeidžiamas baimės, kaltės arba apgaulės džiaugsmo?	NE	TAIP
28. Ar jis/ji gėdinasi to, ką slepia?	Sunku prognozuoti, nors gėda prisipažinimo neskatina, gėda gali išduoti melą	
29. Ar galima įtarti, kad įtariamas melu jaučia baimę, kaltę arba apgaulės džiaugsmą, net jei jis nekaltas ir nemeluoja arba meluoja ką kitą, ne kuo įtariamas?	TAIP: Negali interpretuoti emocijų užuominų	NE: šių emocijų ženklai yra apgaulės požymiai

KLAUSIMAI APIE MELO TIKRINTOJĄ

30. Ar melo tikrintojas turi nesuklaidinamo žmogaus reputaciją?	NE: ypač jei praeityje melagiui sėkmingai pavyko melo tikrintoją apkvailinti	TAIP: padidina išaiškinimo baimę, gali padidinti džiaugsmą apgavus
31. Ar melo tikrintojas turi nepatiklaus žmogaus reputaciją?	Sunku prognozuoti: tokia reputacija gali sumažinti kaltę dėl apgaulės, gali padidinti melo išaiškinimo baimę.	
32. Ar melo tikrintojas turi teisingo žmogaus reputaciją?	NE: mažiau tikėtina, kad melagis jausis kaltas apgavęs melo tikrintoją	TAIP: padidina kaltę dėl apgaulės
33. Ar melo tikrintojas linkęs neigti ir vengti problemų, galvoti apie kitus kuo palankiau?	TAIP: tikriausiai nepastebės apgaulės užuominų, bus linkęs į neteisingo neiginio klaidas	NE
34. Ar melo tikrintojas turi išskirtinių gabumų interpretuoti elgesio išraišką?	NE	TAIP

35. Ar melo tikrintojas melagio atžvilgiu turi išankstinių šališkų įsitikinimų?	NE	TAIP: nors melo tikrintojas ir budriai stebės apgaulės užuominas, jis bus linkęs daryti netikėjimo tiesa klaidų
36. Ar melo tikrintojas patirs kokios nors naudos neatskleidęs melo?	TAIP: melo tikrintojas sąmoningai arba nejučiom ignoruos apgaulės užuominas	NE
37. Ar melo tikrintojas nesusitaiko su tuo, kad yra apgaudinėjamas?	Sunku prognozuoti, gali padaryti tiek netikėjimo tiesa, tiek tikėjimo melu klaidų	
38. Ar melo tikrintojas yra labai emocionalus?	NE	TAIP: melagiai bus pagauti, bet nekalti bus apkaltinti melu (netikėjimo tiesa klaidos)

Paul Ekman

Ek27 ŽINAU, KAD MELUOJI. Melo psichologija santuokoje, versle ir politikoje / Paul Ekman; iš anglų kalbos vertė Milda Dyke. – Vilnius: „Aukso pieva", 2012. – 324 p.: iliustr.

ISBN 978-609-95125-5-6

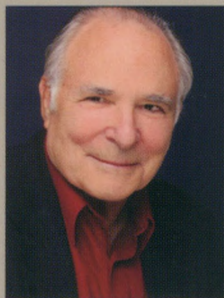
Šiame leidinyje garsus emocijų ir neverbalinės komunikacijos tyrinėtojas Paulis Ekmanas pateikia naujos informacijos apie melo tyrimus ir būdus jį atskleisti. Analizuojama daugybė apgaulės strategijų – nuo tarptautinių visuomenės veikėjų, tokių kaip Adolfas Hitleris ir Richardas Nixonas, politinių strategijų iki privačių asmenų – svetimautojų ar smulkių nusikaltėlių – apgaulingo elgesio ir paaiškinama, kaip melagio sėkmė dažniausiai priklauso nuo aukos noro ją apgauti. Kuo skiriasi įvairios melo formos, kaip jas atskirti nuo kitų neteisingo informavimo būdų, kaip kvotėjai gali išgauti daugiau informacijos, galinčios padėti atskleisti netiesą, ir kaip žmogaus kūno kalba, balsas, veido išraiškos gali išduoti melą, bet vis dėlto apkvailina profesionalius melo „medžiotojus", teisėjus, policijos pareigūnus, kovos su narkotikais, slaptųjų tarnybų ir kitus agentus.

UDK 159.923.3

Paul
Ekman
Žinau,
kad meluoji

Redaktorė IRENA STANKEVIČIENĖ
Dailininkė JUDITA ŽIDŽIŪNIENĖ

Tiražas 2000 egz.
Leidykla „Aukso pieva", tel. +370 671 83492
info@auksopieva.lt www.auksopieva.lt
Spaudė UAB „BALTO print", Utenos g. 41A, Vilnius LT-08217
www.baltoprint.com

PAUL EKMAN – veido išraiškų pasaulinio garso ekspertas, Kalifornijos universiteto psichologijos profesorius emeritas. Keturiolikos knygų autorius, kurių viena populiariausių – *Rytų ir Vakarų išmintis* (drauge su Jo Šventenybe Dalai Lama). Žurnalo „Time" įrašytas į šimto įtakingiausių pasaulio žmonių sąrašą.

Ar tiesa, kad pokalbio metu šiuolaikinis žmogus meluoja vidutiniškai tris kartus per dešimt minučių? Ką gali išduoti veidas, kalba, kūno judesiai? Kaip pastebėti tiesos ženklus? Knygoje rasite išsamius atsakymus, išmoksite matyti tai, ko kiti nepastebi. Savo elgesiu gali išsiduoti ir labiausiai užkietėję melagiai.

Garsus emocijų ir neverbalinės komunikacijos tyrinėtojas Paulis Ekmanas pateikia naujos informacijos apie melo tyrimus ir būdus jį atskleisti. Analizuojama daugybė apgaulės strategijų – nuo tarptautinių visuomenės veikėjų, tokių kaip Adolfas Hitleris ir Richardas Nixonas, politinių strategijų iki privačių asmenų apgaulingo elgesio. Kaip kvotėjai gali išgauti daugiau informacijos, galinčios padėti atskleisti netiesą, ir kaip žmogaus kūno kalba, balsas, veido išraiškos gali išduoti melą, bet vis dėlto apkvailina profesionalius melo „medžiotojus"?

Jungtinių Amerikos Valstijų FTB agentai naudoja šią medžiagą rengiant slaptus pareigūnus. Aukščiausio lygio derybininkai, teisėjai, advokatai, policijos, poligrafo operatoriai, dirbantys Centrinės žvalgybos valdyboje, Federaliniame tyrimų biure ar Nacionalinėje saugumo agentūroje, karinėse tarnybose, net psichiatrai ir psichoterapeutai remiasi šiomis metodikomis ir patarimais.

Paulio Ekmano eksperimentais paremtas populiarus FOX televizijos serialas „Melo teorija" (*Lie to Me*), kuriame jis – pagrindinio herojaus daktaro Laitmano prototipas.

Apsilankyk
www.auksopieva.lt